અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

કૌશલ કિશોર

વી.

ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય.

(રિટ પિટિશન (ક્રિમિનલ) નંબર ૧૧૩ ઓફ ૨૦૧૬)

જાન્યુઆરી ૦૩,૨૦૨૩

[એસ. અબ્દુલ નઝીર, બી. આર. ગવઈ, એ. એસ. બોપન્ના,

વી. રામસુબ્રમણ્ય અને બી. વી. નાગરત્ના, ન્યાયમૂર્તિ શ્રીઓ]

ભારતનું બંધારણ–અનુચ્છેદ.૧૯(૧)(અ) અને ૧૯ (૨)–કલમ ૧૯ (૨) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા આધારો છે કે જેના સંબંધમાં કાયદા દ્વારા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે, સંપૂર્ણ હોઈ શકે છે અથવા કલમ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે.વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને પ્રતિબંધિત કરવા માટે Art.૧૯ (૨) માં

દર્શાવેલ આધારો સંપૂર્ણ છે–અન્ય મૂળભૂત અધિકારોને લાગુ કરવાની આડમાં અથવા એકબીજા સામે સ્પર્ધાત્મક દાવો કરતા બે મૂળભૂત અધિકારોની આડમાં, કલમ ૧૯ (૨) માં ન જોવા મળતા વધારાના પ્રતિબંધો, કોઈપણ વ્યક્તિ પર કલમ ૧૯ (૧) (એ) દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર લાદવામાં ન આવી શકે.

ભારતનું બંધારણ–અનુચ્છેદ .૧૯ અને ૨૧–શું અનુચ્છેદ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ 'રાજ્ય' અથવા તેના સાધનો સિવાયના મૂળભૂત અધિકારનો દાવો કરી શકાય છે–(વી. રામસુબ્રમણ્યમ, જે. મુજબ) (એસ. અબ્દુલ નઝીર, બી. આર. ગવઈ અને એ. એસ. બોપન્ના, જે. જે. અને પોતે):કલમ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓ સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે–(બી. વી. નાગરત્ન, જે. મુજબ):સામાન્ય કાયદાના ક્ષેત્રમાં અધિકારો, જે કલમ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો સાથે તેમની સામગ્રીમાં સમાન અથવા સમાન હોઈ શકે છે, તે આડી રીતે કાર્ય કરે છે–જો કે, કલા હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો.૧૯ અને ૨૧, બંધારણીય અદાલતો સમક્ષ આડી રીતે ન્યાયી ન હોઈ શકે, સિવાય કે તે અધિકારો કે જેને વૈધાનિક રીતે માન્યતા આપવામાં આવી છે અને લાગુ કાયદા અનુસાર–જો કે, તે સામાન્ય કાયદાના ઉપાયો મેળવવા માટેનો આધાર હોઈ શકે છે–પરંતુ જો અનુચ્છેદ ૨૧ ના આધારે કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ સામે હેબીયસ કોર્પસની રિટના રૂપમાં ઉપાય માંગવામાં આવે તો તે બંધારણીય અદાલત સમક્ષ હોઈ શકે છે, એટલે કે, ઉચ્ચ અદાલત સમક્ષ

કલમ ૨૨૬ અથવા સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ કલમ ૧૪૨ સાથે વાંચવામાં આવેલી અનુચ્છેદ ૩૨ દ્વારા.

ભારતનું બંધારણ– અનુચ્છેદ ૨૧–અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે પણ Art.૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારોનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની ફરજ હેઠળ રાજ્ય છે કે કેમ (વી. રામસુબ્રમણ્યમ, જે. મુજબ) (એસ. અબ્દુલ નઝીર, બી. આર. ગવઈ અને એ. એસ. બોપન્ના, જે. જે. અને પોતાને માટે):કલમ ૨૧ હેઠળ વ્યક્તિના અધિકારોનું હકારાત્મક રીતે રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ છે, જ્યારે પણ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર ખતરો હોય, ત્યારે બિન–રાજ્ય અભિનેતા દ્વારા પણ (બી. વી. નાગરત્ના, જે.): અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રાજ્ય પર મૂકવામાં આવેલી ફરજ એ એક નકારાત્મક ફરજ છે કે તે કોઈ વ્યક્તિને કાયદા અનુસાર સિવાય તેના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન રાખે–રાજ્યની વૈધાનિક અને બંધારણીય કાયદા હેઠળ તેના પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારીઓનું પાલન કરવાની હકારાત્મક ફરજ છે, જે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકાર પર આધારિત છે–આવી જવાબદારીઓમાં રાજ્ય દ્વારા દખલગીરીની જરૂર પડી શકે છે જ્યાં ખાનગી અભિનેતાના કૃત્યો અન્ય વ્યક્તિના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાને જોખમમાં મૂકી શકે છે–નાગરિકના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે વૈધાનિક કાયદા હેઠળ રાજ્યને આદેશિત ફરજો નિભાવવામાં નિષ્ફળતા, નાગરિકને તેના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી

વંચિત કરવાની અસર કરી શકે છે. જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અધિકાર–જ્યારે કોઈ નાગરિક તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓથી એટલો વંચિત હોય, ત્યારે રાજ્યએ તેના પર Art.૨૧ હેઠળ મૂકવામાં આવેલી નકારાત્મક ફરજનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોત.

સિદ્ધાંતો/સિદ્ધાંતો–સામૂહિક જવાબદારીનો સિદ્ધાંત–શું કોઈ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન, જે રાજ્યની કોઈપણ બાબતો માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય છે, તેને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે, ખાસ કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને (વી. રામસુબ્રમણ્યમ, જે. મુજબ) (એસ. અબ્દુલ નઝીર, બી. આર. ગવઈ અને એ. એસ. બોપન્ના, જે. જે. માટે):મંત્રી દ્વારા આપવામાં આવેલ નિવેદન ભલે તે રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં શોધી શકાય અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે હોય, તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં–(બી. વી. નાગરત્ના, જે. મુજબ):જો કોઈ મંત્રીનું નિવેદન રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે હોય, તો તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે, જ્યાં સુધી એવું નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણને પણ રજૂ કરે છે–જો આવું નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણ સાથે સુસંગત ન હોય, તો તે વ્યક્તિગત રીતે મંત્રીને આભારી છે.

ટોર્ટ–બંધારણીય ટોર્ટ–શું મંત્રીનું નિવેદન, બંધારણના ભાગ III હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત છે, તે આવા બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે અને 'બંધારણીય ટોર્ટ' તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર છે–(વી. રામસુબ્રમણ્યમ, જે. મુજબ) (એસ. અબ્દુલ નઝીર, બી. આર. ગવઈ અને એ. એસ. બોપન્ના, જે. જે. માટે):બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલું માત્ર નિવેદન બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન હોઈ શકે અને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર ન બની શકે–પરંતુ જો આવા નિવેદનના પરિણામે, કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન પહોંચાડવા અથવા નુકસાન પહોંચાડવા માટે અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ ભૂલ અથવા કૃત્ય કરવામાં આવે, તો તે બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર હોઈ શકે છે–(બી. વી. નાગરત્ન, જે.):કાયદાઓ અથવા ભૂલોને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે યોગ્ય કાનૂની માળખું જરૂરી છે જે બંધારણીય અત્યાચાર સમાન હશે અને ન્યાયિક પૂર્વવર્તીના આધારે તેનું નિવારણ અથવા નિવારણ કેવી રીતે કરવામાં આવશે.

સંદર્ભનો જવાબ આપતા, કોર્ટ પર વી. રામસુબ્રમણ્યમ, જે. (એસ. અબ્દુલ નઝીર, બી. આર. ગવઈ અને એ. એસ. બોપન્ના માટે, જે. જે. અને પોતે) (બહુમતી અભિપ્રાય)

પકડી રાખો:૧. કલમ ૧૯ની કલમ (૨) હેઠળના પ્રતિબંધો વ્યક્તિ,

જૂથો/લોકોના વર્ગો, સમાજ, અદાલત, દેશ અને રાજ્ય પરના તમામ સંભવિત હુમલાઓને આવરી લેવા માટે પૂરતા વ્યાપક છે.આ જ કારણ છે કે આ અદાલતે વારંવાર જણાવ્યું હતું કે કોઈપણ પ્રતિબંધ જે કલમ ૧૯ (૨) ના ચાર ખૂણામાં ન આવે તે ગેરબંધારણીય રહેશે.[પેરા ૨૮] [૬૩૫–E–F]

૨. એક્ઝિક્યુટિવ એક્ઝિક્યુટિવ અથવા ડિપાર્ટમેન્ટલ સૂચનાના રૂપમાં વધારાના પ્રતિબંધો લાદીને તેની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી તે બાબત પર આ અદાલતે બિજોઈ એમેન્યુઅલ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય કેસમાં ભાર મૂક્યો હતો.અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે વાજબી પ્રતિબંધો લાદવાની માંગ વૈધાનિક બળ ધરાવતા "કાયદા" દ્વારા થવી જોઈએ, માત્ર કાર્યકારી અથવા વિભાગીય સૂચના નહીં.વહીવટીતંત્ર પર પાછળના દરવાજામાં ઘૂસણખોરી ન કરવા માટેનો પ્રતિબંધ અદાલતોને સમાન રીતે લાગુ પડે છે.જ્યારે અદાલતો કાયદાનું અર્થઘટન એવી રીતે કરવાનો હકદાર હોઈ શકે છે કે બ્લુ પ્રિન્ટમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા અધિકારોનો વિસ્તૃત અર્થ હોય, ત્યારે કોર્ટ અર્થઘટનના સાધનોનો ઉપયોગ કરીને વધારાના પ્રતિબંધો લાદશે નહીં.[પેરા ૨૯] [૬૩૫–એચ; ૬૩૬–એ–બી]

૩. કારણ કે કલમ ૧૯ ની કલમ (૨) માં સમાવિષ્ટ પ્રતિબંધોના આઠ વડાઓ રક્ષણ આપવા માંગે છે:((i) વ્યક્તિ–તેની ગરિમા, પ્રતિષ્ઠા, શારીરિક સ્વાયત્તતા અને સંપત્તિના ઉલ્લંઘન સામે; (ii) સમાજના વિવિધ વર્ગો જે વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓ/લાગણીઓને સ્વીકારે છે અને તેનું પાલન કરે છે–તેમની

માન્યતાઓ અને લાગણીઓને ઠેસ પહોંચાડવા સામે; (iii) વિવિધ જાતિઓ, ભાષાકીય ઓળખ વગેરે સાથે સંકળાયેલા નાગરિકોના વર્ગો/જૂથો.– તેમની ઓળખ પર હુમલા સામે; (iv) મહિલાઓ અને બાળકો–તેમના વિશેષ અધિકારોના ઉલ્લંઘન સામે; (v) રાજ્ય–તેની સુરક્ષાના ઉલ્લંઘન સામે; (vi) દેશ–તેની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા પર હુમલા સામે; (vii) અદાલત–તેની સત્તાને નબળી પાડવાના પ્રયાસ સામે, અને તેથી કલમ ૧૯ના ખંડ (૨) માં સમાવિષ્ટ પ્રતિબંધો સંપૂર્ણ છે અને તેમાં વધુ પ્રતિબંધો સામેલ કરવાની જરૂર નથી.[પેરા ૩૨] [૬૩૯–D–G]

૪. કોઈ પણ સંજોગોમાં, કલમ ૧૯ની કલમ (૨) ની શરતોમાં કોઈપણ પ્રતિબંધ લાદતો કાયદો માત્ર રાજ્ય દ્વારા જ કરી શકાય છે, કોર્ટ દ્વારા નહીં.કોર્ટ માટે બંધારણીય યોજનામાં કલ્પના કરવામાં આવેલી ભૂમિકા, મૂળભૂત અધિકારોના મંદિરમાં પ્રતિબંધોના પ્રવેશને સખત રીતે તપાસવા માટે દ્વારપાલ (અને અંતરાત્મા રક્ષક) બનવાની છે.કોર્ટની ભૂમિકા કાયદેસર પ્રતિબંધો દ્વારા મર્યાદિત મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની છે અને પ્રતિબંધોનું રક્ષણ કરવાની અને અધિકારોને શેષ વિશેષાધિકારો બનાવવાની નથી.કલમ ૧૯ની કલમ (૨) (i) કોઈ પણ પ્રવર્તમાન કાયદાનું અમલીકરણ અને (ii) રાજ્ય દ્વારા કોઈ પણ કાયદો બનાવવાનો બચાવ કરે છે.તેથી, જે પહેલેથી જ મળી આવ્યું છે તેના કરતાં એક અથવા વધુ પ્રતિબંધો ઉમેરવાનું કોર્ટનું કામ નથી.[પેરા ૩૩] [૬૩૯–એચ; ૬૪૦–એ–બી]

૫. તમામ નાગરિકો દ્વારા તમામ મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે દરેક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિના અધિકારોનું સન્માન કરે.જ્યારે પણ કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉપયોગ માટે ઉપલબ્ધ જગ્યામાં ઘૂસણખોરીનું કારણ બને છે ત્યારે આ અદાલતે હંમેશા સંતુલન બનાવ્યું છે.પ્રસ્તાવનામાં પણ "બંધુત્વ" પર ભાર મૂકવો એ એક સંકેત છે કે તમામ મૂળભૂત અધિકારોનું અસ્તિત્વ અને લોકશાહીનું અસ્તિત્વ પોતે જ નાગરિકોના પરસ્પર આદર, આવાસ અને શાંતિ અને સુલેહ–શાંતિમાં સહ–અસ્તિત્વની ઈચ્છા પર આધારિત છે.કલમ ૫૧–એ (ઈ) હેઠળ દેશના દરેક નાગરિકને "ધાર્મિક, ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક અથવા વિભાગીય વિવિધતાઓને પાર કરીને ભારતના તમામ લોકોમાં સંવાદિતા અને સામાન્ય ભાઈચારાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવું અને મહિલાઓની ગરિમા માટે અપમાનજનક પ્રથાઓનો ત્યાગ કરવો" એ પણ એક સૂચક છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ તેના મૂળભૂત અધિકારનો ઉપયોગ એવી રીતે કરી શકે નહીં કે જે બીજાના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે.[પેરા ૪૦] [૬૪૦–B–E]

૬. અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે કલમ ૧૯ (૨) માં દર્શાવેલ આધારો સંપૂર્ણ છે.અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરવાની આડમાં અથવા એકબીજા સામે સ્પર્ધાત્મક દાવો કરતા બે મૂળભૂત અધિકારોની આડમાં, કલમ ૧૯ (૨) માં ન જોવા મળતા વધારાના પ્રતિબંધો,

કલમ ૧૯ (૧) (એ) દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર લાદવામાં ન આવી શકે.[પેરા ૪૫] [૬૫૨–બી–ડી]

૭. જ્યાં પણ બંધારણીય અધિકારો નિયમન કરે છે અને માત્ર સરકારી અને સરકારી અભિનેતાઓના વર્તનને અસર કરે છે, ત્યાં ખાનગી વ્યક્તિઓ સાથેના તેમના વ્યવહારમાં, તેમની "ઊભી અસર" હોવાનું કહેવાય છે.પરંતુ જ્યાં પણ બંધારણીય અધિકારો ખાનગી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધોને પણ અસર કરે છે, ત્યાં તેમની "આડી અસર" હોવાનું કહેવાય છે.[પેરા ૪૭] [૬૫૨–E–F]

૮. અનુચ્છેદ ૧૨માં "રાજ્ય" શબ્દને વ્યાખ્યાયિત કર્યા પછી અને અનુચ્છેદ ૧૩ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત અથવા તેનું અપમાન કરનારા તમામ કાયદાઓને રદબાતલ જાહેર કર્યા પછી, બંધારણનો ભાગ–૩ અધિકારો સાથે વ્યવહાર કરવા આગળ વધે છે.ભાગ–૩માં કેટલીક કલમો છે જેમાં આદેશ સીધો રાજ્યને આપવામાં આવ્યો છે અને અન્ય કલમો છે જેમાં રાજ્યને મનાઈ હુકમ આપ્યા વિના, અમુક અધિકારોને દેશના નાગરિકોમાં અથવા વ્યક્તિઓમાં સહજ હોવાનું માનવામાં આવે છે.હકીકતમાં, દ્વિભાજનના બે સમૂહ છે જે ભાગ ૩ માં સમાવિષ્ટ લેખોમાં સ્પષ્ટ છે. દ્વિભાજનનો એક સમૂહ એ છે કે (i) જે રાજ્યની વિરુદ્ધ નિર્દેશિત કરવામાં આવે છે; અને (ii) જે રાજ્યના સંદર્ભ વિના દરેક વ્યક્તિમાં વારસાગત તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.અન્ય દ્વિભાજન (૧) નાગરિકો અને (૨) વ્યક્તિઓ વચ્ચે છે.ભાગ–૩ ની કલમો રાજ્યને નિર્દેશના સ્વરૂપમાં

છે, જ્યારે અન્ય નથી.આ એક સંકેત છે કે ભાગ–૩ દ્વારા આપવામાં આવેલા કેટલાક અધિકારોને બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ દ્વારા સન્માનિત કરવામાં આવશે અને તેમની સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે.[પેરા ૭૩,૭૪] [૬૬૪–સી–ડી; ૬૬૭–એ]

૯. આ અદાલતનો મૂળ વિચાર કે આ અધિકારો માત્ર રાજ્ય સામે જ લાગુ કરી શકાય છે, તે સમયાંતરે બદલાયો છે."રાજ્ય" થી "સત્તાવાળાઓ" માં "રાજ્યની ઓથોરીટીઓ" થી "સરકારની એજન્સી" માં "સરકારી પાત્ર સાથે સંવર્ધન" થી "રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવેલા એકાધિકાર દરજ્જાનો આનંદ" થી "ઊંડા અને વ્યાપક નિયંત્રણ" થી "કરવામાં આવતી ફરજો/કાર્યોની પ્રકૃતિ" માં પરિવર્તન થયું હતું.તેથી " અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળનો મૂળભૂત અધિકાર રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાયની વ્યક્તિઓ સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે".[પેરા ૭૮] [૬૭૮–F–G; ૬૭૯–A]

૧૦. અનુચ્છેદ ૨૧માં "રાજ્ય" શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી.આ અનુચ્છેદ ૨૧ દરેક વ્યક્તિને બાંહેધરી આપે છે કે તેને કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં.ભાગ–૩ની યોજનાને ધ્યાનમાં રાખીને એ સ્પષ્ટ છે કે રાજ્યની બે જવાબદારીઓ છે, (૧) કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈ વ્યક્તિને તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન કરવી; અને (૨) વ્યક્તિના જીવન અને

સ્વતંત્રતા અન્યથા પણ વંચિત ન થાય તેની ખાતરી કરવી.અનુચ્છેદ ૨૧ એવું નથી કહેતું કે "રાજ્ય કોઈ વ્યક્તિને તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત નહીં રાખે", પરંતુ કહે છે કે "કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત નહીં રાખવામાં આવે".[પેરા ૮૧] [૬૭૯–D, E]

૧૧. એ. કે. ગોપાલનમાં આ અદાલતની સમજ કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રહેવા માટે શારીરિક સંયમ જરૂરી છે, તેમાં ખરક સિંહ અને ગોવિંદમાં ફેરફાર થયો.ત્યાંથી, કાયદો સતવંત સિંહ સાહની વિ. ડી. રામારત્નમ, સહાયક પાસપોર્ટ અધિકારી, નવી દિલ્હીમાં આગામી તબક્કા તરફ આગળ વધ્યો, જ્યાં આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે બહુમતીથી ચુકાદો આપ્યો હતો કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારમાં મુસાફરીનો અધિકાર અને વિદેશ પ્રવાસનો અધિકાર સામેલ છે.ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે આપણા બંધારણમાં "સ્વતંત્રતા" એ જ વ્યાપક અર્થ ધરાવે છે જે યુ. એસ. બંધારણના પમા અને ૧૪મા સુધારા દ્વારા "સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિને આપવામાં આવ્યો છે અને અનુચ્છેદ ૨૧માં "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિ માત્ર બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯માં સમાવિષ્ટ "સ્વતંત્રતા" ના ઘટકોને બાકાત રાખે છે.અદાલતે એવું માન્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૧ માં "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિ લોકો–મોશન અને વિદેશ પ્રવાસના અધિકારમાં લે છે, પરંતુ ભારતના પ્રદેશોમાં ફરવાનો અધિકાર તેના દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યો નથી કારણ કે તે ખાસ કરીને અનુચ્છેદ ૧૯ માં પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે.[પેરા ૮૮] [૬૮૩–F–H;

૬૮૪–A]

૧૨. કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર સિવાય ટેકનોલોજીકલ જાસૂસીને કોર્ટ દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવી હતી.આ તે સમયે હતું જ્યારે મોબાઇલ ફોન આજનો ક્રમ બની ગયો ન હતો અને રાજ્યના એકાધિકારને વચેટિયાઓ/સેવા પ્રદાતાઓ જેવા ખાનગી ખેલાડીઓ દ્વારા બદલવાનું બાકી હતું.આજે, ગોપનીયતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન મોટે ભાગે ખાનગી ખેલાડીઓ દ્વારા થાય છે અને જો બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે મૂળભૂત અધિકારો લાગુ કરી શકાતા નથી, તો આ અધિકાર ટોસ માટે જશે.[પેરા ૯૭] [૬૮૮–D, E]

૧૩. જ્યાં સુધી સંઘની વાત છે ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) અને જ્યાં સુધી રાજ્યોની વાત છે ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૧૬૪ (૨) માં "સામૂહિક જવાબદારી" શબ્દને અમુક હદ સુધી શોધી શકાય છે.પરંતુ બંને અનુચ્છેદોમાં, તે મંત્રી પરિષદ છે જે રાજ્યના લોક સભા/વિધાનસભા માટે સામૂહિક રીતે જવાબદાર હોવાનું કહેવાય છે.સામાન્ય રીતે લોકસભામાં અથવા વિધાનસભામાં મંત્રી પરિષદની સામૂહિક જવાબદારી મંત્રી પરિષદના નિર્ણયો અને કાર્યો સાથે સંકળાયેલી હોવાનું સમજવું જોઈએ, દરેક મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલા દરેક નિવેદન સાથે નહીં.[પેરા ૧૧૨] [૬૯૩–F, G]

૧૪. ચર્ચામાંથી જે આગળ આવે છે તે છે, (i) સામૂહિક જવાબદારીનો ખ્યાલ

અનિવાર્યપણે એક રાજકીય ખ્યાલ છે; (ii) સામૂહિક જવાબદારી મંત્રી પરિષદની છે; અને (iii) આવી સામૂહિક જવાબદારી રાજ્યના લોક સભા/વિધાનસભાની છે.સામાન્ય રીતે, આવી જવાબદારી (૧) લેવામાં આવેલા નિર્ણયો અને (૨) કરવામાં આવેલી ભૂલો અને કામગીરી સાથે સંબંધિત હોય છે.સામૂહિક જવાબદારીની આ વિભાવનાને લોકસભાની બહાર મંત્રી દ્વારા મૌખિક રીતે કરવામાં આવેલા કોઈપણ અને દરેક નિવેદન સુધી વિસ્તારવી શક્ય નથી.મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન ભલે રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય, તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં.[પરિચ્છેદ ૧૨૬,૧૩૭] [૭૦૧–એ, બી; ૭૦૪–ઈ]

૧૫. આ અદાલત અને ઉચ્ચ અદાલતો બંધારણીય અપકૃત્યનો ઉપયોગ કરવામાં સુસંગત રહી છે જ્યારે પણ મંત્રી સહિત જાહેર પદાધિકારી તરફથી કોઈ ભૂલ અને કૃત્યથી નુકસાન અથવા નુકસાન થાય છે.પરંતુ આ બાબત મુખ્યત્વે યોગ્ય કાનૂની માળખાને પાત્ર છે જેથી સિદ્ધાંતો અને પ્રક્રિયા આ બાબતને ખુલ્લી અથવા અસ્પષ્ટ છોડ્યા વિના સુસંગત રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે.હકીકતમાં, કાયદા પંચના પ્રથમ અહેવાલમાં ૧૯૫૬માં ખરડાનો મુસદ્દો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.આ અદાલતે ૧૯૬૫માં કસ્તુરી લાલ કેસમાં કાયદાકીય પગલાંની ભલામણ કરી હતી અને ૧૯૬૭માં સરકાર (ટોર્ટ્સમાં જવાબદારી) બિલ નામનું બિલ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.પરંતુ છેલ્લા ૫૫ વર્ષમાં કંઈ થયું નથી.આવા સંજોગોમાં,

અદાલતો આંખ આડા કાન કરી શકતી નથી, પરંતુ જે વ્યક્તિઓને ઈજા કે નુકસાન થાય છે તેમને યોગ્ય કાયદાકીય માળખું કામ કરતું નથી તે આધાર પર તેમને દૂર કર્યા વિના, તેમને પ્રદાન કરવા માટે ઉપાયની કલ્પના કરવી પડી શકે છે.તેથી, "બંધારણના ભાગ–૩ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલું માત્ર નિવેદન, બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન હોઈ શકે અને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર બની શકે છે.પરંતુ જો આવા નિવેદનના પરિણામે, કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન પહોંચાડવા અથવા નુકસાન પહોંચાડવા માટે અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ ભૂલ અથવા કૃત્ય કરવામાં આવે, તો તે બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહી કરી શકાય છે.[પરિચ્છેદ ૧૫૩,૧૫૪] [૭૧૫–F–H; ૭૧૬–A, B]

સહારા ઇન્ડિયા રિયલ એસ્ટેટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ વિ. સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૨) ૧૦ એસસીસી ૬૦૩:[૨૦૧૨] ૧૨ એસસીઆર ૨૫૬; ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૭) ૧૦ એસસીસી ૧:[૨૦૧૭] ૧૦ એસસીઆર ૫૬૯; એ. સંજીવી નાયડુ વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય (૧૯૭૦) ૧ એસસીસી ૪૪૩:[૧૯૭૦] ૩ એસસીઆર ૫૦૫ અને કર્ણાટક રાજ્ય વિ. ભારત સંઘ.(૧૯૭૭) ૪ એસસીસી ૬૦૮:[૧૯૭૮] ૨ એસસીઆર ૧–અનુસરવામાં આવે છે.

એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (પ્રાઇવેટ) લિમિટેડ વિ.યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [૧૯૫૯]

એસ. સી. આર. ૧૨; સકલ પેપર્સ (પી) લિમિટેડ વિ.ભારત સંઘ [૧૯૬૨] ૩ એસસીઆર ૮૪૨; બિજો ઇમેન્યુઅલ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (૧૯૮૬) ૩ એસસીસી ૬૧૫:[૧૯૮૬] ૩ એસસીઆર ૫૧૮; રામ જેઠમલાણી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૧) ૮ એસસીસી ૧:[૨૦૧૧] ૮ એસસીઆર ૭૨૫; સચિવ, માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર વિરુદ્ધ બંગાળ ક્રિકેટ સંગઠન (૧૯૯૫) ૨ એસસીસી ૧૬૧:[૧૯૯૫] ૧ એસસીઆર ૧૦૩૬; રામલીલા મેદાનની ઘટના, ફરીથી.(૨૦૧૨) ૫ એસસીસી ૧:[૨૦૧૨] ૪ એસ. સી. આર. ૯૭૧; આર. રાજગોપાલ ઉર્ફે આર. આર. ગોપાલ વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ ટી. એન. (૧૯૯૪) ૬ એસ. સી. સી. ૬૩૨:[૧૯૯૪] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૩૫૩; પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૦૩) ૪ એસસીસી ૩૯૯:[૨૦૦૩] ૨ એસસીઆર ૧૧૩૬; ધ્વનિ પ્રદૂષણ (વી.), રે (૨૦૦૫) ૫ એસસીસી ૭૩૩ માં:[૨૦૦૫] ૧ પૂરક.એસ. સી. આર. ૬૨૪; થલાપ્પલમ સર્વિસ કો–ઓપરેટિવ બેંક લિમિટેડ વિ.કેરળ રાજ્ય (૨૦૧૩) ૧૬ SCC ૮૨:[૨૦૧૩] ૧૪ એસસીઆર ૪૭૫; સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સરકાર, કાયદા મંત્રાલય (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૨૨૧:[૨૦૧૬] ૩ એસસીઆર ૮૬૫; આશા રંજન વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય (૨૦૧૭) ૪ એસસીસી ૩૯૭:[૨૦૧૭] ૧ એસ. સી. આર. ૯૪૫; ભારતીય સંઘનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું રેલ્વે બોર્ડ વિરુદ્ધ રંજન સિંહ (૧૯૬૯) ૧ એસ. સી. સી. ૫૦૨:[૧૯૬૯] ૩ એસ. સી. આર. ૫૪૮; ભારતીય જીવન વીમા નિગમ વિરુદ્ધ પ્રો.મનુભાઈ ડી. શાહ (૧૯૯૨) ૩ એસસીસી ૬૩૭:

[૧૯૯૨] ૩ એસ. સી. આર. ૫૯૫; એસ. કૃષ્ણન વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૫૧ એસ. સી. ૩૦૧:[૧૯૫૧] એસસીઆર ૬૨૧; પં. પરમાનંદ કટારા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૯) ૪ એસસીસી ૨૮૬: [૧૯૮૯] ૩ એસ. સી. આર. ૯૯૭; શક્તિ વાહિની વિરુદ્ધ ભારત સંઘ અને અન્ય. (૨૦૧૮) ૭ એસસીસી ૧૯૨:[૨૦૧૮] ૩ એસસીઆર ૭૭૦; આર. કે. જૈન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૯૩) ૪ એસસીસી ૧૧૯:[૧૯૯૩] ૩ એસસીઆર ૮૦૨; સચિવ, જયપુર ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી, જયપુર વિ. દૌલત મલ જૈન (૧૯૯૭) ૧ એસસીસી ૩૫:[૧૯૯૬] ૬ પૂરક.એસસીઆર ૫૮૪; વિનીત નારાયણ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૯૮) ૧ એસસીસી ૨૨૬:[૧૯૯૭] ૬ પૂરક.એસસીઆર ૫૯૫; કોમન કોઝ, એ રજિસ્ટર્ડ સોસાયટી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૯૯) ૬ એસસીસી ૬૬૭:[૧૯૯૯] ૩ એસ. સી. આર. ૧૨૭૯ અને રાજ્ય (એન. સી. ટી. દિલ્હી) વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૮) ૮ એસ. સી. સી. ૫૦૧:[૨૦૧૮] ૭ એસસીઆર ૧–તેના પર આધાર રાખે છે.

અમીશ દેવગણ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૨૧) ૧ એસસીસી ૧– વિશિષ્ટ.

રોમેશ થાપર વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૫૦ એસ. સી. ૧૨૪: [૧૯૫૦] એસસીઆર ૫૯૪; રુસ્તમ કાવાસજી કૂપર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૭૦) ૧ એસસીસી ૨૪૮:[૧૯૭૦] ૩ એસ. સી. આર. ૫૩૦;

સતવંત સિંહ સાહની વિરુદ્ધ ડી. રામરત્ના એમ, સહાયક પાસપોર્ટ અધિકારી, નવી દિલ્હી એ. આઈ. આર. ૧૯૬૭ એસ. સી. ૧૮૩૬:[૧૯૬૭] ૨ એસસીઆર ૫૨૫; મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૭૮) ૧ એસસીસી ૨૪૮:[૧૯૭૮] ૨ એસ. સી. આર. ૬૨૧; બંધુઆ મુક્તિ મોરચા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય. (૧૯૮૪) ૩ એસસીસી ૧૬૧:[૧૯૮૪] ૨ એસ. સી. આર. ૬૭; રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગ વિ. અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ન. (૧૯૯૬) ૧ એસસીસી ૭૪૨:[૧૯૯૬] ૧ એસસીઆર ૨૭૮; શ્રી 'એક્સ' વિ. હોસ્પિટલ 'ઝેડ' (૧૯૯૮) ૮ એસસીસી ૨૯૬:[૧૯૯૮] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૭૨૩; પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૯૭) ૧ એસસીસી ૩૦૧:[૧૯૯૬] ૧૦ પૂરક.એસસીઆર ૩૨૧; મેસર્સ કસ્તુરી લાલ રાલિયા રામ જૈન વિરુદ્ધ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, AIR ૧૯૬૫ SC ૧૦૩૯:[૧૯૬૫] ૧ SCR ૩૭૫; રાજસ્થાન રાજ્ય વિ. Mst. વિધાવતી AIR ૧૯૬૨ SC ૯૩૩:[૧૯૬૨] પૂરક.એસસીઆર ૯૮૯; રુદુલ સાહ વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય (૧૯૮૩) ૪ એસસીસી ૧૪૧:[૧૯૮૩] ૩ એસ. સી. આર. ૫૦૮; નીલાબતી બેહરા (શ્રીમતી) ઉપનામ લલિતા બેહરા (સુપ્રીમ કોર્ટની કાનૂની સહાય સમિતિ દ્વારા) વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય (૧૯૯૩) ૨ એસસીસી ૭૪૬:[૧૯૯૩] ૨ એસ. સી. આર. ૫૮૧; જુમુના પ્રસાદ મુખર્જીયા વિરુદ્ધ લછી રામ [૧૯૫૫] ૧ એસ. સી. આર. ૬૦૮; પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૨) ૩ એસ. સી. સી. ૨૩૫:[૧૯૮૩] ૧ એસસીઆર ૪૫૬; બોધિસત્વ ગૌતમ વિરુદ્ધ સુભ્રા ચક્રવર્તી

(સુશ્રી) (૧૯૯૬) ૧ એસસી ૪૯૦:[૧૯૯૫] ૬ પૂરક.એસ. સી. આર. ૭૩૧; એમ. સી. મહેતા વિરુદ્ધ કમલ નાથ (૨૦૦૦) ૬ એસ. સી. સી. ૨૧૨: [૨૦૦૦] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૩૮૯; પી. ડી. શામદાસાની વિરુદ્ધ સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા. લિમિટેડ [૧૯૫૨] એસસીઆર ૩૯૧; પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ લોકશાહી અધિકાર સંરક્ષણ સમિતિ, પશ્ચિમ બંગાળ (૨૦૧૦) ૩ એસસીસી ૫૭૧:[૨૦૧૦] ૨ એસસીઆર ૯૭૯; એસ. રંગરાજન વિ. પી. જગજીવન રામ (૧૯૮૯) ૨ એસસીસી ૫૭૪:[૧૯૮૯] ૨ એસસીઆર ૨૦૪; યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. કે. એમ. શંકરપ્પા (૨૦૦૧) ૧ એસસીસી ૫૮૨: [૨૦૦૦] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૧૧૭; ઇન્ડિબલી ક્રિએટિવ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિરુદ્ધ પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર (૨૦૨૦) ૧૨ એસસીસી ૪૩૬:[૨૦૧૯] ૫ એસસીઆર ૬૭૯; મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિરુદ્ધ સારંગધરસિંહ શિવદાસિંગ ચવ્હાણ (૨૦૧૧) ૧ એસસીસી ૫૭૭:[૨૦૧૦] ૧૫ એસ. સી. આર. ૧૧૪૫; મનોજ નરુલા વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૪) ૯ એસ. સી. સી. ૧:[૨૦૧૪] ૯ એસસીઆર ૯૬૫; આર. સાઈ ભારતી વિરુદ્ધ જે. જયલલીતા (૨૦૦૪) ૨ એસસીસી ૯:[૨૦૦૩] પૂરક.એસસીઆર ૮૫; પ્રાગા ટૂલ્સ કોર્પોરેશન વિ. શ્રી સી. એ. ઇમાન્યુઅલ (૧૯૬૯) ૧ એસસીસી ૫૮૫:[૧૯૬૯] ૩ એસસીઆર ૭૭૩; એન્ડી મુક્ત સદગુરુ શ્રી મુક્તાજી વંદાસ સ્વામી સુવર્ણ જયંતી મહોત્સવ સ્મારક ટ્રસ્ટ વિરુદ્ધ વી. આર. રુદાની (૧૯૮૯) ૨ એસસીસી ૬૯૧:[૧૯૮૯] ૨ એસ. સી. આર. ૬૯૭; એમ. સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એ. આઈ. આર. ૧૯૮૭ એસ. સી. ૧૦૮૬:[૧૯૮૭] ૧ એસસીઆર ૮૧૯; બિન્ની

લિમિટેડ વિ.વી. સદાશિવન (૨૦૦૫) ૬ એસસીસી ૬૫૭:[૨૦૦૫] ૨ પૂરક.એસસીઆર ૪૨૧; સોસાયટી ફોર અનએડેડ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૨) ૬ એસસીસી ૧:[૨૦૧૨] ૨ એસ. સી. આર. ૭૧૫; પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૪) ૧૧ એસ. સી. સી. ૪૭૭:[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૪૪૬; કોડુંગલ્લુર ફિલ્મ સોસાયટી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૮) ૧૦ એસસીસી ૭૧૩: [૨૦૧૮] ૧૨ એસ. સી. આર. ૬૯૫; બ્રિજ ભૂષણ વિ. દિલ્હી રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૫૦ એસ. સી. ૧૨૯:[૧૯૫૦] એસસીઆર ૬૦૫; સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ વિ. વી. જી. રો (૧૯૫૨) ૧ એસસીસી ૪૧૦; શ્રીમતી. વિદ્યા વર્મા વિ. ડૉ. શિવ નારાયણ વર્મા AIR ૧૯૫૬ SC ૧૦૮:[૧૯૫૫] ૨ એસસીઆર ૯૮૩; સુખદેવ સિંહ વિરુદ્ધ ભગતરામ સરદાર સિંહ રઘુવંશી (૧૯૭૫) ૧ એસસીસી ૪૨૧:[૧૯૭૫] ૩ એસસીઆર ૬૧૯; લખનૌ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી વિ. એમ. કે. ગુપ્તા (૧૯૯૪) ૧ એસસીસી ૨૪૩:[૧૯૯૩] ૩ પૂરક.એસસીઆર ૬૧૫; અધ્યક્ષ, રેલવે બોર્ડ અને અન્ય. વિ.ચંદ્રિમા દાસ (શ્રીમતી) અને અન્ય. (૨૦૦૦) ૨ એસસીસી ૪૬૫:[૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૪૮૦; એમ. સી. મહેતા વિરુદ્ધ કમલ નાથ (૧૯૯૭) ૧ એસસીસી ૩૮૮:[૧૯૯૬] ૧૦ પૂરક.એસસીઆર ૧૨; વેલ્લોર સિટિઝન્સ વેલ્ફેર ફોરમ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૯૬) ૫ એસસીસી ૬૪૭:[૧૯૯૬] ૫ પૂરક.એસ. સી. આર. ૨૪૧; ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર એન્વિરો–લીગલ એક્શન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૯૬) ૩ એસ. સી. સી. ૨૧૨:[૧૯૯૬] ૨ એસસીઆર ૫૦૩;

ગ્રાહક શિક્ષણ અને સંશોધન કેન્દ્ર અને અન્ય વિ.યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ ઓઆરએસ. (૧૯૯૫) ૩ એસસીસી ૪૨:[૧૯૯૫] ૧ એસસીઆર ૬૨૬; વિશાખા વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય (૧૯૯૭) ૬ એસસીસી ૨૪૧:[૧૯૯૭] ૩ પૂરક.એસસીઆર ૪૦૪; મેધા કોતવાલ લીલે એન્ડ ઓઆરએસ. વિ.ભારત સંઘ (૨૦૧૩) ૧ એસ. સી. સી. ૨૯૭:[૨૦૧૨] ૯ એસસીઆર ૮૯૫; ગીતા હરિહરન (સુશ્રી) અને અન્ર વિ.રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અને એન. આર. (૧૯૯૯) ૨ એસસીસી ૨૨૮:[૧૯૯૯] ૧ એસસીઆર ૬૬૯; ઈન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૧૧) ૭ એસસીસી૧૭૯:[૨૦૧૧] ૬ એસસીઆર ૫૯૯; જીજા ઘોષ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૭૬૧:[૨૦૧૬] ૪ એસસીઆર ૬૩૮; ઝી ટેલિફિલ્મ્સ લિમિટેડ વિ.ભારત સંઘ (૨૦૦૫) ૪ એસસીસી ૬૪૯:[૨૦૦૫] ૧ એસ. સી. આર. ૯૧૩; જેનેટ જયપોલ વિ. એસ. આર. એમ. યુનિવર્સિટી (૨૦૧૫) ૧૬ એસ. સી. સી. ૫૩૦ ૭૬; એ. કે. ગોપાલન વિ. સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ એ. આઈ. આર. ૧૯૫૦ એસ. સી. ૨૭:[૧૯૫૦] એસસીઆર ૮૮; આર. ડી. શેટ્ટી વિ. ઈન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ ઓથોરિટી (૧૯૭૯) ૩ એસસીસી ૪૮૯:[૧૯૭૯] ૩ એસસીઆર ૧૦૧૪; એન્ડી મુક્તા વિ. વી. આર. રુદાની (૧૯૮૯) ૨ એસસીસી ૬૯૧:[૧૯૮૯] ૨ એસસીઆર ૬૯૭; સિદ્ધરામ સતલિંગપ્પા મેત્રે વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૧૧) ૧ એસસીસી ૬૯૪: [૨૦૧૦] ૧૫ એસસીઆર ૨૦૧; ખરક સિંહ વિરુદ્ધ યુ. પી. રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૬૩ એસ. સી. ૧૨૯૫:[૧૯૬૪] ૧ એસસીઆર ૩૩૨;

મોહમ્મદ.આરિફ અલીઆસ અશફાક વિ. રજિસ્ટ્રાર, સુપ્રીમ કોર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. (૨૦૧૪) ૯ SCC ૭૩૭:[૨૦૧૪] ૧૧ એસસીઆર ૧૦૦૯; ગોવિંદ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૭૫) ૨ એસસીસી ૧૪૮:[૧૯૭૫] ૩ એસસીઆર ૯૪૬; સુચિતા શ્રીવાસ્તવ અને એન. આર. વી.ચંદીગઢ (૨૦૦૯) ૯ SCC ૧:[૨૦૦૯] ૧૩ એસ. સી. આર. ૯૮૯; દેવિકા બિસ્વાસ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૬) ૧૦ એસ. સી. સી. ૭૨૬; જિલ્લા પંજીયક અને કલેક્ટર, હૈદરાબાદ અને અન્ન. વી.કેનરા બેંક અને ઓઆરએસ. (૨૦૦૫) ૧ એસસીસી ૪૯૬:[૨૦૦૪] ૫ પૂરક.એસ. સી. આર. ૮૩૩; ભારતીય મહિલા કહે છે કે ગ્રામ અદાલતના આદેશ પર ગેંગરેપ થયો હતો, જે રી (૨૦૧૪) ૪ એસ. સી. સી. ૭૮૬ માં બિઝનેસ એન્ડ ફાઇનાન્સિયલ ન્યૂઝ તારીખ <આઇ. ડી. ૧> માં પ્રકાશિત થયો હતો:[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૨૬૪; લતા સિંહ વિરુદ્ધ યુ. પી. રાજ્ય (૨૦૦૬) ૫ એસસીસી ૪૭૫:[૨૦૦૬] ૩ પૂરક.એસસીઆર ૩૫૦; અરુમુગમ સર્વઈ વિરુદ્ધ તમિલનાડુ રાજ્ય (૨૦૧૧) ૬ એસસીસી ૪૦૫: [૨૦૧૧] ૫ SCR ૪૮૮; બિહાર રાજ્ય વિરુદ્ધ અબ્દુલ માજિદ AIR ૧૯૫૪ SC ૨૪૫:[૧૯૫૪] એસસીઆર ૭૮૬ અને ખત્રી (II) વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય (૧૯૮૧) ૧ એસસીસી ૬૨૭:[૧૯૮૧] ૨ એસસીઆર ૪૦૮–નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.જી. જહોન મેસ્કેલ વિ. કોરસ ઇઓમ્પેર ઇરૈન ૧૯૭૩ આઇઆર ૧૨૧ ૧૯૭૨ આઇઆર ૩૩૦; મુર્તાગ પ્રોપર્ટીઝ લિમિટેડ વિ. ક્લેરી ૧૨૧ ૧૯૭૨ આઇઆર ૩૩૦; શેલી વિ. ક્રેમર ૩૩૪ યુ. એસ. ૧ (૧૯૪૮); લ્યુથ લુથ (૧૯૫૮) બીવીકેજે ૭,૧૯૮; ગિટલો વિ. ન્યૂ યોર્ક ૨૮૬ યુ. એસ.

૬૫૨ (૧૯૨૫); "નાગરિક અધિકાર કેસ" ૧૦૯ યુ. એસ. ૩ (૧૮૮૩); જોન્સ વિ. આલ્ફ્રેડ એચ. મેયર કંપની ૩૯૨ યુ. એસ. ૪૦૯ (૧૯૬૮); ન્યૂ યોર્ક ટાઇમ્સ વિ. સુલિવાન ૩૭૬ યુ. એસ. ૨૫૪ (૧૯૬૪); ડુ પ્લેસિસ અને અન્યો વિરુદ્ધ ડી ક્લાર્ક અને અન્યો વિરુદ્ધ ૧૯૯૬ ઝેડ. એ. સી. સી. ૧૦; ખુમાલો વિરુદ્ધ હોલોમિસા (૨૦૦૨) ઝેડ. એ. સી. સી. ૧૨; જુમા મસ્જિદ પ્રાથમિક શાળાની સંચાલક મંડળ અને અન્યો વિરુદ્ધ નિબંધ એન. ઓ. અને અન્ય (CCT ૨૯/૧૦) [૨૦૧૧] ZACC ૧૩; ૨૦૧૧ (૮) BCLR ૭૬૧ (CC); ડગ્લાસ વિ. હેલો!લિમિટેડ. [૨૦૦૧] ક્યૂબી ૯૬૭; એક્સ વિ. વાય. [૨૦૦૪] ઇડબ્લ્યુસીએ સિવ ૬૬૨; પ્લેટફોર્મ "આઝેટે ફર દાસ લેબેન" વિ. ઑસ્ટ્રિયા [૧૯૮૮] ઇસીએચઆર ૧૫ એક્સ અને વાય વિ. નેધરલેન્ડ [૧૯૮૫] ઇસીએચઆર ૪ માર્શ વિ. અલાબામા ૩૨૬ યુએસ ૫૦૧ (૧૯૪૬)–નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

અનુપ સુરેન્દ્રનાથ–ધ ઓક્સફર્ડ હેન્ડબુક ઓફ ધ ઇન્ડિયન કોન્સ્ટીટ્યુશન (સાઉથ એશિયા એડિશન), ૨૦૧૬માં "લાઇફ એન્ડ પર્સનલ લિબર્ટી" પરનો લેખ અને ફ્રાન્સિસ કામ, મોરાલિટી, મોર્ટાલિટી Vol.૨, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૯૬–નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

બી. વી. નાગરત્ના, ન્યાયમૂર્તિ. (આંશિક રીતે અસંમત)

પકડી રાખોઃ૧. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ કલ્પના કરાયેલ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અર્થ એ છે કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને વિવિધ માધ્યમો દ્વારા અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર, જેમ કે મોંઢાના શબ્દો દ્વારા, પ્રિન્ટ અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમો દ્વારા, ચિત્રલેખ, લખાણો, ગ્રાફિક્સ અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે જે મન દ્વારા સમજી શકાય.અધિકારમાં પ્રેસની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે.આ અધિકારની સામગ્રીમાં પ્રકાશન અને પ્રસાર દ્વારા વિચારોનો પ્રચાર, માહિતી મેળવવાનો અને વિચારો પ્રાપ્ત કરવાનો અથવા પ્રદાન કરવાનો અધિકાર પણ સામેલ છે.ટૂંકમાં, વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારમાં વાણી સ્વાતંત્ર્યના અવકાશ અને દાયરામાં આવતા અધિકારના દરેક સ્વરૂપનો સમાવેશ થશે.તેથી, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ખૂબ જ વ્યાપક અને વ્યાપક શબ્દોમાં જણાવે છે કે તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર રહેશે.ઉપરોક્ત અધિકારને માત્ર વાજબી પ્રતિબંધો દ્વારા ઘટાડી શકાય છે, જે તેની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં દર્શાવેલ છે, જે કાયદાની સત્તા હેઠળ રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવી શકે છે, પરંતુ કોઈ પણ કાયદાની ગેરહાજરીમાં કાર્યકારી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને નહીં.વધુમાં, વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધોની પ્રકૃતિ વાજબી હોવી જોઈએ, અને ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા, રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા અથવા અદાલતની અવમાનના, બદનક્ષી અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરણીના સંબંધમાં હિતમાં હોવી જોઈએ.(અનુચ્છેદ ૧૯ (૨).આપણા જેવા દેશ માટે, જે સંસદીય લોકશાહી છે,

વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એ માત્ર સ્વસ્થ લોકશાહી સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુ માટે જ નહીં, પરંતુ નાગરિકોને શાસન વિશે સારી રીતે માહિતગાર અને શિક્ષિત કરી શકાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે પણ એક આવશ્યક અધિકાર તેમજ સહવર્તી છે.પ્રિન્ટ અને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા અથવા ઓડિયો વિઝ્યુઅલ સ્વરૂપ સહિત વિવિધ માધ્યમો દ્વારા માહિતીનો પ્રસાર એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે છે કે નાગરિકો તેમના અધિકારો અને ફરજો વિશે જાગૃત થાય, લોકશાહીમાં તેઓએ જે રીતે વર્તવું જોઈએ અને સરકારોની નીતિઓ અને કાર્યો પર ચર્ચા કરવા માટે સક્ષમ બને અને આખરે સમાનતાવાદી રીતે ભારતીય સમાજના વિકાસ માટે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) માં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારની ઉત્પત્તિ બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં છે, જે અન્ય બાબતોની સાથે વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતાની સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે.ભારત એક સાર્વભૌમ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક હોવાથી અને આપણે લોકશાહીની સંસદીય પ્રણાલીનું પાલન કરીએ છીએ, વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એ આપણા બંધારણીય માળખા હેઠળ નોંધપાત્ર સ્વતંત્રતા અને અધિકાર છે. [પેરા ૧૨.૩,૧૨.૪,૧૨.૫] [૭૩૦-E-H; ૭૩૧-A-F]

૨. ભારતનું બંધારણ અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ તેના તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર પ્રદાન કરે છે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) જે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ આપવામાં આવેલા અધિકાર પર વાજબી નિયંત્રણો છે તે સિવાય આવા અધિકારમાં દખલગીરીથી દૂર

રહેવાની રાજ્યની મુખ્ય ફરજ છે.આવી ફરજની હદ વાણીની સામગ્રી પર આધારિત છે.દાખલા તરીકે, ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાના હિતો માટે પ્રતિકૂળ હોઈ શકે તેવી વાણી, રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા; અથવા અદાલતની અવમાનના, માનહાનિની રચના કરતી વાણી અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરવાની શક્યતા હોય તેવી વાણીના સંદર્ભમાં, હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની ફરજ શૂન્ય છે.આ સિદ્ધાંત બંધારણીય રીતે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ પ્રતિબિંબિત થાય છે જે રાજ્યને કાયદો ઘડવા માટે સક્ષમ બનાવે છે જે વાજબી પ્રતિબંધો માટેનો આધાર એવા આઠ આધારો હેઠળ વર્ણવ્યા મુજબ આવા ભાષણ પર વાજબી નિયંત્રણો લાદશે.[પરિચ્છેદ ૧૪.૧] [૭૩૬–એ–ડી]

૩. વાણીના રક્ષણની હદ તેના પર નિર્ભર કરશે કે, આવા ભાષણથી 'વિચારોનો પ્રચાર' થશે કે તેનું કોઈ સામાજિક મૂલ્ય હશે.જો ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો જવાબ હકારાત્મક હોય, તો આવા ભાષણને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ સુરક્ષિત કરવામાં આવશે; જો જવાબ નકારાત્મક હોય, તો આવા ભાષણને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ સુરક્ષિત કરવામાં આવશે નહીં. અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી ન ધરાવતી વાણીના સંદર્ભમાં, બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) અને તેમાં ઉલ્લેખિત આધારોને ધ્યાનમાં રાખીને હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની કોઈ ફરજ નથી.[પેરા ૧૪.૧] [૭૩૬–G–H; ૭૩૭–A]

૪. કોઈ વ્યક્તિ તેના અધિકારોનો ઉપયોગ કઈ રક્ષણાત્મક મર્યાદામાં કરી શકે છે તે રાજ્ય તેના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે કેટલી હદ સુધી બંધાયેલ છે તેના પર આધાર રાખે છે તે નોંધ્યા પછી, તે પણ એક પરિણામ તરીકે કહી શકાય કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી ન ધરાવતી વાણીના સંદર્ભમાં, હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની કોઈ ફરજ નથી અને તેથી, દ્વેષપૂર્ણ વાણી, બદનક્ષીકારક વાણી વગેરે જેવી વાણી રક્ષણાત્મક મર્યાદાની બહાર હશે જેમાં વ્યક્તિ વાણી સ્વાતંત્ર્યના તેના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે છે.આવી વાણી પ્રતિબંધો અથવા નિયંત્રણોને આધિન હોઈ શકે છે.જ્યારે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધો માત્ર અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ સૂચિબદ્ધ આધારો હેઠળ જ જરૂરી છે, ત્યારે રાજ્ય દ્વારા, ઉપરોક્ત અધિકાર પર પ્રતિબંધો, અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) થી તેમની તાકાત એકત્રિત કરતા નથી.વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધો અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી દ્વારા સંચાલિત થાય છે; એટલે કે, કોઈપણ પ્રકારની વાણી, જે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ અધિકારની સામગ્રીને અનુરૂપ નથી, તેને પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે.આવા પ્રતિબંધની સ્વૈચ્છિક અથવા બંધનકર્તા પ્રકૃતિ, તેની પાછળનું બળ, જે વ્યક્તિઓ પર આવા નિયંત્રણો લાદવામાં આવે છે, તેનું પાલન કેવી રીતે કરી શકાય છે, વગેરે સંબંધિત પ્રશ્નો સંસદ દ્વારા ચર્ચા કરવા અને જવાબ આપવા માટે બાકી રહેલા પાસાં છે.જો કે, અહીં ઉપર કરવામાં આવેલ તારણ એ સ્પષ્ટ કરવાની હદ સુધી છે કે કોઈપણ પ્રકારની વાણી, જે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રીની રચના કરતી નથી, તેને પ્રતિબંધિત કરી

શકાય છે કારણ કે આવી વાણી વિચારોની આપ-લેની રચના કરતી નથી, જે રીતે સુસંસ્કૃત સમાજમાં વિકસાવવામાં આવેલી નૈતિકતા સાથે સુસંગત છે.આવા નિયંત્રણો માત્ર અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં શોધી શકાય તેવી જરૂર નથી, જે આઠ આધારોની સંપૂર્ણ યાદી આપે છે જેના પર રાજ્ય દ્વારા વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે.[પેરા ૧૪.૧] [૭૩૭-B-H]

૫. અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) એક વાહન તરીકે કામ કરે છે જેના દ્વારા અસંમતિ વ્યક્ત કરી શકાય છે.આ દેશના દરેક નાગરિકમાં અસંમતિ, અસંમતિ અને વિવિધ અને વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણ અપનાવવાનો અધિકાર છે.હકીકતમાં, અસંમતિનો અધિકાર એ જીવંત લોકશાહીનો સાર છે, કારણ કે જ્યારે અસંમતિ હોય ત્યારે જ વિવિધ વિચારો ઉભરી આવે છે જે સરકારને તેની નીતિઓમાં સુધારો કરવા અથવા નવીનતા લાવવા માટે મદદ કરી શકે છે જેથી તેના શાસનની દેશના લોકો પર સકારાત્મક અસર પડે જે આખરે સ્થિરતા, શાંતિ અને વિકાસ તરફ દોરી જશે જે સુશાસનના સહવર્તી છે.[પરિચ્છેદ ૧૫.૨] [૭૩૯-C-D]

૬. સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુત્વ એ આપણા બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં સમાવિષ્ટ પાયાના મૂલ્યો છે.''હેટ સ્પીચ', ચર્ચા કરાયેલા અર્થમાં, સમાજને અસમાન તરીકે ચિહ્નિત કરીને, આ દરેક પાયાના મૂલ્યો પર પ્રહાર કરે છે.તે

વિવિધ પશ્ચાદભૂના નાગરિકોના બંધુત્વનું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે, જે ભારતમાં એટલે કે ભારત જેવા બહુમતી અને બહુસાંસ્કૃતિકવાદ પર આધારિત એકરૂપ સમાજનું અનિવાર્ય ઉલ્લંઘન છે.લોકશાહી, આપણા બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓમાંની એક હોવાથી, તે ગર્ભિત છે કે બહુમતી દ્વારા નિયમમાં સુરક્ષા અને સર્વસમાવેશકતાની ભાવના હશે.વધુમાં, બંધારણની પ્રસ્તાવના, જેમાં અન્ય બાબતોની સાથે, બંધુત્વની કલ્પના કરવામાં આવી છે, તે ખાતરી આપે છે કે જાહેર પદાધિકારીઓ સહિત સાથી નાગરિકો દ્વારા અયોગ્ય ભાષણ દ્વારા વ્યક્તિઓની ગરિમાને નુકસાન પહોંચાડી શકાતું નથી.આમ, બંધારણની પ્રસ્તાવના અને ભારતના લોકોને માત્ર ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા જ નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રની બંધુત્વ અને એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી આપતા તેના મૂલ્યોએ આ દેશના દરેક નાગરિકને બંધારણના ઉત્કૃષ્ટ આદર્શોની યાદ અપાવવી જોઈએ, પછી ભલે તે હોદ્દો કે હોદ્દો કે સત્તા હોય.બંધારણના મૂલ્યોને કોઈ પણ રીતે નબળા પાડવામાં ન આવે અથવા તેનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેની ખાતરી કરવા માટે એક આંતરિક બંધારણીય તપાસ છે.હવે સમય આવી ગયો છે કે આપણે, સામાન્ય રીતે એક સમાજ તરીકે અને ખાસ કરીને વ્યક્તિઓ તરીકે, બંધારણના પવિત્ર મૂલ્યો માટે પોતાને ફરીથી સમર્પિત કરીએ અને તેમને માત્ર આપણા વ્યક્તિગત સ્તરે જ નહીં પરંતુ વ્યાપક સ્તરે પણ પ્રોત્સાહન આપીએ.કોઈપણ પ્રકારનું ભાષણ જે આપણું બંધારણ જે મૂલ્યો માટે ઊભું છે તેને નબળી પાડે છે તે આપણા સામાજિક અને રાજકીય મૂલ્યોને નુકસાન પહોંચાડશે.[પેરા ૨૬,૨૭.૩] [૭૬૨–સી, ડી; ૭૬૪–જી–એચ; એ–ડી]

૭. અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરનારની સ્થિતિ પણ બે અધિકારો અને અનુરૂપ ઉપાયો વચ્ચેના તફાવત માટે એક આવશ્યક પરિમાણ છે.જ્યાં માન્યતા પ્રાપ્ત અધિકારમાં દખલગીરી રાજ્ય અથવા કલમ ૧૨ હેઠળ માન્યતા પ્રાપ્ત અન્ય કોઈ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘનનો દાવો બંધારણની કલમ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ અનુક્રમે આ અદાલત સમક્ષ અથવા ઉચ્ચ અદાલત સમક્ષ કરવામાં આવશે.જ્યાં દખલગીરી રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાયની સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં કાર્યવાહી સામાન્ય કાયદા હેઠળ હશે અને તે હદ સુધી, કાનૂની યોજના આવા અધિકારોની આડી કામગીરીને માન્યતા આપે છે.જો કે મૂળભૂત અધિકારની સામગ્રી બંધારણ હેઠળ સામાન્ય કાયદાના અધિકાર સાથે સમાન હોઈ શકે છે, તે માત્ર સામાન્ય કાયદો અધિકાર છે જે આડા રીતે કાર્ય કરે છે સિવાય કે જ્યારે તે મૂળભૂત અધિકારોને ચોક્કસ કાયદાઓ હેઠળ વૈધાનિક અધિકારોમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યા હોય અથવા જ્યાં બંધારણ હેઠળ આડી કામગીરીને સ્પષ્ટપણે માન્યતા આપવામાં આવી હોય.[પેરા ૪૨,૪૩] [૭૮૦–F–H; ૭૮૧–A–B]

૮. નાગરિકો વચ્ચેના મૂળભૂત અધિકારોના આડા અભિગમને માન્યતા આપવી એ મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના દાવાઓને મનોરંજન આપવાના હેતુથી "રાજ્ય" ને ઓળખવા માટે આ અદાલત દ્વારા ઘડવામાં આવેલા તમામ પરીક્ષણો અને સિદ્ધાંતોને નિરર્થક બનાવશે.જો આ અદાલતનો ઈરાદો કલમ ૧૯ અને ૨૧

હેઠળના અધિકારો સહિત મૂળભૂત અધિકારોને આડા કામ કરવાની મંજૂરી આપવાનો હોત, તો આ અદાલત કલમ ૧૨ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત "રાજ્ય" નો સાચો અર્થ અને અવકાશ નક્કી કરવા માટે પરીક્ષણો વિકસાવવા અને તેને સુધારવામાં રોકાયેલી ન હોત.આ અદાલતે રિટ અરજીઓની જાળવણીક્ષમતા અંગેના મૂળભૂત પ્રશ્નો પર ચર્ચા કર્યા વિના, તમામ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ સામેના મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના દાવાઓને ધ્યાનમાં લીધા હોત.જો કે આ અદાલતે કલમ ૧૨ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત "રાજ્ય" ના અવકાશને નોંધપાત્ર રીતે વિસ્તૃત કર્યો છે, તેમ છતાં આવા વિસ્તરણ એ પ્રશ્નમાં અસ્તિત્વ દ્વારા કરવામાં આવતા કાર્યોની પ્રકૃતિ અને રાજ્ય દ્વારા તેના પર કરવામાં આવતા નિયંત્રણની માત્રા જેવી વિચારણાઓ પર આધારિત છે.આ કલમ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોની હોરિઝોન્ટાલિટીને માન્યતા આપવા કરતાં નોંધપાત્ર રીતે અલગ છે, સિવાય કે હેબિયસ કોર્પસના સ્વરૂપમાં રિટ માંગતી વખતે.આવી માન્યતા બંધારણની કલમ ૧૨ના અવકાશમાં આ અદાલત દ્વારા વિકસાવવામાં આવેલા ન્યાયશાસ્ત્રની અવગણના સમાન હશે.અન્ય એક પાસું કે જેને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે તે એ છે કે સામાન્ય કાયદા અથવા વૈધાનિક કાયદા હેઠળ ખાસ કરીને ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે વૈકલ્પિક અને અસરકારક ઉપાયો અસ્તિત્વમાં હોય તેવા કેસોમાં રિટ કોર્ટ સામાન્ય રીતે રિટ જારી કરવા માટે ચુકાદો આપતી નથી.તેથી, જો કલમ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોની આડી કામગીરીને માન્યતા આપવામાં આવે તો પણ, આવી માન્યતાનો કોઈ ફાયદો થશે નહીં કારણ કે મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનનો રિટ કોર્ટ સમક્ષનો દાવો આ આધાર

પર નિષ્ફળ જશે કે મૂળભૂત અધિકારની સામગ્રીમાં સમાન સામાન્ય કાયદાના અધિકારને સામાન્ય કાયદાના ઉપાયો દ્વારા લાગુ કરી શકાય છે.તેથી, સામાન્ય કાયદામાં વૈકલ્પિક અને અસરકારક ઉપાય અસ્તિત્વમાં છે તે આધાર પર, મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટેનો આડો દાવો રિટ કોર્ટ સમક્ષ નિષ્ફળ જશે. [પેરા ૪૩] [૭૮૫–એ–જી]

૯. કલમ ૨૧ હેઠળ રાજ્ય પર મૂકવામાં આવેલી ફરજ એ એક નકારાત્મક ફરજ છે કે જે કોઈ વ્યક્તિને તેના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન કરે સિવાય કે કાયદા અનુસાર.બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકાર પર આધારિત વૈધાનિક અને બંધારણીય કાયદા હેઠળ તેના પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારીઓનું પાલન કરવાની રાજ્યની હકારાત્મક ફરજ છે.આવી જવાબદારીઓ માટે રાજ્ય દ્વારા હસ્તક્ષેપની જરૂર પડી શકે છે જ્યાં ખાનગી અભિનેતાના કૃત્યો અન્ય વ્યક્તિના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાને જોખમમાં મૂકી શકે છે.નાગરિકના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે વૈધાનિક કાયદા હેઠળ રાજ્યને સોંપવામાં આવેલી ફરજો નિભાવવામાં નિષ્ફળતા, નાગરિકને તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવાની અસર કરી શકે છે.જ્યારે કોઈ નાગરિક તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓથી વંચિત હોય, ત્યારે રાજ્યએ કલમ ૨૧ હેઠળ તેના પર મૂકવામાં આવેલી નકારાત્મક ફરજનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોત.[પેરા ૪૪] [૭૯૨–D–G]

૧૦. મંત્રી દ્વારા આપવામાં આવેલું નિવેદન જો રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય, તો તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે, જ્યાં સુધી એવું નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણને પણ રજૂ કરે છે.જો આ પ્રકારનું નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણ સાથે સુસંગત નથી, તો તે વ્યક્તિગત રીતે મંત્રીને આભારી છે.[પેરા ૪૫] [૭૯૩–D–E]

૧૧. કાયદાઓ અથવા ભૂલોને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે યોગ્ય કાનૂની માળખું જરૂરી છે જે બંધારણીય અત્યાચાર સમાન હશે અને ન્યાયિક પૂર્વવર્તીના આધારે તેનું નિવારણ અથવા નિવારણ કેવી રીતે કરવામાં આવશે.ખાસ કરીને, પ્રશ્ન નંબર ૪ ને આપવામાં આવેલા જવાબના સંદર્ભ સિવાય, જાહેર પદાધિકારી દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન કે નુકસાન પહોંચાડતા નિવેદનને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે ગણવું તે સમજદારીભર્યું નથી. અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) ના કડક માપદંડોને ધ્યાનમાં રાખીને અને ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળની સ્વતંત્રતાને ધ્યાનમાં રાખીને, સામાન્ય રીતે નાગરિકો અને ખાસ કરીને જાહેર કાર્યકર્તાઓને સાથી નાગરિકો વિરુદ્ધ અપમાનજનક અથવા ઉગ્ર ટિપ્પણી કરવાથી રોકવા માટે કાયદો અથવા સંહિતા ઘડવી એ સંસદની સમજદારી છે.[પેરા ૬૬,૬૭] [૮૦૧–બી–ડી]

પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૪) ૧૧ એસસી ૪૭૭:

[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૪૪૬; કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી (નિવૃત્ત) વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૯) ૧ એસસીસી ૧:[૨૦૧૮] ૮ એસસીઆર ૧; સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૨૨૧:[૨૦૧૬] ૩ એસ. સી. આર. ૮૬૫; પરમ પૂજ્ય કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપદગલવરુ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (૧૯૭૩) ૪ એસ. સી. સી. ૨૨૫; પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૦૫) ૨ એસ. સી. સી. ૪૩૬: [૨૦૦૫] ૧ એસ. સી. આર. ૪૯૪; પી. ડી. શામદાસાની વિ. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ એ. આઈ. આર. ૧૯૫૨ એસસી ૫૯:[૧૯૫૨] એસ. સી. આર. ૩૯૧; પારસી સહકારી આવાસ સોસાયટી લિમિટેડ વિરુદ્ધ જિલ્લા નિયામક, સહકારી મંડળીઓ (શહેરી) (૨૦૦૫) ૫ એસ. સી. સી. ૬૩૨: [૨૦૦૫] ૩ એસસીઆર ૫૯૨; રામકૃષ્ણ મિશન વિ. કાગો કુન્યા (૨૦૧૯) ૧૬ એસસીસી ૩૦૩:[૨૦૧૯] ૫ એસસીઆર ૪૫૨; પરમાનંદ કટારા વિરુદ્ધ ભારત સંઘ એ. આઈ. આર. ૧૯૮૯ એસ. સી. ૨૦૩૯:[૧૯૮૯] ૩ એસસીઆર ૯૯૭; રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગ વિરુદ્ધ અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૯૬) ૧ એસસીસી ૭૪૨:[૧૯૯૬] ૧ એસસીઆર ૨૭૮; ગૌરવ કુમાર બંસલ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૫) ૨ એસસીસી ૧૩૦:[૨૦૧૪] ૭ એસ. સી. આર. ૭૨૫ અને સ્વરાજ અભિયાન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૬) ૭ એસ. સી. સી. ૪૯૮ પર આધાર રાખ્યો હતો.

રોમેશ થાપર વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૫૦ એસસી ૧૨૪:

[૧૯૫૦] એસ. સી. આર. ૫૯૪; એસ. ખુશબૂ વિ. કન્નિયામલ (૨૦૧૦) ૫ એસ. સી. સી. ૬૦૦:[૨૦૧૦] ૫ એસસીઆર ૩૨૨; શ્રેયા સિંઘલ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૫) ૫ એસસીસી ૧:[૨૦૧૫] ૫ એસસીઆર ૯૬૩; સકલ પેપર્સ (પી) લિમિટેડ વિ.ભારત સંઘ એ. આઈ. આર. ૧૯૬૨ એસ. સી. ૩૦૫: [૧૯૬૨] ૩ એસ. સી. આર. ૮૪૨; જીવન વીમા નિગમ વિરુદ્ધ પ્રો.મનુભાઈ ડી. શાહ (૧૯૯૨) ૩ એસસીસી ૬૩૭:[૧૯૯૨] ૩ એસસીઆર ૫૯૫; કેદાર નાથ સિંહ વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૬૨ એસ. સી. ૯૫૫: [૧૯૬૨] પૂરક.એસસીઆર ૭૬૯; ડિરેક્ટોરેટ જનરલ ઓફ દૂરદર્શન વિ. આનંદ પટવર્ધન (૨૦૦૬) ૮ એસસીસી ૪૩૩:[૨૦૦૬] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૪૦૩; હમરદ દવાખાના (વક્ફ) લાલ કુઆન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ એ. આઈ. આર. ૧૯૬૦ એસસી ૫૫૪:[૧૯૬૦] ૨ એસસીઆર ૬૭૧; ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ અખબાર (બોમ્બે) પ્રા. લિ. વિ.ભારત સંઘ (૧૯૮૫) ૧ એસ. સી. સી. ૬૪૧: [૧૯૮૫] ૨ એસસીઆર ૨૮૭; ટાટા પ્રેસ લિમિટેડ વિરુદ્ધ મહાનગર ટેલિફોન નિગમ લિમિટેડ (૧૯૯૫) ૫ એસસીસી ૧૩૯:[૧૯૯૫] ૨ પૂરક.એસસીઆર ૪૬૭; યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. મોશન પિક્ચર એસોસિએશન એ. આઈ. આર. ૧૯૯૯ એસસી ૨૩૩૪:[૧૯૯૯] ૩ એસ. સી. આર. ૮૭૫; રાષ્ટ્રીય કાનૂની સેવાઓ સત્તામંડળ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૪) ૫ એસ. સી. સી. ૪૩૮:[૨૦૧૪] ૫ એસસીઆર ૧૧૯; પ્રભા દત્ત વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૨) ૧ એસસીસી ૧:[૧૯૮૨] ૧ એસ. સી. આર. ૧૧૮૪; સ્વપ્નિલ ત્રિપાઠી વિરુદ્ધ ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત (૨૦૧૮) ૧૦ એસ. સી. સી.

૬૩૯:[૨૦૧૮] ૧૧ એસસીઆર ૫૭; યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. નવીન જિંદાલ (૨૦૦૪) ૨ એસસીસી ૫૧૦:[૨૦૦૪] ૧ એસસીઆર ૧૦૩૮; બિજોઈ એમેન્યુઅલ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (૧૯૮૬) ૩ એસસીસી ૬૧૫: [૧૯૮૬] ૩ એસ. સી. આર. ૫૧૮; અમીશ દેવગણ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૨૧) ૧ એસ. સી. સી. ૧; ચારુ ખુરાના વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૫) ૧ એસ. સી. સી. ૧૯૨:[૨૦૧૪] ૧૨ એસ. સી. આર. ૨૫૯; રૂ. ઘોંઘાટ પ્રદૂષણ (V) (૨૦૦૫) ૫ SCC ૭૩૩:[૨૦૦૫] ૧ પૂરક.એસ. સી. આર. ૬૨૪; અધિક જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ, જબલપુર વિ. શિવકાંત શુક્લા એ. આઈ. આર. ૧૯૭૬ એસસી ૧૨૦૭:[૧૯૭૬] પૂરક.એસ. સી. આર. ૧૭૨; પ્રદીપ કુમાર બિસ્વાસ વિરુદ્ધ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કેમિકલ બાયોલોજી (૨૦૦૨) ૫ એસ. સી. સી. ૧૧૧:[૨૦૦૨] ૩ એસસીઆર ૧૦૦; ઝી ટેલિફિલ્મ્સ લિમિટેડ વિ.ભારત સંઘ (૨૦૦૫) ૪ એસસીસી ૬૪૯:[૨૦૦૫] ૧ એસસીઆર ૯૧૩; જેનેટ જેયાપોલ વિ. એસ. આર. એમ. યુનિવર્સિટી (૨૦૧૫) ૧૬ એસ. સી. સી. ૫૩૦; યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. પોલ માણિકમ (૨૦૦૩) ૮ એસ. સી. સી. ૩૪૨:[૨૦૦૩] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૬૧૮; મો.ઇકરામ હુસૈન વિરુદ્ધ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૬૪ એસસી ૧૬૨૫:[૧૯૬૪] ૫ એસસીઆર ૮૬; નિર્મલજીત કૌર (૨) વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય (૨૦૦૬) ૯ એસસીસી ૩૬૪: [૨૦૦૫] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૫૧૪; યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. પોલ માણિકમ (૨૦૦૩) ૮ એસસીસી ૩૪૨:[૨૦૦૩] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૬૧૮; પં. રુદુલ સાહ વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય (૧૯૮૩) ૪ SCC ૧૪૧:[૧૯૮૩] ૩

એસ. સી. આર. ૫૦૮; સેબાસ્ટિયન એમ. હોંગ્રે વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૪) ૩ એસ. સી. સી. ૮૨:[૧૯૮૪] ૩ એસસીઆર ૫૪૪; ભીમ સિંહ વિરુદ્ધ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય (૧૯૮૫) ૪ એસસીસી ૬૭૭; પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ વિરુદ્ધ પોલીસ કમિશનર (૧૯૮૯) ૪ એસસીસી ૭૩૦; સહેલી વિરુદ્ધ પોલીસ કમિશનર (૧૯૯૦) ૧ એસસીસી ૪૨૨:[૧૯૮૯] ૨ પૂરક.એસ. સી. આર. ૪૮૮; મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિરુદ્ધ રવિકાંત એસ. પાટીલ (૧૯૯૧) ૨ એસ. સી. સી. ૩૭૩; કુમારી વિરુદ્ધ તમિલનાડુ રાજ્ય (૧૯૯૨) ૨ એસ. સી. સી. ૨૨૩; શકુંતલા દેવી વિરુદ્ધ દિલ્હી વીજ પુરવઠો ઉપક્રમ (૧૯૯૫) ૨ એસ. સી. સી. ૩૬૯; તમિલનાડુ વીજળી બોર્ડ વિરુદ્ધ સુમંત (૨૦૦૦) ૪ એસ. સી. સી. ૫૪૩:[૨૦૦૦] ૩ એસસીઆર ૭૦૮; રેલવે બોર્ડ વિ. ચંદ્રિમા દાસ (૨૦૦૦) ૨ એસસીસી ૪૬૫: [૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૪૮૦; સબાસ્ટિયન એમ. હોંગ્રે વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એ. આઈ. આર. ૧૯૮૪ એસસી ૧૦૨૬:[૧૯૮૪] ૩ એસસીઆર ૫૪૪; ભીમ સિંહ, ધારાસભ્ય વિ. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૮૬ એસ. સી.:૪૯૪; નીલાબતી બેહરા વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય (૧૯૯૩) ૨ એસસીસી ૭૪૬:[૧૯૯૩] ૨ એસસીઆર ૫૮૧; ડી. કે. બાસુ વિરુદ્ધ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય (૧૯૯૭) ૧ એસસીસી ૪૧૬:[૧૯૯૬] ૧૦ પૂરક.એસસીઆર ૨૮૪; હિન્દુસ્તાન પેપર કોર્પોરેશન લિમિટેડ વિ.અનંત ભટ્ટાચાર્જી (૨૦૦૪) ૬ એસ. સી. સી. ૨૧૨; ચેરમેન, રેલવે બોર્ડ વિરુદ્ધ ચંદ્રિમા દાસ (૨૦૦૦) ૨ એસ. સી. સી. ૪૬૫:[૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૪૮૦; કુમારી વિરુદ્ધ તમિલનાડુ

રાજ્ય (૧૯૯૨) ૨ એસસીસી ૨૨૩; તમિલનાડુ વિદ્યુત બોર્ડ વિરુદ્ધ સુમતિ દાસ (૨૦૦૦) ૪ એસસીસી ૫૪૩:[૨૦૦૦] ૩ એસસીઆર ૭૦૮; અને દિલ્હી જળ બોર્ડ વિ. નેશનલ કેમ્પેન ફોર ડિગ્નિટી એન્ડ રાઇટ્સ ઓફ સિવરેજ એન્ડ એલાઇડ વર્કર્સ (૨૦૧૧) ૮ એસસીસી ૫૬૮:[૨૦૧૧] ૧૨ એસસીઆર ૩૪–નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ચૅપ્લિન્સ્કી વિ. સ્ટેટ ઓફ ન્યૂ હેમ્પશાયર ૩૨૫ U.S.૫૬૮ (૧૯૪૨); આર વિ. જેમ્સ કીગ્સ્ટ્રા [૧૯૯૦] ૩ એસસીઆર ૬૯૭; કેનેડા હ્યુમન રાઇટ્સ કમિશન વિ. ટેલર [૧૯૯૦] ૩ એસસીઆર ૮૯૨; પેટ ઈટોક વિ. એન્ડ્રુ બોલ્ટ (૨૦૧૧) એફસીએ અને દ્વીપકલ્પ; ઓરિએન્ટલ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની વિ.સિક.રાજ્ય (૧૮૬૮ –૬૯) ૫ બોમ એચસીઆર એપીપી ૧ અને સાસ્કાચેવાન હ્યુમન રાઇટ્સ કમિશન વિ. વિલિયમ વોટકોટ ૨૦૧૩ એસસીસી ૧૧–નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

કેસ કાયદો સંદર્ભ

વી. રામસુબ્રમણ્યનના ચુકાદામાં, જે.

[૧૯૬૫] ૧ એસસીઆર ૩૭૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૯ (iv)
[૧૯૮૩] ૩ એસસીઆર ૫૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૯ (iv)
[૧૯૯૩] ૨ એસસીઆર	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૯ (વી)

૫૮૧		
[૨૦૧૩] ૧૪ એસસીઆર ૪૭૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૧૯૯૪] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૩૫૩	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૨૦૦૩] ૨ એસસીઆર ૧૧૩૬	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૧૯૫૫] ૧ એસસીઆર ૬૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૨૦૧૧] ૮ એસસીઆર ૭૨૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૨૦૧૨] ૧૨ એસસીઆર ૨૫૬	અનુસર્યા	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૨૦૧૬] ૩ એસસીઆર ૮૬૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૨૦૦૫] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૬૨૪	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૨૦૧૭] ૧ એસસીઆર ૯૪૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (I)
[૧૯૮૩] ૧ એસસીઆર ૪૫૬	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (ii)
[૧૯૯૫] ૬ પૂરક.એસસીઆર ૭૩૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (ii)
[૨૦૦૦] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૩૮૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (ii)
[૨૦૧૭] ૧૦ એસસીઆર ૫૬૯	અનુસર્યા	પરિચ્છેદ ૧૦ (ii)
[૧૯૫૨] એસસીઆર ૩૯૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (ii)
[૨૦૧૦] ૨ એસસીઆર ૯૭૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iii)
[૧૯૮૯] ૨ એસસીઆર ૨૦૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iii)
[૨૦૦૦] ૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iii)

પૂરક.એસસીઆર ૧૧૭		
[૨૦૧૯] ૫ એસસીઆર ૬૭૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iii)
[૧૯૮૯] ૩ એસસીઆર ૯૯૭	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iii)
(૨૦૨૧) ૧ એસસીસી ૧	વિશિષ્ટ	પરિચ્છેદ ૧૦ (iv)
[૨૦૧૦] ૧૫ એસસીઆર ૧૧૪૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iv)
[૧૯૯૬] ૬ પૂરક.એસસીઆર ૫૮૪	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iv)
[૨૦૧૪] ૯ એસસીઆર ૯૬૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iv)
[૨૦૦૩] ૬ પૂરક.એસસીઆર ૮૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (iv)
[૧૯૯૯] ૩ એસસીઆર ૧૨૭૯	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (vi)
[૧૯૬૨] ૩ એસસીઆર ૮૪૨	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (vi)
[૧૯૬૯] ૩ એસસીઆર ૭૭૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (xii)
[૧૯૮૯] ૨ એસસીઆર ૬૯૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (xii)
[૧૯૮૭] ૧ એસસીઆર ૮૧૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (xiii)
[૨૦૦૫] ૨ પૂરક.એસસીઆર ૪૨૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (xiii)
[૨૦૧૨] ૨ એસસીઆર ૭૧૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦ (xiv)
[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૪૪૬	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૧૦ (xxiii)
[૨૦૧૮] ૧૨ એસસીઆર ૬૯૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૧૦ (xxiii)
[૧૯૫૦] એસસીઆર	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫

૫૯૪		
૧૯૫૦] એસસીઆર ૬૦૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૭
(૧૯૫૨) ૧ એસસીસી ૪૧૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૨૦
[૧૯૫૯] એસસીઆર ૧૨	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૨૮
[૧૯૮૬] ૩ એસસીઆર ૫૧૮	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૨૯
[૧૯૯૫] ૧ એસસીઆર ૧૦૩૬	પર આધાર રાખે છે	પેરા ૩૦
[૨૦૧૨] ૪ એસસીઆર ૯૭૧	પર આધાર રાખે છે	પેરા ૩૦
[૧૯૬૯] ૩ એસસીઆર ૫૪૮	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (ix)
[૧૯૯૨] ૩ એસસીઆર ૫૯૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (ix)
[૧૯૫૫] ૨ એસસીઆર ૯૮૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (ii)
[૧૯૭૫] ૩ એસસીઆર ૬૧૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (iii)
[૧૯૯૩] ૩ પૂરક.એસસીઆર ૬૧૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (vii)
[૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૪૮૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (viii)
[૧૯૯૬] ૧૦ પૂરક.એસસીઆર ૧૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (ix)
[૧૯૯૬] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૨૪૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (ix)
[૧૯૯૬] ૨ એસસીઆર ૫૦૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (ix)
[૧૯૯૫] ૧ એસસીઆર ૬૨૬	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (x)
[૧૯૯૭] ૩	પેરા ૭૬ (xi) નો સંદર્ભ	

પૂરક.એસસીઆર ૪૦૪		
[૨૦૧૨] ૯ એસસીઆર ૮૯૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૭૬ (xi)
[૧૯૯૯] ૧ એસસીઆર ૬૬૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (xii)
[૨૦૧૧] ૬ એસસીઆર ૫૯૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૬ (xiii)
[૨૦૧૬] ૪ એસસીઆર ૬૩૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૭૬ (xv)
[૨૦૦૫] ૧ એસસીઆર ૯૧૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૭૬ (xvi)
(૨૦૧૫) ૧૬ એસસીસી ૫૩૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૭૬ (xvi)
[૧૯૫૦] એસસીઆર ૮૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૮
[૧૯૫૧] એસસીઆર ૬૨૧	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૭૮
[૧૯૭૯] ૩ એસસીઆર ૧૦૧૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૮
[૧૯૮૯] ૨ એસસીઆર ૬૯૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૮
[૨૦૧૦] ૧૫ એસસીઆર ૨૦૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૮૫
[૧૯૬૪] ૧ એસસીઆર ૩૩૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૮૬
[૨૦૧૪] ૧૧ એસસીઆર ૧૦૦૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૮૬
[૧૯૭૦] ૩ એસસીઆર ૫૩૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૮૬
[૧૯૭૫] ૩ એસસીઆર ૯૪૬	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૮૭
[૧૯૬૭] ૨ એસસીઆર ૫૨૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૮૮
[૧૯૭૮] ૨ એસસીઆર	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૦

૬૨૧		
[૧૯૮૪] ૨ એસસીઆર ૬૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૧
[૧૯૯૬] ૧ એસસીઆર ૨૭૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૩
[૧૯૯૮] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૭૨૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૯૪
[૨૦૦૯] ૧૩ એસસીઆર ૯૮૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૬
(૨૦૧૬) ૧૦ એસસીસી ૭૨૬	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૬
[૧૯૯૬] ૧૦ પૂરક.એસસીઆર ૩૨૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૭
[૨૦૦૪] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૮૩૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૮
[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૨૬૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૯
[૨૦૦૬] ૩ પૂરક.એસસીઆર ૩૫૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૯
[૨૦૧૧] ૫ એસસીઆર ૪૮૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૯૯
[૨૦૧૮] ૩ એસસીઆર ૭૭૦	પર આધાર રાખે છે	પેરા ૧૦૦
[૧૯૭૦] ૩ એસસીઆર ૫૦૫	અનુસર્યા	પેરા ૧૧૧
[૧૯૭૮] ૨ એસસીઆર ૧	અનુસર્યા	પેરા ૧૧૩
[૧૯૯૩] ૩ એસસીઆર ૮૦૨	પર આધાર રાખે છે	પેરા ૧૧૩
[૧૯૯૭] ૬ પૂરક.એસસીઆર ૫૯૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૨૧
[૨૦૧૮] ૭ એસસીઆર ૧	પર આધાર રાખે છે	પેરા ૧૨૫
[૧૯૫૪] એસસીઆર	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૪૬

૭૮૬		
[૧૯૬૨] પૂરક.એસસીઆર ૯૮૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૪૬
[૧૯૮૧] ૨ એસસીઆર ૪૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૪૬

બી. વી. નાગરત્નાના ચુકાદામાં, જે.

[૧૯૫૦] એસસીઆર ૫૯૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૨.૬ (I)
[૨૦૧૦] ૫ એસસીઆર ૩૨૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૨.૬ (ii)
[૨૦૧૫] ૫ એસસીઆર ૯૬૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૨.૬ (iii)
[૧૯૬૨] ૩ એસસીઆર ૮૪૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૧]
[૧૯૯૨] ૩ એસસીઆર ૫૯૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૧
[૧૯૬૨] પૂરક.એસસીઆર ૭૬૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૩ (ii)
[૨૦૦૬] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૪૦૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૩ (iii)
[૧૯૬૦] ૨ એસસીઆર ૬૭૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૪ (I)
[૧૯૮૫] ૨ એસસીઆર ૨૮૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૪ (ii)
[૧૯૯૫] ૨ પૂરક.એસસીઆર ૪૬૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૪ (iii)
[૧૯૯૯] ૩ એસસીઆર ૮૭૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૫ (I)
[૨૦૧૪] ૫ એસસીઆર ૧૧૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૫ (ii)

[૧૯૮૨] ૧ એસસીઆર ૧૧૮૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૫ (ii)
[૨૦૧૮] ૧૧ એસસીઆર ૫૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૫ (ii)
[૨૦૦૪] ૧ એસસીઆર ૧૦૩૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૫ (ii)
[૧૯૮૬] ૩ એસસીઆર ૫૧૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫.૫ (ii)
[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૪૪૬	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૧૬.૨
(૨૦૨૧) ૧ એસસીસી ૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૧૬.૩
[૧૯૯૦] ૩ એસસીઆર ૬૯૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૨૧ (I)
[૧૯૯૦] ૩ એસસીઆર ૮૯૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૨૧ (I)
[૨૦૧૪] ૧૨ એસસીઆર ૨૫૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૨૨
[૨૦૦૫] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૬૨૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૨૨
[૨૦૧૮] ૮ એસસીઆર ૧	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૨૪
[૨૦૧૬] ૩ એસસીઆર ૮૬૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૨૭.૧
(૧૯૭૩) ૪ એસસીસી ૨૨૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૩૬
[૧૯૭૬] પૂરક.એસસીઆર ૧૭૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૩૭
[૨૦૦૫] ૧ એસસીઆર ૪૯૪	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૩૯
[૧૯૫૨] એસસીઆર ૩૯૧	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (ii) (a)
[૨૦૦૫] ૩ એસસીઆર ૫૯૨	પેરા ૪૩ (ii) (b) પર આધાર રાખ્યો	

[૨૦૦૨] ૩ એસસીઆર ૧૦૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
[૨૦૦૫] ૧ એસસીઆર ૯૧૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
(૨૦૧૫) ૧૬ એસસીસી ૫૩૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
[૨૦૧૯] ૫ એસસીઆર ૪૫૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
[૨૦૦૩] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૬૧૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
[૧૯૬૪] ૫ એસસીઆર ૮૬	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
[૨૦૦૫] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૫૧૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
[૨૦૦૩] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૬૧૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૩ (iii)
[૧૯૮૯] ૩ એસસીઆર ૯૯૭	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૪૪ (I)
[૧૯૯૬] ૧ એસસીઆર ૨૭૮	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૪૪ (ii)
[૨૦૧૪] ૭ એસસીઆર ૭૨૫	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૪૪ (iii)
(૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૪૯૮	પર આધાર રાખે છે	પરિચ્છેદ ૪૪ (iv)
[૧૯૮૩] ૩ એસસીઆર ૫૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
[૧૯૮૪] ૩ એસસીઆર ૫૪૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
(૧૯૮૫) ૪ એસસીસી ૬૭૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
(૧૯૮૯) ૪ એસસીસી ૭૩૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
[૧૯૮૯] ૨ પૂરક.એસસીઆર ૪૮૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧

(૧૯૯૧) ૨ એસસીસી ૩૭૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
(૧૯૯૨) ૨ એસસીસી ૨૨૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
(૧૯૯૫) ૨ એસસીસી ૩૬૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
[૨૦૦૦] ૩ એસસીઆર ૭૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
[૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૪૮૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૧
[૧૯૮૩] ૩ એસસીઆર ૫૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૪
[૧૯૮૪] ૩ એસસીઆર ૫૪૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૪
એ. આઈ. આર. ૧૯૮૬ એસસી ૪૯૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૪
[૧૯૯૩] ૨ એસસીઆર ૫૮૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૫
[૧૯૯૬] ૧૦ પૂરક.એસસીઆર ૨૮૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૬
(૨૦૦૪) ૬ એસસીસી૨૧૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૬
[૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૪૮૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૭
(૧૯૯૨) ૨ એસસીસી ૨૨૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૯
[૨૦૦૦] ૩ એસસીઆર ૭૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૬૦
[૨૦૧૧] ૧૨ એસસીઆર ૩૪ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૬૩	

ક્રિમિનલ ઓરિજિનલ/સિવિલ એપેલલેટ જ્યુરિસડીક્શનઃ રિટ પિટિશન (ક્રિમિનલ) નંબર ૧૧૩ ઓફ ૨૦૧૬.

ભારતના બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ

સાથે

૨૦૧૭ની સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજી @(ડાયરી) નંબર ૩૪૬૨૯

સુશ્રી અપરાજિત સિંહ, Sr.Adv. (એ. સી.) સુશ્રી ઉત્તરા બબ્બર, સુશ્રી શિપ્રા જૈન, એડ.

કાલીશ્વરમ રાજ, સુશ્રી તુલસી કે. રાજ, સુશ્રી રાધલક્ષ્મી આર., સુવિદત્ત એમ. એસ., સુશ્રી સોમલગ્ના બિસ્વાસ, રિશેશ સિકરવાર, અમન ખુલ્લર, શ્રીમતી રેનુ યાદવ, સમીરજીત સિંહ ચૌધરી, હિતેશ કુમાર શર્મા, અખિલેશ્વર ઝા, સુશ્રી મિરદુલા સિંહ ચૌહાણ, સુશ્રી સંધ્યા સિંહ માટે સુશ્રી મંજૂ જેટલી, એડ.અરજદાર માટે.

વેંકટરમાની, એ. જી., તુષાર મહેતા, એસ. જી., બલબીર સિંહ, સુશ્રી માધવી દીવાન, એ. એસ. જી., આર. બાલા, પ્રદીપ રાય, સુશ્રી ગરિમા પ્રસાદ, વરિષ્ઠ વકીલો., નમન ટંડન, સમરવીર સિંહ, પ્રેસેનજીત મહાપાત્રા, રજત નાયર, અંકુર તલવાર, કનુ અગ્રવાલ, અનિરુદ્ધ ભટ્ટ, શ્યામ ગોપાલ, સુશ્રી મોનિકા

બેન્જામિન, સુશ્રી સુજાતા બાગડી, સુશ્રી શ્રદ્ધા દેશમુખ, ઉદય ખન્ના, સુશ્રી અનુ એસ, મયાંક પાંડે, વિનાયક મેહરોત્રા, ચિતવન સિંઘલ, સુશ્રી સોનાલી જૈન, અભિષેક કુમાર પાંડે, અરવિંદ કુમાર શર્મા, મુકેશ કુમાર મારોરિયા, અજય વિક્રમ સિંહ, સુશ્રી રાજશ્રી રાય, વિનય કુમાર, શશાંક રાય, અર્ણવ મિત્તલ, સુશ્રી રિતિકા ગૌર, સુશ્રી બંશિકા ગર્ગ, વિપિન ભારતી, અમરેંદ્ર કુમાર સિંહ, સુશ્રી પ્રિયંકા સિંહ, સુશ્રી પ્રાંજલી ગોયલ, શરજીલ અહમદ, શ્રીમતી સ્વરૂપમા ચતુર્વેદી, પ્રદીપ મિશ્રા, અભિષેક, લક્ષ્મી રમણ સિંહ, વકીલો.પ્રતિવાદીઓ માટે.

રંજીત બી. મરાર, સુશ્રી લક્ષ્મી એન. કૈમલ, અરુણ પૂમુલ્લી, સંતોષ એમ. જોસ, કેશવ રાજ નાયર, આશુ જૈન, દેવેશ કુમાર શર્મા, સુશ્રી પ્રીતા ચંદ્રન, અભિજીત શ્રીકુમાર, જોસેફ કુરિયન, એડ.મધ્યસ્થી માટે.

અદાલતના ચુકાદાઓ દ્વારા આપવામાં આવ્યા હતા

વી. રામસુબ્રમણ્યન, જે.

તમિલ સંગમ યુગ (૩૧, ઈ. સ. પૂ.) ના તમિલ કવિ ફિલસૂફ તિરુવલ્લુવરએ તેમની ક્લાસિક "તિરુક્કુરલ" માં કહ્યું હતું.મીઠી વાણીના મહત્વ પર ભાર મૂકતા, તેમણે કહ્યું કે સળગેલી ઈજા દ્વારા પાછળ છોડી દેવાયેલા ડાઘને મટાડી શકાય છે, પરંતુ અપમાનજનક ભાષણ દ્વારા પાછળ છોડી દેવાયેલા ડાઘને

નહીં.જી. યુ. પોપ દ્વારા અંગ્રેજીમાં આ શ્લોકનો અનુવાદ આ રીતે વાંચે છેઃ

“અગ્નિ દ્વારા માંસને સોજો આવે ત્યારે, પ્રકૃતિ વ્રણને સંપૂર્ણ રીતે મટાડી શકે છે; જીભમાં સોજો આવે ત્યારે આત્મામાં અલ્સર ક્યારેય મટાડતો નથી.” સંસ્કૃત ગ્રંથમાં શું બોલવું અને કેવી રીતે બોલવું તે અંગેની સલાહનો એક ભાગ છે.

सत्यं बरुयात् पिरयं बरुयात् सत्यमपिरयम् ।

पिरयं च नान्रतं बरुयादेष ध्रमः सनातनः

| આ શ્લોકનો અર્થ છેઃ“જે સાચું છે તે બોલો; જે આનંદદાયક છે તે બોલો; જે અપ્રિય છે તે ન બોલો, ભલે તે સાચું હોય; અને જે આનંદદાયક છે તે ન બોલો, પરંતુ અસત્ય; આ શાશ્વત કાયદો છે.” "નીતિવચનોની ચોપડી" (૧૬:૨૪) કહે છેઃ

“સુખદ શબ્દો મધમાખી છે, આત્મા માટે મધુર અને હાડકાં માટે ઉપચાર છે "જો કે તમામ ધર્મોના ધાર્મિક ગ્રંથો અને તમામ ભાષાઓ અને ભૌગોલિક સ્થળોનું પ્રાચીન સાહિત્ય મધુર વાણી (વાણી સ્વાતંત્ર્ય કરતાં વધુ) ના મહત્વ પર ભાર મૂકતા આવા નૈતિક આદેશોથી ભરેલું છે, ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે માનવતાએ સતત તે આદેશોની અવગણના કરી છે.બંધારણીય બેન્ચનો હાલનો સંદર્ભ બે માનનીય વ્યક્તિઓના આવા વર્તનનું પરિણામ છે, જેઓ બે અલગ–અલગ

રાજ્યોમાં મંત્રી પદ પર હતા.

I. વિચારણા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા પ્રશ્નો

૧. ૦૫.૧૦.૨૦૧૭ ના આદેશ દ્વારા, આ અદાલતની ત્રણ સભ્યોની ખંડપીઠે ૨૦૧૬ની રિટ પિટિશન (ક્રિમિનલ) No.૧૧૩ ને બંધારણીય બેન્ચ સમક્ષ મૂકવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો, જ્યારે ન્યાયમિત્ર તરીકે નિયુક્ત બે વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે રજૂઆત કરી હતી કે રિટ પિટિશનમાં વિચારણા માટે ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો ખૂબ મહત્વના છે.જો કે ખંડપીઠે તેના તા.૦૫/૧૦/૨૦૧૭ ની તારીખના આદેશમાં, વિદ્વાન ન્યાયમિત્ર દ્વારા રજૂ કરાયેલા પ્રશ્નો નોંધ્યા હતા, ત્રણ સભ્યોની ખંડપીઠે કોઈ ચોક્કસ પ્રશ્ન તૈયાર કર્યો ન હતો, પરંતુ આ બાબતને બંધારણીય ખંડપીઠે સમક્ષ મૂકવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.

૨. આ સમયે, કેરળ હાઈકોર્ટના ચુકાદાને પગલે ૨૦૧૭ની સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજી (ડાયરી) No.૩૪૬૨૯ એ જ ત્રણ સભ્યોની બેન્ચ સમક્ષ આવી હતી.ઉપરોક્ત એસએલપીમાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નો પણ સમાન હોવાનું જાણીને, આ અદાલતે ૧૦.૧૧.૨૦૧૭ પર આદેશ પસાર કર્યો હતો, જેમાં ઉપરોક્ત એસએલપીને પણ ૨૦૧૬ની રિટ પિટિશન (ક્રિમિનલ) No.૧૧૩ સાથે જોડવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.

૩. ત્યારબાદ બંધારણીય ખંડપીઠે ૨૪.૧૦.૨૦૧૯ તારીખના આદેશ દ્વારા આ અદાલત દ્વારા નિર્ણય લેવા માટે નીચેના પાંચ પ્રશ્નો તૈયાર કર્યાઃ

"...૧) શું અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં સ્પષ્ટ કરેલા આધારો છે કે જેના સંબંધમાં કાયદા દ્વારા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે, સંપૂર્ણ છે, અથવા અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે?

૨) શું ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો 'રાજ્ય' અથવા તેના સાધનોની વિરુદ્ધ સિવાય કરી શકાય છે?

૩) શું અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે પણ ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારોનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની ફરજ હેઠળ રાજ્ય છે?

૪) શું કોઈ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન, જે રાજ્યની કોઈપણ બાબતો માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય છે, તે ખાસ કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને, પરોક્ષ રીતે સરકારને જ જવાબદાર ઠેરવી શકાય?

૫) શું મંત્રીનું નિવેદન, બંધારણના ભાગ ત્રણ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે

અસંગત છે, તે આવા બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે અને 'બંધારણીય અત્યાચાર' તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર છે?...”

II. ટૂંકી પૃષ્ઠભૂમિ

૪. તથ્યાત્મક મેટ્રિક્સના સંક્ષિપ્ત સંદર્ભ વિના, આપણા દ્વારા જવાબ આપવાના પ્રશ્નો અમૂર્ત લાગે શકે છે.તેથી, હવે આપણે આ બંને કિસ્સાઓમાં પૃષ્ઠભૂમિ તથ્યોનો સંદર્ભ લઈશું.

૫. ૨૦૧૬ની રિટ પિટિશન (ક્રિમિનલ) No.૧૧૩ બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં કલમ ૧૫૪ Cr.P.C હેઠળ એફઆઇઆર No.૦૮૩૮/૨૦૧૬ માં ફોજદારી ફરિયાદની તપાસની દેખરેખ, જાતીય ગુનાઓથી બાળકોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૨૦૧૨ (ટૂંકમાં, 'પોસ્કો અધિનિયમ') ની સંબંધિત જોગવાઈઓ સાથે વાંચવામાં આવેલી કલમ ૩૯૫,૩૯૭ અને ૩૭૬ D હેઠળ ગુનાઓ માટે અને રાજ્યની બહાર કેસની સુનાવણી માટે અને યુપી સરકારના તત્કાલીન શહેરી વિકાસ મંત્રી સામે અપમાનજનક નિવેદનો આપવા બદલ ફરિયાદ નોંધાવવા સહિત અનેક રાહતની વિનંતી કરવામાં આવી હતી. પીડિતોની વિનમ્રતા.૨૦૧૬ની રિટ પિટિશન (ક્રિમિનલ) No.૧૧૩ માં અરજદારનો કેસ ટૂંકમાં એ હતો કે ૨૯.૭.૨૦૧૬ પર જ્યારે તે અને તેના પરિવારના સભ્યો એક સંબંધીના મૃત્યુ સમારોહમાં ભાગ લેવા

માટે રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ ૯૧ પર નોઇડાથી શાહજહાંપુર જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમને એક ગેંગ દ્વારા રોકવામાં આવ્યા હતા.રિટ અરજદારના જણાવ્યા અનુસાર, ટોળાએ અરજદાર અને તેના પરિવારના સભ્યોના કબજામાંથી રોકડ અને દાગીના છીનવી લીધા હતા અને તેઓએ અરજદારની પત્ની અને સગીર પુત્રી પર પણ ગેંગરેપ કર્યો હતો.વિવિધ ગુનાઓ માટે ૩૦.૭.૨૦૧૬ પર એફ. આઈ. આર. નોંધવામાં આવી હતી અને અખબારો અને ટેલિવિઝન ચેનલોએ આ ભયાનક ઘટનાનો અહેવાલ આપ્યો હતો, તેમ છતાં યુ. પી. સરકારના તત્કાલીન શહેરી વિકાસ મંત્રીએ પત્રકાર પરિષદ બોલાવી હતી અને આ ઘટનાને રાજકીય કાવતરું ગણાવી હતી.તેથી, અરજદારે આશંકા વ્યક્ત કરી હતી કે નિષ્પક્ષ તપાસ ન થઈ શકે.અરજદાર દાવો કરે છે કે તેઓ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલા બેજવાબદાર નિવેદનથી પણ નારાજ થયા હતા અને તેથી તેઓ ઉપર જણાવેલી રાહત માટે ઉપરોક્ત રિટ અરજી દાખલ કરવા માટે મજબૂર થયા હતા.

૬. જ્યાં સુધી ૨૦૧૭ની સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (ડાયરી) No.૩૪૬૨૯ નો સંબંધ છે, તે કેરળ હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચના બે રિટ પિટિશનને ફગાવી દેવાના ચુકાદામાંથી બહાર આવ્યું છે.આ રિટ અરજીઓ જાહેર હિતમાં એ આધાર પર દાખલ કરવામાં આવી હતી કે કેરળ રાજ્યના તત્કાલીન વીજળી મંત્રીએ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬માં ૭.૪.૨૦૧૭ અને ૨૨.૪.૨૦૧૭ માં કેટલાક નિવેદનો જારી કર્યા હતા.આ નિવેદનો મહિલાઓ માટે અત્યંત અપમાનજનક હતા.જાહેર હિતની અરજીમાં અરજદારોના જણાવ્યા અનુસાર, મંત્રી જે રાજકીય પક્ષ સાથે

સંકળાયેલા હતા તેણે જાહેર નિંદા જારી કરી હતી, તેમ છતાં મંત્રી સામે સત્તાવાર રીતે કોઈ કાર્યવાહી કરવામાં આવી ન હતી.તેથી, અરજદારે એક રિટ પિટિશનમાં અન્ય બાબતોની સાથે મુખ્યમંત્રીને બંધારણ દ્વારા સૂચવ્યા મુજબ હોદ્દાના શપથ લેનાર મંત્રીઓ માટે આચાર સંહિતા ઘડવા માટે નિર્દેશ આપવાની વિનંતી કરી હતી, જેમાં મુખ્યમંત્રીને વધુ નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે જો કોઈ મંત્રી શપથને વળગી રહેવામાં નિષ્ફળ જાય તો યોગ્ય કાર્યવાહી કરવામાં આવે.બીજી રિટ પિટિશનમાં મંત્રી વિરુદ્ધ તેમના નિવેદનો માટે કાર્યવાહી કરવા માટે સંબંધિત અધિકારીઓને નિર્દેશ આપવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

૭. કેરળ હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચે બંને રિટ પિટિશનને આ આધાર પર ફગાવી દીધી હતી કે જાહેર હિતના રિટ અરજદારોની વિનંતી નૈતિક મૂલ્યોના ક્ષેત્રમાં છે અને મુખ્યમંત્રીએ તેમના મંત્રીમંડળના મંત્રીઓ માટે આચાર સંહિતા બનાવવી જોઈએ કે નહીં તે પ્રશ્ન નિર્ણય લેવાના કોર્ટના અધિકારક્ષેત્રમાં નથી.તેથી, ઉપરોક્ત સામાન્ય આદેશને પડકારતા, અરજદારે તે જાહેર હિતની રિટ અરજીઓમાંથી એકમાં ૨૦૧૭ની સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજી (ડાયરી) No.૩૪૬૨૯ રજૂ કરી છે. સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજીમાં અરજદાર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નો રિટ પિટિશનમાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નો સાથે ઓવરલેપ થયા હોવાથી, તેમને એકસાથે ટેગ કરવામાં આવ્યા છે.

III. વિવાદો

૮. અમે ભારત માટે વિદ્વાન એટર્ની જનરલ શ્રી આર. વેંકટરમાની, ન્યાયમિત્ર તરીકે અમારી મદદ કરનારા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ સુશ્રી અપરાજિત સિંહ, સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજીમાં અરજદારના વિદ્વાન વકીલ શ્રી કલીશ્વરમ રાજ અને હસ્તક્ષેપ/પક્ષપલટો કરવાની માંગ કરનાર વ્યક્તિ વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી રંજીત બી. મરારને સાંભળ્યા છે.

III.A. ભારત માટે વિદ્વાન એટર્ની જનરલ દ્વારા રજૂ કરાયેલી પ્રારંભિક નોંધ

૯. ભારત માટે વિદ્વાન એટર્ની જનરલે તેમની રજૂઆતો પ્રશ્નવાર ધરાવતી પ્રારંભિક નોંધ રજૂ કરી હતી, જેનો સારાંશ નીચે મુજબ આપી શકાય છેઃ

પ્રશ્ન નંબર ૧

(૧) પ્રશ્ન નંબર ૧ પર તેમની રજૂઆત છે કે બંધારણીય સિદ્ધાંતની બાબત તરીકે, કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારો પર પ્રતિબંધો લાદવા માટેના ધોરણો અથવા માપદંડોમાં કોઈપણ ઉમેરો, ફેરફાર અથવા ફેરફાર કાયદાકીય પ્રક્રિયા દ્વારા થવો જોઈએ. અનુચ્છેદ ૧૯ની કલમ (૨) અને (૬) માં પહેલેથી જ સૂચિબદ્ધ પ્રતિબંધોને સંપૂર્ણ ગણવા પડશે.તેથી, કોર્ટ, અનુચ્છેદ ૨૧ જેવા અન્ય કોઈ મૂળભૂત અધિકારનો ઉપયોગ કરવાની આડમાં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળતા પ્રતિબંધો લાદશે નહીં.બંધારણીય યોજના હેઠળ, બે અલગ–અલગ

મૂળભૂત અધિકારો અથવા સ્વતંત્રતાઓ વચ્ચે કોઈ સંઘર્ષ ન હોઈ શકે.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૨</u>

((૨) બંધારણ પોતે જ રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સામે મૂળભૂત અધિકારોના દાવાઓની યોજના નક્કી કરે છે અને તેણે રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન અથવા ઉલ્લંઘનના સંદર્ભમાં પણ કાયદો ઘડ્યો છે.રાજ્ય સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ સામે દાવા કરી શકાય તેવા વિષયો અથવા બાબતોને ઉમેરવા અથવા દાખલ કરવાની કોઈપણ દરખાસ્ત બંધારણીય પરિવર્તન સમાન હશે.યુ. એસ. બંધારણીય કાયદામાં પ્રસ્તાવિત અને લાગુ કરાયેલ રાજ્ય કાર્યવાહીની વિભાવના અને ૪૨ યુ. એસ. કોડ § ૧૯૮૩ ના કાયદાને કાનૂની કાર્યવાહીથી સરકારી અને સત્તાવાર મુક્તિઓ સાથે વ્યવહાર કરતી વિચિત્ર સ્થિતિના સંદર્ભમાં જોવી પડશે.ભારતીય બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૫ (૨), ૧૭,૨૩ અને ૨૪ માં ચોક્કસ જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખીને, યુ. એસ. એ. માં મેળવેલા કાયદાનો સખત આશરો લેવાની જરૂર નથી. રાજ્ય સિવાયની વ્યક્તિઓ સામેના દાવાઓ, અધિનિયમિત કાયદા દ્વારા અથવા અન્યથા બંધારણીય રીતે અધિનિયમિત વિષયો અથવા બાબતો સુધી મર્યાદિત હોવા જોઈએ.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૩</u>

((૩) એવા નાગરિક માટે પૂરતા બંધારણીય અને કાનૂની ઉપાયો ઉપલબ્ધ છે કે

જેમની સ્વતંત્રતા કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા જોખમમાં મુકાય છે.બંધારણીય અને કાનૂની ઉપાય અને ઉપલબ્ધ રક્ષણ ઉપરાંત, અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારનું હકારાત્મક રીતે રક્ષણ કરવાની અન્ય કોઈ વધારાની ફરજ હોઈ શકે નહીં.મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના કેસોની અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ કાર્યવાહી કરવામાં આવે છે.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૪</u>

(૪) મંત્રી જેવા જાહેર સેવકોનું વર્તન, જો તે જાહેર ફરજ અથવા કાર્યાલયની ફરજોના નિર્વહન માટે શોધી શકાય છે, તો તે કાયદાની તપાસને આધિન છે.જો કાર્યાલયના રંગ હેઠળ ગેરવર્તણૂક કરવામાં આવે તો કાર્યવાહી માટે મંજૂરી આપી શકાય છે.મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદનો સહિત આવા ગેરવર્તણૂકને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતો સાથે જોડી શકાતી નથી.પરોક્ષ જવાબદારીનો ખ્યાલ પરિસ્થિતિઓમાં લાગુ કરવામાં અસમર્થ છે અને કોઈ પણ સરકાર ક્યારેય મંત્રીના ગેરવર્તણૂક અથવા ગેરવર્તણૂક માટે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર હોઈ શકે નહીં જે વૈધાનિક ફરજ અથવા કાનૂની ઉપાયોના હેતુ માટે વૈધાનિક ઉલ્લંઘન માટે શોધી શકાતી નથી.મંત્રીપદના દુષ્કૃત્યો, જેને જાહેર ફરજના નિર્વહન સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી અને જે રાજ્યની બાબતોમાં શોધી શકાતા નથી, તેને વ્યક્તિગત ઉલ્લંઘન અને વ્યક્તિગત ખોટા કૃત્યો તરીકે ગણવા પડશે.અમૂર્તમાં વિસ્તારવા માટે, જરૂરી મર્યાદાઓ વિના આવી પરિસ્થિતિઓ અથવા ઉદાહરણો માટે રાજ્યની જવાબદારી સમસ્યારૂપ બની શકે છે.પોસ્ટ મેસર્સ કસ્તુરી લાલ રાલિયા

રામ જૈન વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય ૧ અને પછી રુદુલ સાહ વિ. બિહાર રાજ્ય ૨, આ અદાલતે જાહેર સેવકો અથવા અધિકારીઓના ગેરવર્તણૂક અને તેના પરિણામે બંધારણીય અધિકારોના ઉલ્લંઘનને વળતર આપવા માટેનો આધાર ગણ્યો છે.જો કે, જ્યાં સુધી વૈચારિક આધારની વાત છે ત્યાં સુધી સ્પષ્ટતા અને નિશ્ચિતતાની જરૂર છે.અધિનિયમિત કાયદા દ્વારા આનો વધુ સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૫</u>

(૫) જ્યારે બંધારણીય અત્યાચારના સિદ્ધાંતની કલ્પના નીલાબતી બેહરા (શ્રીમતી) ઉર્ફે લલિતા બેહરા (સુપ્રીમ કોર્ટની કાનૂની સહાય સમિતિ દ્વારા) વિરુદ્ધમાં કરવામાં આવી છે. ઓરિસ્સા રાજ્ય ૩, અને ત્યારબાદ બંધારણીય ઉપાયોના સંદર્ભમાં જોગવાઈ કરવા માટે અરજી કરી, આ બાબત મુખ્યત્વે યોગ્ય કાનૂની માળખાને પાત્ર છે જેથી સિદ્ધાંતો અને પ્રક્રિયાઓ આ બાબતને ખુલ્લી અથવા અસ્પષ્ટ છોડ્યા વિના સુસંગત રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે.

<u>III.B. એમિકસ દ્વારા રજૂઆતોની નોંધો</u>

૧૦. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ અને ન્યાયમિત્ર સુશ્રી અપરાજિત સિંહે પ્રશ્નવાર લેખિત નોંધ રજૂ કરી હતી, જેનો સારાંશ નીચે મુજબ આપી શકાયઃ

<u>પ્રશ્ન નંબર ૧</u>

(અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત પ્રતિબંધોને આધિન છે.તેથી, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ અધિકારને મર્યાદિત કરવા માંગતો કોઈપણ કાયદો જરૂરી રીતે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવેલી મર્યાદાઓમાં આવવો જોઈએ.જ્યારે પણ બે મૂળભૂત અધિકારો સ્પર્ધા કરે છે, ત્યારે કોર્ટ બંનેની અર્થપૂર્ણ કવાયતને મંજૂરી આપવા માટે બંનેને સંતુલિત કરશે.આ ગૂંચવણ નવી નથી, કારણ કે અનુચ્છેદ ૨૧ અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળના અધિકારોનું અનેક પ્રસંગોએ અર્થઘટન અને સંતુલન કરવામાં આવ્યું છે.ઉદાહરણ તરીકે માહિતીનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૫ લો.આ કાયદો અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ નાગરિકના જાણવાના અધિકારને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નિષ્પક્ષ તપાસ અને ગોપનીયતાના અધિકાર સાથે સંતુલિત કરે છે.આ સાવચેતીભર્યું સંતુલન આ અદાલત દ્વારા થલાપ્પલમ સર્વિસ કો–ઓપરેટિવ બેંક લિમિટેડ વિરુદ્ધ થાલાપ્પલમ સર્વિસ કો–ઓપરેટિવ બેંક લિમિટેડમાં સમજાવવામાં આવ્યું હતું.કેરળ રાજ્ય.આર. રાજગોપાલ ઉર્ફે આર. આર. ગોપાલ વિરુદ્ધ આ અદાલતનો નિર્ણય. ટી. એન. રાજ્ય એ વ્યાપક જાહેર હિતમાં જાહેર અધિકારીઓ અને જાહેર હસ્તીઓને તેની અરજીમાં અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પરના પ્રતિબંધો (બદનક્ષીના સ્વરૂપમાં) ને વાંચવાનું બીજું ઉદાહરણ છે.ફરીથી, પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૬ માં, ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારના

જીવનસાથીની ગોપનીયતાના અધિકારને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ નાગરિકોના જાણવાના અધિકારને આધીન જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.જુમુના પ્રસાદ મુખર્જીયા વિ. લછી રામમાં, લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૧૨૩ (૫) અને ૧૨૪ (૫) (જે તે સમયે પ્રચલિત હતી) ને પડકારવામાં આવ્યો હતો, તેને આ આધાર પર નકારી કાઢવામાં આવ્યો હતો કે ચૂંટણી લડતા ઉમેદવાર સામે ખોટા વ્યક્તિગત હુમલાઓ વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી.પરંતુ જ્યારે ખાનગી નાગરિકોની વાત આવે છે કે જેઓ જાહેર કાર્યકર્તા નથી, ત્યારે કલમ ૨૧ હેઠળ ગોપનીયતાનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ જાણવાના અધિકારને છીનવી લેવાનો હતો.આ રામ જેઠમલાણી વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૮ના કેસમાં હતું, જે ખાતાધારકોની ગોપનીયતાના અધિકાર સાથે સંબંધિત હતું.સહારા ઇન્ડિયા રિયલ એસ્ટેટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ વિરુદ્ધ સિક્યુરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા ૯ કેસમાં, આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ મીડિયાના અધિકાર અને કલમ ૨૧ હેઠળ નિષ્પક્ષ સુનાવણીના અધિકાર વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કર્યું હતું. અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી સ્વાતંત્ર્ય એ અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ પ્રતિષ્ઠાના અધિકાર કરતાં ઊંચો અધિકાર છે તે દલીલને આ અદાલતે સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સરકાર, કાયદા મંત્રાલય ૧૦ માં નકારી કાઢી હતી, જેમાં આઈ. પી. સી. ની કલમ ૪૯૯ પડકારવામાં આવી હતી.વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને ધ્વનિ પ્રદૂષણ (વી.) માં પ્રદૂષણ મુક્ત જીવનના અધિકાર સાથે સંતુલિત કરવામાં આવ્યો હતો અને આરોપીના નિષ્પક્ષ

સુનાવણીના અધિકારને આશા રંજન વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્યમાં પીડિતાના નિષ્પક્ષ સુનાવણીના અધિકાર સાથે સંતુલિત કરવામાં આવ્યો હતો.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૨</u>

((૨) કેટલાક મૂળભૂત અધિકારો છે જે ખાસ કરીને બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે આપવામાં આવે છે. અનુચ્છેદ ૧૫ (૨) (એ)–દુકાનો, જાહેર રેસ્ટોરાં, હોટલ અને જાહેર મનોરંજનના સ્થળો સુધી પહોંચ, અનુચ્છેદ ૧૭–અસ્પૃશ્યતા, અનુચ્છેદ ૨૩–બળજબરીથી મજૂરી અને અનુચ્છેદ ૨૪–ફેક્ટરીઓ, ખાણો વગેરેમાં બાળકોની નોકરી પર પ્રતિબંધ, એવા અધિકારો છે જે ખાનગી નાગરિકો સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે. અનુચ્છેદ ૨૧ના કેટલાક પાસાઓ જેમ કે સ્વચ્છ પર્યાવરણનો અધિકાર ખાનગી પક્ષો સામે પણ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે.રાજ્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાની પણ બંધારણીય ફરજ હેઠળ છે કે તેના નાગરિકોના અધિકારોનું બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ દ્વારા પણ ઉલ્લંઘન ન થાય અને એવું વાતાવરણ સુનિશ્ચિત કરે કે જ્યાં દરેક અધિકારનો ઉપયોગ અનુચિત અતિક્રમણના ભય વિના થઈ શકે.પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૩ માં, રાજ્યની એ દલીલને નકારી કાઢતી વખતે કે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૪ અને સંબંધિત કાયદાઓનું પાલન કરવું એ ખાનગી પક્ષ એટલે કે ઠેકેદારની જવાબદારી છે, તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે અસરકારક કાયદાની ગેરહાજરીમાં પણ મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની પ્રાથમિક જવાબદારી રાજ્યની હતી.બોધિસત્વ ગૌતમ વિરુદ્ધ સુભ્રા ચક્રવર્તી

(સુશ્રી) ૧૪ માં, વચગાળાનું વળતર આપવામાં આવ્યું હતું જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે કલમ ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો ખાનગી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે.જ્યારે તેમના કૃત્યોએ અન્ય નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોય ત્યારે બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે પણ જાહેર કાયદાના ઉપાયનો વારંવાર આશરો લેવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ સ્વચ્છ પર્યાવરણના અધિકારના ઉલ્લંઘન માટે બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે નુકસાનીનો એવોર્ડ એમ. સી. મહેતા વિ. માં નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. કમલ નાથ.તેવી જ રીતે, ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી વિ. માં બહુમતી અને સંમત અભિપ્રાય. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૬, નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે રાજ્ય અને બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓની ફરજ પર વિસ્તૃત વર્ણન કરતી વખતે, ધ્યાન દોર્યું હતું કે બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓના દાવાઓની માન્યતા અને અમલીકરણ માટે કાયદાકીય હસ્તક્ષેપની જરૂર પડી શકે છે.જો કે, જ્યારે અનુચ્છેદ ૧૯ ની વાત આવે છે, ત્યારે પી. ડી. શામદાસાની વિરુદ્ધ બંધારણીય બેન્ચ. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા Ltd.૧૭ એ તેને ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે લાગુ કરવા અયોગ્ય ગણાવ્યું છે.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૩</u>

(૩) બંધારણમાં સમાવિષ્ટ નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારો માત્ર રાજ્ય સામેના નકારાત્મક અધિકારો જ નથી, પરંતુ તે અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની રાજ્ય પર સકારાત્મક જવાબદારી પણ છે.પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ લોકશાહી અધિકાર

સંરક્ષણ સમિતિ, પશ્ચિમ બંગાળ ૧૮ની બંધારણીય ખંડપીઠે સંબંધિત રાજ્યની સંમતિ વિના તપાસ સીબીઆઈને ટ્રાન્સફર કરવાની બંધારણીય અદાલતની સત્તાને જાળવી રાખીને, નિષ્પક્ષ તપાસ હાથ ધરવાની રાજ્યની ફરજ પર ભાર મૂક્યો હતો, જે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ પીડિતાનો મૂળભૂત અધિકાર છે.ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી (ઉપરોક્ત) માં બહુમતી ચુકાદો, ગોપનીયતાના અધિકારની અર્થપૂર્ણ કવાયત સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્યની સકારાત્મક જવાબદારીને વ્યાખ્યાયિત કરે છે.એસ. રંગરાજન વિરુદ્ધ પી. જગજીવન રામ૧૯ કેસમાં, આ અદાલતે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં રાજ્ય તેની અસમર્થતાની દલીલ કરી શકે નહીં.યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. કે. એમ. શંકરપ્પા ૨૦, સિનેમેટોગ્રાફ એક્ટ, ૧૯૫૨ની કલમ ૬ (૧), જેણે કેન્દ્ર સરકારને આ એક્ટ હેઠળ અર્ધ ન્યાયિક ટ્રિબ્યુનલના નિર્ણયની સમીક્ષા કરવાની સત્તા આપી હતી, તેનો કાયદો અને વ્યવસ્થાના આધારે બચાવ કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી.કાયદો અને વ્યવસ્થાની ખાતરી કરવી એ સરકારની ફરજ છે એમ કહીને આ દલીલને નકારી કાઢવામાં આવી હતી.ઈન્ડીબલી ક્રિએટિવ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ વિ. પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર ૨૧ માં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ નકારાત્મક સંયમ અને સકારાત્મક જવાબદારી સમજાવવામાં આવી છે.પં. પરમાનંદ કટારા વિ. ભારત સંઘ ૨૨, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે સરકારી હોસ્પિટલોમાં ડોકટરો પણ કલમ હેઠળ રાજ્યની બંધારણીય જવાબદારીને પૂર્ણ કરવા માટે બંધાયેલા છે

<u>પ્રશ્ન નંબર ૪</u>

(૪) મંત્રી રાજ્યના પદાધિકારી હોવાથી, તેમની સત્તાવાર ક્ષમતામાં કામ કરતી વખતે રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.તેથી, મંત્રી દ્વારા તેમની સત્તાવાર ક્ષમતામાં નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું કોઈપણ ઉલ્લંઘન રાજ્યને આભારી રહેશે. અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની પણ રાજ્યની સકારાત્મક જવાબદારી છે, પછી ભલે તે ઉલ્લંઘન તેના પોતાના કાર્યકર્તાઓ દ્વારા હોય કે ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા.એવું સૂચન કરવું મૂર્ખામીભર્યું હશે કે જ્યારે રાજ્ય ખાનગી નાગરિકને અન્ય નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પ્રતિબંધિત કરવાની જવાબદારી હેઠળ છે, ત્યારે તેના પોતાના મંત્રી દંડમાંથી મુક્તિ સાથે આમ કરી શકે છે.જો કે, ઉલ્લંઘનની હકીકત આપેલ કેસની હકીકતો પર સ્થાપિત કરવાની જરૂર પડશે.તેમાં (એ) મંત્રીનું નિવેદન તેમની વ્યક્તિગત કે સત્તાવાર ક્ષમતામાં આપવામાં આવ્યું હતું કે કેમ; (બી) નિવેદન જાહેર કે ખાનગી મુદ્દા પર આપવામાં આવ્યું હતું કે કેમ; (સી) નિવેદન જાહેર કે ખાનગી મંચ પર આપવામાં આવ્યું હતું કે કેમ જેવા પ્રશ્નોની વિગતવાર તપાસ સામેલ હશે.અમીશ દેવગણ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા ૨૩ માં, દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, સરકારી અધિકારી જેવા "પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ" ની વાણીની અસર સમજાવવામાં આવી હતી.મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. સારંગધરસિંહ શિવદાસિંગ ચવ્હાણ ૨૪, મુખ્યમંત્રી દ્વારા તપાસમાં સીધી દખલગીરીનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.અદાલતે મુખ્યમંત્રીની કાર્યવાહીને "સંપૂર્ણપણે ગેરબંધારણીય" અને બંધારણ પ્રત્યેની નિષ્ઠાના શપથની વિરુદ્ધ ગણાવી હતી

અને રાજ્ય પર ખર્ચ લાદ્યો હતો.સંમત અભિપ્રાય એ જવાબદારી પર ભાર મૂકે છે જે બંધારણ હેઠળ મંત્રીને હોદ્દાની શપથ આપે છે.સચિવ, જયપુર ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી, જયપુર વિ. દૌલત મલ જૈનમાં, મંત્રી દ્વારા જાહેર હોદ્દાના દુરૂપયોગને લગતા કેસની સુનાવણી કરતી વખતે, આ અદાલતે બંધારણ હેઠળ મંત્રીપદની જવાબદારી અને જવાબદારી વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપી હતી.બંધારણની ખંડપીઠે મનોજ નરુલા વિરુદ્ધ ભારત સંઘ ૨૬માં બંધારણ હેઠળ હોદ્દાના શપથના મહત્વ પર પણ ભાર મૂક્યો હતો.જોકે, મંત્રીમંડળની આચાર સંહિતાને આર. સાઈ ભારતી વિરુદ્ધ જે. જયલલીતા ૨૭ કેસમાં કાયદાકીય અદાલતમાં લાગુ કરવા યોગ્ય ન હોવાનું માનવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે તેમાં કોઈ વૈધાનિક બળ નથી.એવી દલીલ કરી શકાય છે કે મંત્રી વ્યક્તિગત રીતે બંધારણની અનુચ્છેદ ૭૫ (૪) અને ૧૬૪ (૩) હેઠળ ભારતના બંધારણ પ્રત્યે સાચા વિશ્વાસ અને નિષ્ઠા રાખવા માટે તેમના હોદ્દાના શપથથી બંધાયેલા છે.બંધારણ નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે બંધારણીય અધિકારી તરીકે મંત્રી પર ગંભીર જવાબદારી લાદે છે.મંત્રીઓ માટેની આચાર સંહિતા (કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને માટે) ખાસ કરીને જણાવે છે કે આ સંહિતા "...બંધારણની જોગવાઈઓનું પાલન, લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ".તેથી, બંધારણીય અધિકારી રાજ્યની આ બંધારણીય જવાબદારી સાથે સુસંગત હોય તેવી રીતે કાર્ય કરવા માટે બંધાયેલો છે.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૫</u>

((v) રાજ્ય તેના કાર્યકર્તાઓ દ્વારા કાર્ય કરે છે.તેથી, મંત્રીનું સત્તાવાર કાર્ય જે નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે રાજ્યને બંધારણીય અત્યાચાર હેઠળ જવાબદાર બનાવશે.તેના સેવકના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે રાજ્યના સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાના સિદ્ધાંતને મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના કિસ્સામાં લાગુ પડતો નથી.બંધારણીય અત્યાચાર હેઠળ રાજ્યની જવાબદારીનો સિદ્ધાંત નીલાબતી બેહરા (ઉપરોક્ત) માં સમજાવવામાં આવ્યો હતો.કોમન કોઝમાં, એ રજિસ્ટર્ડ સોસાયટી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા.૨૮, જાહેર અધિકારીના કિસ્સામાં સ્થિતિ સમજાવવામાં આવી હતી.

III.C. એસએલપી અરજદારના વકીલ શ્રી કલીશ્વરમ રાજની લેખિત રજૂઆત

૧૧. સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજીમાં અરજદાર વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી કલીશ્વરમ રાજે એક વિસ્તૃત નોંધ રજૂ કરી હતી.આ નોંધને અનેક પ્રકરણોમાં વહેંચવામાં આવી છે, જેમાં વાણી સ્વાતંત્ર્યની પ્રકૃતિ અને વિસ્તાર, તેના પરના પ્રતિબંધો, મૂળભૂત અધિકારોની ક્ષિતિજ, બંધારણીય અધિકારો અને બંધારણીય મૂલ્યો, મંત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદનો અને સામૂહિક જવાબદારી, નિયમનના શ્રેષ્ઠ માધ્યમ તરીકે સ્વ–નિયમન, દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ એ સંરક્ષિત ભાષણ ન હોવું અને આગળનો માર્ગ સામેલ છે.આ નોંધની સામગ્રીનો સારાંશ નીચે મુજબ છેઃ

(i) અસંવૈધાનિક પ્રતિબંધો લાદ્યા વિના અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને વાણી

સ્વાતંત્ર્યના બંધારણીય આદેશને જાળવી રાખવો પડશે.તે રાજકીય હસ્તીઓ સહિત દરેકને ઉપલબ્ધ અધિકાર છે.

((૨) પરંતુ આવા અધિકારને જાળવી રાખતી વખતે પણ વધુ સારી જવાબદારી અને પારદર્શિતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે મંત્રીઓ વગેરે માટે સ્વૈચ્છિક આચાર સંહિતા ઘડવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

(૩) રાજ્યના તંત્રનો ઉપયોગ કરીને જાહેર અધિકારીઓ દ્વારા અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના દુરૂપયોગ પર બંધારણીય તપાસ તરીકે કામ કરવા માટે લોકપાલ જેવા સાધન વિકસાવવાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે.

(૪) અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ પ્રતિબંધો દ્વારા મર્યાદિત છે, જે અંતર્ગત પ્રતિબંધો વાજબી હોવા જોઈએ અને રાજ્ય દ્વારા કાયદા દ્વારા તેની જોગવાઈ કરવી આવશ્યક છે.તેથી આ અદાલત અર્થઘટનની કવાયત દ્વારા અથવા અન્યથા કોઈપણ વધારાના પ્રતિબંધની જોગવાઈ કરી શકતી નથી;

(v) જો કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા એવું નિવેદન આપવામાં આવે કે આ કેસ રાજકીય કાવતરામાંથી જન્મ્યો છે, તો અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ પીડિતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય છે તેવું સૂચન કરવું ખૂબ જ દૂરની વાત છે.તેથી, વાસ્તવમાં

અનુચ્છેદ ૨૧ સાથે અન્ય કોઈ અધિકારનો કોઈ સંઘર્ષ નથી.

(vi) કલમ ૨૫ જે તેના હેઠળના અધિકારને જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને સ્વાસ્થ્યને આધિન બનાવે છે તેનાથી વિપરીત, કલમ ૧૯ (૧) (એ) માં આવા પ્રતિબંધો નથી.આ અદાલતે સકલ પેપર્સ (પી) લિમિટેડ વિરુદ્ધ ચુકાદો આપ્યો છે.૨૯. વાણી સ્વાતંત્ર્યને માત્ર રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા અથવા અદાલતની અવમાનના, બદનક્ષી અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરવાના સંબંધમાં પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે.સામાન્ય જનતાના હિતમાં તેને ઘટાડી શકાતો નથી, જેમ કે વ્યવસાય ચાલુ રાખવાની સ્વતંત્રતાના કિસ્સામાં;

(vii) રાજકારણીઓ જેવી જાહેર હસ્તીઓ દ્વારા ગંભીર ગુનાઓ પર વાણી પર પ્રતિબંધ મૂકવાથી વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર મોટી અસર પડશે.આવી ટીકાઓ જે સાચા કાવતરાઓ અને ન્યાયની સાચી નિષ્ફળતા દર્શાવે છે, તે લોકશાહીમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

(viii) જ્યાં સુધી બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણની વાત છે, ત્યાં સુધી ઊભી અભિગમ આડી ઉપયોગની વિભાવનાને માર્ગ આપી રહ્યો છે.વર્ટિકલ અભિગમ એવી પરિસ્થિતિને સૂચિત કરે છે જ્યાં અમલીકરણ ક્ષમતા માત્ર સરકાર વિરુદ્ધ હોય છે અને ખાનગી

અભિનેતાઓ વિરુદ્ધ નહીં.પરંતુ રાષ્ટ્ર રાજ્યો ધીમે ધીમે નિષ્પક્ષ શાસનથી કલ્યાણકારી શાસન તરફ આગળ વધી રહ્યા હોવાથી, રાજ્યની ભૂમિકા સતત વિસ્તરી રહી છે, જે પરિવર્તનને ન્યાયી ઠેરવે છે.

(ix) જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણે ૧૯૯૬ના અંતિમ બંધારણના બિલ ઓફ રાઇટ્સની કલમ ૯ (૪) માં જોગવાઈ કરીને એક આડી અરજી અપનાવી છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ પેટા કલમ (૩) ની દ્રષ્ટિએ એક અથવા વધુ આધારો પર કોઈની સાથે અન્યાયી રીતે ભેદભાવ કરી શકશે નહીં, જે રાજ્યને બાંધતા આધારો નક્કી કરે છે, ત્યારે ન્યાયતંત્રએ પોતે જ આયર્લેન્ડમાં સીધી આડી અસર અપનાવી છે, જે જહોન મેસ્કેલ વિ. કોરસ ઇઓમ્પેર ઇરૈન૩૦ અને મુર્તાગ પ્રોપર્ટીઝ લિમિટેડ વિ. ક્લિયરી૩૧ના નિર્ણયો પરથી જોઈ શકાય છે.જહોન મેસ્કેલ (સુપ્રા) માં, આઇરિશ સુપ્રીમ કોર્ટે કર્મચારીને સમજાવવા માટે યોગ્ય નોટિસ આપ્યા પછી ચોક્કસ સંઘમાં ન જોડાવા બદલ તેને બરતરફ કરનાર એમ્પ્લોયર સામે વળતરની મંજૂરી આપી હતી.મુર્તાગ પ્રોપર્ટીઝ લિમિટેડ (સુપ્રા) માં, ઉચ્ચ અદાલતે ખાનગી નોકરીદાતા સામે જાતિના આધારે કોઈપણ ભેદભાવ વિના આજીવિકા મેળવવાના અધિકારને માન્યતા આપી અને લાગુ કર્યો.કેનેડા અને જર્મની જેવા દેશોએ પરોક્ષ આડી એપ્લિકેશન વિકસાવી છે, જેનો અર્થ છે કે અધિકારો કાયદા અને કાયદાઓનું નિયમન કરે છે, જે બદલામાં નાગરિકોના વર્તનનું નિયમન કરે છે.

(x) ભારતીય સંદર્ભમાં, અનુચ્છેદ ૧૫ (૨), ૧૭ અને ૨૪ પરથી જોઈ શકાય છે તેમ સીધી આડી અસરનો ઉપયોગ મર્યાદિત છે;

(xi) આડા દાખલાઓને સામાન્ય કિસ્સાઓથી અલગ પાડવા જોઈએ.દાખલા તરીકે, યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટે શેલી વિ. ક્રેમર ૩૨ માં આફ્રિકન અમેરિકનોને પડોશમાં ઘરોના વેચાણ પર પ્રતિબંધ મૂકતા કરારમાં સમાવિષ્ટ કરારને અમલમાં મૂક્યો હતો, કારણ કે તે કાયદા હેઠળ સમાન રક્ષણને નકારવાની અસર ધરાવે છે.જર્મનીની ફેડરલ બંધારણીય અદાલતે લથ ૩૩ કેસ (૧૯૫૮) માં સમાન દ્રષ્ટિકોણ અપનાવ્યો હતો, જેમાં યહૂદી વિરોધી નાઝી પ્રચાર પર કામ કરનાર વ્યક્તિ દ્વારા નિર્દેશિત ફિલ્મના બહિષ્કારની હાકલને પડકારવામાં આવી હતી.જર્મન અદાલતે એવું માન્યું હતું કે મૂલ્યોની એક ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે જે કાયદાના તમામ ક્ષેત્રોને અસર કરતી હોવી જોઈએ;

(xii) આ અદાલત દ્વારા વારંવાર એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની સત્તા માત્ર સરકાર અને તેના સાધનો સામે જ નહીં પરંતુ "કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા સત્તાધિકારી" સામે પણ ઉપલબ્ધ છે.આ સંબંધમાં બે નિર્ણયો એટલે કે પ્રાગ ટૂલ્સ કોર્પોરેશન વિ. નો સંદર્ભ આપી શકાય છે. શ્રી સી. એ. ઇમાન્યુઅલ ૩૪ અને એન્ડી મુક્ત સદગુરુ શ્રી મુક્તાજી વંદાસ સ્વામી સુવર્ણ જયંતી મહોત્સવ સ્મારક ટ્રસ્ટ વિ.વી. આર. રુદાની;

(xiii) એવા ઘણા ઉદાહરણો છે કે જ્યાં આ અદાલતે બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ રિટ જારી કરી છે.મોટે ભાગે તે કેસો બે શ્રેણીઓ હેઠળ આવે છે, એટલે કે, (i) જાહેર ફરજો/કાર્યો કરતી ખાનગી કંપનીઓ; અને (ii) નાગરિકોના અધિકારોને અસર કરતી વૈધાનિક પ્રવૃત્તિઓ કરતી બિન–રાજ્ય સંસ્થાઓ.આ બે શ્રેણીઓ હેઠળ આવતા કેસોને આ અદાલત દ્વારા એમ. સી. મહેતા વિ. એસ. સહિતના ઘણા નિર્ણયોમાં જોવા મળે છે તેમ રિટ અધિકારક્ષેત્ર માટે જવાબદાર હોવાનું માનવામાં આવ્યું છે. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૩૬.આમાંથી કોઈ પણ માપદંડની ગેરહાજરીમાં, અદાલતે બિન્ની લિમિટેડ વિરુદ્ધ બિન્ની લિમિટેડમાં દર્શાવ્યા મુજબ રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવાનો ઇનકાર કર્યો છે.વી. સદાશિવન.૩૭;

(xiv) એવા અધિકારક્ષેત્રોમાં પણ કે જ્યાં સામાજિક આર્થિક અધિકારોને બંધારણીય અધિકારોના દરજ્જામાં ઉન્નત કરવામાં આવ્યા છે, તે અધિકારોનો અમલ માત્ર રાજ્ય સામે જ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યો હતો અને ખાનગી અભિનેતાઓ સામે નહીં, જેમ કે આ અદાલતે સોસાયટી ફોર અનએડેડ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૩૮ માં જણાવ્યું હતું;

(xv) અધિકારોના સંભવિત સંઘર્ષના મુદ્દા પર બંધારણીય અધિકારો અને બંધારણીય મૂલ્યો વચ્ચેના તફાવતને ધ્યાનમાં રાખવો મહત્વપૂર્ણ છે.ઔપચારિક સ્તરે, મૂલ્યોને ટેલિલોજિકલ રીતે પ્રોત્સાહન અથવા મહત્તમ કરવાની વસ્તુઓ

તરીકે સમજવામાં આવે છે.બીજી બાજુ, અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ નહીં, પરંતુ તેનું સન્માન કરવું જોઈએ.તે અન્ય અધિકારોના ઉલ્લંઘનને રોકવા માટે એક અધિકારના ઉલ્લંઘનને મંજૂરી આપવાના અધિકાર માટે યોગ્ય ચિંતા દર્શાવશે નહીં.આ અધિકારોના અહિંસાને પ્રોત્સાહન આપશે, પરંતુ તે અધિકારોનું સન્માન નહીં કરે ૩૯;

(xvi) જે મૂલ્યોને મહત્તમ સંતોષ આપવો હોય તેને બદલે, અધિકારો રાજ્યની ક્રિયાઓ પર અવરોધો તરીકે કામ કરે છે.તેઓ વ્યક્તિઓને સ્વતંત્રતાનું એક ક્ષેત્ર પ્રદાન કરે છે જે અનુલ્લંઘનીય છે.૩૬ AIR ૧૯૮૭ SC ૧૦૮૬ ૩૭ (૨૦૦૫) ૬ SCC ૬૫૭ ૩૮ (૨૦૧૨) ૬ SCC ૧ ૩૯ ફ્રાન્સીસ કામ, નૈતિકતા, મૃત્યુદર Vol.૨, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૯૬ રાઇટ્સ આમ બંધારણીય મૂલ્યો સહિત મૂલ્યોને કેવી રીતે અનુસરવા તે અંગે સરકાર પર પ્રતિબંધો તરીકે કામ કરે છે.તેથી, તે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કે આપણે બંધારણીય અધિકારો અને બંધારણીય મૂલ્યો વચ્ચે તફાવત કરીએ.સ્વતંત્રતામાં દરેક વધારો અથવા ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવામાં દરેક સુધારો એ બંધારણીય અધિકાર નથી.આ સ્થિતિ આ અદાલત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે;

(xvii) ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામીના કેસમાં આ અદાલતે આપેલા ચુકાદા મુજબ, જ્યાં પણ મૂળભૂત અધિકારોના બે સમૂહો વચ્ચેનો સંઘર્ષ રજૂ કરવામાં આવે ત્યાં અદાલત સંતુલન જાળવશે.કડક શબ્દોમાં કહીએ તો, જે ખરેખર

કેટલાક લોકો દ્વારા કલ્પના કરવામાં આવી છે અને ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી સહિતના ઘણા નિર્ણયોમાં નોંધવામાં આવ્યું છે, તે અમૂર્ત, સૈદ્ધાંતિક સ્તરે અધિકારોનો સંઘર્ષ નથી, પરંતુ અધિકારોની કલ્પના/આહ્વાન/વ્યવહારમાં સંઘર્ષ છે. (xviii) મંત્રીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલા નિવેદનો અને સામૂહિક જવાબદારીના મુદ્દા પર, અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) અને ૧૬૪ (૨) નો સંદર્ભ આપવો પડશે.આ બંને કલમો મંત્રીમંડળની સામૂહિક જવાબદારીની વાત કરે છે.જો કે આ કલમોમાં વપરાયેલી ભાષા સૂચવે છે કે આવી સામૂહિક જવાબદારી લોક સભા/વિધાનસભા પ્રત્યે છે, પરંતુ તે વાસ્તવમાં લોકો પ્રત્યેની જવાબદારી છે.મંત્રીના દરેક નિવેદનની સરકારની નીતિ પર સીધી અસર પડશે, તેથી સ્વૈચ્છિક આચાર સંહિતાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે.આ અદાલતે સામાન્ય કારણ (ઉપરોક્ત) માં નિર્દેશ કર્યો છે તેમ, સામૂહિક જવાબદારીના બે અર્થો છે, એટલે કે,

((i) મંત્રી પરિષદના તમામ સભ્યો તેની નીતિઓના સમર્થનમાં સર્વસંમત હોય અને જાહેરમાં આવી સર્વસંમતિ દર્શાવે; અને (ii) તેની સફળતા અને નિષ્ફળતા માટે તેઓ વ્યક્તિગત અને નૈતિક રીતે જવાબદાર હોય; (xix) મંત્રીઓ તરફથી વ્યક્તિગત વિચલનો બંધારણીય શાસન માટે ગંભીર ખતરો છે અને તેથી મંત્રી પરિષદના વડાની ફરજ છે કે આવા ઉલ્લંઘનો ન થાય તેની ખાતરી કરવી.

((x) મંત્રીઓના ભાષણો અને કાર્યોને સ્વનિયમિત કરવા માટેની આચાર

સંહિતા બંધારણીય રીતે ન્યાયી છે અને આ અદાલત ચોક્કસપણે તેની જરૂરિયાતની તપાસ કરી શકે છે.આદર્શ રીતે, મંત્રીએ મંત્રીમંડળ અને વિધાનમંડળ પ્રત્યેની તેમની સામૂહિક જવાબદારીનો ભંગ કરવો જોઈએ નહીં અને તેથી, અદ્યતન લોકશાહીમાં જે થાય છે તે રીતે નક્કર આચાર સંહિતા રાખવાની સલાહ આપવામાં આવે છે.

(xxi) વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર વધારાના પ્રતિબંધો લાદવાનું શક્ય ન હોવા છતાં, અન્ય અધિકારક્ષેત્રોમાં અનુસરવામાં આવે તે રીતે જાહેર કાર્યકર્તાઓ માટે આચાર સંહિતા હોવી ચોક્કસપણે ઇચ્છનીય છે.કોર્ટ એ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખી શકે છે કે સહારા ઇન્ડિયા રિયલ એસ્ટેટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે પ્રેસની સ્વતંત્રતાને પ્રતિબંધિત કરવા માટે બોર્ડમાં માર્ગદર્શિકા ઘડવા સામે ચેતવણી આપી હતી;

(xxii) નફરતના ભાષણોની વાત કરીએ તો, ૨૦૧૪ થી નફરતના ભાષણોની સંખ્યામાં તીવ્ર વધારો થયો છે.મે ૨૦૧૪થી આજની તારીખ સુધી ૪૫ રાજકારણીઓ દ્વારા અપમાનજનક ભાષણોના ૧૨૪ બનાવો નોંધાયા છે.સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ્સે લક્ષિત નફરતના ભાષણના પ્રસારમાં સંડોવણી કરી છે.આવા ભાષણો હિંસાને ઉશ્કેરવા માટે ફળદ્રુપ જમીન પૂરી પાડે છે;

(xxiii) દ્વેષપૂર્ણ ભાષણના પ્રશ્ન સાથે વ્યવહાર કરવામાં અદાલતની ભૂમિકા પર, પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ ૪૦; કોડુંગલ્લુર ફિલ્મ સોસાયટી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ ૪૧ અને અમીશ દેવગણ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ણયો વ્યાપક પરિમાણો નિર્ધારિત કરે છે;

(xiv) આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે, નફરતના ભાષણની વ્યાખ્યા યુએન સ્ટ્રેટેજી એન્ડ પ્લાન ઓફ એક્શન ઓન હેટ સ્પીચમાં ઘડવામાં આવી હતી, જેનો અર્થ થાય છે. "વાણી, લેખન અથવા વર્તનમાં કોઈપણ પ્રકારનો સંદેશાવ્યવહાર, જે કોઈ વ્યક્તિ અથવા જૂથના સંદર્ભમાં અપમાનજનક અથવા ભેદભાવપૂર્ણ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેઓ કોણ છે તેના આધારે, તેમના ધર્મ, વંશીયતા, રાષ્ટ્રીયતા, જાતિ, રંગ, વંશ, લિંગ અથવા અન્ય ઓળખ પરિબળના આધારે." નફરતભર્યા ભાષણ અને અસહિષ્ણુતાનો સામનો કરવામાં રાજકીય નેતાઓની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ (કામચલાઉ સંસ્કરણ) તારીખ ૧૨ માર્ચ ૨૦૧૯, સમાનતા અને બિન-ભેદભાવ પરની સમિતિ દ્વારા યુરોપ

પરિષદની સંસદીય સભામાં રજૂ કરવામાં આવી હતી.એસેમ્બલીએ સર્બિયાના પ્રતિનિધિ સુશ્રી એલ્વિરા કોવાક્સ દ્વારા પ્રસ્તાવિત લખાણને અપનાવતા ઠરાવ પસાર કર્યો;

(XXV) છેવટે, આગળનો માર્ગ એ છે કે, (i) વિધાનસભા માટે જાહેર હોદ્દાઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે સ્વૈચ્છિક આદર્શ આચાર સંહિતા અપનાવવી, જે બંધારણીય નૈતિકતા અને સુશાસનના મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરશે; અને (ii) વેનિસના સિદ્ધાંતો અને પેરિસના સિદ્ધાંતો અનુસાર લોકપાલ જેવી યોગ્ય વ્યવસ્થાની રચના કરવી.જ્યાં સુધી આવા લોકપાલની રચના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય માનવાધિકાર આયોગોએ માનવાધિકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૯૩ની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં સક્રિય પગલાં લેવા પડશે.

IV. ચર્ચા અને વિશ્લેષણ

પ્રશ્ન નંબર ૧

૧૨. આપણને ઉલ્લેખિત પ્રશ્ન નંબર ૧ એ છે કે શું અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ઉલ્લેખિત આધારો કે જેના સંબંધમાં કાયદા દ્વારા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે તે સંપૂર્ણ છે, અથવા અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે?

અનુચ્છેદ **૧૯ની કલમ (૨) ની ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ**

૧૩. આ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા માટે, ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરવું જરૂરી અને સુસંગત પણ હોઈ શકે છે.આ સંબંધમાં ડૉ. બી. આર. આંબેડકરનો મૂળ મુસદ્દો આયરિશ બંધારણની અનુચ્છેદ ૪૦ (૬) ને અનુસરે છે, તેથી સલાહકાર સમિતિના મૂળ મુસદ્દામાં જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા, રાજદ્રોહ, અશ્લીલતા, ઇશનિંદા અને માનહાનિ જેવા પ્રતિબંધોનો સમાવેશ થતો હતો.સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે બદનક્ષીનો પણ સમાવેશ કરવાનું સૂચન કર્યું હતું.ગિટલો વિ. ન્યૂ યોર્ક ૪૨ માં નિર્ણયને ટાંકીને આ પ્રતિબંધોને વાજબી ઠેરવવાની માંગ કરવામાં આવી હતી.

૧૪. તે સમયે દેશમાં મોટા પાયે કોમી રમખાણો જોવા મળ્યા હોવાથી, સર અલ્લાદી કૃષ્ણસ્વામી ઐય્યરે રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાની સુરક્ષા અને સંરક્ષણને પ્રતિબંધોમાંના એક તરીકે સામેલ કરવા માટે બળપૂર્વક દલીલ કરી હતી.કોમી સંવાદિતા અને ભાષણને બગાડવાના હેતુથી ભાષણને પ્રતિબંધિત કરવા વિશે પણ ચર્ચા થઈ હતી, જે પ્રકૃતિમાં રાજદ્રોહી છે.સૂચનો, પ્રતિકૂળ સૂચનો અને વાંધાઓ સાથે, મૂળભૂત અધિકારો પરની પેટા સમિતિના પ્રારંભિક અહેવાલમાં ઘણા ફેરફારો થયા.એપ્રિલ ૧૯૪૭માં મુસદ્દો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી બંધારણ અપનાવવામાં આવ્યું ત્યાં સુધી, અનુચ્છેદ ૧૯ની કલમો (૧) અને (૨) ની ઉત્ક્રાંતિ તબક્કાવાર નીચે મુજબ કોષ્ટક સ્વરૂપમાં રજૂ

કરી શકાય છેઃ

ડ્રાફ્ટ	જોગવાઈ
મૂળભૂત અધિકારો પરની પેટા સમિતિનો મુસદ્દો અહેવાલ, એપ્રિલ ૧,૯૪૭ (બી. એસ. આર. II, ૧૩૯)	૯. જાહેર વ્યવસ્થા અને નૈતિકતાને આધીન નીચેના અધિકારોના ઉપયોગ માટે સ્વતંત્રતા રહેશેઃ((ક) દરેક નાગરિકનો વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર.રાજદ્રોહી, અશ્લીલ, નિંદાત્મક, અપમાનજનક અથવા બદનક્ષીકારક બાબતોનું પ્રકાશન અથવા ઉચ્ચારણ કાયદા અનુસાર કાર્યવાહીપાત્ર અથવા શિક્ષાપાત્ર રહેશે.
મૂળભૂત અધિકારો પરની પેટા સમિતિનો અંતિમ અહેવાલ, એપ્રિલ ૧૯૪૭ (બી. એસ. આર. II, ૧૭૨)	૧૦. જાહેર વ્યવસ્થા અને નૈતિકતાને આધિન નીચેના અધિકારોના ઉપયોગ માટે અથવા સંઘની સરકાર અથવા સંબંધિત એકમ દ્વારા જાહેર કરાયેલી ગંભીર કટોકટીના અસ્તિત્વ માટે સ્વતંત્રતા રહેશે, જેમાં સંઘ અથવા એકમની સુરક્ષા હોય.
સલાહકાર સમિતિનો વચગાળાનો અહેવાલ, ૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૪૭	જાહેર વ્યવસ્થા અને નૈતિકતાને આધિન નીચેના અધિકારોના ઉપયોગ માટે અથવા સંઘની સરકાર અથવા સંબંધિત એકમ દ્વારા જાહેર કરાયેલી ગંભીર કટોકટીના અસ્તિત્વ માટે સ્વતંત્રતા રહેશે, જેમાં સંઘ અથવા એકમની સુરક્ષા જોખમમાં મુકાય છે. ((ક) દરેક નાગરિકનો વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકારઃ રાજદ્રોહી, અશ્લીલ, નિંદાત્મક, નિંદાત્મક, અપમાનજનક અથવા બદનક્ષીકારક બાબતના પ્રકાશન અથવા ઉચ્ચારણને કાર્યવાહીપાત્ર અથવા શિક્ષાપાત્ર બનાવવા માટે કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરી શકાય છે.
બી. એન. રાઉ દ્વારા તૈયાર કરાયેલ બંધારણનો મુસદ્દો, ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ (બી. એસ. આર. III, ૮૯)	૧૫. (૧) જાહેર વ્યવસ્થા અને નૈતિકતાને આધીન નીચેના અધિકારોના ઉપયોગ માટે સ્વતંત્રતા રહેશે, એટલે કેઃ ((ક) દરેક નાગરિકને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર; (૨) આ કલમની કોઈ પણ બાબત કલમ ૧૮૨ની પેટા કલમ (I) હેઠળ જાહેર કરાયેલી કટોકટીની ઘોષણા અમલમાં હોય તે સમયગાળા દરમિયાન અથવા એકમના કિસ્સામાં એકમની સરકાર દ્વારા જાહેર કરાયેલી કોઈ ગંભીર કટોકટીના સમયગાળા દરમિયાન, જેમાં એકમની સુરક્ષા જોખમમાં હોય, આ બંધારણ હેઠળ તેને કોઈ કાયદો બનાવવાની અથવા કોઈ વહીવટી કાર્યવાહી કરવાની સત્તા હોય તે રાજ્યની સત્તાને પ્રતિબંધિત કરશે નહીં.

મુસદ્દા સમિતિ દ્વારા તૈયાર કરાયેલ બંધારણનો મુસદ્દો અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં બંધારણ સભાના અધ્યક્ષને સુપરત કરાયો (બી. એસ. આર. III, પ૨૨)	૧૩. (૧) આ કલમની અન્ય જોગવાઈઓને આધિન, તમામ નાગરિકોને અધિકાર રહેશે–(ક) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા; (૨) આ અનુચ્છેદના ખંડ (૧) ની પેટા કલમ (એ) માંની કોઈ પણ બાબત કોઈ પણ પ્રવર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને બદનક્ષી, અપકીર્તિ, બદનક્ષી, રાજદ્રોહ અથવા અન્ય કોઈ બાબત કે જે શાલીનતા અથવા નૈતિકતા સામે વાંધો ઉઠાવે છે અથવા રાજ્યની સત્તા અથવા પાયાને નબળી પાડે છે તેનાથી સંબંધિત કોઈ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં.
ઓક્ટોબર ૧૯૪૮માં બંધારણ સભામાં રજૂ કરાયેલો પ્રસ્તાવ (બીએસઆર IV, ૩૯)	૧૩. (૧) આ કલમની અન્ય જોગવાઈઓને આધિન, તમામ નાગરિકોને અધિકાર રહેશે–(ક) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા; (૨) આ અનુચ્છેદના ખંડ (૧) ની પેટા કલમ (એ) માંની કોઈ પણ બાબત કોઈ પણ પ્રવર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને બદનક્ષી, અપકીર્તિ, બદનક્ષી, રાજદ્રોહ અથવા અન્ય કોઈ બાબત જે શાલીનતા અથવા નૈતિકતા સામે વાંધો ઉઠાવે છે અથવા રાજ્યની સુરક્ષાને નબળી પાડે છે અથવા ઉથલાવી દેવાનું વલણ ધરાવે છે તેનાથી સંબંધિત કોઈ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં.
સુધારેલ મુસદ્દો બંધારણ, નવેમ્બર ૧૯૪૯માં રજૂ કરવામાં આવ્યું અને અપનાવવામાં આવ્યું (બીએસઆર IV, ૭૫૫)	૧૯. (૧) દરેક નાગરિકને અધિકાર હોવો જોઈએ. ((ક) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા માટે; (૨) ખંડ (૧) ની પેટા કલમ (એ) માંની કોઈ પણ બાબત, જ્યાં સુધી તે સંબંધિત હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ વર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને બદનક્ષી, બદનક્ષી, બદનક્ષી, અદાલતની અવમાનના અથવા કોઈ પણ બાબત કે જે શાલીનતા અથવા નૈતિકતા સામે વાંધો ઉઠાવે છે અથવા જે રાજ્યની સુરક્ષાને નબળી પાડે છે અથવા ઉથલાવી દેવાનું વલણ ધરાવે છે તેનાથી સંબંધિત કોઈ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં.

૧૫. બંધારણને અપનાવ્યા પછી તરત જ, આ અદાલતને મદ્રાસ મેન્ટેનન્સ ઓફ પબ્લિક ઓર્ડર એક્ટ, ૧૯૪૯ની અનુચ્છેદ ૯ (૧એ) દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને મદ્રાસ સરકાર દ્વારા પસાર કરાયેલા આદેશને પડકારવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો, જેમાં બોમ્બેમાં મુદ્રિત અને પ્રકાશિત 'ક્રોસ

રોડ્સ' નામના સાપ્તાહિક સામયિકના પ્રવેશ અને પ્રસાર પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો.પ્રતિબંધના આદેશને આ આધાર પર પડકારવામાં આવ્યો હતો કે તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) નું ઉલ્લંઘન કરે છે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૩ (૧) ના આધારે જે વૈધાનિક જોગવાઈ હેઠળ પ્રતિબંધનો આદેશ જારી કરવામાં આવ્યો હતો તેની માન્યતા પર પણ હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો.આ અદાલતની સાત સભ્યોની બંધારણીય ખંડપીઠે રોમેશ થાપર વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય જૂપના પડકારને સમર્થન આપતા નીચે મુજબ ચુકાદો આપ્યો હતોઃ

"[૧૨] તેથી અમારો અભિપ્રાય છે કે જ્યાં સુધી વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને પ્રતિબંધિત કરતો કાયદો માત્ર રાજ્યની સુરક્ષાને નબળી પાડવા અથવા તેને ઉથલાવી દેવા સામે નિર્દેશિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આવો કાયદો અનુચ્છેદ ૧૯ ની કલમ (૨) હેઠળ અનામતની અંદર ન આવી શકે, જો કે તે જે પ્રતિબંધો લાદવા માંગે છે તે સામાન્ય રીતે જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં કલ્પના કરવામાં આવી હોઈ શકે છે...."

૧૬. રોમેશ થાપર (ઉપરોક્ત) માં દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ૧૯૪૯ના કાયદાની અનુચ્છેદ ૯ (૧એ) ને સંપૂર્ણપણે રદબાતલ ગણી શકાય નહીં, કારણ કે જાહેર સલામતીની સુરક્ષા અથવા જાહેર વ્યવસ્થાની જાળવણીમાં રાજ્યની સુરક્ષાનો સમાવેશ થશે અને તેથી ઉપરોક્ત જોગવાઈ, જે પછીના હેતુ માટે લાગુ કરવામાં આવી હતી તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) દ્વારા આવરી લેવામાં

આવી હતી.જો કે, ઉપરોક્ત દલીલને આ આધાર પર નકારી કાઢવામાં આવી હતી કે જ્યાં કોઈ કાયદો મૂળભૂત અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવાને અધિકૃત કરવા માટે, આવા અધિકારને અસર કરતી બંધારણીય રીતે સ્વીકાર્ય કાયદાકીય કાર્યવાહીની મર્યાદાની અંદર અથવા વગર, પ્રતિબંધોને આવરી લેવા માટે પૂરતી વ્યાપક ભાષામાં, તેને જાળવી રાખવાનું શક્ય નથી, જ્યાં સુધી તે બંધારણીય મર્યાદામાં લાગુ થઈ શકે, કારણ કે તે વિચ્છેદપાત્ર નથી.

૧૭. જે તારીખે રોમેશ થાપર કેસમાં ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો, તે જ તારીખે આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે બ્રિજ ભૂષણ વિરુદ્ધ બીજો ચુકાદો પણ આપ્યો હતો. દિલ્હી રાજ્ય ૪૬.પૂર્વ પંજાબ જાહેર સુરક્ષા અધિનિયમ, ૧૯૪૯ની કલમ ૭ (૧) (સી) દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને દિલ્હીના મુખ્ય કમિશનર દ્વારા પસાર કરાયેલા આદેશને પડકારતી કલમ ૩૨ હેઠળની રિટ અરજીમાંથી પણ તે બહાર આવ્યું હતું, જેમાં પ્રિન્ટર અને પ્રકાશક તેમજ 'ઓર્ગેનાઇઝર' નામના અંગ્રેજી સામાહિકના સંપાદકને, પ્રકાશન પહેલાં, તમામ સાંપ્રદાયિક બાબતો અને ફોટોગ્રાફ્સ અને કાર્ટૂન સહિત પાકિસ્તાન વિશેના સમાચારો અને મંતવ્યો, સત્તાવાર સ્રોતોમાંથી મેળવેલા સિવાય, તપાસ માટે રજૂ કરવાની જરૂર છે.રોમેશ થાપર કેસમાં નિર્ણયને પગલે બંધારણીય ખંડપીઠે જણાવ્યું હતું કે જર્નલ પર પૂર્વ–સેન્સરશીપ લાદવી એ પ્રેસની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ છે, જે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારનો એક આવશ્યક ભાગ છે.ખંડપીઠે આગળ કહ્યું કે પૂર્વ પંજાબ જાહેર સુરક્ષા અધિનિયમ,

૧૯૪૯ની કલમ ૭ (૧) (સી) કલમ ૧૯ની કલમ (૨) ની અનામતમાં આવતી નથી.

૧૮. ઉપરોક્ત બે નિર્ણયો પછી, સંસદે બંધારણ (પ્રથમ સુધારા) બિલ, ૧૯૫૧ દ્વારા બંધારણમાં સુધારો કરવાની માંગ કરી હતી.પ્રથમ સુધારાના ઉદ્દેશો અને કારણોના નિવેદનમાં, એવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) દ્વારા બાંયધરીકૃત નાગરિકના વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારને કેટલીક અદાલતોએ એટલો વ્યાપક ગણાવ્યો છે કે તે વ્યક્તિને દોષિત ઠેરવે નહીં, પછી ભલે તે હત્યા અને હિંસાના અન્ય ગુનાઓની હિમાયત કરે.સંયોગથી, પ્રથમ સુધારાએ અન્ય મુદ્દાઓ સાથે પણ વ્યવહાર કર્યો હતો, જેના વિશે આપણે આ ચર્ચામાં ચિંતિત નથી.બંધારણ (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ હેઠળ અનુચ્છેદ ૧૯ની કલમ (૨) ને નવી અનુચ્છેદ દ્વારા બદલવામાં આવી હતી.પ્રથમ સુધારા પછી અનુચ્છેદ ૧૯ની અનુચ્છેદ (૨) માં જે પરિવર્તન આવ્યું છે તેની સહેલાઈથી પ્રશંસા કરવા માટે, અમે એક કોષ્ટક સ્તંભમાં રજૂ કરીએ છીએ, અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) પ્રથમ પહેલાનો સુધારો અને પ્રથમ પછીનો સુધારો નીચે મુજબ છેઃ

પહેલાનો સુધારો–કલમ ૧૯ (૨)	પ્રથમ સુધારા પછી–કલમ ૧૯ (૨)
(૨) ખંડ (૧) ની પેટા–કલમ (એ) માંની કોઈ પણ બાબત કોઈ પણ પ્રવર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં, જ્યાં સુધી તે સંબંધિત હોય, અથવા રાજ્યને બદનક્ષી, નિંદા, બદનક્ષી, અદાલતની અવમાનના અથવા કોઈ પણ બાબત જે શાલીનતા અથવા નૈતિકતા સામે વાંધો ઉઠાવે છે અથવા જે તેની સુરક્ષા હેઠળ છે તેનાથી	(૨) ખંડ (૧) ના પેટા–ખંડ (એ) માંની કોઈ પણ બાબત કોઈ પણ પ્રવર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને કોઈ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં, જ્યાં સુધી એવો કાયદો ઉપરોક્ત પેટા–ખંડ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદતો હોય. રાજ્યની સુરક્ષાના હિતમાં, વિદેશી રાજ્યો

સંબંધિત કોઈ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં.રાજ્યને ઉથલાવી દેવાનું વલણ ધરાવે છે.	સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા, અથવા અદાલતની અવમાનના, બદનક્ષી અથવા ગુનાને ઉશ્કેરવાના સંબંધમાં.

૧૯. એ નોંધવું અગત્યનું છે કે બંધારણ (પ્રથમ સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૩ (૧) (એ) એ જાહેર કર્યું હતું કે કલમ ૧૯ની નવી અવેજી કલમ (૨) હંમેશા સુધારેલા સ્વરૂપમાં ઘડવામાં આવી હોવાનું માનવામાં આવશે, જેનો અર્થ થાય છે કે સુધારેલા કલમ (૨) ને પૂર્વલક્ષી અસર આપવામાં આવી હતી.

૨૦. કલમ ૧૯ની સુધારેલી કલમ (૨) માં નોંધવા જેવું બીજું મહત્વનું લક્ષણ 'વાજબી પ્રતિબંધો' શબ્દોનો સમાવેશ છે.આમ, વાજબીતાની કસોટી પ્રથમ સુધારા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી હતી અને તે મદ્રાસ રાજ્ય વિ. માં થોડા જ સમયમાં ન્યાયિક સંશોધન માટે પડી હતી. વી. જી. રો ૪૭.'પીપલ્સ એજ્યુકેશન સોસાયટી' તરીકે ઓળખાતી સોસાયટીને ગેરકાયદેસર સંગઠન જાહેર કરતી અને ભારતીય ફોજદારી કાયદો સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૦૮ની કલમ ૧૫ (૨) (બી) ને ગેરબંધારણીય જાહેર કરતી મદ્રાસ હાઈકોર્ટના ચુકાદાને રદ કરતાં આ કેસ બહાર આવ્યો હતો, જેમાં ભારતીય ફોજદારી કાયદો સુધારા (મદ્રાસ) અધિનિયમ, ૧૯૫૦ દ્વારા સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.મદ્રાસ હાઈકોર્ટના ચુકાદાને સમર્થન આપતી વખતે, આ અદાલતે સંકેત આપ્યો હતો કે વાજબીતાની કસોટી કેવી રીતે સમજાવવી જોઈએ.ચુકાદાનો સંબંધિત ભાગ નીચે

મુજબ છેઃ"૨૩. આ સંદર્ભમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું અગત્યનું છે કે વાજબીતાની કસોટી, જ્યાં પણ સૂચવવામાં આવે ત્યાં, દરેક વ્યક્તિગત કાયદાને લાગુ થવી જોઈએ, અને તમામ કેસોને લાગુ પડે તે રીતે કોઈ અમૂર્ત ધોરણ અથવા વાજબીતાની સામાન્ય પેટર્ન નિર્ધારિત કરી શકાતી નથી.કથિત ઉલ્લંઘન કરવામાં આવેલા અધિકારની પ્રકૃતિ, લાદવામાં આવેલા પ્રતિબંધોનો અંતર્ગત હેતુ, દુષ્ટતાની હદ અને તાકીદને તેના દ્વારા દૂર કરવાની માંગ, લાદવાની અસંગતતા, તે સમયે પ્રવર્તમાન શરતો, આ બધાએ ન્યાયિક ચુકાદામાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.આવા પ્રપંચી પરિબળોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં અને વાજબી શું છે તેની પોતાની વિભાવના ઘડવામાં, આપેલ કેસના તમામ સંજોગોમાં, તે અનિવાર્ય છે કે નિર્ણયમાં ભાગ લેનારા ન્યાયાધીશોની સામાજિક ફિલસૂફી અને મૂલ્યોની માત્રાએ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ, અને આવા કિસ્સાઓમાં કાયદાકીય ચુકાદામાં તેમની દખલગીરીની મર્યાદા તેમની જવાબદારી અને આત્મસંયમની ભાવના અને આ ગંભીર પ્રતિબિંબ દ્વારા નક્કી કરી શકાય છે કે બંધારણ માત્ર તેમની વિચારવાની રીત માટે જ નહીં પરંતુ બધા માટે છે, અને મોટાભાગના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓએ પ્રતિબંધો લાદવાની અધિકૃતતામાં તેમને ધ્યાનમાં લીધા છે. વાજબી બનવું."

૨૧. બંધારણમાં પ્રથમ સુધારા પછી, દેશમાં અલગતાની ચીસો જોવા મળી હતી, જેમાં સંકુચિત વૃત્તિઓ, ખાસ કરીને દક્ષિણી રાજ્યમાંથી, તેમના ખરાબ માથાને દર્શાવે છે.તેથી, સાંપ્રદાયિકતા, જાતિવાદ, પ્રાદેશિકવાદ, ભાષાવાદ અને

સંકુચિત વિચારસરણીની દુષ્ટતાઓ સામે લડવાના માર્ગો અને માધ્યમો શોધવા માટે સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર, ૧૯૬૧માં રાષ્ટ્રીય એકીકરણ પરિષદ બોલાવવામાં આવી હતી.આ પરિષદે રાષ્ટ્રીય એકતા પરિષદની સ્થાપના કરવાનો નિર્ણય લીધો હતો.તદનુસાર, તેની રચના ૧૯૬૨માં કરવામાં આવી હતી.૧૯૬૨માં ચીન–ભારત યુદ્ધને પગલે આ પરિષદની રચનાએ મહત્વ ધારણ કર્યું હતું.આ રાષ્ટ્રીય એકીકરણ પરિષદમાં રાષ્ટ્રીય એકીકરણ અને પ્રાદેશિકવાદ પર એક સમિતિ હતી.આ સમિતિએ બંધારણમાં બે સુધારાઓની ભલામણ કરી હતી, એટલે કે, (i) કલમ ૧૯ની કલમ (૨) માં સુધારો જેથી "ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા" શબ્દને પ્રતિબંધોમાંના એક તરીકે સામેલ કરી શકાય; અને (ii) ત્રીજી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ શપથ અથવા સમર્થનના ૮ સ્વરૂપોમાં સુધારો.૧૯૬૩ સુધી, બંધારણીય શપથ લેનાર કોઈએ શપથ લેવાની જરૂર નહોતી કે તેઓ "ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાને જાળવી રાખશે".પરંતુ, બંધારણ (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ એ ખાતરી કરવા માટે શપથના સ્વરૂપોનું વિસ્તરણ કર્યું કે "રાજ્ય વિધાનસભા અથવા સંસદના સભ્યપદ માટેના દરેક ઉમેદવાર, અને જાહેર હોદ્દાના દરેક ઉમેદવાર"–તેના ઉદ્દેશો અને કારણોના નિવેદનને ટાંકવા માટે–"પોતે પ્રતિજ્ઞા લે છે.....ભારત સંઘની અખંડિતતા અને સાર્વભૌમત્વની જાળવણી કરવી." આમ, બંધારણ (સોળમો સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ દ્વારા, "ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા" ને કલમ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ બાંયધરીકૃત અધિકાર પર પ્રતિબંધના વધારાના આધાર તરીકે સામેલ કરવામાં આવી હતી.

૨૨. કલમ ૧૯ની કલમ (૨) ની ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ જોયા પછી, ચાલો હવે આપણે પ્રથમ પ્રશ્ન તરફ વળીએ.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૧ ના બે ભાગો</u>

૨૩. પ્રશ્ન નંબર ૧ વાસ્તવમાં બે ભાગોમાં છે.પ્રથમ ભાગમાં એક મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે કે શું અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં દર્શાવેલ વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધોને સંપૂર્ણ કહી શકાય.પ્રશ્નનો બીજો ભાગ એ ચર્ચા ઉઠાવે છે કે શું અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વધારાના પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૧ નો પ્રથમ ભાગ</u>

૨૪. અનુચ્છેદ ૧૯ની અનુચ્છેદ (૨) ની ઉત્ક્રાંતિનો ન્યાયિક ઇતિહાસ જે આપણે ઉપર મેળવ્યો છે તે દર્શાવે છે કે હવે ગણાયેલા પ્રતિબંધોની અભિવ્યક્તિમાં ઘણી ચર્ચાઓ થઈ હતી.નવેમ્બર, ૧૯૪૯માં બંધારણ અપનાવવામાં આવ્યું ત્યાં સુધી મૂળભૂત અધિકારો પરની પેટા સમિતિના મુસદ્દા અહેવાલમાં ઘણા ફેરફારો થયા હતા.૧૯૪૯માં જે સ્વરૂપમાં બંધારણ

અપનાવવામાં આવ્યું હતું, તેમાં (i) બદનક્ષી; (ii) બદનક્ષી; (iii) બદનક્ષી; (iv) અદાલતની અવમાનના; (v) કોઈ પણ બાબત જે શાલીનતા અથવા નૈતિકતાને ઠેસ પહોંચાડે છે; અને (vi) કોઈ પણ બાબત જે રાજ્યની સુરક્ષાને નબળી પાડે છે અથવા રાજ્યને ઉથલાવી દે છે.

૨૫. પ્રથમ અને ૧૬મા સુધારા પછી, (i) ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાના હિતો; (ii) રાજ્યની સુરક્ષા; (iii) વિદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો; (iv) જાહેર વ્યવસ્થા; (v) શાલીનતા અથવા નૈતિકતા; (vi) અદાલતની અવમાનના; (vii) માનહાનિ; અને (viii) ગુનાને ઉશ્કેરવા સંબંધિત વાજબી પ્રતિબંધો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૨૬. પ્રતિબંધોના આ આઠ મુખ્ય મુદ્દાઓ પર સાવચેતીપૂર્વક નજર નાખવાથી જાણવા મળશે કે તેઓ વર્તમાન કાયદાઓને સુરક્ષિત રાખે છે અને રાજ્યને કાયદા બનાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે, જેમાં (i) વ્યક્તિઓ (ii) વ્યક્તિઓના જૂથો (iii) સમાજના વર્ગો (iv) નાગરિકોના વર્ગો (v) અદાલત (vi) રાજ્ય અને (vii) દેશને રક્ષણ આપવા માટે વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે.આને કોષ્ટકમાં ભારતીય દંડ સંહિતાની જોગવાઈઓ પૂરી પાડીને દર્શાવી શકાય છે, જે અમુક વાણી અથવા અભિવ્યક્તિને શિક્ષાપાત્ર ગુનો બનાવે છે, જેનાથી વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારમાં અવરોધ આવે છે, પ્રતિબંધના વડાઓ કે જેના હેઠળ તેઓ આવે છે અને વ્યક્તિ/વ્યક્તિઓની શ્રેણી/વર્ગને પ્રતિબંધ

દ્વારા સુરક્ષિત કરવા માંગે છેઃ

વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને પ્રતિબંધિત કરતી આઈ. પી. સી.

હેઠળની જોગવાઈઓનું કોષ્ટક

વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો	કલમ ૧૯ (૨) માં શોધી શકાય તેવા પ્રતિબંધોના વડાઓ	વ્યક્તિ/વ્યક્તિના વર્ગને સુરક્ષિત રાખવા અને રક્ષણની પ્રકૃતિ માંગવામાં આવી હતી.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૧૭ લોકો દ્વારા અથવા દસથી વધુ વ્યક્તિઓ દ્વારા અપરાધ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે.આ કલમ હેઠળ એક ચિત્ર છે જે કાયદાનો ભાગ છે.આ દૃષ્ટાંત અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને પ્રતિબંધિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. દૃષ્ટાંતઃ જાહેર સ્થળ પર એક પ્રતિકૂળ સંપ્રદાયના સભ્યો પર હુમલો કરવાના હેતુથી દસથી વધુ સભ્યો ધરાવતા સંપ્રદાયને ચોક્કસ સમયે અને સ્થળે મળવા માટે ઉશ્કેરતા એક પ્લેકાર્ડ, જ્યારે એક સરઘસમાં રોકાયેલું હોય.'એ' એ આ કલમમાં વ્યાખ્યાયિત કરેલો ગુનો કર્યો છે.	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. અપરાધ માટે ઉશ્કેરણી	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ– અપરાધ કરવા માટે ઉશ્કેરણીથી રક્ષણ
આઈપીસીની કલમ ૧૨૪એ– રાજદ્રોહ.	૧. જાહેર હુકમ ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	અસંતોષ સામે રાજ્યનું રક્ષણ
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૫૩ એ (૧) (એ) ધર્મ, જાતિ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ, ભાષા વગેરેના આધારે વિવિધ જૂથો વચ્ચે દુશ્મનાવટને પ્રોત્સાહન આપવું અને સંવાદિતા જાળવવા માટે પૂર્વગ્રહયુક્ત કૃત્યો કરવા	૧. રાજ્યની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા ૨. જાહેર હુકમ ૩. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	૧. રાષ્ટ્રીયતા ૨. વિવિધ ધર્મો, જાતિઓ, ભાષાઓ વગેરે સાથે સંકળાયેલા વ્યક્તિઓનું જૂથ.

આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૫૩ બી, રાષ્ટ્રીય એકીકરણ માટે પૂર્વગ્રહયુક્ત દાવાઓ	૧. જાહેર હુકમ	ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારો અને મતદારો મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી સુનિશ્ચિત કરવા અને લોકશાહી પ્રક્રિયાની શુદ્ધતા જાળવવા માટે
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૭૧સી–ચૂંટણીમાં પ્રભાવ	કોર્ટની અવમાનના	કોર્ટ–લોકોને કોર્ટની સત્તાને નબળી પાડતા અટકાવવા.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૨૨૮ ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં બેઠેલા સરકારી કર્મચારીનું ઈરાદાપૂર્વક અપમાન અથવા વિક્ષેપ	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ (કલમ ૩૭૬ હેઠળ ગુનાઓનો ભોગ બનનાર)–મહિલાઓ અને સગીરની ઓળખનું રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૨૨૮એ–અમુક ગુનાઓ વગેરેમાં પીડિતાની ઓળખ જાહેર કરવી.	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	સમાજના વિવિધ વર્ગો વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓ/લાગણીઓને સ્વીકારે છે અને તેનું પાલન કરે છે.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૨૯૫ એ ઈરાદાપૂર્વક અને દુર્ભાવનાપૂર્ણ કૃત્યો કરે છે, જેનો હેતુ કોઈ પણ વર્ગની ધર્મ અથવા ધાર્મિક માન્યતાઓનું અપમાન કરીને તેની ધાર્મિક લાગણીઓને ઠેસ પહોંચાડવાનો છે.	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ ગુનાહિત બળથી રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૨૯૮–ધાર્મિક લાગણીઓને ઈજા પહોંચાડવાના ઈરાદાપૂર્વકના શબ્દો, વગેરે.	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	સમાજના વિવિધ વર્ગો વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓ/લાગણીઓને સ્વીકારે છે અને તેનું પાલન કરે છે.
આઈપીસી હુમલાની કલમ ૩૫૧.હુમલાની વ્યાખ્યામાં કેટલાક ઉચ્ચારોનો સમાવેશ થાય છે, જે કલમ હેઠળ જોવા મળે છે. સમજૂતી માત્ર શબ્દોથી હુમલો થતો નથી.પરંતુ વ્યક્તિ જે શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે તે તેના હાવભાવ અથવા તૈયારીને એવો અર્થ આપી શકે છે કે જે તે હાવભાવ અથવા તૈયારીઓને હુમલો સમાન	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ ગુનાહિત બળથી રક્ષણ.

બનાવી શકે.		
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૩૫૪–મહિલાની વિનયભંગ કરવાના ઈરાદાથી હુમલો નોંધઃ હુમલાની વ્યાખ્યામાં શબ્દોનો ઉપયોગ સામેલ છે.	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા ૩. બદનક્ષી	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ – સ્ત્રીની નમ્રતાનું રક્ષણ
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૩૫૪ એ–જાતીય સતામણી (તેમાં જાતીય ટિપ્પણીઓનો સમાવેશ થાય છે).	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા ૩. બદનક્ષી	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ – સ્ત્રીની નમ્રતાનું રક્ષણ
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૩૫૪સી–વોયુરિઝમ	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા ૩. બદનક્ષી	વ્યક્તિઓ–સ્ત્રીની નમ્રતાનું રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૩૫૪ઈ–સેક્સટૉર્શન	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા ૩. બદનક્ષી	વ્યક્તિઓ–સ્ત્રીની નમ્રતાનું રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૩૫૫–ગંભીર ઉશ્કેરણી સિવાય, વ્યક્તિનું અપમાન કરવાના ઈરાદાથી હુમલો અથવા ફોજદારી બળ. નોંધઃ હુમલાની વ્યાખ્યામાં શબ્દોનો ઉપયોગ સામેલ છે.	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા ૩. બદનક્ષી	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ– પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૩૮૩–ગેરવસૂલી (કલમ હેઠળના દૃષ્ટાંતમાં બદનક્ષીકારક બદનક્ષી પ્રકાશિત કરવાની ધમકી શામેલ છે). દૃષ્ટાંતઃ જ્યાં સુધી ઝેડ તેને પૈસા ન આપે ત્યાં સુધી એ ઝેડ સંબંધિત બદનક્ષીકારક બદનક્ષી પ્રકાશિત કરવાની ધમકી આપે છે.એ એ ગેરવસૂલી કરી છે.	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	વ્યક્તિઓ–નુકસાનના ભય/સંપત્તિના રક્ષણથી પ્રતિષ્ઠા સામે રક્ષણ.
આઇપીસીની કલમ ૩૯૦–લૂંટ	૧. જાહેર વ્યવસ્થા ૨. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા	વ્યક્તિઓ–નુકસાનના ભય/સંપત્તિના રક્ષણથી પ્રતિષ્ઠા સામે રક્ષણ.

નોંધઃ દરેક લૂંટમાં ચોરી અથવા ગેરવસૂલી હોય છે.		
આઈપીસીની કલમ ૪૯૯–બદનક્ષી	બદનક્ષી	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ અને લોકોનું જૂથ–પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૫૦૪–શાંતિ ભંગ કરવાના ઈરાદાથી ઈરાદાપૂર્વકનું અપમાન.	૧. અપરાધ માટે ઉશ્કેરણી ૨.જાહેર વ્યવસ્થા. ૩. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા.	જાહેર * શાંતિનું રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૫૦૫ (૧) (બી)–જાહેર જનતામાં ભય અથવા ભય પેદા કરે તેવી શક્યતા ધરાવતું નિવેદન જેમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને રાજ્ય વિરુદ્ધ અથવા જાહેર શાંતિ વિરુદ્ધ ગુનો કરવા માટે ઉશ્કેરવામાં આવી શકે છે.	૧. રાજ્યની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા. ૨. અપરાધ માટે ઉશ્કેરણી ૩. જાહેર હુકમ	રાજ્ય–રાજ્ય સામેના ગુનાઓથી રક્ષણ અને જાહેર શાંતિનું રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૫૦૫ (૧) (સી)–કોઈપણ વર્ગ અથવા વ્યક્તિઓના સમુદાયને અન્ય કોઈ વર્ગ અથવા સમુદાય સામે કોઈ ગુનો કરવા માટે ઉશ્કેરવાનો હેતુ ધરાવતું નિવેદન.	જાહેર વ્યવસ્થા.	લોકોનો વર્ગ/સમુદાય. વર્ગ અથવા સમુદાય સામે હિંસા કરવા માટે ઉશ્કેરણી સામે રક્ષણ.
આઈ. પી. સી. ની કલમ ૫૦૯–શબ્દ, હાવભાવ અથવા અધિનિયમનો હેતુ મહિલાની નમ્રતાનું અપમાન કરવાનો છે.	૧. બદનક્ષી ૨. શિષ્ટાચાર અથવા નૈતિકતા.	વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ–સ્ત્રીની નમ્રતાનું રક્ષણ.

૨૭. અમે ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માત્ર ભારતીય દંડ સંહિતાની જોગવાઈઓની નોંધ લીધી છે જે વાણી સ્વાતંત્ર્યને ઘટાડે છે.અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૯, રાષ્ટ્રીય સન્માનનું અપમાન નિવારણ અધિનિયમ, ૧૯૭૧ વગેરે જેવા અન્ય વિશેષ કાયદાઓ પણ છે, જે વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર કેટલાક પ્રતિબંધો પણ લાદે છે.આમાંથી એ સ્પષ્ટ

થશે કે કલમ ૧૯ની કલમ (૨) માં સમાવિષ્ટ પ્રતિબંધોના આઠ મુખ્ય મુદ્દાઓ એટલા વ્યાપક છે કે વ્યક્તિ, સમાજના વર્ગો, નાગરિકોના વર્ગો, અદાલત, દેશ અને રાજ્યની સુરક્ષાના હેતુથી બનાવવામાં આવેલા કાયદાઓ બચી ગયા છે.

૨૮. અનુચ્છેદ ૧૯ની અનુચ્છેદ (૨) હેઠળના પ્રતિબંધો વ્યક્તિ, જૂથો/લોકોના વર્ગો, સમાજ, અદાલત, દેશ અને રાજ્ય પરના તમામ સંભવિત હુમલાઓને આવરી લેવા માટે પૂરતા વ્યાપક છે.આ જ કારણ છે કે આ અદાલતે વારંવાર જણાવ્યું હતું કે કોઈપણ પ્રતિબંધ જે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) ના ચાર ખૂણામાં ન આવે તે ગેરબંધારણીય રહેશે.દાખલા તરીકે, એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (પ્રાઈવેટ) લિમિટેડ વિરુદ્ધ એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (પ્રાઈવેટ) લિમિટેડમાં બંધારણીય ખંડપીઠે આ ચુકાદો આપ્યો હતો.ભારત સંઘ ૪૯, કે વિધાનસભા દ્વારા ઘડવામાં આવેલો કાયદો, જે સંપૂર્ણપણે કલમ ૧૯ (૨) ની અંદર આવતો નથી, તેને ગેરબંધારણીય તરીકે રદ કરવામાં આવશે.ફરીથી, સકલ પેપર્સ (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે રાજ્ય એવો કાયદો બનાવી શકતું નથી જે બીજી સ્વતંત્રતાનો વધુ સારો આનંદ મેળવવા માટે પણ એક સ્વતંત્રતાને સીધી પ્રતિબંધિત કરે.

૨૯. એક્ઝિક્યુટિવ એક્ઝિક્યુટિવ અથવા ડિપાર્ટમેન્ટલ સૂચનાના રૂપમાં વધારાના પ્રતિબંધો લાદીને તેની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી તે બાબત પર આ અદાલતે બિજો ઇમેન્યુઅલ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય ૫૦ના કેસમાં ભાર મૂક્યો

હતો.અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે વાજબી પ્રતિબંધો લાદવાની માંગ વૈધાનિક બળ ધરાવતા "કાયદા" દ્વારા થવી જોઈએ, માત્ર કાર્યકારી અથવા વિભાગીય સૂચના નહીં.વહીવટીતંત્ર પર પાછળના દરવાજામાં ઘૂસણખોરી ન કરવા માટેનો પ્રતિબંધ અદાલતોને સમાન રીતે લાગુ પડે છે.જ્યારે અદાલતો કાયદાનું અર્થઘટન એવી રીતે કરવાનો હકદાર હોઈ શકે છે કે બ્લુ પ્રિન્ટમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા અધિકારોનો વિસ્તૃત અર્થ હોય, ત્યારે કોર્ટ અર્થઘટનના સાધનોનો ઉપયોગ કરીને વધારાના પ્રતિબંધો લાદશે નહીં.આ અદાલત શું કરી શકે છે અને તે ક્યાં સુધી જઈ શકે છે તે બી. સુદર્શન રેડ્ડી, જે., દ્વારા રામ જેઠમલાણી (ઉપરોક્ત) માં નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું:

“૮૫. એક દલીલ કરી શકાય છે કે આ અદાલત આ કેસના વિશિષ્ટ સંજોગોમાં અપવાદો કરી શકે છે, જેમાં રાજ્યએ સ્વીકાર્યું છે કે તેણે અમુક વ્યક્તિઓના શંકાસ્પદ બિનહિસાબી નાણાંના મોટા જથ્થાના કિસ્સામાં જરૂરી ઝડપ અને ઉત્સાહ સાથે કાર્યવાહી કરી નથી.મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને અધિકારોને બાકાત રાખવામાં એક સહજ જોખમ છે.તે અપવાદો, ધીમે ધીમે, પછી મુખ્ય અધિકારની સામગ્રીને જ દૂર કરશે.વિધાનસભા અથવા કારોબારી દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોને જાળવી રાખવામાં અનિચ્છનીય ભૂલોને આ અદાલત દ્વારા બંધારણીય સિદ્ધાંતોના દાવા દ્વારા સુધારી શકાય છે.જો કે, આ અદાલતનો નિર્ણય કે જે અપવાદને અલગ કરી શકાય છે તે ન્યાયિક સિદ્ધાંતના એક ભાગ તરીકે કાયમી રહે છે, અને તે પોતે બંધારણીય અર્થઘટનનો એક ભાગ બની જાય છે.તેનો

ઉપયોગ ભવિષ્યમાં એવી રીતે અને સ્વરૂપમાં થઈ શકે છે કે જે આ અદાલતનો ઈરાદો અથવા બંધારણીય લખાણ અને મૂલ્યો કરતાં વધુ હોઈ શકે.અમે એવી દરખાસ્ત નથી કરી રહ્યા કે બંધારણનું અર્થઘટન એવી રીતે ન કરી શકાય કે જે રાષ્ટ્રને તેની સમસ્યાઓનો સામનો કરવાની મંજૂરી આપે.સિદ્ધાંત એ છે કે અપવાદોને ઈરાદાપૂર્વક કોતરી શકાતા નથી, અને તેઓ જે નુકસાન પહોંચાડી શકે છે તેના વિશે અગાઉથી વિચાર કર્યા વિના.

૮૬.માનવ અનુભવના યુગ દ્વારા બંધારણીય કાયદાનો એક ભાગ બની ગયેલા સિદ્ધાંતોને અપવાદરૂપ બનાવવાના મુખ્ય જોખમોમાંથી એક એ છે કે તર્ક અને અપવાદોને જોવાની સરળતા બંધારણીય વ્યવસ્થાના એક ભાગ તરીકે સ્થાપિત થઈ જશે.આવા તર્ક પછી તમામ મૂળભૂત અધિકારોની રક્ષણાત્મક દિવાલોમાંથી, અનુકૂળતાના આધારે અપવાદો મેળવવા તરફ દોરી જશે અને દાવો કરશે કે મૂળભૂત અધિકારોને નાબૂદ કર્યા વિના સમાજ જે સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યો છે તેનો કોઈ ઉકેલ નથી.તે જ તર્કનો ઉપયોગ રાજ્ય દ્વારા અન્ય મૂળભૂત અધિકારોના અપવાદોની માંગમાં થઈ શકે છે, જે નાગરિકોના માનવ અધિકારોનું મોટા પાયે ઉલ્લંઘન તરફ દોરી જાય છે."

૩૦. ફરીથી, સચિવ, માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર વિરુદ્ધ. ક્રિકેટ એસોસિએશન ઑફ બંગાળ ૫૧, આ અદાલતે ચેતવણી આપી હતી કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ માત્ર કલમ ૧૯ (૨) ના આધારે લાદવામાં આવી

શકે છે.રામલીલા મેદાનની ઘટનામાં, ફરીથી.પર, આ અદાલતે એક ત્રિસ્તરીય કસોટી વિકસાવી હતી, જેમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે, (i) પ્રતિબંધ માત્ર કાયદાની સત્તા દ્વારા અથવા તેની હેઠળ જ લાદવામાં આવી શકે છે અને કાર્યકારી સત્તાના ઉપયોગ દ્વારા નહીં; (ii) આવા પ્રતિબંધ વાજબી હોવા જોઈએ; અને (iii) પ્રતિબંધ અનુચ્છેદ ૧૯ના ખંડ (૨) માં ઉલ્લેખિત હેતુઓ સાથે સંબંધિત હોવો જોઈએ.

૩૧. અનુચ્છેદ ૧૯ની કલમ (૨) માં સમાવિષ્ટ પ્રતિબંધોના આઠ મુખ્ય વિભાગો સંપૂર્ણ છે તે અન્ય દ્રષ્ટિકોણથી પણ સ્થાપિત કરી શકાય છે.જે દેશોમાં ઉચ્ચ મર્યાદા જાળવવામાં આવે છે ત્યાં પણ કાયદા/ન્યાયિક ઘોષણાઓ દ્વારા લાદવામાં આવેલા વાણી સ્વાતંત્ર્ય પરના પ્રતિબંધોની પ્રકૃતિ લગભગ સમાન છે.આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરવા માટે, અમે નીચેના કોષ્ટકમાં વિવિધ અધિકારક્ષેત્રોને લગતી તુલનાત્મક નોંધ રજૂ કરી રહ્યા છીએઃ

અધિકારક્ષેત્ર	**દસ્તાવેજ જેમાંથી વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર વહે છે**	**દસ્તાવેજ જેમાંથી વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધો વહે છે**	**પ્રતિબંધોની પ્રકૃતિ**
ભારત	અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ)–ભારતનું બંધારણ	કલમ ૧૯ (૨)–ભારતનું બંધારણ	૧. રાજ્યની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા, ૨. રાજ્યની સુરક્ષા, ૩. વિદેશી દેશો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો. ૪. જાહેર વ્યવસ્થા, ૫. શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા, ૬. અદાલતની અવમાનના,

			૭. બદનક્ષી ૮. અપરાધ માટે ઉશ્કેરણી.
યુકે	માનવ અધિકાર અધિનિયમ, ૧૯૯૮ની કલમ ૧૦ (૧)	માનવ અધિકાર અધિનિયમ, ૧૯૯૮ની કલમ ૧૦ (૧)	૧. રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા ૨. પ્રાદેશિક અખંડિતતા અથવા જાહેર સલામતી. ૩. આરોગ્ય અથવા નૈતિકતાના રક્ષણ માટે અવ્યવસ્થા અથવા ગુનાને રોકવા માટે. ૪. અન્યની પ્રતિષ્ઠા અથવા અધિકારોના રક્ષણ માટે, ૫. વિશ્વાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીની જાહેરાતને રોકવા માટે, અથવા ૬. ન્યાયતંત્રની સત્તા અને નિષ્પક્ષતા જાળવવા માટે.
યુએસએ	અમેરિકી બંધારણમાં પ્રથમ સુધારો.	બંધારણમાં કોઈ ખાસ પ્રતિબંધની જોગવાઈ નથી.પરંતુ સર્વોચ્ચ અદાલતો દ્વારા ન્યાયિક સમીક્ષામાં કેટલાક પ્રતિબંધો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.	અસુરક્ષિત ભાષણના માન્ય સ્વરૂપો. ૧. રોથ વિ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં યોજાયેલી અશ્લીલતા.૩૫૪ આઇ. એસ. ૪૭૬,૪૮૩ (૧૯૫૭). ૨. એશક્રોફ્ટ વી. ફ્રી સ્પીચ કોએલિશન, ૪૩૫ યુ. એસ. ૨૩૪ (૨૦૦૨) માં યોજાયેલી બાળ પોર્નોગ્રાફી. ૩. ચેપ્લિન્સ્કી વિ. ન્યૂ હેમ્પશાયર, ૩૧૫ યુ. એસ. ૫૬૮ (૧૯૪૨) અને વર્જિનિયા વિ. બ્લેક, ૫૩૮ યુ. એસ. ૩૪૩,૩૬૩ (૨૦૦૩) માં અનુક્રમે લડતા શબ્દો અને સાચા ધમકી.

ઓસ્ટ્રેલિયા	ઓસ્ટ્રેલિયાનું બંધારણ અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા વિશે સ્પષ્ટપણે બોલતું નથી.જો કે, ઉચ્ચ અદાલતે એવું માન્યું છે કે બંધારણ દ્વારા બનાવવામાં આવેલી પ્રતિનિધિ અને જવાબદાર સરકારની વ્યવસ્થાના અનિવાર્ય ભાગ તરીકે રાજકીય સંદેશાવ્યવહારની ગર્ભિત સ્વતંત્રતા અસ્તિત્વમાં છે.તે વ્યક્તિઓને સીધા આપવામાં આવેલા અધિકારને બદલે સરકારી સંયમથી મુક્તિ તરીકે કામ કરે છે.ઓસ્ટ્રેલિયા સાત મુખ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર સંધિઓનો પક્ષ છે.અભિપ્રાય અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો પરના આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર (આઈ. સી. સી. પી. આર.) ની કલમ ૧૯ અને ૨૦ અને તમામ પ્રકારના વંશીય ભેદભાવ નાબૂદી પરના સંમેલન (સી. ઈ. આર. ડી.) ની કલમ ૪ અને ૫, બાળ અધિકારો પરના સંમેલન (સી. આર. સી.) ની કલમ ૧૨ અને ૧૩ અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારો પરના	૧. આઈ. સી. સી. પી. આર. ની કલમ ૧૯ (૩), ૨૦માં અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર ફરજિયાત મર્યાદાઓ છે, અને દેશો, જે રાષ્ટ્રીય, વંશીય અથવા ધાર્મિક આધારો પર વ્યક્તિઓની નિંદા કરવા માટે અનામત/ઘોષણા, ગેરકાયદેસર બનાવવાની જરૂર છે.ઓસ્ટ્રેલિયાએ કલમ ૨૦ના સંબંધમાં જાહેરાત કરી છે કે હાલના કોમનવેલ્થ અને રાજ્યના કાયદાને પર્યાપ્ત માનવામાં આવે છે, અને આ બાબતો પર વધુ પ્રતિબંધો લાદતા કોઈ વધુ કાયદો રજૂ ન કરવાનો અધિકાર અનામત છે. ૨. ક્રિમિનલ કોડ એક્ટ ૧૯૯૫. ૩. વંશીય ભેદભાવ કાયદો ૧૯૭૫.	સંધિઓ હેઠળઃઆંતરરાષ્ટ્રીય ૧. અન્યની પ્રતિષ્ઠાના અધિકારો, ૨. રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા,૩. જાહેર વ્યવસ્થા, ૪. જાહેર આરોગ્ય, અથવા ૫. જાહેર નૈતિકતા ક્રિમિનલ કોડ એક્ટ, ૧૯૯૫ હેઠળ ૧.બળજબરીથી અથવા હિંસા દ્વારા બંધારણ અથવા સરકારની કાયદેસર સત્તાને ઉથલાવી દેવાને લગતા ગુનાઓ; અને ૨. ટેલિકોમ્યુનિકેશનના ઉપયોગને લગતા ગુનાઓ કે જે કેરેજ સર્વિસનો ઉપયોગ એવી રીતે કરે છે જે ઈરાદાપૂર્વક જોખમી, હેરાન કરનારી અથવા અપમાનજનક હોય અને કેરેજ સર્વિસનો ઉપયોગ એવી સામગ્રીનો સંચાર કરવા માટે કરે છે જે જોખમી, હેરાન કરનારી અથવા અપમાનજનક હોય. વંશીય ભેદભાવ અધિનિયમ, ૧૯૭૫ હેઠળ વંશીય ભેદભાવ સમાન ભાષણ

	સંમેલન (સી. આર. પી. ડી.) ની કલમ ૨૧માં સમાયેલ છે.		અથવા અભિવ્યક્તિ.
યુરોપિયન યુનિયન	કલમ ૧૦ (૧), માનવ અધિકારો પર યુરોપિયન સંમેલન, ૧૯૫૦.	કલમ ૧૦ (૨), માનવ અધિકારો પર યુરોપિયન સંમેલન, ૧૯૫૦.	૧. રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા, પ્રાદેશિક અખંડિતતા અથવા જાહેર સલામતીના હિતમાં, ૨. અવ્યવસ્થા અથવા ગુનાની રોકથામ માટે,૩. સ્વાસ્થ્ય અથવા નૈતિકતાના રક્ષણ માટે, ૪. અન્યના પ્રતિષ્ઠાના અધિકારોના રક્ષણ માટે, અથવા ૫. વિશ્વાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીની જાહેરાતને રોકવા માટે, અથવા ૬. ન્યાયતંત્રની સત્તા અને નિષ્પક્ષતા જાળવવા માટે.
દક્ષિણ આફ્રિકાનું પ્રજાસત્તાક	અધિકારોનું બિલ, દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રજાસત્તાકના બંધારણની કલમ ૧૬ (૧), ૧૯૯૬.	અધિકારોનું બિલ, દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રજાસત્તાકના બંધારણની કલમ ૧૬ (૨), ૧૯૯૬.	૧. યુદ્ધ માટે પ્રચાર, ૨. નિકટવર્તી હિંસાની ઉશ્કેરણી, ૩. નફરતની હિમાયત જે જાતિ, વંશીયતા, લિંગ, ધર્મ પર આધારિત છે અને જે નુકસાન પહોંચાડવા માટે ઉશ્કેરણીની રચના કરે છે.

૩૨. કારણ કે અનુચ્છેદ ૧૯ ની કલમ (૨) માં સમાવિષ્ટ પ્રતિબંધોના આઠ વડાઓ રક્ષણ કરવા માગે છેઃ

((i) વ્યક્તિ–તેની ગરિમા, પ્રતિષ્ઠા, શારીરિક સ્વાયત્તતા અને સંપત્તિના ઉલ્લંઘન સામે;

((૨) સમાજના વિવિધ વર્ગો તેમની માન્યતાઓ અને લાગણીઓને ઠેસ પહોંચાડવા સામે વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓ/લાગણીઓને સ્વીકારે છે અને તેનું પાલન કરે છે.

(૩) વિવિધ જાતિઓ, ભાષાકીય ઓળખ વગેરે સાથે સંકળાયેલા નાગરિકોના વર્ગો/જૂથો તેમની ઓળખ પર હુમલા સામે;

((iv) મહિલાઓ અને બાળકો–તેમના વિશેષ અધિકારોના ઉલ્લંઘન સામે;

((v) રાજ્ય તેની સુરક્ષાના ભંગ સામે;

((છ) દેશ તેની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા પર હુમલા સામે;

(vii) કોર્ટ–તેની સત્તાને નબળી પાડવાના પ્રયાસ સામે, અમે માનીએ છીએ કે કલમ ૧૯ ની કલમ (૨) માં સમાવિષ્ટ પ્રતિબંધો સંપૂર્ણ છે અને આગળ કોઈ પ્રતિબંધો સામેલ કરવાની જરૂર નથી.

૩૩. કોઈ પણ સંજોગોમાં, અનુચ્છેદ ૧૯ની કલમ (૨) ની શરતોમાં કોઈપણ પ્રતિબંધ લાદતો કાયદો માત્ર રાજ્ય દ્વારા જ કરી શકાય છે, કોર્ટ દ્વારા નહીં.કોર્ટ માટે બંધારણીય યોજનામાં કલ્પના કરવામાં આવેલી ભૂમિકા, મૂળભૂત અધિકારોના મંદિરમાં પ્રતિબંધોના પ્રવેશને સખત રીતે તપાસવા માટે દ્વારપાલ (અને અંતરાત્મા રક્ષક) બનવાની છે.કોર્ટની ભૂમિકા કાયદેસર પ્રતિબંધો દ્વારા મર્યાદિત મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની છે અને પ્રતિબંધોનું રક્ષણ કરવાની

અને અધિકારોને શેષ વિશેષાધિકારો બનાવવાની નથી. અનુચ્છેદ ૧૯ની કલમ (૨) (i) કોઈ પણ પ્રવર્તમાન કાયદાનું અમલીકરણ અને (ii) રાજ્ય દ્વારા કોઈ પણ કાયદો બનાવવાનો બચાવ કરે છે.તેથી, જે પહેલેથી જ જોવા મળે છે તેના કરતાં એક અથવા વધુ પ્રતિબંધો ઉમેરવા આપણા માટે નથી.પ્રશ્ન નંબર ૧ નો બીજો ભાગ

૩૪. પ્રશ્ન નંબર ૧ નો બીજો ભાગ એ છે કે શું અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વધારાના પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે.

૩૫. પ્રશ્ન નંબર ૧ ના આ ભાગને પ્રશ્ન નંબર ૧ ના પ્રથમ ભાગ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે પહેલેથી જ આંશિક જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (પ્રાઇવેટ) લિમિટેડ (સુપ્રા), ક્રિકેટ એસોસિએશન ઓફ બંગાળ (સુપ્રા) અને રામલીલા મેદાનની ઘટનામાં આ અદાલતના નિર્ણયો.(ઉપરોક્ત), આ પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ જવાબ આપો કે શું અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વધારાના પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે.

૩૬. અન્ય મૂળભૂત અધિકારોને લાગુ કરીને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં વધારાના પ્રતિબંધો ડોકિયું કરી શકે છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો જવાબ પણ આ અદાલત દ્વારા સકલ પેપર્સમાં આપવામાં આવ્યો છે.સકલ પેપર્સમાં, કેન્દ્ર સરકારે અખબાર

(કિંમત અને પૃષ્ઠ) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ હેઠળ આપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને દૈનિક અખબાર (કિંમત અને પૃષ્ઠ) આદેશ, ૧૯૬૦ નામનો આદેશ જારી કર્યો હતો, જેમાં અખબાર દ્વારા પ્રકાશિત કરી શકાય તેવા પૃષ્ઠોની મહત્તમ સંખ્યા નક્કી કરવામાં આવી હતી.તેથી, એક મરાઠી અખબારના પ્રકાશકે અધિનિયમ અને આદેશ બંનેની બંધારણીયતાને પડકારી હતી.આ કેસમાં રાજ્ય વતી ઉઠાવવામાં આવેલી દલીલોમાંની એક દલીલ એ હતી કે અખબારોની પ્રવૃત્તિઓના બે પાસાં છે, એટલે કેઃ

((i) સમાચારો અને મંતવ્યોનો પ્રસાર; અને (ii) વ્યાવસાયિક પાસું.જ્યારે પહેલું અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ આવશે, ત્યારે બીજું અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (જી) હેઠળ આવશે.

૩૭. આ બે અધિકારો સ્વતંત્ર હોવાથી અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (જી) હેઠળના અધિકારો પરના પ્રતિબંધો અનુચ્છેદ ૧૯ (૬) હેઠળ સામાન્ય લોકોના હિતમાં મૂકી શકાય છે, તેથી રાજ્ય દ્વારા સકલ પેપર્સમાં દલીલ કરવામાં આવી હતી કે કાયદો અને આદેશ અનુચ્છેદ ૧૯ ની કલમ (૬) દ્વારા સાચવવામાં આવે છે.પરંતુ રાજ્યની આ દલીલને સાકલ પેપર્સમાં બંધારણીય ખંડપીઠે નીચેના શબ્દોમાં નકારી કાઢી હતીઃ

“સામાન્ય જનતાના હિતમાં, નાગરિકના વ્યવસાય કરવાના અધિકાર પર

પ્રતિબંધ મૂકવો એ રાજ્યની સત્તામાં હોઈ શકે છે, પરંતુ બંધારણ દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલી તે નાગરિકની અન્ય કોઈપણ સ્વતંત્રતામાં સીધો અને તાત્કાલિક ઘટાડો કરીને આ ઉદ્દેશ હાંસલ કરવા માટે રાજ્ય ખુલ્લું નથી અને જે કલમમાં નિર્ધારિત કરેલા આધારો પર સંક્ષિપ્ત થવાની સંભાવના નથી.(૬) અનુચ્છેદ ૧૯.તેથી, નાગરિકની વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ મૂકવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર છીનવી શકાતો નથી.વાણી સ્વાતંત્ર્યને માત્ર રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્ય સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા અથવા અદાલતની અવમાનના, માનહાનિ અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરવાના સંબંધમાં પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે.વેપાર કરવાની સ્વતંત્રતાની જેમ સામાન્ય જનતાના હિતમાં તેમાં પણ ઘટાડો કરી શકાતો નથી.જો તેને સીધી અસર કરતા કાયદાને પડકારવામાં આવે તો તે કોઈ જવાબ નથી કે તેના દ્વારા ઘડવામાં આવેલા પ્રતિબંધો સી. એલ. એસ. હેઠળ ન્યાયી છે. (૩) (૬).કારણ કે, કલમ ૧૯ ની યોજના વિવિધ સ્વતંત્રતાઓની અલગથી ગણતરી કરવાની છે અને પછી તે કયા પ્રતિબંધોને આધિન હોઈ શકે છે અને તે સુરક્ષિત કરવાના હેતુઓ કે જેને આ કરી શકાય છે તે સ્પષ્ટ કરવા માટે છે.એક નાગરિકને દરેક સ્વતંત્રતાનો એકસાથે આનંદ માણવાનો અધિકાર છે.(૧) એક કરતાં બીજી સ્વતંત્રતા પસંદ નથી કરતી.

તે આ કલમનો સીધો અર્થ છે.આ પરથી એવું બને છે કે રાજ્ય એવો કાયદો બનાવી શકતું નથી કે જે એક સ્વતંત્રતાને બીજી સ્વતંત્રતાનો વધુ સારો આનંદ મેળવવા માટે પણ સીધી રીતે પ્રતિબંધિત કરે.તેથી, રાજ્ય બીજી સ્વતંત્રતા પર

અન્યથા સ્વીકાર્ય પ્રતિબંધ મૂકીને એક સ્વતંત્રતાને સીધી રીતે પ્રતિબંધિત કરી શકતું નથી તેવું માનવાનું સૌથી મોટું કારણ છે."

૩૮. અમે એ હકીકતથી વાકેફ છીએ કે સકલ પેપર્સ એક એવો કેસ હતો જેમાં અદાલત સમક્ષ અરજદારને બે અલગ–અલગ મૂળભૂત અધિકારો હતા અને રાજ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવેલો કાયદો તે બે મૂળભૂત અધિકારોમાંથી એકના ઉપયોગ પર માન્ય પ્રતિબંધોની અંદર આવતો હતો.જો કે, અનુચ્છેદ ૧૯ ની કલમ (૬) માં શોધી શકાય તેવું પ્રતિબંધ અનુચ્છેદ ૧૯ ની કલમ (૨) માં ઉપલબ્ધ ન હતું.આવા સંજોગોમાં જ આ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે એક જ વ્યક્તિના બીજા મૂળભૂત અધિકાર સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે એક મૂળભૂત અધિકારના ઉપયોગ પર માન્ય રીતે લાદવામાં આવેલ પ્રતિબંધ આપમેળે માન્ય ન બની શકે, જેનું પ્રતિબંધ બંધારણીય રીતે વિવિધ પરિમાણો પર છે.

૩૯. સકલ પેપર્સમાં સંઘર્ષ ન તો એક વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકાર અને ન તો બીજા વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકાર વચ્ચે હતો અને ન તો એક મૂળભૂત અધિકાર અને તે જ વ્યક્તિના અન્ય મૂળભૂત અધિકાર વચ્ચે હતો.તે એક એવો કેસ હતો જેમાં મૂળભૂત અધિકાર પર માન્ય રીતે કરવામાં આવેલા પ્રતિબંધને તે જ વ્યક્તિના અન્ય મૂળભૂત અધિકાર માટે અમાન્ય ઠેરવવામાં આવ્યો હતો.હાથ પરના કિસ્સાઓમાં, જે રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તે એક વ્યક્તિ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારના ઉપયોગથી ઉદ્ભવતા સંભવિત સંઘર્ષ છે, જે રીતે

અન્ય વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારના મુક્ત ઉપયોગનું ઉલ્લંઘન કરે છે.પરંતુ આ સંઘર્ષ સદીઓ જૂનો છે.

૪૦. તમામ નાગરિકો દ્વારા તમામ મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે દરેક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિના અધિકારોનું સન્માન કરે.વિદ્વાન એટર્ની જનરલ અને સુશ્રી અપરાજિત સિંહ, વિદ્વાન એમિકસ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તેમ, જ્યારે પણ એવું જાણવા મળ્યું છે કે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉપયોગ માટે ઉપલબ્ધ જગ્યામાં ઘૂસણખોરીનું કારણ બને છે ત્યારે આ અદાલતે હંમેશા સંતુલન બનાવ્યું છે.પ્રસ્તાવનામાં પણ "બંધુત્વ" પર ભાર મૂકવો એ સંકેત છે કે તમામ મૂળભૂત અધિકારોનું અસ્તિત્વ અને લોકશાહીનું અસ્તિત્વ પોતે જ નાગરિકોના પરસ્પર આદર, આવાસ અને શાંતિ અને સુલેહ–શાંતિમાં સહઅસ્તિત્વની ઇચ્છા પર આધારિત છે.ચાલો હવે આપણે કેટલાક ઉદાહરણો જોઈએ. અનુચ્છેદ ૫૧એ (ઇ) હેઠળ દેશના દરેક નાગરિકને "ધાર્મિક, ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક અથવા વિભાગીય વિવિધતાઓને પાર કરીને ભારતના તમામ લોકોમાં સંવાદિતા અને સામાન્ય ભાઈચારાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવા અને મહિલાઓની ગરિમા માટે અપમાનજનક પ્રથાઓનો ત્યાગ કરવાનો" આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે પણ એક સૂચક છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ તેના મૂળભૂત અધિકારનો ઉપયોગ એવી રીતે કરી શકે નહીં કે જે બીજાના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે.

૪૧. ક્રિકેટ એસોસિએશન ઑફ બંગાળમાં જે. જીવન રેડ્ડીએ સ્પષ્ટ કર્યું છે તેમ, કોઈ પણ વ્યક્તિ તેના વાણીના અધિકારનો ઉપયોગ એવી રીતે કરી શકે નહીં કે જેનાથી અન્ય વ્યક્તિના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય.ક્રિકેટ એસોસિએશન ઑફ બંગાળમાં નિર્ણયના ફકરા ૧૫૨માં, જીવન રેડ્ડી, જે. એ કહ્યું:"ખરેખર તે સુનિશ્ચિત કરવાની રાજ્યની ફરજ હોઈ શકે છે કે આ અધિકાર બધાને સમાન પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય અને બાકીના લોકોને નુકસાન પહોંચાડવા માટે કેટલાક લોકો દ્વારા તેનું અપહરણ ન કરવામાં આવે.આ જવાબદારી આપણા બંધારણની પ્રસ્તાવનામાંથી વહે છે, જે તેના તમામ નાગરિકોને વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા અને આપણી બંધારણીય યોજનાની સ્વતંત્રતાને સુરક્ષિત કરવા માંગે છે, રાજ્ય માત્ર ભાગ III દ્વારા બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકારોનું સન્માન કરવાની જવાબદારી હેઠળ નથી, પરંતુ તે શરતો સુનિશ્ચિત કરવાની સમાન જવાબદારી હેઠળ છે જેમાં તે અધિકારો દરેક વ્યક્તિ દ્વારા અર્થપૂર્ણ અને અસરકારક રીતે માણી શકાય."

૪૨. ક્રિકેટ એસોસિએશન ઓફ બંગાળમાં જીવન રેડ્ડી, જે. ના અભિપ્રાયમાંથી ઉપરોક્ત અવતરણ સહારા ઇન્ડિયા રિયલ એસ્ટેટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ કેસમાં બંધારણીય બેન્ચ દ્વારા મંજૂરી સાથે ટાંકવામાં આવ્યું હતું.

૪૩. એવા ઘણા ઉદાહરણો છે કે જ્યાં આ અદાલતે કાં તો સંતુલન સ્થાપિત કર્યું

હોય અથવા સહેજ ઊંચા પાયા પર મૂકવામાં આવ્યું હોય, જે બીજા પર એકનો મૂળભૂત અધિકાર છે.રસપ્રદ વાત એ છે કે તેમાંથી ઘણા કિસ્સાઓમાં અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) ના સંદર્ભમાં સ્પર્ધાત્મક દાવાઓ ઉભા થયા હતા.

((અ) એક વ્યક્તિનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૧ અનુસાર બીજાનો અધિકાર છે.ચાલો હવે તેમાંના કેટલાક પર એક નજર કરીએ.

(૧) આર. રાજગોપાલ (ઉપરોક્ત) માં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને કલમ હેઠળ સરકારના અધિકારીઓની ગોપનીયતાનો અધિકાર એકબીજાની વિરુદ્ધ હતા.

૨૧. આ અદાલતે દરખાસ્ત કરી હતીઃ

“૨૬. હવે આપણે ઉપરોક્ત ચર્ચામાંથી વહેતા વ્યાપક સિદ્ધાંતોનો સારાંશ આપી શકીએ છીએઃ
(૧) ગોપનીયતાનો અધિકાર કલમ ૨૧ દ્વારા આ દેશના નાગરિકોને આપવામાં આવેલા જીવન અને સ્વતંત્રતાના અધિકારમાં નિહિત છે.તે "એકલા રહેવાનો અધિકાર" છે.નાગરિકને અન્ય બાબતોમાં પોતાની, પોતાના પરિવારની, લગ્ન, પ્રજનન, માતૃત્વ, ગર્ભધારણ અને શિક્ષણની ગોપનીયતાની સુરક્ષા કરવાનો અધિકાર છે.કોઈ પણ વ્યક્તિ તેમની સંમતિ વિના ઉપરોક્ત બાબતોથી સંબંધિત

કંઈપણ પ્રકાશિત કરી શકશે નહીં–પછી ભલે તે સાચું હોય કે અન્યથા અને પછી ભલે તે પ્રશંસનીય હોય કે ટીકાત્મક.જો તે આવું કરે છે, તો તે સંબંધિત વ્યક્તિના ગોપનીયતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરશે અને નુકસાન માટે કાર્યવાહીમાં જવાબદાર રહેશે.જોકે, સ્થિતિ અલગ હોઈ શકે છે, જો કોઈ વ્યક્તિ સ્વેચ્છાએ પોતાને વિવાદમાં ધકેલી દે છે અથવા સ્વેચ્છાએ આમંત્રણ આપે છે અથવા વિવાદ ઉઠાવે છે.

(૨) ઉપરોક્ત નિયમ અપવાદને આધિન છે, કે જો ઉપરોક્ત પાસાઓ સંબંધિત કોઈપણ પ્રકાશન અદાલતના રેકોર્ડ સહિત જાહેર રેકોર્ડ પર આધારિત હોય તો તે વાંધાજનક નથી.આ જ કારણ છે કે એકવાર કોઈ બાબત જાહેર નોંધની બાબત બની જાય પછી, ગોપનીયતાનો અધિકાર હવે ટકી રહેતો નથી અને તે અન્ય લોકો વચ્ચે પ્રેસ અને મીડિયા દ્વારા ટિપ્પણી માટે કાયદેસરનો વિષય બની જાય છે.જો કે, અમારો અભિપ્રાય છે કે શાલીનતાના હિતમાં [અનુચ્છેદ ૧૯ (૨)] આ નિયમમાં એક અપવાદ હોવો જોઈએ, એટલે કે., જે મહિલા જાતીય હુમલો, અપહરણ, અપહરણ અથવા સમાન ગુનાની ભોગ બને છે તેને તેના નામની અપમાન અને પ્રેસ/મીડિયામાં જાહેર કરવામાં આવતી ઘટનાને આધિન ન કરવી જોઈએ.

(૩) ઉપરના (૧) માં નિયમમાં વધુ એક અપવાદ છે–ખરેખર, આ કોઈ અપવાદ નથી પરંતુ એક સ્વતંત્ર નિયમ છે.જાહેર અધિકારીઓના કિસ્સામાં, તે સ્પષ્ટ છે, ગોપનીયતાનો અધિકાર, અથવા તે બાબત માટે, નુકસાન માટે કાર્યવાહીનો ઉપાય તેમના કૃત્યો અને તેમની સત્તાવાર ફરજોના નિર્વહન સાથે સંબંધિત

વર્તણૂકના સંદર્ભમાં ઉપલબ્ધ નથી.જ્યાં પ્રકાશન એવા તથ્યો અને નિવેદનો પર આધારિત હોય છે જે સાચા નથી, જ્યાં સુધી અધિકારી સ્થાપિત ન કરે કે પ્રકાશન (પ્રતિવાદી દ્વારા) સત્યની અવિચારી અવગણના સાથે કરવામાં આવ્યું હતું.આવા કિસ્સામાં, પ્રતિવાદી (પ્રેસ અથવા મીડિયાના સભ્ય) માટે તે સાબિત કરવું પૂરતું હશે કે તેણે હકીકતોની વાજબી ચકાસણી કર્યા પછી કામ કર્યું છે; તેણે જે લખ્યું છે તે સાચું છે તે સાબિત કરવું તેના માટે જરૂરી નથી.અલબત્ત, જ્યાં પ્રકાશન ખોટું સાબિત થાય છે અને દ્વેષ અથવા વ્યક્તિગત દુશ્મનાવટ દ્વારા પ્રેરિત થાય છે, ત્યાં પ્રતિવાદી પાસે કોઈ બચાવ નહીં હોય અને તે નુકસાન માટે જવાબદાર રહેશે.તે એટલું જ સ્પષ્ટ છે કે તેની ફરજોના નિર્વહન સાથે સંબંધિત ન હોય તેવી બાબતોમાં, જાહેર અધિકારીને ઉપર (૧) અને (૨) માં સમજાવ્યા મુજબ અન્ય કોઈપણ નાગરિક જેટલું જ રક્ષણ મળે છે.તે પુનરાવર્તનની જરૂર નથી કે ન્યાયતંત્ર, જે અદાલત અને સંસદની અવમાનના માટે સજા કરવાની સત્તા દ્વારા સુરક્ષિત છે.

અને ભારતના બંધારણની અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૧૦૫ અને ૧૦૪ દ્વારા તેમના વિશેષાધિકારો તરીકે સંરક્ષિત વિધાનસભાઓ આ નિયમના અપવાદોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

(૪) જ્યાં સુધી સરકાર, સ્થાનિક સત્તામંડળ અને સરકારી સત્તાનો ઉપયોગ કરતા અન્ય અંગો અને સંસ્થાઓની વાત છે, તેઓ તેમને બદનામ કરવા માટે નુકસાની માટે દાવો કરી શકતા નથી.

(૫) જોકે, નિયમો ૩ અને ૪ નો અર્થ એ નથી કે ઓફિશિયલ સિક્રેટ્સ એક્ટ, ૧૯૨૩ અથવા કાયદાનું બળ ધરાવતો કોઈપણ સમાન કાયદો અથવા જોગવાઈ પ્રેસ અથવા મીડિયાને બંધનકર્તા નથી.

(૬) રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓને પ્રેસ/મીડિયા પર પ્રતિબંધ મૂકવા અથવા અગાઉથી પ્રતિબંધ લાદવાની સત્તા આપતો કોઈ કાયદો નથી."

(૨) પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) (ઉપરોક્ત) માં, જે અધિકારોને એકબીજા સાથે સ્પર્ધા તરીકે જોવામાં આવતા હતા તે ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારના જીવનસાથીની ગોપનીયતાનો અધિકાર અને મતદારનો માહિતીનો અધિકાર હતો.તેમના અલગ પરંતુ લગભગ સહમત અભિપ્રાયમાં, પી. વેંકટરામા રેડ્ડી, જે.

સ્થિતિને આ રીતે સ્પષ્ટ કરી:

"૧૨૧. ... ...જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના ગોપનીયતાના અધિકાર અને નાગરિકના માહિતીના અધિકાર વચ્ચે સ્પર્ધા હોય છે, ત્યારે પહેલાના અધિકારને પછીના

અધિકારને આધીન રાખવો પડે છે કારણ કે તે વ્યાપક જાહેર હિતની સેવા કરે છે.
..."

(૩) ધ્વનિ પ્રદૂષણ (વી.) માં, રે (ઉપરોક્ત) માં, એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા અધિકારો, કલમ ૧૯ (૧) (એ) અને કલમ ૨૧ માં સમાવિષ્ટ અધિકારો હતા.આ અથડામણ વ્યક્તિઓ અને પડોશના લોકો વચ્ચે થઈ હતી.આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યોઃ

"૧૧. જે લોકો ઘોંઘાટ કરે છે તેઓ ઘણીવાર અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની પાછળ આશ્રય લે છે જે વાણીની સ્વતંત્રતા અને અભિવ્યક્તિનો અધિકારની વિનંતી કરે છે.નિઃશંકપણે, વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને અભિવ્યક્તિનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકારો છે પરંતુ અધિકારો નિરપેક્ષ નથી.લાઉડસ્પીકરની મદદથી તેમના ભાષણના અવાજને વધારીને ઘોંઘાટ પેદા કરવાના મૂળભૂત અધિકારનો દાવો કોઈ કરી શકે નહીં.જ્યારે કોઈને બોલવાનો અધિકાર છે, અન્યને સાંભળવાનો અથવા સાંભળવાનો ઇનકાર કરવાનો અધિકાર છે.કોઈને પણ સાંભળવા માટે દબાણ કરી શકાતું નથી અને કોઈ પણ એવો દાવો કરી શકતું નથી કે તેને પોતાનો અવાજ અન્યના કાન અથવા મનમાં અતિક્રમણ કરવાનો અધિકાર છે.કોઈ પણ શ્રાવ્ય આક્રમકતામાં સામેલ થઈ શકતું નથી.જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની વાણીનું પ્રમાણ વધારે છે અને તે પણ કૃત્રિમ ઉપકરણોની મદદથી જેથી અનિચ્છુક વ્યક્તિઓને અપ્રિય અથવા અપ્રિય સ્તરે ઉઠાવવામાં આવેલા અવાજને સાંભળવા માટે ફરજિયાતપણે ખુલ્લા પાડી શકાય, તો બોલનાર વ્યક્તિ અન્ય લોકોના શાંતિપૂર્ણ, આરામદાયક અને અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા

બાંયધરીકૃત પ્રદૂષણ મુક્ત જીવનના અધિકારનું ઉલ્લંઘન છે.કલમ ૧૯ (૧) (એ) ને કલમ ૨૧ દ્વારા બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકારને હરાવવા માટે સેવામાં દબાણ કરી શકાતું નથી....”

(૪) રામ જેઠમલાણીમાં અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) માં વારસામાં મળેલો જાણવાનો અધિકાર અને કલમ ૨૧ હેઠળ ગોપનીયતાનો અધિકાર વિરોધાભાસી હોવાનું જણાયું હતું.અન્ય દેશોમાં બેંક ખાતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ દ્વારા ગોપનીયતાના અધિકારનો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો.અદાલતે નાગરિકોના જાણવાના અધિકાર સાથે સંતુલન જાળવવું પડ્યું હતું.આ અદાલતે નીચે પ્રમાણે રજૂઆત કરી હતીઃ

“૮૪. કલમ ૩૨ની અનુચ્છેદ (૧) હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ અસરકારક રીતે મેળવવા માટેના નાગરિકોના અધિકારોને કલમ ૨૧ હેઠળ નાગરિકો અને વ્યક્તિઓના અધિકારો સામે સંતુલિત કરવા પડશે.નાણાં માટે બિનહિસાબી જેવી પ્રણાલીગત સમસ્યાઓના તાત્કાલિક ઉકેલો શોધવાની તીવ્ર ઇચ્છાના કારણે પછીનું બલિદાન આપી શકાતું નથી, કારણ કે તે જોખમી સંજોગો તરફ દોરી જશે, જેમાં અન્ય નાગરિકોના લોકો દ્વારા તકેદારી તપાસ, પૂછપરછ અને ઉશ્કેરણીજનક ઉશ્કેરણી એ આજનો ક્રમ બની શકે છે.મૂળભૂત અધિકારોને જાળવી રાખવા માટે આ અદાલતમાં અરજી કરવાનો નાગરિકોનો અધિકાર એ ક્રમમાં આપવામાં આવ્યો છે કે નાગરિકો, બંધારણીય યોજનાનું રક્ષણ કરવા માટે રાજ્યની કામગીરી વિશે હંમેશા જાગૃત રહે.તે અધિકાર સાથી નાગરિકોના તપાસકર્તાઓ સુધી વિસ્તૃત કરી શકાતો નથી.એક તપાસનો

આદેશ, જેમાં નાગરિકોના ગોપનીયતાના મૂળભૂત અધિકારનો સાથી નાગરિકો દ્વારા ભંગ કરવામાં આવે છે, તે સામાજિક વ્યવસ્થાનો વિનાશક છે.જીવનના અધિકારના ભાગરૂપે ગોપનીયતાના અધિકાર જેવા મૂળભૂત અધિકારોની કલ્પના માત્ર એ નથી કે રાજ્યને તેમનું અપમાન કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.તેમાં સમાજમાં અન્ય લોકો દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉપયોગના સંદર્ભમાં પણ અન્ય લોકોની ક્રિયાઓ સામે તેમને સમર્થન આપવાની રાજ્યની જવાબદારીનો પણ સમાવેશ થાય છે."

(૫) સહારા ઇન્ડિયા રિયલ એસ્ટેટ કોર્પોરેશન લિમિટેડમાં પ્રેસની સ્વતંત્રતા અને નિષ્પક્ષ સુનાવણીનો અધિકાર સ્પર્ધાત્મક અધિકારો હતા.આ કેસમાં, બંધારણીય બેન્ચ એ પ્રશ્ન પર સુનાવણી કરી રહી હતી કે શું અદાલત સમક્ષ પડતર કાર્યવાહીના પ્રકાશનને મુલતવી રાખવાનો આદેશ, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ પ્રતિબંધની રચના કરશે અને શું આવા પ્રતિબંધને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ સાચવવામાં આવે છે.આ પ્રશ્નનો જવાબ બંધારણીય ખંડપીઠે પેરા ૪૨માં નીચે મુજબ આપ્યો હતોઃ

"૪૨. શરૂઆતમાં, આપણે મુલતવી રાખવાના આવા આદેશોની પ્રકૃતિને સમજવી જોઈએ.પ્રચાર મોકૂફ રાખવાના આદેશોને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) એ સંપૂર્ણ અધિકાર ન હોવાના સંદર્ભમાં જોવો જોઈએ.અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા (મુક્ત પ્રેસ સહિત) અને નિષ્પક્ષ સુનાવણીના અધિકાર વચ્ચેના ટકરાવ પર આધારિત યુ. એસ. સંઘર્ષ મોડેલ ભારતીય બંધારણને લાગુ પડશે નહીં.કેટલાક કિસ્સાઓમાં, આરોપી પણ પ્રચાર માંગે છે (અપમાનજનક અર્થમાં નહીં) કારણ

કે નિખાલસતા અને પારદર્શિતા એ નિષ્પક્ષ સુનાવણીનો આધાર છે જેમાં ન્યાયાધીશો સહિત મુકદ્દમામાં પક્ષકાર હોય તેવા તમામ હિતધારકોની તપાસ કરવામાં આવે છે અને તે જ સમયે લોકોને કોર્ટ રૂમની અંદર શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણવા મળે છે.આ પાસાઓ અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) અને અનુચ્છેદ ૨૧ના દાયરામાં આવે છે.જ્યારે સમાન વજનના અધિકારો ટકરાતા હોય, ત્યારે અદાલતોએ સંતુલન તકનીકો અથવા પુનઃ માપાંકનના આધારે પગલાં વિકસાવવા પડે છે, જેના હેઠળ બંધારણીય યોજનામાં બંને અધિકારોને સમાન જગ્યા આપવામાં આવે છે અને "મુલતવી આદેશ" આ જ કરે છે, જે અહીં પછી ઉલ્લેખિત પરિમાણોને આધિન છે.પરંતુ, જ્યારે અદાલતોએ સાથે મળીને મહત્વપૂર્ણ જાહેર હિતોને સંતુલિત કરવાની જરૂર હોય ત્યારે શું થાય છે.ઉદાહરણ તરીકે, એવા કિસ્સાઓમાં કે જ્યાં ખુલ્લા ન્યાયની ધારણાને નિર્દોષતાની ધારણા સાથે સંતુલિત કરવી પડે છે, જેને હવે ઉપર જણાવ્યા મુજબ માનવ અધિકાર તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે.આ ધારણાઓ તે સમયે અસ્તિત્વમાં હતી જ્યારે બંધારણની રચના કરવામાં આવી હતી [અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ વર્તમાન કાયદો] અને તે આજ સુધી માત્ર કલમ ૧૪ હેઠળ કાયદાના શાસનના ભાગ તરીકે જ નહીં પણ કલમ ૨૧ અધિકાર તરીકે પણ ચાલુ છે. અનુચ્છેદ ૨૧ માં બંધારણીય રક્ષણ જે નિષ્પક્ષ સુનાવણી માટે વ્યક્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે, તે કાયદામાં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર કાર્યરત માન્ય પ્રતિબંધ છે, કારણ કે તે બંધારણીય જોગવાઈ છે.મોકૂફ રાખવાના આદેશો તૃતીય પક્ષોની અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં ઘટાડો કરે છે તે જોતાં, આવા આદેશો માત્ર

એવા કિસ્સાઓમાં પસાર કરવા પડે છે જેમાં સુનાવણીની નિષ્પક્ષતા અથવા ન્યાયના યોગ્ય વહીવટ માટે પૂર્વગ્રહનું વાસ્તવિક અને નોંધપાત્ર જોખમ હોય, જે ન્યાયમૂર્તિ કાર્ડોઝોના શબ્દોમાં "તમામ કાયદાઓનો અંત અને હેતુ" છે.જો કે, મુલતવી રાખવાના આવા આદેશો મર્યાદિત સમયગાળા માટે અને પ્રકાશનની સામગ્રીને ખલેલ પહોંચાડ્યા વિના આદેશ આપવો જોઈએ.સુનાવણીની નિષ્પક્ષતા (અદાલતી કાર્યવાહી) માટે વાસ્તવિક અને નોંધપાત્ર જોખમને રોકવા માટે જરૂરી હોય ત્યારે જ તેમને પસાર કરવા જોઈએ, જો વાજબી વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓ અથવા સ્થળ બદલવા અથવા સુનાવણી મુલતવી રાખવા જેવા પગલાં ઉપરોક્ત જોખમને અટકાવશે નહીં અને જ્યારે આવા આદેશોની લાભદાયી અસરો અગાઉના પ્રતિબંધથી અસરગ્રસ્ત લોકોની મુક્ત અભિવ્યક્તિ પર હાનિકારક અસરો કરતાં વધી જશે.મુલતવી રાખવાનો આદેશ માત્ર એવા કિસ્સાઓમાં જ યોગ્ય રહેશે જ્યાં સંતુલન પરીક્ષણ અન્યથા મર્યાદિત સમયગાળા માટે બિન–પ્રકાશનની તરફેણ કરે છે...."

(vi) થલાપ્પલમ સર્વિસ કો–ઓપરેટિવ બેંક લિમિટેડ (સુપ્રા) માં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ના ભાગ રૂપે જાણવાનો અધિકાર અને કલમ ૨૧નો ભાગ હોવાના કારણે ગોપનીયતાનો અધિકાર સહકારી બેંકોમાં ખાતા ધારકો અને વિગતો ઇચ્છતા જાહેર જનતાના સભ્યો વચ્ચેની બાબતમાં એકબીજા સાથે સ્પર્ધા તરીકે જોવામાં આવ્યો હતો.આ અદાલતે ફકરા ૬૪ માં જણાવ્યું હતું કેઃ

"૬૪. ગોપનીયતાનો અધિકાર એ બંધારણની કલમ ૨૧નું પવિત્ર પાસું છે તે હકીકતને સ્વીકારીને, આ કાયદાએ પહેલેથી જ સૂચવ્યા મુજબ કલમ ૮ (જે)

હેઠળ અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે ઘણા સલામતીનાં પગલાં લીધાં છે.જો માંગવામાં આવેલી માહિતી વ્યક્તિગત હોય અને તેનો કોઈ જાહેર પ્રવૃત્તિ અથવા હિત સાથે કોઈ સંબંધ ન હોય અથવા તે મોટા જાહેર હિતને આધિન ન હોય, તો જાહેર સત્તાધિકારી અથવા સંબંધિત અધિકારી કાયદેસર રીતે તે માહિતી પ્રદાન કરવા માટે બંધાયેલા નથી.ગિરીશ રામચંદ્ર દેશપાંડે વિરુદ્ધ કેન્દ્રીય માહિતી કમિશનર કેસમાં આ અદાલતના તાજેતરના ચુકાદાનો સંદર્ભ આપી શકાય છે., (૨૦૧૩) ૧ એસ. સી. સી. ૨૧૨, જેમાં આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે માહિતી માંગવામાં કોઈ પ્રામાણિક જાહેર હિત નથી, તેથી ઉપરોક્ત માહિતી જાહેર કરવાથી કાયદાની કલમ ૮ (૧) (જે) હેઠળ વ્યક્તિની ગોપનીયતામાં અનુચિત આક્રમણ થશે. વધુમાં, જો સત્તામંડળને લાગે કે માંગવામાં આવેલી માહિતી વ્યાપક જાહેર હિતમાં ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય છે, તો અધિકારીએ માહિતી પૂરી પાડતા પહેલા તેના કારણો લેખિતમાં નોંધવા જોઈએ, કારણ કે જેની પાસેથી માહિતી માંગવામાં આવે છે તે વ્યક્તિને પણ બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ બાંયધરીકૃત ગોપનીયતાનો અધિકાર છે."

(vii) સુબ્રમણ્યમ સ્વામી (ઉપરોક્ત) માં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ બાંયધરીકૃત વ્યક્તિની વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર અને કલમ ૨૧ હેઠળ બાંયધરીકૃત અન્ય વ્યક્તિની ગરિમા અને પ્રતિષ્ઠાનો અધિકાર સ્પર્ધાત્મક અધિકારો હતા.આ કેસમાં કોર્ટે નીચે મુજબ ચુકાદો આપ્યો હતો:

"૯૮. જુસ્સાદાર લોકશાહીમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એ અત્યંત

મૂલ્યવાન મૂલ્ય છે.લેખકો, તત્વજ્ઞાનીઓ અને વિચારકોએ તેને વિચારશીલ સમાજની વ્યક્તિત્વ અને એકંદર પ્રગતિ માટે મૂલ્યવાન સંપત્તિ ગણાવી છે, કારણ કે તે દલીલને મંજૂરી આપે છે, અસંમતિને આદરણીય સ્થાન આપે છે અને વિરોધાભાસી વલણોનું સન્માન કરે છે.એવા સમર્થકો છે જેમણે તેને જીવન કરતાં ઊંચા પાયા પર સ્થાપિત કર્યું છે અને તેના માટે મૃત્યુનો વિનિમય કરવામાં અચકાતા નથી.કેટલાક લોકોએ બળજબરીથી મૌન રાખવાની સાથે ક્રૂર વ્યવહારની નિંદા કરી છે.વિલિયમ ડૌગ્લ્સે રોગગ્રસ્ત પશુઓ અને અશુદ્ધ માખણનું નિયમન કરવા જેવા વાણી સ્વાતંત્ર્યના નિયમનની નિંદા કરી છે.અદાલતે તેના કિંમતી સ્વભાવને સમજીને અને દેખીતી રીતે મહિમાવાન પવિત્રતાએ તેને ઝીણવટપૂર્વક રચાયેલ પિરામિડમાં મૂકી દીધી છે.વાણીની સ્વતંત્રતાને સૌથી સ્વતંત્ર વ્યક્તિના વિચાર તરીકે ગણવામાં આવે છે, જેમણે પોતાના વિચારોને કૃત્રિમ રીતે વિકસાવેલા સામાજિક ધોરણોને ગીરવે મૂક્યા નથી, અને તેના ઉલ્લંઘનને મૂર્ખતા તરીકે જોવામાં આવતું નથી.ભાર મૂકવાની જરૂર નથી, વાણીની સ્વતંત્રતાને વિશિષ્ટ કિલ્લાની મંજૂરી આપવી પડશે, પરંતુ પ્રશ્ન એ છેઃજો તે એટલું વિશિષ્ટ અથવા એટલું ન્યાયી માનવામાં આવે કે તે અન્ય વ્યક્તિ અથવા જૂથ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહની પ્રતિષ્ઠાને સંપૂર્ણપણે અલ્પકાલિક બનાવશે, જેથી બદનક્ષીના કારણે ફોજદારી કાર્યવાહીને નકારી કાઢે છે અને વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને અભિપ્રાયની અભિવ્યક્તિનો અધિકાર ઉલ્લંઘન કરે છે.

(viii) આશા રંજન (ઉપરોક્ત) માં, આરોપીના મુક્ત સુનાવણીનો અધિકાર,

પીડિતાના વિઝાનો, વિચારણા માટે આવ્યો હતો.કોર્ટે ફકરા ૬૧ માં પ્રસ્તાવ મૂક્યોઃ

“૬૧. એવું કહેવામાં આવે કે, એવા સંજોગો ઉભરી શકે છે કે જે મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંતુલન જાળવવા માટે જરૂરી બની શકે છે.તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે બે મૂળભૂત અધિકારો અથવા આંતર મૂળભૂત અધિકારોને સંતુલિત કરતી વખતે જે કસોટી લાગુ કરવી પડે છે, તે લાગુ કરવામાં આવેલા સિદ્ધાંતો સમાન મૂળભૂત અધિકાર વચ્ચેના આંતર–સંઘર્ષમાં લાગુ કરવામાં આવતા સિદ્ધાંત કરતાં અલગ હોઈ શકે છે.વિસ્તૃત રીતે કહીએ તો, આ કેસની જેમ, આરોપીને બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ નિષ્પક્ષ સુનાવણીનો મૂળભૂત અધિકાર છે.તેવી જ રીતે, જે પીડિતો સીધી અસરગ્રસ્ત છે અને સામૂહિક ઘટકનો એક ભાગ પણ છે, તેમને નિષ્પક્ષ સુનાવણીનો મૂળભૂત અધિકાર છે.આમ, અધિકારનો દાવો કરવા અથવા દાવો કરવા માટે કાયદેસરતા ધરાવતી બે વ્યક્તિઓ હોઈ શકે છે.કાયદેસરતાની હકીકત એ પ્રાથમિક વિચારણા છે.એ યાદ રાખવું પડશે કે કોઈ પણ મૂળભૂત અધિકાર નિરપેક્ષ નથી અને ચોક્કસ સંજોગોમાં તેની મર્યાદાઓ હોઈ શકે છે.આમ, રાજ્ય દ્વારા સ્વીકાર્ય મર્યાદાઓ લાદવામાં આવે છે.ઉપરોક્ત મર્યાદાઓ કાયદાની મર્યાદામાં હોવી જોઈએ.જો કે, જ્યારે એક જ કલમ હેઠળ આપવામાં આવેલા અધિકારનો આંતરિક વિરોધાભાસ હોય છે, જેમ કે આ કેસમાં નિષ્પક્ષ સુનાવણી, જે કસોટી લાગુ કરવી જરૂરી છે, ત્યારે આપણે એવું વિચારીએ છીએ કે તે "સર્વોચ્ચ સામૂહિક હિત" અથવા

"ન્યાય વિતરણ પ્રણાલીમાં જાહેર વિશ્વાસને ટકાવી રાખવો" હશે.એક ઉદાહરણ આપી શકાય."વર્ગ સન્માન" ના નામે વ્યક્તિઓનું જૂથ, જેમ કે વિકાસ યાદવ વિરુદ્ધ યુ. પી. રાજ્ય, (૨૦૧૬) ૯ એસ. સી. સી. ૫૪૧ માં જણાવવામાં આવ્યું છે:(૨૦૧૬) ૩ એસ. સી. સી. (સી. આર. આઈ.) ૬૨૧], સ્ત્રીની પસંદગીને ઘટાડી અથવા ઘટાડી શકતી નથી.તેનું કારણ એ છે કે જીવનમાં પોતાના જીવનસાથીની પસંદગીમાં મહિલાની પસંદગી એ કાયદેસર બંધારણીય અધિકાર છે.તે વ્યક્તિગત પસંદગી પર આધારિત છે જેને બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૧૯ હેઠળ માન્યતા આપવામાં આવી છે, અને આવા અધિકાર "વર્ગ સન્માન" અથવા "જૂથ વિચારસરણી" ની વિભાવના સામે ઝૂકવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી.તેનું કારણ એ છે કે વર્ગ સન્માનની ભાવનાને કોઈ કાયદેસરતા નથી, ભલે તે સામૂહિક દ્વારા કોઈ પ્રકારની કલ્પના હેઠળ કરવામાં આવે.તેથી, જો સામૂહિક હિત અથવા જાહેર હિત કે જે જાહેર હિતની સેવા કરે છે અને આગળ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો કરવા અથવા દાવો કરવાની કાયદેસરતા ધરાવે છે, તો જ તે રજૂ કરી શકે છે કે તેમના અધિકારનું રક્ષણ થવું જોઈએ.એ હકીકતને નકારી શકાય નહીં કે નિષ્પક્ષ સુનાવણી માટે પીડિતોના અધિકારો બંધારણની કલમ ૨૧નું એક અવિભાજ્ય પાસું છે અને જ્યારે તેઓ પોતે તેમજ સામૂહિક ભાગ દ્વારા તે અધિકાર પર ભાર મૂકે છે, ત્યારે જાહેર હિતની વિભાવના પ્રેરિત થાય છે.આવા સંજોગોમાં જાહેર હિતને પ્રાધાન્ય આપવું પડશે, કારણ કે તે "કાયદાના શાસન" ને આગળ વધારે છે અને પ્રોત્સાહન આપે છે....”

(ix) ભારતીય સંઘનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા રેલવે બોર્ડ વિ. રંજન સિંહ ૫૩ માં,

એક ટ્રેડ યુનિયન કાર્યકર પર નોકરીદાતા દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા નિર્દેશોનું ઉલ્લંઘન કરીને રેલવે પરિસરની અંદર સભાઓને સંબોધન કરવાના ગેરવર્તણૂકનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો.જ્યારે તેમણે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) ની કલમ (એ), (બી) અને (સી) હેઠળ રક્ષણ માંગ્યું હતું, ત્યારે આ અદાલતે એવું કહીને તેને નકારી કાઢ્યું હતું કે "જેમ કોઈ બીજાનો તેની મિલકત રાખવાનો અધિકાર દખલ કરશે તેમ તે સ્વતંત્રતાઓનો ઉપયોગ સમાપ્ત થઈ જશે." આ અદાલતે આગળ કહ્યું કે "તે મર્યાદાની માન્યતાનો નિર્ણય કલમ ૧૯ના પેટા લેખ (૨) અને (૩) માં નિર્ધારિત પરીક્ષણ દ્વારા કરવામાં આવતો નથી".

(x) ભારતીય જીવન વીમા નિગમ વિરુદ્ધ પ્રો.મનુભાઈ ડી. શાહ પ૪, બે મૂળભૂત અધિકારો એકબીજા સાથે સ્પર્ધા અથવા સંઘર્ષમાં ન હતા.પરંતુ સિનેમેટોગ્રાફ એક્ટ, ૧૯૫૨ હેઠળ સેન્સરશીપના સંદર્ભમાં અને રાજ્યની સંસ્થા દ્વારા ઇનહાઉસ મેગેઝિનમાં એક લેખ પ્રકાશિત કરવાનો ઇનકાર કરવાના સંદર્ભમાં વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર અને પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો અધિકાર પ્રશ્નમાં હતો.અહેવાલના ફકરા ૨૩ માં, આ અદાલતે કહ્યું:"દરેક અધિકારની અનુરૂપ ફરજ અથવા જવાબદારી હોય છે અને તે જ રીતે વાણી અને અભિવ્યક્તિનો મૂળભૂત અધિકાર છે.તેથી યુ. એસ. ફર્સ્ટ એમેન્ડમેન્ટના કિસ્સામાં અનુચ્છેદ ૧૯ (૧ (એ) દ્વારા આપવામાં આવેલી સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ નથી:તે તેની સાથે સાથી નાગરિકો અને મોટા પ્રમાણમાં સમાજ પ્રત્યે કેટલીક જવાબદારીઓ વહન કરે છે.જે નાગરિક આ અધિકારનો ઉપયોગ કરે છે તેણે જાગૃત રહેવું જોઈએ કે તેના સાથી નાગરિકને પણ આવો જ અધિકાર છે.

તેથી, અધિકારનો ઉપયોગ એ રીતે થવો જોઈએ કે તે અન્ય નાગરિકના અધિકાર સાથે સીધા સંઘર્ષમાં ન આવે."

૪૪. ઉપર ચર્ચા કરાયેલા નિર્ણયોની શ્રેણી દર્શાવે છે કે જ્યારે પણ બે કે તેથી વધુ મૂળભૂત અધિકારો અથડામણના માર્ગ પર હોય અથવા એકબીજા પર પસંદગીની માંગ કરતા હોય, ત્યારે આ અદાલતે સુસ્થાપિત કાનૂની સાધનો લાગુ કરીને તેની સાથે વ્યવહાર કર્યો છે.તેથી, અમારો મત છે કે અન્ય મૂળભૂત અધિકારોને લાગુ કરવાની આડમાં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં નિર્ધારિત કરતાં વધુ વધારાના પ્રતિબંધો, વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારોના ઉપયોગ પર લાદવામાં ન આવી શકે.

૪૫. ઠીક છે, અમે પ્રશ્ન નંબર ૧ નો જવાબ નીચેની રીતે આપીએ છીએ:

"વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં જે આધારો છે તે સંપૂર્ણ છે.અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરવાની આડમાં અથવા એકબીજા સામે સ્પર્ધાત્મક દાવો કરતા બે મૂળભૂત અધિકારોની આડમાં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન જોવા મળતા વધારાના પ્રતિબંધો, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર લાદવામાં ન આવી શકે."

<u>પ્રશ્ન નંબર ૨</u>

૪૬. અમને ઉલ્લેખિત બીજો પ્રશ્ન એ છે કે શું અનુચ્છેદ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય અન્ય કોઈની સામે કરી શકાય છે.વાસ્તવમાં, પ્રશ્ન "દાવા" વિશે નથી પરંતુ "અમલીકરણક્ષમતા" વિશે છે.

૪૭. કાયદાના ફિલસૂફો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા શબ્દસમૂહનો ઉપયોગ કરવા માટે, હાથ પરનો પ્રશ્ન એ છે કે બંધારણના ભાગ III ની "ઊભી" અથવા "આડી" અસર છે કે કેમ.જ્યાં પણ બંધારણીય અધિકારો નિયમન કરે છે અને માત્ર સરકારી અને સરકારી અભિનેતાઓના વર્તનને અસર કરે છે, ત્યાં ખાનગી વ્યક્તિઓ સાથેના તેમના વ્યવહારમાં, તેમની "ઊભી અસર" હોવાનું કહેવાય છે.પરંતુ જ્યાં પણ બંધારણીય અધિકારો ખાનગી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધોને પણ અસર કરે છે, ત્યાં તેમની "આડી અસર" હોવાનું કહેવાય છે.

૪૮. મિશિગન લૉ રિવ્યૂ (વોલ્યુમ) માં પ્રકાશિત થયેલા તેમના વિદ્વતાપૂર્ણ લેખ, "બંધારણીય અધિકારોની 'આડી અસર" માં

૨. અંક ૩,૨૦૦૩) સ્ટીફન ગાર્ડબૌમ જણાવે છે કે આયર્લેન્ડ, કેનેડા, જર્મની, દક્ષિણ આફ્રિકા અને યુરોપિયન યુનિયનમાં આડી સ્થિતિને વિવિધ માત્રામાં અપનાવવામાં આવી છે.વિદ્વાન લેખકના જણાવ્યા અનુસાર, ૧૯૯૮–૫૫ના માનવ અધિકાર અધિનિયમના અમલ પછી યુનાઇટેડ કિંગડમમાં આ મુદ્દો સતત

ચર્ચાનો વિષય પણ રહ્યો છે.

૪૯. વિશ્વમાં કોઈ પણ અધિકારક્ષેત્ર, ઓછામાં ઓછું આજની તારીખે, સંપૂર્ણપણે ઊભી અભિગમ અથવા સંપૂર્ણપણે આડી અભિગમ અપનાવતો હોય તેવું લાગતું નથી.ઊભી અભિગમ વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતા, પસંદગી અને ગોપનીયતાને મહત્વ આપે છે, જ્યારે આડી અભિગમ તમામ વ્યક્તિઓમાં બંધારણીય મૂલ્યોને આત્મસાત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.આ અભિગમો જે દ્વિધ્રુવીય વિરોધાભાસી લાગે છે, તે 'વ્યક્તિગત વિરુદ્ધ સમાજ' નો સદીઓ જૂનો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે.

૫૦. એવા દેશોમાં પણ જ્યાં વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ શાસન કરે છે, જેમ કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં, ગુલામી અને અનૈચ્છિક ગુલામીને શિક્ષાપાત્ર ગુનો બનાવતા તેરમા સુધારાએ વાસ્તવમાં વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતામાં પ્રવેશ કર્યો છે.તેથી, કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે તેરમો સુધારો સીધી રીતે 'શુદ્ધ ઊભી' અભિગમમાંથી પરિવર્તન પ્રદાન કરે છે.ત્યારબાદ, યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટના કેટલાક નિર્ણયોમાં આડી અસર જોવા મળી હતી, જેમાંથી બે રસપ્રદ છે.

૫૧. અમેરિકન ગૃહ યુદ્ધ (૧૮૬૧–૧૮૬૫) પછી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પુનર્નિર્માણ યુગની શરૂઆત થઈ.આ સમયગાળા દરમિયાન, ચૌદમો સુધારો (૧૮૬૬–૧૮૬૮) આવ્યો અને ત્યારબાદ નાગરિક અધિકાર અધિનિયમ,

૧૮૭૫ (જેને એન્ફોર્સમેન્ટ એક્ટ અથવા ફોર્સ એક્ટ પણ કહેવાય છે) આવ્યો.આ નાગરિક અધિકાર અધિનિયમ, ૧૮૭૫ દરેકને જાતિ અથવા રંગને ધ્યાનમાં લીધા વિના આવાસ, જાહેર પરિવહન અને થિયેટરોમાં પ્રવેશ મેળવવાનો અધિકાર આપે છે.આ કાયદો હોવા છતાં, તેમને હોટલ, થિયેટર વગેરેમાં "માત્ર ગોરા" સુવિધાઓથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા, ભેદભાવનો ભોગ બનેલા (આફ્રિકન અમેરિકનો) લોકોએ કેસ દાખલ કર્યા હતા.તે તમામ પાંચ કેસોને એકસાથે ટેગ કરવામાં આવ્યા હતા અને યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટે (વર્ષ ૧૮૮૩) માં ચુકાદો આપ્યો હતો જે "નાગરિક અધિકારના કેસો" પક્ષ તરીકે જાણીતો બન્યો હતો કે તેરમો અને ચૌદમો સુધારો કોંગ્રેસને ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા વંશીય ભેદભાવને ગેરકાયદેસર બનાવવાની સત્તા આપતો નથી.પરંતુ લગભગ ૮૫ વર્ષ પછી, જોન્સ વિ. આલ્ફ્રેડ એચ. મેયર કોપએમાં આ નિર્ણયને પલટી દેવામાં આવ્યો હતો, જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે વંશીય ભેદભાવને રોકવા માટે કોંગ્રેસ ખાનગી મિલકતના વેચાણનું નિયમન કરી શકે છે.આ ૪૨ યુ. એસ. કોડ § ૧૯૮૨ ની શરતોમાં કરવામાં આવ્યું હતું, જે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના તમામ નાગરિકોને દરેક રાજ્ય અને પ્રદેશમાં સમાન અધિકાર મેળવવાનો હકદાર છે, જેમ કે તેના શ્વેત નાગરિકોને વારસો, ખરીદી, લીઝ, વેચાણ, હોલ્ડિંગ અને વાસ્તવિક અને વ્યક્તિગત મિલકત પહોંચાડવાનો આનંદ મળે છે.

૫૨. પરંતુ જોન્સ (સુપ્રા) માં નિર્ણય આપવામાં આવ્યો તેના ૨૦ વર્ષ પહેલાં, યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટને કરારના અધિકારો અને બંધારણીય અધિકારો વચ્ચેની

અથડામણ પર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો.તે શેલી (સુપ્રા) માં હતું જ્યાં એક આફ્રિકન અમેરિકન પરિવાર (શેલીઝ) કે જેણે સેન્ટ લૂઈસ, મિઝોરીમાં પડોશમાં મિલકત ખરીદી હતી, તેને કબજો લેવા પર પ્રતિબંધ મૂકવાની માંગ કરવામાં આવી હતી, કારણ કે વર્ષ ૧૯૧૧ના કરારમાં સમાવિષ્ટ વંશીય પ્રતિબંધાત્મક કરાર જેમાં પડોશમાં મોટાભાગના મિલકત માલિકો પક્ષકાર હતા.કરારમાં આફ્રિકન અમેરિકનો અને એશિયન અમેરિકનોને ૫૦ વર્ષની મુદત માટે કોઈપણ મિલકત અથવા તેના ભાગનું વેચાણ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું હતું.મિઝોરી સુપ્રીમ કોર્ટે વંશીય રીતે પ્રતિબંધિત કરારને સમર્થન આપ્યું હતું.પરંતુ યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટે તેને ઉલટાવી દીધું હતું કે આવા કરારોના અમલીકરણથી ચૌદમા સુધારાના સમાન સંરક્ષણ કલમનું ઉલ્લંઘન થયું છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કરારના અધિકારોને બંધારણીય જવાબદારીઓ દ્વારા વટાવી દેવામાં આવ્યા હતા.

૫૩. પછી ન્યૂ યોર્ક ટાઇમ્સ વિ. સુલિવાન ૫૮ માં નિર્ણય આવ્યો.તે એક એવો કેસ હતો જેમાં મોન્ટગોમેરી, અલાબામામાં સિટી કમિશનરે પેઇડ જાહેરાતમાં કથિત બદનક્ષીભર્યું નિવેદન પ્રકાશિત કરવા બદલ ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ સામે બદનક્ષીની કાર્યવાહી દાખલ કરી હતી.જ્યુરીએ નુકસાનીનો ચુકાદો આપ્યો અને અલાબામાની સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા ચુકાદાને સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું.જો કે, યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટે આ નિર્ણયને ઉલટાવી દીધો હતો અને એવું માન્યું હતું કે પ્રથમ સુધારો જે જાહેર અધિકારીને વાસ્તવિક દ્વેષ સિવાયના જાહેર અધિકારીના

સત્તાવાર વર્તનને લગતા બદનક્ષીકારક જૂઠાણું માટે નુકસાની વસૂલવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, તે વાદીને તેના ખાનગી અધિકારનો ઉપયોગ કરવા માટે બંધાયેલો છે.

૫૪. યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટના ઉપરોક્ત નિર્ણયોને વિદ્વાનો દ્વારા 'શુદ્ધ ઊભી અભિગમ' થી 'આડી અભિગમ' તરફના પરિવર્તનને સૂચવતા તરીકે જોવામાં આવ્યા હતા.

૫૫. જ્યારે યુ. એસ. બંધારણ સંપૂર્ણપણે ઊભી અભિગમ રજૂ કરે છે (શરૂ કરવા માટે), ત્યારે આઇરિશ બંધારણ વર્ણપટની વિરુદ્ધ બાજુએ હોવાનું જણાયું હતું, જેમાં આપવામાં આવેલા અધિકારોની આડી અસર હતી.આયર્લેન્ડના બંધારણની કલમ ૪૦ "મૂળભૂત અધિકારો" પ્રકરણ હેઠળ વ્યક્તિગત અધિકારો સાથે સંબંધિત છે.કલમ ૪૦ ની પેટા ૫૮૩૭૬ યુ. એસ. ૨૫૪ (૧૯૬૪) કલમ (૩) જણાવે છે કે "રાજ્ય તેના કાયદામાં નાગરિકના વ્યક્તિગત અધિકારોનું રક્ષણ અને સમર્થન કરવા માટે તેના કાયદા દ્વારા, જ્યાં સુધી વ્યવહારુ હોય ત્યાં સુધી, આદર કરવાની બાંયધરી આપે છે".બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બે અધિકારોની ખાતરી આપવામાં આવે છે, એટલે કે (૧) નાગરિકના વ્યક્તિગત અધિકારોનું સન્માન; અને (૨) તેના નાગરિકના વ્યક્તિગત અધિકારોનું રક્ષણ અને સમર્થન કરવું.

૫૬. આઇરિશ બંધારણની કલમ ૪૦ ની પેટા કલમ (૩) ની બીજી કલમ જણાવે છે કે "રાજ્ય, ખાસ કરીને, તેના કાયદા દ્વારા, અન્યાયી હુમલાથી તેનું શ્રેષ્ઠ રક્ષણ કરશે અને કરવામાં આવેલા અન્યાયના કિસ્સામાં, દરેક નાગરિકના જીવન, વ્યક્તિ, સારા નામ અને સંપત્તિના અધિકારોને સમર્થન આપશે".

૫૭. ઉપરોક્ત જોગવાઈઓનું અર્થઘટન આઇરિશ સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં વ્યક્તિઓના અધિકારોનું રક્ષણ અને અમલ કરવા માટે અદાલતો સહિત તમામ રાજ્ય અભિનેતાઓ પર સકારાત્મક જવાબદારી લાદવામાં આવી છે.એવું લાગે છે કે આઇરિશ સુપ્રીમ કોર્ટે સંગઠનની સ્વતંત્રતા, જાતિ ભેદભાવથી મુક્તિ અને આજીવિકા મેળવવાના અધિકાર જેવા બંધારણીય અધિકારોને સંપૂર્ણ આડી અસર આપી હતી.દાખલા તરીકે, આઇરિશ સુપ્રીમ કોર્ટને જહોન મેસ્કેલમાં, કલમ ૪૦.૬ દ્વારા બાંયધરીકૃત સંગઠનો અને સંગઠનો રચવા માટે નાગરિકોના બંધારણીય અધિકારો પર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો.૧.આ કેસ અમુક ટ્રેડ યુનિયનો અને નોકરીદાતા વચ્ચે તમામ કામદારોની સેવાઓ સમાપ્ત કરવા અને તેઓ દરેક સમયે ચોક્કસ ટ્રેડ યુનિયનના સભ્યો બનવા માટે સંમત થાય તે શરતે તેમને ફરીથી રોજગારી આપવા માટે થયેલા કરારમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો.એક કર્મચારી કે જેની સેવાઓ સમાપ્ત કરવામાં આવી હતી તેને ફરીથી નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો ન હતો, કારણ કે તેણે વિશેષ શરત સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો હતો.તેથી, તેમણે કંપની સામે નુકસાની માટે દાવો માંડ્યો અને દાવો કર્યો કે તેમની બરતરફી બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન

છે.નાગરિકોના સંગઠનો અને સંગઠનો રચવાના બંધારણીય અધિકારને સંગઠનો અને સંગઠનોમાં જોડાવાથી દૂર રહેવાના સહસંબંધના અધિકારને માન્યતા આપવી જરૂરી હોવાનું માનીને, આઇરિશ સુપ્રીમ કોર્ટે આ આધાર પર નુકસાનીનો ચુકાદો આપ્યો કે બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓએ વાસ્તવમાં વાદીના બંધારણીય અધિકારનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બંધારણીય અધિકારોની આડી અસર હોવાનું માનવામાં આવતું હતું.

૫૮. દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રજાસત્તાકનું બંધારણ, ૧૯૯૬ પણ અમુક અધિકારોને આડી અસર પ્રદાન કરે છે.ઉપરોક્ત બંધારણની કલમ ૮.૨ જણાવે છે:"અધિકાર ખરડાની જોગવાઈ, અધિકારની પ્રકૃતિ અને અધિકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલી કોઈપણ ફરજની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને, જો અને તે હદ સુધી લાગુ પડે તો, કુદરતી અથવા ન્યાયિક વ્યક્તિને બંધનકર્તા બનાવે છે."

૫૯. કલમ ૮.૨ ને જે રીતે લાગુ કરવાની છે તે કલમ ૮.૩ માં લખવામાં આવી છે.એ જ આ રીતે વાંચે છે:

"૮. અરજી.

૩. પેટા કલમ (૨) ની શરતોમાં કુદરતી અથવા ન્યાયિક વ્યક્તિને અધિકાર ખરડાની જોગવાઈ લાગુ કરતી વખતે, અદાલતે (અ) બિલમાં અધિકારને અમલમાં મૂકવા માટે, સામાન્ય કાયદો લાગુ કરવો જ જોઈએ અથવા જો જરૂરી

હોય તો તે કાયદો તે અધિકારને અસર ન કરે તે હદ સુધી વિકસાવવો જોઈએ; અને (બ) અધિકારને મર્યાદિત કરવા માટે સામાન્ય કાયદાના નિયમો વિકસાવી શકે છે, જો કે મર્યાદા કલમ ૩૬ (૧) અનુસાર હોય."

૬૦. દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રજાસત્તાકના બંધારણની કલમ ૯ કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને દરેકને સમાન રક્ષણ અને કાયદાના લાભની બાંયધરી આપે છે.કલમ ૯.૩ રાજ્યને જાતિ, લિંગ, લિંગ, ગર્ભાવસ્થા સહિત એક અથવા વધુ આધારો પર કોઈની સામે પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે અન્યાયી રીતે ભેદભાવ ન કરવાનો આદેશ આપે છે.

વૈવાહિક સ્થિતિ, વંશીય અથવા સામાજિક મૂળ, રંગ, જાતીય અભિગમ, ઉંમર, અપંગતા, ધર્મ, અંતરાત્મા, માન્યતા, સંસ્કૃતિ, ભાષા અને જન્મ.જો કલમ ૯.૩ એ રાજ્ય વિરુદ્ધનો આદેશ છે, તો કલમ ૯.૪ માં જે અનુસરે છે તે દરેક વ્યક્તિ વિરુદ્ધનો આદેશ છે.કલમ ૯.૪ નીચે પ્રમાણે વાંચે છેઃ

“૯. સમાનતા.

૪. કોઈ પણ વ્યક્તિ પેટા કલમ (૩) ના સંદર્ભમાં એક અથવા વધુ આધારો પર કોઈની સામે પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે અન્યાયી રીતે ભેદભાવ કરી શકશે નહીં.અયોગ્ય ભેદભાવને રોકવા અથવા પ્રતિબંધિત કરવા માટે રાષ્ટ્રીય કાયદો ઘડવો આવશ્યક છે.”

૬૧. ફરીથી, કલમ ૧૦ માનવ ગૌરવના અધિકારને માન્યતા આપે છે.આમ કરતી વખતે, તે એક ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે, જે બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓને પણ લાગુ પડે છે.કલમ ૧૦ જણાવે છે કે "દરેક વ્યક્તિને સહજ ગરિમા અને તેમની ગરિમાનું સન્માન અને રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે".

૬૨. એપ્રિલ ૧૯૯૪ થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૭ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન, જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજાસત્તાકમાં વચગાળાનું બંધારણ હતું, ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાની બંધારણીય અદાલતને ડુ પ્લેસિસ અને અન્યો વિરુદ્ધ ડી ક્લાર્ક અને અન્યોમાં બદનક્ષીની કાર્યવાહીનો સામનો કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો.યુનિટા

(નેશનલ યુનિયન ફોર ધ ટોટલ ઈન્ડિપેન્ડન્સ ઓફ અંગોલા) ને હથિયારોના ગેરકાયદેસર પુરવઠામાં એરલાઈનને સંડોવતા લેખ પ્રકાશિત કરવા બદલ એક એરલાઈન કંપની દ્વારા એક અખબાર સામે બદનક્ષીની કાર્યવાહી શરૂ કરવામાં આવી હતી.વચગાળાનું બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી, પ્રતિવાદી અખબારએ બચાવ કર્યો હતો કે તેમને બંધારણની કલમ ૧૫ હેઠળ બદનક્ષીની કાર્યવાહી સામે રક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું, જે પ્રેસની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે છે.સુપ્રીમ કોર્ટના ટ્રાન્સવાલ પ્રાંતીય વિભાગે બે મુદ્દાઓને બંધારણીય અદાલતમાં મોકલ્યા હતા.તેમાંથી એક મુદ્દો એ હતો કે બંધારણનું પ્રકરણ ૩ (મૂળભૂત અધિકારો) ખાનગી પક્ષો વચ્ચેના કાનૂની સંબંધોને લાગુ પડે છે કે કેમ.અદાલતના બહુમતી (૧૧:૨) માં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે ખાનગી પક્ષો વચ્ચેની કાર્યવાહીમાં પ્રકરણ ૩ સીધા સામાન્ય કાયદાને લાગુ કરી શકાતો નથી.પરંતુ તેઓએ આ પ્રશ્નને ખુલ્લો રાખ્યો કે શું પ્રકરણની કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈઓ છે કે જે આ રીતે લાગુ કરી શકાય.જો કે, કોર્ટે એવું માન્યું હતું કે વચગાળાના બંધારણની કલમ ૩૫ (૩) ની દ્રષ્ટિએ, અદાલતો સામાન્ય કાયદાના અમલીકરણ અને વિકાસમાં, પ્રકરણ ૩ ની ભાવના, હેતુ અને ઉદ્દેશોને યોગ્ય માન આપવા માટે બંધાયેલા છે.બહુમતીએ એવું માન્યું હતું કે કલમ ૩૫ (૩) દ્વારા જરૂરી સામાન્ય કાયદાને લાગુ કરવા અને વિકસાવવાનું કામ સુપ્રીમ કોર્ટનું છે.

૬૩. રસપ્રદ વાત એ છે કે, ક્રિગલર, જે. દ્વારા આપવામાં આવેલ અસંમત

અભિપ્રાય ઘણી શૈક્ષણિક ચર્ચાનો વિષય બની ગયો હતો.શરૂઆતમાં, ક્લિગલર, જે. એ આ વિચારને નકારી કાઢ્યો હતો કે ચર્ચા "વર્ટિકાલિટી વિરુદ્ધ હોરિઝોન્ટાલિટી" હતી.તેમણે કહ્યું કે પ્રકરણ 3 અધિકારો માત્ર રાજ્યની વિરુદ્ધમાં જ કામ કરતા નથી, પરંતુ આડી રીતે પણ એવા વ્યક્તિઓ વચ્ચે કામ કરે છે જ્યાં કાયદાઓ સામેલ હોય."ડાયરેક્ટ હોરિઝોન્ટાલિટી" ને બોગીમેન ગણાવતા, ક્લિગલર, જે. એ નીચે પ્રમાણે કહ્યું:

“આ પ્રકરણને ખાનગી વ્યક્તિઓ અથવા સંગઠનો વચ્ચેના સામાન્ય સંબંધો સાથે કોઈ લેવા દેવા નથી.જો કે, તે જે નિયંત્રિત કરે છે તે તમામ કાયદો છે, જેમાં ખાનગી સંબંધોને લાગુ પડે છે.જ્યાં સુધી અને જ્યાં સુધી કાયદાનો આશરો લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, જ્યાં સુધી મૂળભૂત અધિકારો અને સ્વતંત્રતાઓની વાત છે ત્યાં સુધી ખાનગી વ્યક્તિઓ તેમની ખાનગી બાબતોનું સંચાલન કરવા માટે સ્વતંત્ર છે.જ્યાં સુધી પ્રકરણની વાત છે ત્યાં સુધી મકાનમાલિક જાતિ, લિંગ અથવા ગમે તે કારણોસર કોઈને ફ્લેટ આપવાનો ઇનકાર કરવા માટે સ્વતંત્ર છે; એક સફેદ ધર્માંધ રંગની વ્યક્તિને મિલકત વેચવાનો ઇનકાર કરી શકે છે; એક સામાજિક ક્લબ જો ઈચ્છે તો યહૂદીઓ, કૅથલિકો અથવા આફ્રિકન લોકોને બ્લેકબોલ કરી શકે છે.કર્મચારીઓની નિમણૂકમાં નોકરીદાતા વંશીય આધારો પર ભેદભાવ કરવા માટે સ્વતંત્ર છે; હોટલ માલિક સમલૈંગિક માટે ઓરડો આપવાનો ઇનકાર કરી શકે છે; ચર્ચ કોઈ ચોક્કસ રંગ અથવા વર્ગના શોક કરનારાઓ માટે તેના દરવાજા બંધ કરી શકે છે.પરંતુ તેમાંથી કોઈ પણ તેમની કટ્ટરતાને લાગુ

કરવા અથવા તેનું રક્ષણ કરવા માટે કાયદાનો ઉપયોગ કરી શકતું નથી.જો આવા દાવા, સામાન્ય કાયદામાં સારી રીતે સ્થાપિત હોવા છતાં, પ્રકરણ ૩ ના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તો કોઈ કરારને રદ કરવાનો અથવા તેની ચોક્કસ કામગીરીનો દાવો કરી શકતું નથી.જો આવા બચાવ સુરક્ષિત અધિકાર અથવા સ્વતંત્રતા સાથે સંઘર્ષમાં હોય તો કાયદામાં દાવાનો બચાવ કરી શકાતો નથી.ખાનગી સંબંધોની સંપૂર્ણ શ્રેણીને અવિરત છોડી દેવામાં આવે છે.પરંતુ રાજ્ય, કાયદાના નિર્માતા, કાયદાના વહીવટકર્તા અને કાયદાના દુભાષિયા અને અરજદાર તરીકે, પ્રકરણ ૩ ના ચાર ખૂણામાં રહેવા માટે બંધાયેલ છે.આમ, જો કોઈ પુરુષ તેની પત્નીને મારવાનો, તેની પુત્રીને ગુલામીમાં વેચવાનો અથવા તેના પુત્રનો દુરુપયોગ કરવાનો અધિકાર હોવાનો દાવો કરે છે, તો તેને નાગરિક દાવા અથવા ફોજદારી આરોપના બચાવ તરીકે ઉઠાવવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં કે જે તે સામાન્ય કાયદામાં, રૂઢિગત કાયદા હેઠળ અથવા કોઈપણ કાયદા અથવા કરારની દ્રષ્ટિએ કરવા માટે હકદાર છે.ખાનગી સંબંધો પર રાજ્ય દ્વારા હાથ મૂકવાના ભૂતથી તે ઘણું દૂર છે.તેનાથી વિપરીત, જો તે કાયદા અથવા વહીવટી કાર્યવાહી દ્વારા આમ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, તો કલમ ૪,૭ (૧) અને સમગ્ર પ્રકરણ ૩ વ્યક્તિગત અધિકારોના ગઢ તરીકે ઊભા રહેશે."

૬૪. અંતિમ બંધારણ અપનાવવામાં આવ્યું અને તે ૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૭ના રોજ અમલમાં આવ્યું પછી, આ મુદ્દા પર સૌપ્રથમ કેસ ખુમાલો વિ. હોલોમિસા ૬૦ સામે આવ્યો હતો.આ કેસમાં, દક્ષિણ આફ્રિકાના વિપક્ષી રાજકીય પક્ષના નેતા

બાન્તુ હોલોમીસાએ એક લેખ પ્રકાશિત કરવા બદલ એક અખબાર સામે દાવો માંડ્યો હતો, જેમાં આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો કે જાણે તેઓ બેંક લૂંટારાઓની ગેંગ સાથે સંડોવણી માટે પોલીસ તપાસ હેઠળ છે.આ કેસમાં ડુ પ્લેસિસ (સુપ્રા) માં દક્ષિણ આફ્રિકાની બંધારણીય અદાલતના બહુમતી નિર્ણય પર ભારે નિર્ભરતા મૂકવામાં આવી હતી.પરંતુ અગાઉ સૂચવ્યા મુજબ, ડુ પ્લેસિસ એક એવો કેસ હતો જેનો નિર્ણય એવા સમયે લેવામાં આવ્યો હતો જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં માત્ર વચગાળાનું બંધારણ હતું.તેથી, ખુમાલો (સુપ્રા) સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, દક્ષિણ આફ્રિકાની બંધારણીય અદાલતે અંતિમ બંધારણ લાગુ કર્યું, કારણ કે તે ત્યાં સુધીમાં અમલમાં આવ્યું હતું.અમારા હેતુ માટે જે સુસંગત છે તે ફકરા ૩૩ માં બંધારણીય અદાલતનો અભિપ્રાય છે જે બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે અધિકારોના અમલીકરણ સાથે વ્યવહાર કરે છે.ફકરો ૩૩ આ રીતે વાંચે છેઃ

"[૩૩] આ કિસ્સામાં, અરજદારો મીડિયાના સભ્યો છે જેમને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના બંધારણીય અધિકારોના વાહક તરીકે સ્પષ્ટપણે ઓળખવામાં આવે છે.તેમાં કોઈ શંકા ન હોઈ શકે કે બદનક્ષીનો કાયદો અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારને અસર કરે છે.પ્રશ્નમાં બંધારણીય અધિકારની તીવ્રતાને ધ્યાનમાં રાખીને, તે અધિકારના સંભવિત આક્રમણ સાથે, જે રાજ્ય અથવા રાજ્યના અંગો સિવાયની વ્યક્તિઓ દ્વારા થઈ શકે છે, તે સ્પષ્ટ છે કે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર આ કિસ્સામાં બંધારણની કલમ ૮ (૨) દ્વારા વિચાર્યા મુજબ સીધો આડી રીતે લાગુ થાય છે.પછી આપણે જે પ્રથમ પ્રશ્ન નક્કી કરવાની

જરૂર છે તે એ છે કે શું બદનક્ષીનો સામાન્ય કાયદો અન્યાયી રીતે તે અધિકારને મર્યાદિત કરે છે.જો એમ થાય તો બંધારણની કલમ ૮ (૩) દ્વારા વિચારેલી રીતે સામાન્ય કાયદો વિકસાવવો જરૂરી રહેશે."

૬૫. દક્ષિણ આફ્રિકાની બંધારણીય અદાલતે જુમા મસ્જિદ પ્રાથમિક શાળા અને અન્ય વિરુદ્ધની સંચાલક મંડળમાં આ આડઅસરને બીજી ચરમસીમાએ લઈ ગઈ હતી. નિબંધ એન. ઓ. અને અન્યો ૬૧ જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ખાનગી જમીનના માલિક દ્વારા મેળવેલ ખાલી કરાવવાનો આદેશ કે જેના પર જાહેર શાળા આવેલી છે, તેને લાગુ કરી શકાતો નથી કારણ કે તે દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણ (કલમ ૨૮ અને ૨૯) હેઠળ વિદ્યાર્થીઓના મૂળભૂત શિક્ષણના અધિકાર અને બાળકના શ્રેષ્ઠ હિતોને અસર કરશે.અદાલતે એવું માન્યું હતું કે ખાનગી જમીન માલિક અને બિન-રાજ્ય અભિનેતા બંધારણની કલમ ૨૯ હેઠળ મૂળભૂત શિક્ષણના અધિકારને હાનિ ન પહોંચાડવા માટે બંધારણીય જવાબદારી ધરાવે છે.સંબંધિત ભાગ આ રીતે વાંચે છેઃ

"[૫૭] કલમ ૨૯ (૧) (એ) ના સંદર્ભમાં મૂળભૂત શિક્ષણનો અધિકાર ટ્રસ્ટને બાંધે છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે, કલમ ૮ (૨) માં જરૂરી છે કે મૂળભૂત શિક્ષણ માટેના વિદ્યાર્થીઓના અધિકારની પ્રકૃતિ અને તે અધિકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલી ફરજને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે.અધિકારની સામાન્ય પ્રકૃતિ અને તેના સંબંધમાં એમ. ઈ. સી. ની જવાબદારીની અગાઉના ફકરામાં થયેલી

ચર્ચા પરથી, ટ્રસ્ટી પર લાદવામાં આવેલ મૂળભૂત શિક્ષણનો અધિકાર એ ફરજનું સ્વરૂપ ઉભરી આવે છે.તે સ્પષ્ટ છે કે ટ્રસ્ટ પર વિદ્યાર્થીઓને મૂળભૂત શિક્ષણ પ્રદાન કરવાની કોઈ પ્રાથમિક હકારાત્મક જવાબદારી નથી.તે પ્રાથમિક હકારાત્મક જવાબદારી એમ. ઈ. સી. પર આધારિત છે. ટ્રસ્ટ પર તેની મિલકત એમ. ઈ. સી. ને જાહેર શાળા તરીકે વાપરવા માટે ઉપલબ્ધ કરાવવાની પણ કોઈ જવાબદારી નહોતી.જો કે, ખાનગી જમીન માલિક કાયદાની કલમ ૧૪ (૧) અનુસાર આમ કરી શકે છે, જે એમ. ઈ. સી. અને મિલકતના માલિક વચ્ચેના કરારની શરતોમાં જ ખાનગી મિલકત પર જાહેર શાળા પ્રદાન કરી શકાય છે.

[૫૮] આ અદાલત, બંધારણીય સભાના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષમાંઃદક્ષિણ આફ્રિકા પ્રજાસત્તાકના બંધારણના પુનઃપ્રમાણનમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે સામાજિક આર્થિક અધિકારો (મૂળભૂત શિક્ષણના અધિકાર જેવા) અયોગ્ય આક્રમણથી નકારાત્મક રીતે સુરક્ષિત થઈ શકે છે.આ જવાબદારીનું ઉલ્લંઘન ત્યારે થાય છે જ્યારે અધિકારનું સન્માન કરવામાં નિષ્ફળતા હોય, અથવા પરોક્ષ રીતે, જ્યારે બીજા દ્વારા અધિકારના સીધા ઉલ્લંઘનને રોકવામાં નિષ્ફળતા હોય અથવા તે રક્ષણને ઘટાડતા પગલાં લઈને અધિકારના હાલના રક્ષણનું સન્માન કરવામાં નિષ્ફળતા હોય.જોકે એ વાત પર ભાર મૂકવાની જરૂર છે કે બંધારણની કલમ ૮ (૨) નો હેતુ ખાનગી સ્વાયત્તતામાં અવરોધ ઊભો કરવાનો અથવા ખાનગી પક્ષ પર બિલ ઓફ રાઈટ્સનું રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજો લાદવાનો નથી.તેના બદલે ખાનગી પક્ષોને અધિકારના આનંદમાં દખલ અથવા ઘટાડો ન કરવાની

જરૂર છે.તેનો ઉપયોગ બંધારણીય અધિકારની તીવ્રતા પર પણ આધાર રાખે છે, જે તે અધિકારના સંભવિત આક્રમણ સાથે જોડાયેલો છે, જે રાજ્ય અથવા રાજ્યના અંગો સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા થઈ શકે છે."

૬૬. યુનાઈટેડ કિંગડમ આવીને, તેમણે ૧૯૫૧માં માનવ અધિકારો પરના યુરોપિયન સંમેલનને બહાલી આપી.પરંતુ સંમેલન દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોને લાંબા સમય સુધી બ્રિટિશ નાગરિકો દ્વારા માત્ર યુરોપિયન કોર્ટ ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સમાં જ લાગુ કરવા પડ્યા હતા.તમામ ઘરેલું ઉપાયો સમાપ્ત થયા પછી યુરોપિયન કોર્ટ ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સમાં કાર્યવાહી કરવામાં સરેરાશ પાંચ વર્ષનો સમય લાગ્યો હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું અને એ પણ જાણવા મળ્યું હતું કે સરેરાશ ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો હતો, ૧૯૯૭ માં "રાઈટ્સ બ્રોડ હોમ" શીર્ષક હેઠળ એક શ્વેતપત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.આને કારણે યુનાઈટેડ કિંગડમની સંસદ દ્વારા માનવ અધિકાર અધિનિયમ, ૧૯૯૮ લાગુ કરવામાં આવ્યો.તે ૨.૧૦.૨૦૦૦ (સંયોગથી ગાંધી જયંતી દિવસ) પર અમલમાં આવ્યું હતું.આ કાયદાએ સ્થાનિક કાયદામાં, યુરોપિયન સંમેલન દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોને સામેલ કરવાની માંગ કરી હતી, જેથી નાગરિકોને સ્ટ્રાસબર્ગમાં યુરોપિયન કોર્ટ ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સમાં જવાની જરૂર ન પડે.માનવ અધિકાર અધિનિયમ લાગુ થયા પછી, કન્વેન્શન રાઈટ્સની આડી અસર ઘણા કિસ્સાઓમાં ચર્ચાનો વિષય બની હતી.

૬૭. દાખલા તરીકે, ડગ્લાસ વિ. હેલો!Ltd.૬૨ એ એક એવો કેસ હતો જેમાં વ્યક્તિની ગોપનીયતાના અધિકારને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર સામે મુકવામાં આવ્યો હતો.તે કિસ્સામાં, ઓકે નામનું એક સામયિક! ન્યૂયોર્કમાં યોજાયેલા સેલિબ્રિટી દંપતિના લગ્નના રિસેપ્શનના ફોટોગ્રાફ્સ પ્રકાશિત કરવાનો વિશેષ અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો.લગ્નના દિવસે, અમુક પાપારાઝોએ સ્થળ પર ઘૂસણખોરી કરી હતી અને કેટલાક અનધિકૃત ફોટોગ્રાફ્સ લીધા હતા જે સંભવિત હરીફ સાથે શેર કરવામાં આવ્યા હતા. નમસ્તે!લિમિટેડ (અન્ય મેગેઝિન).નમસ્તે!ઠીક છે તે પહેલાં જ તેમના સામયિકના આગામી અંકમાં ફોટોગ્રાફ્સ પ્રકાશિત કર્યા!તેને પ્રકાશિત કરી શકે છે.કોર્ટ ઓફ અપીલ (સિવિલ ડિવિઝન) સમક્ષ પ્રશ્ન એ હતો કે શું અન્ય લોકો વચ્ચે ગોપનીયતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે અને શું તેને ખાનગી વ્યક્તિ સામે લાગુ કરી શકાય છે.કોર્ટે કહ્યું:

"૪૯. તે અનુસરે છે કે ઈસીટીએચઆરએ સભ્ય રાજ્યો પર એક વ્યક્તિને અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા ખાનગી જીવનના અન્યાયી આક્રમણથી બચાવવા માટેની જવાબદારીને માન્યતા આપી છે અને સભ્ય રાજ્યની અદાલતો પર એવી રીતે કાયદાનું અર્થઘટન કરવાની જવાબદારી છે જે તે પરિણામ પ્રાપ્ત કરશે.

૫૦. કેટલાક, જેમ કે સ્વર્ગસ્થ પ્રોફેસર સર વિલિયમ વેડ, વેડ એન્ડ ફોર્સિથ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ લૉ (૮મી આવૃત્તિ) પૃષ્ઠ ૯૮૩માં, અને જોનાથન મોર્ગન, ગોપનીયતા, આત્મવિશ્વાસ અને આડી અસરમાં: "હેલો ટ્રબલ (૨૦૦૩) સી.

એલ. જે. ૪૪૩ દલીલ કરે છે કે માનવ અધિકાર અધિનિયમને 'સંપૂર્ણ, સીધી, આડી અસર' આપવી જોઈએ.અદાલતો આ હદ સુધી જવા માટે તૈયાર નથી....

...

૧૦૨. આ તબક્કે અમારા નિષ્કર્ષનો સારાંશ આપવા માટેઃ

ઓકેની અસરની અવગણના કરવી!કરાર, અમે સંતુષ્ટ છીએ કે તેમની ગોપનીયતા પર આક્રમણ માટે ડૌગ્લાસનો દાવો વિશ્વાસના અંગ્રેજી કાયદા અનુસાર નક્કી કરવામાં આવે છે.તે કાયદો, ખાનગી અને વ્યક્તિગત માહિતીને આવરી લેવા માટે વિસ્તૃત, ડૌગ્લાસના લગ્ન વિશેની માહિતીને સુરક્ષિત કરે છે."

૬૮. X વિ. Y માં, કોર્ટ ઓફ અપીલ્સે એક કર્મચારી X ના કેસની સુનાવણી કરી હતી, જેને પોલીસ દ્વારા જાહેર બાથરૂમમાં અન્ય પુરુષ સાથે જાતીય અપરાધ કરવા બદલ ચેતવણી આપવામાં આવી હતી.આ ગુનો ત્યારે થયો જ્યારે X ફરજ પર ન હતો.ઘટના વિશે જાણ થતાં, એમ્પ્લોયર વાયએ એક્સને સસ્પેન્ડ કર્યો અને શિસ્તની સુનાવણી પછી તેને બરતરફ કર્યો.બરતરફીને કન્વેન્શન રાઇટ્સનું ઉલ્લંઘન તરીકે પડકારવામાં આવી હતી.એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આ અધિકારો ખાનગી પક્ષો સામે લાગુ કરવા યોગ્ય નથી.હકીકતો પર, બરતરફ કરાયેલા કર્મચારીનો દાવો રદ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, કોર્ટ દ્વારા કાનૂની મુદ્દાને આ રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતોઃ

"૫૫. અરજદારે ખાનગી કાયદામાં કાર્યવાહીના તેના કારણના સંબંધમાં

સંમેલનની કલમ ૮ અને ૧૪ નો ઉપયોગ કર્યો હતો.

(૧) ઉપરના વિભાગ સીમાં ટાંકવામાં આવેલા સત્તાવાળાઓ પાસેથી દેખાય છે તેમ, કલમ ૮ તેની અસર વ્યક્તિઓ અને રાજ્ય અને જાહેર સત્તાવાળાઓ વચ્ચેના સંબંધો સુધી મર્યાદિત નથી.સ્ટ્રાસબર્ગ કોર્ટ દ્વારા તેનું અર્થઘટન ખાનગી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના અધિકારના પાલન અને આનંદને સુરક્ષિત કરવા માટે રાજ્ય પર હકારાત્મક જવાબદારી લાદવા તરીકે કરવામાં આવ્યું છે.(૨) જો કેસની હકીકતો કલમ ૮ ની મર્યાદામાં આવે છે, તો કલમ ૧૪ હેઠળ રાજ્ય પણ સકારાત્મક જવાબદારી હેઠળ છે કે તે ખાનગી વ્યક્તિઓને જાતીય અભિગમના આધારે ભેદભાવ સહિત ભેદભાવ વિના અધિકારનો આનંદ મેળવે.

(૩) વ્યક્તિનું જાતીય અભિગમ અને ખાનગી જાતીય જીવન ખાનગી જીવનના આદરના અધિકાર (એડીટી વિ. યુકે [૨૦૦૦] ૨ એફએલઆર ૬૯૭ જુઓ) અને તે અધિકારના સંદર્ભમાં બિન–ભેદભાવનો અધિકારના દાયરામાં આવે છે. અનુચ્છેદ ૮.૧ની અંદર અધિકાર સાથે હસ્તક્ષેપને અનુચ્છેદ ૮.૨ હેઠળ ન્યાયી ઠેરવવો પડશે.”

૬૯. પ્લેટફોર્મ "આઝ્ર્ટે ફર દાસ લેબેન" વિ. ઑસ્ટ્રિયા૬૪ માં, વિધાનસભામાં અવરોધ ઊભો કરનારા બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે વિધાનસભાની સ્વતંત્રતાના અધિકારની અમલીકરણક્ષમતા અંગે પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો.આ હકીકતોમાંથી આ કેસ બહાર આવ્યો હતો.૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૮૦ના રોજ, ગર્ભપાત વિરોધી એનજીઓ "આર્ઝતે ફર દાસ લેબેન" (ફિઝિશ્યન્સ ફોર લાઇફ)

એ સ્ટેડલપોરામાં ગર્ભપાત કરાવનાર ડૉક્ટરના ક્લિનિકમાં ધાર્મિક સેવા અને કૂચનું આયોજન કર્યું હતું.સંખ્યાબંધ વિરોધી પ્રદર્શનકારીઓએ કૂચ કરનારાઓ સાથે ભળીને અને તેમના પઠનનો પોકાર કરીને ટેકરી તરફ કૂચમાં વિક્ષેપ પાડ્યો હતો.સમારંભના અંતે, ખાસ રમખાણ નિયંત્રણ એકમો–જે ત્યાં સુધી ઊભા હતા–વિરોધી જૂથો વચ્ચે ઘેરાબંધી કરી હતી.ઈંડા ફેંકવાના કૃત્યમાં પકડાયેલા એક વ્યક્તિને દંડ ફટકારવામાં આવ્યો હતો.સંગઠને પ્રદર્શનનું રક્ષણ કરવામાં નિષ્ફળ રહેવા બદલ પોલીસ સામે શિસ્તભંગની ફરિયાદ નોંધાવી હતી, જેનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો હતો.જ્યારે આ બાબતને બંધારણીય અદાલતમાં લઈ જવામાં આવી ત્યારે તેણે એવું માન્યું હતું કે આ કેસ પર તેનો કોઈ અધિકારક્ષેત્ર નથી.તેથી, એસોસિએશને ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૨ ના રોજ યુરોપિયન કમિશનને અરજી કરી હતી, જેમાં માનવ અધિકારો પરના યુરોપિયન સંમેલનની કલમ ૯ (અંતરાત્મા અને ધર્મ), ૧૦ (અભિવ્યક્તિ), ૧૧ (સંગઠન) અને ૧૩ (અસરકારક ઉપાય) ના ઉલ્લંઘનનો આરોપ મૂક્યો હતો.યુરોપિયન કોર્ટ ઓન હ્યુમન રાઇટ્સે ચુકાદો આપ્યોઃ

"૩૨. પ્રદર્શન જે વિચારોનો વિરોધ કરે છે અથવા દાવો કરે છે કે તે પ્રોત્સાહન આપવા માંગે છે તે વ્યક્તિઓને હેરાન કરી શકે છે અથવા ગુનો કરી શકે છે.જો કે, સહભાગીઓએ તેમના વિરોધીઓ દ્વારા શારીરિક હિંસાનો સામનો કરવો પડશે તેવા ડર વગર પ્રદર્શન કરવા માટે સક્ષમ હોવા જોઈએ; આવા ભય સામાન્ય વિચારો અથવા હિતોને ટેકો આપતા સંગઠનો અથવા અન્ય જૂથોને સમુદાયને

અસર કરતા અત્યંત વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ પર ખુલ્લેઆમ તેમના મંતવ્યો વ્યક્ત કરવાથી રોકવા માટે જવાબદાર રહેશે.લોકશાહીમાં વિરોધ પ્રદર્શનનો અધિકાર પ્રદર્શનના અધિકારની કવાયતને અવરોધિત કરવા સુધી વિસ્તારી શકાતો નથી.

તેથી, શાંતિપૂર્ણ રીતે ભેગા થવાની વાસ્તવિક, અસરકારક સ્વતંત્રતાને દખલ ન કરવાની રાજ્યની માત્ર ફરજ તરીકે ઘટાડી શકાતી નથીઃશુદ્ધ નકારાત્મક વિભાવના કલમ ૧૧ (કલા) ના ઉદ્દેશ અને હેતુ સાથે સુસંગત રહેશે નહીં. ૧૧).જેમ કે કલમ ૮ (કલા. ૮), કલમ ૧૧ (કલા. ૧૧) જો જરૂર હોય તો કેટલીકવાર વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધોના ક્ષેત્રમાં પણ હકારાત્મક પગલાં લેવાની જરૂર પડે છે (જુઓ, મ્યુટાટિસ મ્યુટાન્ડિસ, X અને Y વિ. ૨૬ માર્ચ ૧૯૮૫નો નેધરલેન્ડનો ચુકાદો, શ્રેણી A NO. ૯૧, તા.પી. ૧૧, §
૨૩)"

૭૦. X અને Y વિ. માં. નેધરલેન્ડ ૬૫, માનસિક વિકલાંગ બાળકો માટે ખાનગી રીતે સંચાલિત ઘર પર આ આધાર પર દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે ૧૬ વર્ષીય કેદી પર જાતીય હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો.જ્યારે સ્થાનિક અદાલતે તકનિકી અરજી પર કેસ ફગાવી દીધો ત્યારે પીડિતાના પિતાએ યુરોપિયન કોર્ટ ઓફ હ્યુમન રાઇટ્સનો સંપર્ક કર્યો હતો.ઇસીએચઆરએ ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે પણ જીવનના અધિકારના રક્ષણ પર રાજ્યની જવાબદારીની હદ નીચે દર્શાવી છેઃ

“૨૩. કોર્ટ યાદ કરે છે કે જોકે કલમ ૮ નો ઉદ્દેશ (કલા. ૮) અનિવાર્યપણે જાહેર સત્તામંડળો દ્વારા મનસ્વી હસ્તક્ષેપ સામે વ્યક્તિનું રક્ષણ કરવા માટે, તે માત્ર રાજ્યને આવા હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની ફરજ પાડતું નથીઃઆ મુખ્યત્વે નકારાત્મક ઉપક્રમ ઉપરાંત, ખાનગી અથવા પારિવારિક જીવન માટે અસરકારક આદરમાં અંતર્ગત હકારાત્મક જવાબદારીઓ હોઈ શકે છે (જુઓ ૯ ઓક્ટોબર ૧૯૭૯નો આયરે ચુકાદો, શ્રેણી A NO. ૩૨, તા.પી. ૧૭, પેરા.૩૨).આ જવાબદારીઓમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધોના ક્ષેત્રમાં પણ ખાનગી જીવન માટે આદર મેળવવા માટે રચાયેલ પગલાં અપનાવવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.”

૭૧. "વર્ટિકાલિટી વિ હોરિઝોન્ટાલિટી" ના સૈદ્ધાંતિક પાસા અને અન્ય અધિકારક્ષેત્રોમાં બંધારણીય અદાલતોના અભિગમની ઝાંખી લીધા પછી, ચાલો હવે આપણે ભારતીય સંદર્ભમાં પાછા આવીએ.

૭૨. ભારતીય બંધારણનો ભાગ–૩ કલમ ૧૨થી શરૂ થાય છે, જે "રાજ્ય" શબ્દને વ્યાખ્યાયિત કરે છે, જેમાં ભારતની સરકાર અને સંસદ અને દરેક રાજ્યની સરકાર અને વિધાનસભા અને ભારતના પ્રદેશની અંદર અથવા ભારત સરકારના નિયંત્રણ હેઠળના તમામ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તામંડળોનો સમાવેશ થાય છે.

૭૩. કલમ ૧૨ માં "રાજ્ય" શબ્દને વ્યાખ્યાયિત કર્યા પછી અને કલમ ૧૩ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત અથવા તેનું અપમાન કરનારા તમામ

કાયદાઓને રદબાતલ જાહેર કર્યા પછી, બંધારણનો ભાગ III અધિકારો સાથે વ્યવહાર કરવા આગળ વધે છે.ભાગ ૩ માં કેટલીક કલમો છે જ્યાં આદેશ સીધો રાજ્યને છે અને અન્ય કલમો છે જ્યાં રાજ્યને મનાઈ હુકમ આપ્યા વિના, કેટલાક અધિકારોને દેશના નાગરિકોમાં અથવા વ્યક્તિઓમાં સહજ હોવાનું માનવામાં આવે છે.હકીકતમાં, દ્વિભાજનના બે સમૂહ છે જે ભાગ ૩ માં સમાવિષ્ટ લેખોમાં સ્પષ્ટ છે. દ્વિભાજનનો એક સમૂહ એ છે કે (i) જે રાજ્યની વિરુદ્ધ નિર્દેશિત કરવામાં આવે છે; અને (ii) જે રાજ્યના સંદર્ભ વિના દરેક વ્યક્તિમાં વારસાગત તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.અન્ય દ્વિભાજન (૧) નાગરિકો અને (૨) વ્યક્તિઓ વચ્ચે છે.આને કોષ્ટકના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે સરળતાથી સચિત્ર કરી શકાય છેઃ

શ્રી. નં.	રાજ્યને આદેશ ધરાવતી જોગવાઈઓ	"રાજ્ય" ના સંદર્ભ વિના વ્યક્તિઓના અધિકારો જાહેર કરતી જોગવાઈઓ	જેમને અધિકાર આપવામાં આવે છે
૧.	કલમ ૧૪ રાજ્યને આદેશ આપે છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ ભારતના પ્રદેશમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા કાયદાના સમાન રક્ષણથી વંચિત ન રાખે.	–	કોઈપણ વ્યક્તિ
૨.	કલમ ૧૫ (૧) કોઈપણ નાગરિક રાજ્યને કોઈ પણ નાગરિક સાથે માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે ભેદભાવ ન કરવાનો આદેશ આપે છે.	–	કોઈપણ વ્યક્તિ

૩.	–	કલમ ૧૫ (૨) નાગરિકોને આદેશ આપે છે કે કોઈ પણ નાગરિક કોઈપણ અપંગતા, જવાબદારી, પ્રતિબંધ અથવા શરતને આધિન રહેશે નહીં–(i) દુકાનો, જાહેર રેસ્ટોરાં, હોટલ અને જાહેર મનોરંજનના સ્થળો સુધી પહોંચ; અથવા (ii) કૂવા, ટાંકી, સ્નાન ઘાટ, રસ્તાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના સ્થળોનો ઉપયોગ જે સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે રાજ્યના ભંડોળમાંથી જાળવવામાં આવે છે અથવા સામાન્ય લોકોના ઉપયોગ માટે સમર્પિત છે, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે.	નાગરિક
૪.	કલમ ૧૬ (૧) જાહેર કરે છે કે રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂક સંબંધિત બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે માત્ર નાગરિકોને જ તકની સમાનતા રહેશે.	–	માત્ર નાગરિકો
૫.	કલમ ૧૬ (૨) જણાવે છે કે કોઈ પણ નાગરિક નાગરિક માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, જાતિ, વંશ, જન્મ સ્થળ, નિવાસી અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ નોકરી અથવા હોદ્દાના સંદર્ભમાં અયોગ્ય અથવા ભેદભાવ કરી શકશે નહીં.	–	નાગરિક
૬.	–	કલમ ૧૭ અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરે છે અને કોઈપણ સ્વરૂપમાં તેની પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે અને તેને શિક્ષાપાત્ર ગુનો જાહેર કરે છે.	ન તો "નાગરિક" શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, ન તો "વ્યક્તિ" શબ્દનો અનુચ્છેદ ૧૭માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.તેનો અર્થ એ છે કે જે પ્રથા નાબૂદ કરવામાં આવી છે અને આ હુકમનું

			કોઈપણ ઉલ્લંઘન શિક્ષાપાત્ર છે.
૭.		કલમ ૧૯ (૧) માં સૂચિબદ્ધ નાગરિકોના છ પ્રકારનાં અધિકારો છે, જે તમામ નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ છે.	કોટિસેન
૮.	કલમ ૨૦ ત્રણ વ્યક્તિઓને અલગ–અલગ અધિકારો પ્રદાન કરે છે, જેમ કે (i) અપરાધ કરતી વખતે અમલમાં રહેલા કાયદાની અરજી સિવાય દોષિત ઠેરવવામાં નહીં આવે; (ii) એક જ ગુના માટે એકથી વધુ વખત કાર્યવાહી ન કરવામાં આવે અને સજા ન કરવામાં આવે; અને (iii) સ્વ–દોષારોપણ સામે અધિકાર.	–	વ્યક્તિઓ
૯.	–	કલમ ૨૧ વ્યક્તિઓના જીવન અને તમામ વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે છે.	વ્યક્તિઓ
૧૦.	કલમ ૨૧એ બાળ રાજ્યને છથી ચૌદ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે આદેશ આપે છે.	–	બાળકો
૧૧.	કલમ ૨૨ સામાન્ય રીતે ધરપકડ અને અટકાયત સિવાય તમામ વ્યક્તિઓને રક્ષણ પૂરું પાડે છે અને અમુક મર્યાદાઓ સાથે નિવારક દુશ્મન પરાયું અટકાયતને બચાવે છે.	–	(કલમ ૨૨ (૩) (એ) એ જોગવાઈને દુશ્મન પરાયુંને લાગુ પડતી નથી).
૧૨.	–	કલમ ૨૩ (૧) કોઈપણ વ્યક્તિને મનુષ્ય અને બેગાર અને અન્ય સમાન પ્રકારના બળજબરીથી મજૂરી કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.કોઈપણ ઉલ્લંઘનને શિક્ષાપાત્ર ગુનો બનાવવામાં આવે છે.	કોઈપણ વ્યક્તિ
૧૩.	–	કલમ ૨૪ બાળકોને	બાળકો

		કોઈપણ ફેક્ટરી અથવા ખાણમાં ચૌદ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકોની નોકરી પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.	
૧૪.	–	કલમ ૨૫ (૧) વ્યક્તિઓને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા અને મુક્તપણે ધર્મ સ્વીકારવા, તેનું પાલન કરવા અને તેનો પ્રચાર કરવાનો અધિકાર જાહેર કરે છે.	વ્યક્તિઓ
૧૫.	–	કલમ ૨૬ દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈપણ વિભાગ પર ચાર વિવિધ પ્રકારના ધાર્મિક સંપ્રદાયના અધિકારો પ્રદાન કરે છે.	ધાર્મિક સંપ્રદાય
૧૬.	કલમ ૨૭ વ્યક્તિને કોઈ ચોક્કસ ધર્મના પ્રચાર માટે કોઈ પણ કર ચૂકવવાની ફરજ ન પાડવાનો અધિકાર આપે છે.	–	વ્યક્તિઓ
૧૭.	–	કલમ ૨૮ (૧) કોઈપણ ધર્માદા અથવા ટ્રસ્ટ હેઠળ સ્થાપિત સંસ્થાઓને બાદ કરતાં, સંપૂર્ણપણે રાજ્યના ભંડોળમાંથી જાળવવામાં આવતી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં વ્યક્તિને ધાર્મિક સૂચનાઓ આપવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.	વ્યક્તિઓ
૧૮.	–	રાજ્ય દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત શૈક્ષણિક સંસ્થામાં આપવામાં આવતી કોઈપણ ધાર્મિક શિક્ષણમાં	વ્યક્તિઓ

		વ્યક્તિને ભાગ ન લેવાનો અથવા રાજ્યના ભંડોળમાંથી સહાય મેળવવાનો અધિકાર કલમ ૨૮ (૩) દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે.	
૧૯.	–	ભારતના પ્રદેશના કોઈપણ ભાગથી અલગ નાગરિકોની ભાષા, લિપિ અથવા સંસ્કૃતિના સંરક્ષણનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૯ (૧) દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે.	નાગરિકો
૨૦.	રાજ્ય દ્વારા જાળવવામાં આવતી અથવા રાજ્યના ભંડોળમાંથી સહાય મેળવતી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, ભાષા અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે પ્રવેશ ન આપવાનો અધિકાર કલમ ૨૯ (૨) દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે.	આ રાજ્ય દ્વારા જાળવવામાં આવતી સંસ્થાઓ અથવા રાજ્ય ભંડોળમાંથી સહાય મેળવતી સંસ્થાઓને પણ લાગુ પડે છે.	નાગરિકો
૨૧.	(I) ધાર્મિક તેમજ ભાષાકીય લઘુમતીઓને કલમ ૩૦ (૧) દ્વારા આપવામાં આવેલ લઘુમતીઓને તેમની પસંદગીની શૈક્ષણિક ભાષાકીય સંસ્થાઓની સ્થાપના અને ધાર્મિક અને વહીવટનો અધિકાર છે. ((૨) રાજ્યને કલમ ૩૦ (૨) હેઠળ સહાય આપતી વખતે કોઈ પણ શૈક્ષણિક સંસ્થા સાથે ભેદભાવ ન કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.	–	ધાર્મિક અને ભાષાકીય લઘુમતીઓ.
૨૨.	–	ભાગ ૩ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોના અમલીકરણ માટે સુપ્રીમ કોર્ટમાં જવાનો અધિકાર કલમ ૩૨ હેઠળ બાંયધરીકૃત છે.	કલમ ૩૨માં "નાગરિકો" અથવા "વ્યક્તિ" શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, જે સૂચવે છે કે કયા અધિકારનો અમલ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેના

			આધારે અધિકાર દરેકને ઉપલબ્ધ છે.

૭૪. ઉપરોક્ત કોષ્ટક દર્શાવે છે કે ભાગ III ની કેટલીક કલમો રાજ્યને નિર્દેશના સ્વરૂપમાં છે, જ્યારે અન્ય નથી.આ એક સંકેત છે કે ભાગ III દ્વારા આપવામાં આવેલા કેટલાક અધિકારોને બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ દ્વારા સન્માનિત કરવામાં આવશે અને તેમની સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે.

૭૫. દાખલા તરીકે, કલમઅનુચ્છેદ ૧૫ (૨) (એ) અને (બી), ૧૭,૨૦ (૨), ૨૧,૨૩,૨૪,૨૯ (૨) વગેરે દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારો સ્પષ્ટપણે બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે.કલમ ૧૫ (૨) (એ) ને ધ્યાનમાં રાખીને, દુકાન, જાહેર રેસ્ટોરન્ટ, હોટલ અથવા મનોરંજન સ્થળનો માલિક, જો કે બિન-રાજ્ય અભિનેતા માત્ર ધર્મ, જાતિ વગેરેના આધારે ભારતના નાગરિકને પ્રવેશ આપવાનો ઇનકાર કરી શકતો નથી.અનુચ્છેદ ૧૫ (૨) (બી) ને ધ્યાનમાં રાખીને, સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે રાજ્યના ભંડોળમાંથી જાળવવામાં આવતા અથવા સામાન્ય લોકોના ઉપયોગ માટે સમર્પિત કૂવાઓ, તળાવો, સ્નાન ઘાટ, રસ્તાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના સ્થળોની પણ આવી જ સ્થિતિ છે.અસ્પૃશ્યતાને કારણે ઉભી થતી કોઈપણ અપંગતા સાથે લાગુ ન થવાનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૭ હેઠળ બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે ઉપલબ્ધ છે.બેવડા જોખમ સામેનો અધિકાર, અને અનુચ્છેદ ૨૦ ની પેટા કલમો (૨) અને (૩) હેઠળ ઉપલબ્ધ સ્વ-દોષારોપણ સામેનો અધિકાર ખાનગી ફરિયાદો પર કાર્યવાહીના કિસ્સામાં બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે પણ ઉપલબ્ધ હોઈ શકે છે.આપણે વધુ વિસ્તૃત કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે ઉપર આપેલું કોષ્ટક તમામ અધિકારોને પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકે છે.

૭૬. તે આપણને એ પ્રશ્ન તરફ દોરી જાય છે કે ભારતની અદાલતોએ એવા કેસો સાથે કેવી રીતે વ્યવહાર કર્યો છે કે જ્યાં ઉપરના પેરા ૭૩ માં કોષ્ટકની કોલમ ૨ માં આવરી લેવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારો સિવાય, બિન-રાજ્ય

અભિનેતાઓ દ્વારા ઉલ્લંઘનની ફરિયાદો હતી.શરૂઆતમાં, આ અદાલત ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણને લંબાવવામાં થાકી ગઈ હતી.પરંતુ સમય જતાં આ અનિચ્છા બદલાઈ ગઈ.ચાલો હવે જોઈએ કે કાયદો કેવી રીતે વિકસિત થયોઃ

(i) પી. ડી. શામદાસાની (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતની પાંચ સભ્યોની બેન્ચ કલમ ૩૨ હેઠળ એક રિટ અરજી પર સુનાવણી કરી રહી હતી, જે એક વ્યક્તિ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેણે સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ સામે દીવાની અને અન્યથા બંને કાર્યવાહીની શ્રેણી ગુમાવી હતી, જે તે સમયે કંપની અધિનિયમ હેઠળ નિગમિત કંપની હતી. તે કેસમાં અરજદારની ફરિયાદ હતી કે કંપનીમાં તેમના દ્વારા રાખવામાં આવેલા શેર બેંક દ્વારા દેવાની વસૂલાત માટે તેના પૂર્વાધિકારના અધિકારનો ઉપયોગ કરીને વેચવામાં આવ્યા હતા.તેથી, અરજદારે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એફ) અને અનુચ્છેદ ૩૧ (૧) (જે તે સમયે ઉપલબ્ધ હતી) હેઠળ પોતાનો દાવો રજૂ કર્યો હતો.પરંતુ અનુચ્છેદ ૩૧ (૧) (જે તે સમયે હતી) અને કલમ ૨૧ વચ્ચે સરખામણી કરતી વખતે, જેમાં બંનેમાં સમાન નકારાત્મક સ્વરૂપમાં ઘોષણા હતી, આ અદાલતે પી. ડી. શામદાસાનીમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યુંઃ"અનુચ્છેદ ૨૧માં રાજ્યનો કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.પરંતુ શું તે કારણસર એવું સૂચવી શકાય કે તે કલમનો હેતુ ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉલ્લંઘન સામે જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને રક્ષણ આપવાનો હતો?

"કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય" શબ્દો આવા સૂચનને સ્પષ્ટપણે બાકાત રાખે છે.

((૨) પી. ડી. શામદાસાનીમાં ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતનો પુનરોચ્ચાર આ અદાલતની અન્ય પાંચ સભ્યોની ખંડપીઠે શ્રીમતી. વિદ્યા વર્મા વિ. ડૉ. શિવ નારાયણ વર્મા ૬૬ એવું માને છે કે કલમ ૩૧ (૧) અને કલમ ૨૧ની ભાષા સમાન છે અને તે ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા અધિકારના આક્રમણને લાગુ પડતી નથી અને પરિણામે આવા કિસ્સાઓમાં કોઈ રિટ રહેશે નહીં.

(૩) સુખદેવ સિંહ વિરુદ્ધ ભગતરામ સરદાર સિંહ રઘુવંશી ૬૭ કેસમાં આ અદાલતની બંધારણીય બેન્ચ સમક્ષ બે પ્રશ્નો ઊભા થયા હતા.એક પ્રશ્ન એ હતો કે શું વૈધાનિક નિગમનો કર્મચારી આ વૈધાનિક નિગમ કલમ ૧૨ના અર્થમાં સત્તાવાળાઓ છે તે આધાર પર નિગમ સામે અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ના રક્ષણ માટે હકદાર છે કે કેમ.તેમના અલગ પરંતુ સંમત અભિપ્રાયમાં, મેથ્યુ, જે. એ ધ્યાન દોર્યું હતું કે તાજેતરના વર્ષોમાં રાજ્યની વિભાવનામાં ભારે ફેરફારો થયા છે અને આજે રાજ્યની કલ્પના માત્ર સત્તાના વીજળીનો ઉપયોગ કરતી બળજબરીપૂર્વકની મશીનરી તરીકે કરી શકાતી નથી.વિદ્વાન ન્યાયાધીશે માર્શ વિ. અલાબામા ૬૮ માં યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટના નિર્ણયને ટાંક્યો હતો, જ્યાં એક કોર્પોરેશનની માલિકીના કંપની નગરમાં, એક વ્યક્તિ જે યહોવાહની સાક્ષી હતી તેની અતિક્રમણ કરવા અને પત્રિકાઓ વહેંચવા બદલ ધરપકડ કરવામાં આવી

હતી.પ્રશ્નમાં મિલકત ખાનગી હોવા છતાં, કોર્ટે કહ્યું કે નગરની કામગીરી એક જાહેર કાર્ય છે અને તેથી, કોર્પોરેશનના ખાનગી અધિકારોનો ઉપયોગ બંધારણીય મર્યાદાઓમાં થવો જોઈએ.માર્શમાં નિર્ણય ટાંક્યા પછી, કે. કે. મેથ્યુ, જે. નીચે પ્રમાણે રહ્યા:

"૯૫. પરંતુ આ વિસ્તરણ ક્યાં સુધી જઈ શકે છે?બહુ ઓછા કિસ્સાઓ સિવાય, આપણું બંધારણ તેના પોતાના બળ દ્વારા ખાનગી કાર્યવાહી પર કોઈ મર્યાદા નક્કી કરતું નથી.અનુચ્છેદ ૧૩ (૨) એ જોગવાઈ કરે છે કે કોઈ પણ રાજ્ય એવો કોઈ કાયદો બનાવશે નહીં જે ભાગ ૩ દ્વારા બાંયધરીકૃત અધિકારોને છીનવી લે અથવા ઘટાડે. તે ચોક્કસ પાત્રની રાજ્ય ક્રિયા છે જે પ્રતિબંધિત છે.વ્યક્તિગત અધિકાર પર વ્યક્તિગત આક્રમણ, સામાન્ય રીતે કહીએ તો, અનુચ્છેદ ૧૩ (૨) દ્વારા આવરી લેવામાં આવતું નથી.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, મૂળભૂત અધિકારોની બાંયધરી રાજ્યની કાર્યવાહીની વિરુદ્ધ છે.કાયદા, રિવાજો અથવા ન્યાયિક અથવા કાર્યકારી કાર્યવાહીના રૂપમાં રાજ્ય સત્તા દ્વારા અસમર્થિત ખોટા વ્યક્તિગત કૃત્યો પર પ્રતિબંધ નથી.અનુચ્છેદ ૧૭,૨૩ અને ૨૪ જણાવે છે કે ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે છે અને અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળનો ઉપાય તેમની સામે ઉપલબ્ધ હોઈ શકે છે.પરંતુ, મોટાભાગે, જ્યાં સુધી રાજ્ય દ્વારા કોઈ કાયદાને કોઈ રીતે મંજૂરી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ કાર્યવાહી રાજ્યની કાર્યવાહી નહીં હોય.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્યાં સુધી કોઈ કાયદો પસાર કરવામાં ન આવે અથવા રાજ્યના અધિકારીઓ અથવા એજન્ટો

દ્વારા કોઈ કાર્યવાહી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રાજ્ય દ્વારા કોઈ કાર્યવાહી કરવામાં આવતી નથી.

(૪) પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે ધ્યાન દોર્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૪ હેઠળ બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકાર ઠેકેદારો સહિત દરેક સામે લાગુ કરી શકાય છે.કોર્ટે એક પગલું આગળ વધીને જણાવ્યું હતું કે ભારત સરકાર, દિલ્હી વહીવટીતંત્ર અને દિલ્હી વિકાસ સત્તામંડળની ફરજ છે કે તેઓ સુનિશ્ચિત કરે કે ઠેકેદારો દ્વારા આ બંધારણીય જવાબદારીનું પાલન કરવામાં આવે.આગળ જતાં, આ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૭,૨૩ અને ૨૪માં મળેલા કેટલાક મૂળભૂત અધિકારો સમગ્ર વિશ્વ સામે લાગુ કરી શકાય તેવા છે.

(૫) એસ. રંગરાજન (ઉપરોક્ત) એક એવો કેસ હતો જેમાં મદ્રાસ હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચે તમિલ ફીચર ફિલ્મને આપવામાં આવેલ 'યુ' પ્રમાણપત્રને આ આધાર પર રદ કર્યું હતું કે તે આરક્ષણ નીતિને ઠેસ પહોંચાડે છે.તમિલનાડુ સરકારે આ આધાર પર હાઈકોર્ટના નિર્ણયને ટેકો આપ્યો હતો કે તમિલનાડુમાં ઘણી સંસ્થાઓ આંદોલન કરી રહી છે કે આ ફિલ્મ પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ કારણ કે તેનાથી અનામત વર્ગના લોકોની લાગણીઓને ઠેસ પહોંચે છે.આ અદાલત રાજ્ય સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલા વલણથી ખુશ અને પરેશાન હતી તે તરફ ધ્યાન દોર્યા પછી, આ અદાલતે સંકેત આપ્યો કે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવું એ રાજ્યની ફરજ છે કારણ કે તે રાજ્ય સામે આપવામાં આવેલી સ્વતંત્રતા છે અને રાજ્ય પ્રતિકૂળ પ્રેક્ષકોની સમસ્યાને સંભાળવામાં તેની

અસમર્થતાની દલીલ કરી શકતું નથી.રાજ્ય કાયદાના શાસનને નકારી ન શકે અને બ્લેકમેલ અને ધાકધમકી સામે આત્મસમર્પણ ન કરી શકે એમ કહીને, આ અદાલતે કહ્યું કે તેને અટકાવવું અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવું એ અદાલતની ફરજિયાત ફરજ છે.

(vi) શ્રીમતી. નીલાબતી, આ અદાલતે વચ્ચે તફાવત કર્યો હતો,

(i) કસ્તુરી લાલનો નિર્ણય તેના નોકરોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાની રાજ્યની અરજીને સમર્થન આપે છે, જે અત્યાચારમાં જવાબદારીના ક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત હતી; અને

((૨) સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાના સિદ્ધાંતને બંધારણીય યોજનામાં લાગુ પડતા નથી તેવા મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટે રાજ્યની જવાબદારી.ફકરા ૩૪માં, જેમાં ડૉ. એ. એસ. આનંદ, જે. નો અલગ પરંતુ સંમત અભિપ્રાય છે, કાયદાનો સારાંશ નીચે મુજબ છેઃ"૩૪. જાહેર કાયદાની કાર્યવાહી ખાનગી કાયદાની કાર્યવાહી કરતાં અલગ હેતુ પૂરો કરે છે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ બાંયધરીકૃત બિનકાર્યક્ષમ અધિકારના સ્થાપિત ઉલ્લંઘન માટે આ અદાલત દ્વારા અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ અથવા ઉચ્ચ અદાલતો દ્વારા અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ કાર્યવાહીમાં અનુકરણીય નુકસાન તરીકે નાણાકીય વળતરની રાહત એ જાહેર કાયદામાં ઉપલબ્ધ ઉપાય છે અને તે નાગરિકના બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અને

બિનકાર્યક્ષમ અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટે કડક જવાબદારી પર આધારિત છે.જાહેર કાયદાનો હેતુ માત્ર જાહેર સત્તાને સુસંસ્કૃત બનાવવાનો નથી, પરંતુ નાગરિકોને ખાતરી આપવાનો પણ છે કે તેઓ એક કાનૂની વ્યવસ્થા હેઠળ જીવે છે જેનો હેતુ તેમના હિતોનું રક્ષણ કરવાનો અને તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો છે.તેથી, જ્યારે અદાલત મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ અથવા રક્ષણની માંગ કરતી બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહીમાં "વળતર" આપીને રાહત આપે છે, ત્યારે તે જાહેર કાયદા હેઠળ ગુનેગારને સજા કરીને અને નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની તેની જાહેર ફરજમાં નિષ્ફળ રહેલા રાજ્ય પર જાહેર ખોટી જવાબદારી નક્કી કરીને આમ કરે છે.આવા કિસ્સાઓમાં વળતરની ચુકવણીને સમજવી જોઈએ નહીં, કારણ કે તે સામાન્ય રીતે ખાનગી કાયદા હેઠળ નુકસાન માટે નાગરિક કાર્યવાહીમાં સમજવામાં આવે છે, પરંતુ જાહેર ફરજના ઉલ્લંઘનને કારણે થયેલા ખોટા કામ માટે, નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ ન કરવા માટે જાહેર કાયદા હેઠળ 'નાણાકીય સુધારા' કરવાના આદેશ દ્વારા રાહત આપવાના વ્યાપક અર્થમાં સમજવામાં આવે છે.વળતર તેની જાહેર કાયદાની ફરજના ઉલ્લંઘન માટે ગુનેગાર સામે આપવામાં આવેલા 'અનુકરણીય નુકસાન' ની પ્રકૃતિમાં છે અને પીડિત પક્ષને અપકૃત્ય પર આધારિત કાર્યવાહીમાં ખાનગી કાયદા હેઠળ વળતરનો દાવો કરવા માટે ઉપલબ્ધ અધિકારોથી સ્વતંત્ર છે, સક્ષમ અધિકારક્ષેત્રની અદાલતમાં મુકદ્દમો દાખલ કરીને અથવા/અને ગુનેગાર સામે દંડાત્મક કાયદા હેઠળ કાર્યવાહી કરે છે."

(vii) લખનૌ વિકાસ સત્તામંડળ વિરુદ્ધ. એમ. કે. ગુપ્તા ૬૯ આ અદાલતે ધ્યાન દોર્યું હતું કે જાહેર સત્તામંડળોની તેમની મનસ્વી અને સત્તાની બહારની ક્રિયાઓ માટે જવાબદારીના વહીવટી કાયદાએ ઘણી પ્રગતિ કરી છે અને હવે આ અદાલત અને અંગ્રેજી અદાલતો બંને દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે છે કે રાજ્ય તેના કર્મચારીઓની મનસ્વી ક્રિયાઓને કારણે નાગરિકને થયેલા નુકસાન અથવા ઈજાની ભરપાઈ કરવા માટે જવાબદાર છે.

(viii) બોધિસત્વ ગૌતમ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ણય વિશેષ સંજોગોમાં લેવામાં આવ્યો હતો.કોલેજની એક વિદ્યાર્થિનીએ આઈપીસીની કલમ ૩૧૨,૪૨૦,૪૯૩,૪૯૬ અને ૪૯૮એ હેઠળ કથિત ગુનાઓ માટે લેક્ચરર સામે ફરિયાદ નોંધાવી હતી. લેક્ચરરે ફરિયાદને રદ કરવા માટે કલમ ૪૮૨ Cr.P.C હેઠળ હાઈકોર્ટમાં અરજી કરી હતી.હાઇકોર્ટે રદ કરવાની અરજી ફગાવી દીધી હતી.જ્યારે લેક્ચરરે સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજી દાખલ કરી હતી, ત્યારે આ અદાલતે માત્ર એસ. એલ. પી. ને જ બરતરફ કરી નહોતી, પરંતુ ફરિયાદી પક્ષની પેન્ડન્સી દરમિયાન તેને વાજબી માસિક જાળવણી ચૂકવવા માટે કેમ ન કહેવામાં આવે તે પ્રશ્ન પર સુઓ મોટો નોટિસ પણ જારી કરી હતી.છેવટે, આ અદાલતે એવું કહીને માસિક વચગાળાનું વળતર ચૂકવવાનો આદેશ આપ્યો કે જેનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે તે કલમ ૨૧ હેઠળ મહિલાઓનો મૂળભૂત અધિકાર છે અને તેથી આ અદાલત દ્વારા કલમ ૩૨ હેઠળ બિન–રાજ્ય અભિનેતા (એટલે કે

આરોપી) સામે પણ ઉપાય પ્રદાન કરી શકાય છે.આ નિર્ણય રેલવે બોર્ડના અધ્યક્ષ અને અન્ય વિરુદ્ધ રેલવે બોર્ડમાં મંજૂરી સાથે ટાંકવામાં આવ્યો હતો.ચંદ્રિમા દાસ (શ્રીમતી) અને અન્ય.

(ix) વિદ્વાન ન્યાયમિત્ર દ્વારા યોગ્ય રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે તેમ, આ અદાલતે પર્યાવરણીય કાયદાના શાસન હેઠળ બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે નુકસાનીનો ચુકાદો આપ્યો છે, જ્યારે પણ તેઓ કલમ ૨૧ હેઠળ અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરતા જોવા મળે છે.દાખલા તરીકે, આ અદાલત એમ. સી. મહેતા વિરુદ્ધના કેસ સાથે સંબંધિત હતી. કમલ નાથ ૭૧ જ્યાં એક કંપનીએ બિયાસ નદીના કિનારે એક ક્લબ બનાવ્યું હતું, જે અંશતઃ સરકાર પાસેથી લીઝ પર લેવામાં આવ્યું હતું અને અંશતઃ જંગલની જમીનમાં અતિક્રમણ કરીને અને નદીનો પ્રવાહ ફેરવીને.વેલ્લોર સિટિઝન્સ વેલ્ફેર ફોરમ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૭૨ માં લેન્ડસ્કેપ "પ્રદૂષક ચૂકવણી સિદ્ધાંત" અને "સાવચેતી સિદ્ધાંત" નો ઉપયોગ કરીને અને ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર એન્વિરોલિગલ એક્શન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૭૩ માં પણ અરજી કરી, આ અદાલતે ખાનગી મોટેલના માલિકને વિસ્તારના ઇકોલોજીના પુનઃસ્થાપનના ખર્ચ માટે વળતર ચૂકવવા માટે જવાબદાર ઠેરવ્યા.ત્યારબાદ, મોટેલને કારણદર્શક નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી કે શા માટે તેમને અધોગતિ પામેલા પર્યાવરણને બદલવા માટે વળતર ચૂકવવા માટે ન કહેવામાં આવે અને શા માટે પ્રદૂષણ દંડ ન લાદવો જોઈએ.જવાબમાં, મોટેલએ આ અદાલત સમક્ષ દલીલ કરી હતી કે કલમ ૩૨

હેઠળની કાર્યવાહીમાં પીડિતોને વળતર આપવા માટે આ અદાલત માટે ખુલ્લું છે કે જેમના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે અથવા જેઓ મનસ્વી કાર્યકારી કાર્યવાહીનો ભોગ બને છે અથવા જાહેર અધિકારીઓના અત્યાચારી વર્તનનો ભોગ બને છે, તેમ છતાં અદાલત તે કાર્યવાહી માટે દોષિત લોકો પર કોઈ દંડ લાદશે નહીં.મોટેલમાં એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે દંડ એ ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રનો એક ઘટક છે અને તેથી દંડ લાદવો એ કલમ ૨૦ અને ૨૧નું ઉલ્લંઘન હશે.આ અદાલતે, જ્યાં સુધી દંડના ઘટકની વાત છે ત્યાં સુધી ઉપરોક્ત દલીલને સ્વીકારતી વખતે, મોટેલને નવી નોટિસ જારી કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો, જેમાં પહેલેથી જ આપવામાં આવેલા નુકસાન ઉપરાંત, અનુકરણીય નુકસાન કેમ ન આપવામાં આવે તેનું કારણ બતાવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.ત્યારબાદ, આ અદાલતે એમ. સી. મહેતા વિરુદ્ધ ચુકાદો આપ્યો હતો. કમલ નાથ (ફૂટનોટ no.૧૫ પર ઉપરોક્ત) નીચે પ્રમાણે છેઃ"૧૦. કલમ ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણની બાબતમાં, જાહેર કાયદાના ક્ષેત્ર હેઠળ, અદાલતે બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળની તેની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને, ઉદ્યોગો ચલાવીને અથવા પર્યાવરણમાં પ્રદૂષણ ફેલાવવાની અસર કરતી અન્ય કોઈપણ પ્રવૃત્તિ દ્વારા પર્યાવરણીય સંતુલનને ખલેલ પહોંચાડવા માટે જવાબદાર લોકો સામે નુકસાનીનો ચુકાદો આપ્યો છે.કોર્ટ નુકસાની ચુકવતી વખતે "પોલ્યુટરપેય પ્રિન્સિપલ" નો પણ અમલ કરે છે, જેને પ્રદૂષણ અને નિયંત્રણના ખર્ચની ચૂકવણીના સાધન તરીકે વ્યાપકપણે સ્વીકારવામાં આવે છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ગુનેગાર, પ્રદૂષક, પર્યાવરણને થતા નુકસાનની ભરપાઈ

કરવાની જવાબદારી હેઠળ છે.”

(x) ગ્રાહક શિક્ષણ અને સંશોધન કેન્દ્ર અને અન્યમાં વિ.યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને Ors.૭૪, આ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે યોગ્ય કિસ્સાઓમાં કોર્ટ નોકરીદાતાને યોગ્ય નિર્દેશો આપી શકે છે, પછી ભલે તે રાજ્ય હોય કે તેના ઉપક્રમ અથવા ખાનગી નોકરીદાતા, જીવનના અધિકારને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે, કાર્યસ્થળના પ્રદૂષણને રોકવા માટે, પર્યાવરણનું રક્ષણ, કામદારોના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ અને લોકોની સલામતી અને આરોગ્ય માટે મફત અને પ્રદૂષિત પાણીનું સંરક્ષણ.અદાલત તે કેસમાં એસ્બેસ્ટોસ ઉદ્યોગોમાં કાર્યરત કામદારોને પીડાતા વ્યવસાયિક આરોગ્ય જોખમો અને રોગો સાથે વ્યવહાર કરી રહી હતી.અહેવાલના ફકરા ૨૯ માં, આ અદાલતે કહ્યું, "તેથી તે સ્થાયી કાયદો છે કે જાહેર કાયદામાં વળતર માટેનો દાવો મૂળભૂત અને માનવ અધિકારોના અમલીકરણ અને રક્ષણ માટે અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ ઉપલબ્ધ ઉપાય છે.... તે રાજ્ય, તેના સેવકો, તેના સાધનો, કંપની અથવા વ્યક્તિ દ્વારા તેમની સત્તાઓના કથિત ઉપયોગ અને કાયદા અથવા લાઈસન્સ હેઠળ દાવો કરાયેલા અધિકારોના અમલીકરણમાં અથવા બંધારણ અથવા કાયદા હેઠળ કોઈપણ અધિકાર અથવા ફરજના અમલીકરણ માટે કરવામાં આવેલા ઉલ્લંઘન માટે ઉપલબ્ધ નિવારણની વ્યવહારુ અને સસ્તી રીત છે.”

(xi) વિશાખા વિ. રાજસ્થાન રાજ્યમાં.૭૫, આ અદાલતે કાયદાની

ગેરહાજરીમાં, કામ કરતી મહિલાઓના લૈંગિક સમાનતાના અધિકારના અમલીકરણ માટે, કામ કરતી મહિલાઓના મૂળભૂત અધિકારોને લાગુ કરવા અને કાર્યસ્થળમાં મહિલાઓની જાતીય સતામણી અટકાવવા માટે દાખલ કરવામાં આવેલી ક્લાસ એક્શન પિટિશનમાં માર્ગદર્શિકાઓ નિર્ધારિત કરી હતી.માર્ગદર્શિકામાં જાહેર અને ખાનગી નોકરીદાતાઓ પર અનુચ્છેદ ૧૪,૧૫,૧૯ (૧) (જી) અને ૨૧ હેઠળ કામ કરતી મહિલાઓને આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન કરવાની જવાબદારી લાદવામાં આવી છે.મેધા કોતવાલ લીલે એન્ડ ઓર્સ વિ.ભારત સંઘ, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે વિશાખા (ઉપરોક્ત) માં ચુકાદાના ૧૫ વર્ષ પછી પણ, ઘણા રાજ્યોએ જરૂરી સુધારા કર્યા નથી અથવા માર્ગદર્શિકાનો અસરકારક રીતે અમલ કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે.આ અદાલતે ફકરા ૪૪.૪ માં એક નિર્દેશ જારી કર્યોઃ

" ૪૪.૪ રાજ્યના પદાધિકારીઓ અને ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રના સાહસો/સંસ્થાઓ/સંસ્થાઓ/સંસ્થાઓ વગેરે વિશાખા [વિશાખા વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય, ૧૯૯૭ એસ. સી. સી. (સી. આર. આઈ.) ૯૩૨] માર્ગદર્શિકાનું સંપૂર્ણ અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે પૂરતી વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરશે અને વધુમાં એવી જોગવાઈ કરશે કે જો કથિત સતામણી કરનાર દોષિત પુરવાર થાય, તો ફરિયાદી પીડિતાને આવા સતામણી કરનાર સાથે/તેની હેઠળ કામ કરવા માટે દબાણ કરવામાં ન આવે અને જ્યાં યોગ્ય અને શક્ય હોય ત્યાં કથિત સતામણી કરનારની બદલી થવી જોઈએ.વધુ જોગવાઈ કરવી જોઈએ કે

સાક્ષીઓ અને ફરિયાદકર્તાઓની સતામણી અને ધાકધમકી સામે કડક શિસ્તભંગની કાર્યવાહી કરવામાં આવશે."

(xii) ગીતા હરિહરન (સુશ્રી) અને અન્ન વિ.ભારતીય રિઝર્વ બેંક અને આ અદાલત હિંદુ લઘુમતી અને વાલીપણું અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૬ (એ) અને વાલીઓ અને વોર્ડ અધિનિયમ, ૧૮૯૦ની કલમ ૧૯ (બી) ને પડકારતી હતી, જેમાં પિતાને સગીર પુત્ર અને અપરિણીત પુત્રીની વ્યક્તિ અને સંપત્તિનો કુદરતી વાલી જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો."પિતા પછી" આ જોગવાઈઓ હેઠળ માતાને કુદરતી વાલી તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હતી.આ જોગવાઈઓના પરિણામે બાળકો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે એકબીજાથી અલગ થયેલી પત્નીઓને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.સી. ઈ. ડી. એ. ડબલ્યુ. જેવા અમુક આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો હેઠળ મહિલાઓની ગરિમા અને લૈંગિક સમાનતાના અધિકારમાં રાજ્યની જવાબદારીઓને વાંચીને, જે અનુચ્છેદ ૨૧ અને ૧૪માં શોધી શકાય છે, આ અદાલતે "પછી" શબ્દનો અર્થ "ની ગેરહાજરીમાં" વાંચી નાંખ્યો હતો.આવા અર્થઘટન દ્વારા, આ અદાલતે કૌટુંબિક કાયદાના ક્ષેત્રમાં એક શબ્દનો અર્થઘટન કરવા માટે મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

(xiii) ઈન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા.૭૮, આર્મી કોલેજ ઓફ મેડિકલ સાયન્સની પ્રવેશ પરીક્ષામાં મેળવેલા ગુણના આધારે માત્ર સૈન્ય કર્મચારીઓના વાલીઓને જ પ્રવેશ આપવાની નીતિ પડકાર હેઠળ હતી.જે પ્રશ્ન વિચારણા માટે આવ્યો હતો તે એ હતો કે શું ખાનગી સંસ્થા દ્વારા આ

ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથા બંધારણની કલમ ૧૫નું ઉલ્લંઘન હશે.આ અદાલતે ફકરા ૧૮૭ માં કહ્યું:

"૧૮૭. ટી. એમ. એ. પાઈ [(૨૦૦૨) ૮ એસ. સી. સી. ૪૮૧] અનુસાર શિક્ષણ એ પેટા કલમ હેઠળનો વ્યવસાય છે.

((છ) અનુચ્છેદ ૧૯ના ખંડ (૧) ની, અને તે એવી સેવા છે જે એવી ફી માટે આપવામાં આવે છે જે તે સેવા પ્રદાન કરવા માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાના તમામ ખર્ચની સાથે વાજબી વધારાની કાળજી લે છે, અને સામાન્ય લોકોમાંના બધાને આપવામાં આવે છે, જેઓ અન્યથા લાયકાત ધરાવે છે, તો આવી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ પણ અનુચ્છેદના ખંડ (૨) ની શિસ્તને આધિન રહેશે.

૧૫. આ સંબંધમાં, અનુચ્છેદ ૧૫ના ખંડ (૨) ના ઉપરોક્ત સ્પષ્ટીકરણનો ઉદ્દેશ, જ્યારે અનુચ્છેદ ૧૪,૧૫,૧૬ અને અનુચ્છેદ ૩૮માં નિહિત સમતાવાદી ન્યાયશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં વાંચવામાં આવે અને એવી સમાજની સ્થાપના કરવાની આપણી રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓ સાથે વાંચવામાં આવે જેમાં દરજ્જો અને તકની સમાનતા અને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય હોય, તો તેનો અર્થ એ થશે કે આવી સુવિધાઓ પ્રદાન કરતું ખાનગી ક્ષેત્ર તેમની બાબતોનું સંચાલન એવી રીતે ન કરવું જોઈએ કે જે હાલના ભેદભાવ અને ગેરફાયદાઓને પ્રોત્સાહન આપે."

(xiv) સોસાયટી ફોર અનએડેડ પ્રાઈવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન (ઉપરોક્ત) માં, બાળકોના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯ની કલમ ૧૨ની બંધારણીયતાને આ આધાર પર પડકારવામાં આવી હતી કે તે

ખાનગી ક્ષેત્રમાં શાળાઓની સ્થાપના કરનારાઓની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (જી) અને ૩૦નું ઉલ્લંઘન કરે છે.આ જોગવાઈની બંધારણીયતાને જાળવી રાખીને, જેમાં ખાનગી અને રાજ્ય ભંડોળથી ચાલતી તમામ શાળાઓએ વંચિત પૃષ્ઠભૂમિના વિદ્યાર્થીઓ માટે તેના પ્રવેશનો ૨૫ ટકા હિસ્સો અનામત રાખવો જરૂરી છે, આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યોઃ

"૨૨૨. ઉપર ઉલ્લેખિત જોગવાઈઓ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોની અન્ય જોગવાઈઓ સૂચવે છે કે બાળકોને અધિકારોની બાંયધરી આપવામાં આવી છે અને તે અધિકારો બાળકોના અધિકારોની અનુભૂતિને આદર, રક્ષણ અને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સંબંધિત રાજ્યની જવાબદારીઓ ધરાવે છે.રક્ષણ કરવાની જવાબદારી એ આડી અધિકાર સૂચવે છે જે રાજ્ય પર બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ દ્વારા તેનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે જોવાની જવાબદારી મૂકે છે.બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ માટે બાળકોના અધિકારોનું સન્માન કરવું એ બાળકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે અહિંસાની નકારાત્મક ફરજ છે અને અન્ય લોકો દ્વારા બાળકોના અધિકારોના ઉલ્લંઘનને રોકવા માટે તેમના પર સકારાત્મક ફરજ છે, અને બાળકોના અધિકારોને પૂર્ણ કરવા અને પ્રગતિશીલ સુધારણા માટે પગલાં લેવા.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બિન–રાજ્ય પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રોમાં બાળકોના અધિકારોનું કોઈ ઉલ્લંઘન નહીં થાય."

(xv) જીજા ઘોષ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા કેસમાં, અરજદાર, સેરેબ્રલ

પાલ્સીથી પીડાતા વિકલાંગ વ્યક્તિને, અપંગતાને કારણે ફ્લાઈટ ક્રૂ દ્વારા સ્પાઈસજેટના વિમાનને બિનઅનુભવી રીતે ઉતારવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો.આ અરજી એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે એક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા માટે દાખલ કરવામાં આવી હતી કે માનવ ગરિમા અને અસમાનતાનું આ પ્રકારનું ઉલ્લંઘન સમાન પદ ધરાવતી વ્યક્તિઓ સાથે ન થાય.આ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

"૧૦. અરજદાર દ્વારા રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ભારત સંઘ (પ્રતિવાદી ૧) એ સુનિશ્ચિત કરવાની જવાબદારી ધરાવે છે કે તેના નાગરિકો આવા મનસ્વી અને અપમાનજનક ભેદભાવને પાત્ર ન હોય.તે તેમના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે, જેમાં જીવનનો અધિકાર, સમાનતાનો અધિકાર, ભારતના સમગ્ર પ્રદેશમાં મુક્તપણે ફરવાનો અધિકાર અને તેમના વ્યવસાયનું પાલન કરવાનો અધિકાર સામેલ છે.આ અધિકારોનું રક્ષણ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાની રાજ્યની જવાબદારી છે–ખાસ કરીને જેઓ વિકલાંગ છે તેમના માટે...." આ અદાલતે અરજદારને ખાનગી એરલાઇન સામે વળતર એ આધાર પર આપ્યું હતું કે એરલાઇન, એક ખાનગી સાહસ હોવા છતાં, તેના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ.

(xvi) માં ઝી ટેલિફિલ્મ્સ લિમિટેડ વિ.ભારત સંઘ ૮૦, આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે જોકે બી. સી. સી. આઈ. "રાજ્ય" શબ્દના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતું નથી, તે જાહેર ફરજો બજાવે છે અને તેથી જો અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ કોઈ ઉપાય ઉપલબ્ધ ન હોય તો પણ, પીડિત પક્ષ હંમેશા કાયદાની સામાન્ય અદાલતો

સમક્ષ અથવા અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અરજી દ્વારા ઉપાય માંગી શકે છે.આ અદાલતે ધ્યાન દોર્યું હતું કે બંધારણીય અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરનાર માત્ર એટલા માટે મુક્ત થઈ શકતો નથી કારણ કે તે રાજ્ય નથી.આ અદાલત દ્વારા જેનેટ જયપોલ વિ. એસ. આર. એમ. યુનિવર્સિટીમાં "ડીમ્ડ ટુ બી યુનિવર્સિટી" માટે આ તર્કને આ આધાર પર વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો હતો કે તે એક ખાનગી યુનિવર્સિટી હોવા છતાં, તે શિક્ષણ પ્રદાન કરીને "જાહેર કાર્યો" કરી રહી હતી.

૭૭. ઉપરોક્ત તમામ નિર્ણયો દર્શાવે છે કે કેસ કેસના આધારે, આ અદાલતે ઉલ્લંઘન કરાયેલા અધિકારની પ્રકૃતિ અને ઉલ્લંઘનકર્તાની જવાબદારીની હદને ધ્યાનમાં રાખીને આડી અસર લાગુ કરી હતી.પરંતુ આવા કેસો સાથે વ્યવહાર કરવા માટે અદાલતોને ચોક્કસ મૂળભૂત માર્ગદર્શિકા આપવા માટે, આ અદાલતે ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામીમાં એક સાધન વિકસાવ્યું.ગોપનીયતાના અધિકારને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે સમર્થન આપતી વખતે, આ અદાલતે નીચે મુજબનું દૃશ્ય નિર્ધારિત કર્યું:

“૩૯૭. એકવાર આપણે મૂળભૂત અધિકારોની પ્રકૃતિની આ સમજણ પર પહોંચી ગયા પછી, આપણે સંઘની દલીલની મુખ્ય ધારણાને નાબૂદ કરી શકીએ છીએ:કે અધિકાર કાં તો સામાન્ય કાયદાનો અધિકાર અથવા મૂળભૂત અધિકાર હોવો જોઈએ.અધિકારના બે વર્ગો વચ્ચેનો એકમાત્ર ભૌતિક તફાવત–જેમાંથી પ્રકૃતિ અને સામગ્રી સમાન હોઈ શકે છે–અધિકારનું સન્માન કરવાની ફરજની ઘટના

અને તે મંચમાં છે જેમાં આમ કરવામાં નિષ્ફળતાનું નિવારણ કરી શકાય છે.સામાન્ય કાયદાના અધિકારો તેમની કામગીરીમાં આડી હોય છે જ્યારે કોઈના સાથી માણસ દ્વારા તેનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું નામ લઈ શકાય છે અને કાયદાની સામાન્ય અદાલતમાં તેની સામે કાર્યવાહી કરી શકાય છે.બીજી બાજુ બંધારણીય અને મૂળભૂત અધિકારો, એક અમૂર્ત અસ્તિત્વ તરીકે "રાજ્ય" દ્વારા મૂલ્યવાન હિતના ઉલ્લંઘન સામે ઉપાય પૂરો પાડે છે, પછી ભલે તે કાયદા દ્વારા હોય કે અન્યથા, તેમજ ઓળખી શકાય તેવા જાહેર અધિકારીઓ દ્વારા, જે રાજ્યની સત્તાઓથી સજ્જ વ્યક્તિઓ હોય.હીતને એક સાથે સામાન્ય કાયદાના અધિકાર અને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્યતા આપવી એ સંપૂર્ણપણે શક્ય છે.જ્યાં માન્યતા પ્રાપ્ત હિતમાં દખલગીરી રાજ્ય અથવા અનુચ્છેદ ૧૨ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત અન્ય કોઈ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘનનો દાવો કરવામાં આવશે.જ્યાં સમાન હસ્તક્ષેપનો લેખક બિન-રાજ્ય અભિનેતા હોય, ત્યાં સામાન્ય કાયદામાં કાર્યવાહી સામાન્ય અદાલતમાં થશે.

૩૯૮. ગોપનીયતામાં સામાન્ય કાયદાકીય અધિકાર તેમજ મૂળભૂત અધિકાર એમ બંનેનો સ્વભાવ છે.તેની સામગ્રી, બંને સ્વરૂપોમાં, સમાન છે.જે અલગ પડે છે તે છે બોજની ઘટનાઓ અને દરેક સ્વરૂપ માટે અમલીકરણ માટેનું મંચ."

૭૮. આમ, પ્રશ્ન નંબર ૨ નો જવાબ અંશતઃ ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામીમાં

જજ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે આપેલા નિર્ણયમાં જોવા મળે છે.આપણે એ. કે. ગોપાલન વિરુદ્ધ પછી ઉપર સૂચિબદ્ધ ન્યાયિક ઘોષણાઓની પરથી જોયું છે. મદ્રાસ રાજ્યએ તેની પકડ ગુમાવી દીધી છે, આ અદાલતે આરોગ્ય, પર્યાવરણ, પરિવહન, શિક્ષણ અને કેદીઓના જીવન વગેરે જેવા ઘણા ક્ષેત્રોમાં અનુચ્છેદ ૨૧ની પહોળાઈને વિસ્તૃત કરી છે. જેમ કે વિવિયન બોઝ, જે. એ એસ. કૃષ્ણન વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્યમાં કાવ્યાત્મક ભાષામાં કહ્યું હતું કે, "કાયદાની તુચ્છતાને એક ક્ષણ માટે બાજુ પર મૂકી દો અને આ અને તે વિશેના તમામ વિદ્વતાપૂર્ણ વિવાદો અને" અને "અથવા" અથવા "અથવા", અથવા "હોઈ શકે છે" અને "આવશ્યક" વિશેના તમામ વિદ્વતાપૂર્ણ વિવાદોને ભૂલી જાઓ.શબ્દોના માત્ર શબ્દપ્રયોગથી આગળ જુઓ અને બંધારણના હૃદય અને ભાવનામાં ઊંડાણપૂર્વક પ્રવેશ કરો.”.આ અદાલતનો મૂળ વિચાર કે આ અધિકારો માત્ર રાજ્ય સામે જ લાગુ કરી શકાય છે, તે સમયાંતરે બદલાયો છે."રાજ્ય" થી "સત્તાવાળાઓ" માં "રાજ્યની સાધનસામગ્રી" થી "સરકારની એજન્સી" માં "સરકારી પાત્ર સાથે સંવર્ધન" થી "રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવેલા એકાધિકાર દરજ્જાનો આનંદ" થી "ઊંડા અને વ્યાપક નિયંત્રણ" ૮૪ થી "કરવામાં આવતી ફરજો/કાર્યોની પ્રકૃતિ" માં પરિવર્તન થયું હતું.૮૫. તેથી, અમે પ્રશ્ન નંબર ૨ નો જવાબ નીચે મુજબ આપીશું:

“અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળનો મૂળભૂત અધિકાર રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓ સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૩</u>

૭૯. “શું અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે પણ ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારોનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની ફરજ હેઠળ રાજ્ય છે?” આ આપણો ત્રીજો પ્રશ્ન છે.

૮૦. આપણે આગળ વધીએ તે પહેલાં, એક નાનો સુધારો કરવો જરૂરી છે.અનુચ્છેદ ૨૧નો અધિકાર માત્ર નાગરિકોને જ નહીં પરંતુ તમામ વ્યક્તિઓને પણ ઉપલબ્ધ છે.તેથી, પ્રશ્ન નંબર ૩ માં ઉલ્લેખિત 'નાગરિક' શબ્દને 'વ્યક્તિ' તરીકે વાંચવો પડશે.

૮૧. જેમ આપણે ઉપરના ફકરા ૭૩ હેઠળ કોષ્ટકમાં ધ્યાન દોર્યું છે તેમ, અનુચ્છેદ ૨૧માં "રાજ્ય" શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી.આ અનુચ્છેદ૨૧ દરેક વ્યક્તિને બાંહેધરી આપે છે કે તેને કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં.આપણે અગાઉના ફકરાઓમાં અને ફકરા ૭૩માં કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ ભાગ–૩ની યોજનાને ધ્યાનમાં રાખીને એ સ્પષ્ટ છે કે રાજ્યની બે જવાબદારીઓ છે, (૧) કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય વ્યક્તિને તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન કરવી; અને (૨) વ્યક્તિના જીવન અને સ્વતંત્રતા

અન્યથા પણ વંચિત ન રહે તેની ખાતરી કરવી.અનુચ્છેદ ૨૧ એવું નથી કહેતી કે "રાજ્ય કોઈ વ્યક્તિને તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત નહીં રાખે", પરંતુ કહે છે કે "કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત નહીં રાખવામાં આવે".

૮૨. જ્યારે બંધારણ અપનાવવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે "જીવન" અને "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" શબ્દોની આપણી સમજ છેલ્લા સાત દાયકાઓમાં વિકસિત થઈ નથી.તેવી જ રીતે, તે સમયે એવી કલ્પના કે કલ્પના કરવામાં આવી ન હતી કે રાજ્ય સિવાય અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને વંચિત કરવામાં સક્ષમ છે, સિવાય કે શિક્ષાપાત્ર અપરાધ કરીને.પરંતુ કાયદો, જીવન અને સ્વતંત્રતા વિશેની આપણી દાર્શનિક સમજણની વિસ્તરી રહેલી ક્ષિતિજો અને વિજ્ઞાન અને તકનીકીની પ્રગતિ સાથે, આપણને ખ્યાલ આવ્યો છે કે "જીવન એક ખાલી સ્વપ્ન નથી" અને "આપણું હૃદય દફનવિધિ તરફ કૂચ કરતા ઢોલથી ગુંજારાયેલું નથી" ૮૬, ન તો "જીવન મૂર્ખ દ્વારા કહેવાતી વાર્તા છે, અવાજ અને ક્રોધથી ભરપૂર છે, જેનો કોઈ અર્થ નથી".

૮૩. સમય જતાં, આ અદાલતે 'જીવનના અધિકાર' નું અર્થઘટન કર્યું છે, જેમાં (i) આજીવિકા; (ii) જીવનના તે તમામ પાસાઓ કે જે માણસના જીવનને અર્થપૂર્ણ, સંપૂર્ણ અને જીવન જીવવા યોગ્ય બનાવે છે; (iii) માત્ર અસ્તિત્વ અથવા પ્રાણી અસ્તિત્વ કરતાં કંઈક વધુ; (iv) માનવ ગૌરવ સાથે જીવવાનો

(અને મરવાનો) અધિકાર; (v) ખોરાક, પાણી, યોગ્ય વાતાવરણ, તબીબી સંભાળ અને આશ્રયનો અધિકાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.; ((vii) માણસના જીવનને અર્થ આપનારું બધું, જેમ કે તેની પરંપરા, સંસ્કૃતિ, વારસો અને તે વારસાનું સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં રક્ષણ; અને (vii) ગોપનીયતાનો અધિકાર.એવા કેટલાક અધિકારક્ષેત્રો છે જેમણે આ અધિકાર ૮૬ એચ. ડબલ્યુ. લોંગફેલો પાસેથી "એ સાલ્મ ઓફ લાઇફ" ૮૭ મેકબેથમાં શેક્સપીયર પાસેથી "ભૂલી જવાનો અધિકાર" અથવા "યાદ ન રાખવાનો અધિકાર" નો સમાવેશ કરવા માટે લીધો છે.

૮૪. જ્યારે "જીવન" શબ્દનો અર્થ માત્ર ભૌતિક અસ્તિત્વ હોવાનું સમજવામાં આવતું હતું, ત્યારે તેનો અભાવ સામાન્ય રીતે માત્ર રાજ્ય દ્વારા જ શક્ય હોવાનું માનવામાં આવતું હતું, સિવાય કે જ્યાં કોઈ વ્યક્તિએ દંડ સંહિતા હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુનો કર્યો હોય.પરંતુ જે ક્ષણે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ જીવનના અધિકારને અધિકારોના સમૂહમાં વિકસાવવામાં આવ્યો અને જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં વિજ્ઞાન અને તકનીકીની ઘૂસણખોરી થઈ, તે જ ક્ષણે બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ દ્વારા અધિકારથી વંચિત રહેવું પણ શક્ય બન્યું.છેલ્લા ૩ થી ૪ દાયકામાં જે અન્ય વિકાસ થયો છે તે એ છે કે સરકારના ઘણા કાર્યો કાં તો બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓને આઉટસોર્સ કરવામાં આવ્યા છે અથવા જાહેર-ખાનગી ભાગીદારીને સોંપવામાં આવ્યા છે.આ જ કારણ છે કે, ઉચ્ચ અદાલતો અને આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૨૬ અથવા અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ કાર્યવાહીની

જાળવણીક્ષમતા શોધવા માટે લાગુ કરવા માટેના પરીક્ષણોમાં ફેરફાર કર્યો.એક સમયે, અનુચ્છેદ ૩૨/૨૨૬ હેઠળની અરજીની જાળવણીક્ષમતા "પ્રતિવાદી કોણ હતા" તેના પર નિર્ભર હતી.પાછળથી, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અધિકારક્ષેત્ર માટે તેની અનુકૂળતા શોધવા માટે પ્રતિવાદી દ્વારા "ફરજો/કાર્યોની પ્રકૃતિ" પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું.

૮૫. જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા બે અલગ-અલગ વસ્તુઓ છે, ભલે તે સંપૂર્ણતાનો અભિન્ન ભાગ હોય અને તેનો અર્થ અલગ-અલગ હોય.પ્રશ્ન નંબર ૩ એ રીતે લખવામાં આવ્યો છે કે 'જીવનના અભાવ' પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ 'વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અભાવ' પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે અને તે પણ અન્ય વ્યક્તિ અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા. અને (૨) તેનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ.તેથી, આપણે આપણી ચર્ચામાં બે પાસાઓ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું, એટલે કેઃ

((i) બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ દ્વારા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અભાવ; અને (ii) રાજ્યની ફરજ."વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અને ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં તેના મૂળ અભિવ્યક્તિનું વિસ્તૃત વર્ણન સિદ્ધરામ સતલિંગપ્પા મેત્રે વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ૮૮ માં આ અદાલતના ચુકાદામાં મળી શકે છે.અમારા હેતુ માટે તે કહેવું પૂરતું છે કે આ ચુકાદામાં, આ અદાલતે અહેવાલના ફકરા ૫૩ માં ઓળખી કાઢ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૨૧ બે અધિકારોની બાંયધરી આપે છે, એટલે કે, (i) જીવનનો

અધિકાર; અને (ii) વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અધિકાર.તેથી, પ્રશ્ન નંબર ૩ જે રીતે ઘડવામાં આવ્યો છે તેના કારણે, આપણે આપણી ચર્ચાને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા સુધી મર્યાદિત રાખવાનો પ્રયાસ કરીશું, જો કે કેટલીકવાર બંને ઓવરલેપ થઈ શકે છે અથવા એકબીજા સાથે અદલાબદલી થઈ શકે છે.

૮૬. અનુચ્છેદ ૨૧માં દેખાતી "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિને આ અદાલત દ્વારા એ. કે. ગોપાલન (ઉપરોક્ત) માં કેદ દ્વારા અથવા અન્યથા વ્યક્તિના શારીરિક સંયમથી મુક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી હતી.જો કે, "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિની સમજ ખરક સિંહ વિરુદ્ધમાં વિસ્તૃત થઈ. U.P.૮૯ ની સ્થિતિ એ એક એવો કેસ હતો જેમાં એક વ્યક્તિ કે જેના પર મૂળરૂપે લૂંટફાટના ગુના માટે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને બાદમાં પુરાવાના અભાવે મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો, તેને પોલીસ દ્વારા દેખરેખ હેઠળ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તેનું નામ યુ. પી. પોલીસ નિયમો હેઠળ હિસ્ટ્રીશીટમાં સામેલ કરવામાં આવ્યું હતું.પરિણામે, તેણે વારંવાર પોલીસ સ્ટેશનની મુલાકાત લેવી પડતી હતી.કેટલીકવાર પોલીસ રાત્રે તેમના ઘરની મુલાકાત લેતી હતી.જ્યારે પણ તે ગામની બહાર જતો ત્યારે તેઓ દરવાજો ખખડાવતા, તેની ઊંઘમાં ખલેલ પહોંચાડતા અને પોલીસને જાણ કરવાનું કહેતા.જોકે બહુમતી દ્વારા, બંધારણીય ખંડપીઠે ખરક સિંહ (ઉપરોક્ત) માં ચુકાદો આપ્યો હતો કે સ્થાનિક મુલાકાતોને મંજૂરી આપતું નિયમન ગેરબંધારણીય છે, બહુમતીએ આ આધાર પર પોલીસ સર્વેલન્સને સમર્થન આપ્યું હતું કે (તે સમયે) ગોપનીયતાનો

અધિકાર મૂળભૂત અધિકારોનો ભાગ બન્યો ન હતો.પરંતુ કે. સુબ્બા રાવ, જે. પોતાના માટે બોલતા અને જે. સી. શાહ, જે. એ માન્યું કે કલમ ૨૧ માં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ ગોપનીયતાનો સમાવેશ કરવા માટે પૂરતો વ્યાપક છે.એ. કે. ગોપાલનમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ વિચાર કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે શારીરિક સંયમ જરૂરી હતો, જે કે. સુબ્બા રાવ, જે. દ્વારા ખરક સિંહમાં તેમના લઘુમતી અભિપ્રાયમાં સંપૂર્ણપણે બદલવામાં આવ્યો હતો.વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને સંપૂર્ણપણે નવું પરિમાણ આપતા, કે. સુબ્બા રાવ, જે. એ કહ્યું:

"(૩૧) ...આ અભિવ્યક્તિ એટલી વ્યાપક છે કે તેની હિલચાલ પર મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધોથી મુક્ત રહેવાનો અધિકાર છે.આધુનિક યુગમાં "બળજબરી" શબ્દને સંકુચિત અર્થમાં સમજી શકાતો નથી.એક અસભ્ય સમાજમાં જ્યાં કોઈ અવરોધ નથી, માત્ર શારીરિક નિયંત્રણો વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં ઘટાડો કરી શકે છે, પરંતુ જેમ જેમ સંસ્કૃતિ આગળ વધે છે તેમ તેમ મનોવૈજ્ઞાનિક નિયંત્રણો શારીરિક કરતાં વધુ અસરકારક હોય છે.માણસના મનની સ્થિતિ માટે ઉપયોગમાં લેવાતી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ વાસ્તવિક અર્થમાં શારીરિક નિયંત્રણો છે, કારણ કે તેઓ અપેક્ષિત અને અપેક્ષિત પોલાણ દ્વારા વ્યક્તિની ક્રિયાઓને દિશા આપતા શારીરિક ભય પેદા કરે છે.તેવી જ રીતે એવી પરિસ્થિતિઓની રચના કે જે જરૂરી રીતે અવરોધો અને ભય સંકુલ પેદા કરે છે તેને શારીરિક નિયંત્રણો તરીકે વર્ણવી શકાય છે.વધુમાં, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અધિકાર માત્ર તેની હિલચાલ પર

મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધોથી મુક્ત રહેવાનો જ નહીં, પરંતુ તેના ખાનગી જીવન પરના અતિક્રમણથી પણ મુક્ત રહેવાનો અધિકાર લે છે.તે સાચું છે કે આપણું બંધારણ સ્પષ્ટ રીતે ગોપનીયતાના અધિકારને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે જાહેર કરતું નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત અધિકાર વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો એક આવશ્યક ઘટક છે.દરેક લોકશાહી દેશ ઘરેલું જીવનને પવિત્ર બનાવે છે; તેનાથી તેને આરામ, શારીરિક સુખ, મનની શાંતિ અને સલામતી મળે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.છેલ્લા ઉપાયમાં, વ્યક્તિનું ઘર, જ્યાં તે તેના પરિવાર સાથે રહે છે, તે તેનો "કિલ્લો" છે; તે તેની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પરના અતિક્રમણ સામે તેની પ્રાચીર છે.પોલીસ દ્વારા મનસ્વી ઘૂસણખોરી સામે વ્યક્તિની ગોપનીયતાની સુરક્ષાના મહત્વ તરફ ધ્યાન દોરતા, તે પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ, જે. ફ્રેન્કફર્ટરના (૧૯૪૮) ૩૩૮ યુ. એસ. ૨૫ માં ગર્ભિત શબ્દો, ભારતીય ઘર માટે અમેરિકન ઘર માટે ઓછા લાગુ પડી શકે છે.જો કોઈ વ્યક્તિની હિલચાલ પર શારીરિક નિયંત્રણો તેની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને અસર કરે છે, તો તેના ખાનગી જીવન પર શારીરિક અતિક્રમણ તેને મોટા પ્રમાણમાં અસર કરશે.ખરેખર, માણસના શારીરિક સુખ અને સ્વાસ્થ્ય માટે તેની ગોપનીયતામાં ગણતરીપૂર્વકની દખલગીરી કરતાં વધુ હાનિકારક કંઈ નથી.તેથી, અમે અનુચ્છેદ ૨૧ માં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારને વ્યક્તિના તેના વ્યક્તિ પરના પ્રતિબંધો અથવા અતિક્રમણથી મુક્ત રહેવાના અધિકાર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરીશું, પછી ભલે તે પ્રતિબંધો અથવા અતિક્રમણ સીધા લાદવામાં આવે અથવા પરોક્ષ રીતે ગણતરીના પગલાં દ્વારા લાવવામાં આવે.તે આમ સમજી શકાય છે કે નિયમન

૨૩૬ હેઠળ સર્વેલન્સના તમામ કૃત્યો બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ અરજદારના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે." જેમ કે રોહિન્ટન નરીમન, જે. દ્વારા મોહંમદમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.આરિફ ઉર્ફે અશફાક વિ. "સુબ્બા રાવ અને શાહ, જે. જે. નો લઘુમતી ચુકાદો આખરે રુસ્તમ કાવાસજી કૂપર વિ. માં કાયદો બની ગયો. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા૯૧ (બેંક રાષ્ટ્રીયકરણ કેસ), જેમાં ૧૧ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે આખરે એ. કે. ગોપાલનમાં વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયને નકારી કાઢ્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે વિવિધ કલમોમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ મૂળભૂત અધિકારો પરસ્પર વિશિષ્ટ નથી.

૮૭. જો યુ. પી. પોલીસ નિયમોને ખરક સિંહમાં પડકારવામાં આવ્યા હતા, તો મધ્યપ્રદેશ રાજ્ય દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા સમાન નિયમોને ગોવિંદ વિરુદ્ધમાં પડકારવામાં આવ્યા હતા. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય ૯૨.આ અદાલતે વિવાદિત નિયમોને સમર્થન આપ્યું હોવા છતાં, કે. કે. મેથ્યુ, જે. એ ધ્યાન દોર્યું:

"૨૫. નાગરિકોના અધિકારો અને સ્વતંત્રતાઓ બંધારણમાં એવી બાંયધરી આપવા માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે કે વ્યક્તિ, તેનું વ્યક્તિત્વ અને તેના વ્યક્તિત્વ પર છાપ ધરાવતી વસ્તુઓ સત્તાવાર હસ્તક્ષેપથી મુક્ત રહેશે સિવાય કે જ્યાં ઘૂસણખોરી માટે વાજબી આધાર અસ્તિત્વમાં હોય."પ્રોફેસર કોર્વિન દ્વારા રચાયેલ શબ્દસમૂહ "સરકાર વિરુદ્ધ સ્વતંત્રતા" આ વિચારને જોરદાર રીતે વ્યક્ત કરે છે.આ અર્થમાં, નાગરિકોના ઘણા મૂળભૂત અધિકારોને ગોપનીયતાના

અધિકારમાં યોગદાન તરીકે વર્ણવી શકાય છે.

*** *** ***

૨૭. ઘરની ગોપનીયતાની સુરક્ષા માટે બે સંભવિત સિદ્ધાંતો છે.પ્રથમ એ છે કે ઘરની પ્રવૃત્તિઓ અન્યને માત્ર એટલી હદે નુકસાન પહોંચાડે છે કે તેઓ માત્ર એ વિચારને પરિણામે ગુનો કરે છે કે વ્યક્તિઓ આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ હોઈ શકે છે અને આવી 'હાનિ' રાજ્ય દ્વારા બંધારણીય રીતે રક્ષણપાત્ર નથી.બીજું એ છે કે વ્યક્તિઓને અભયારણ્યની જગ્યાની જરૂર છે જ્યાં તેઓ સામાજિક નિયંત્રણથી મુક્ત થઈ શકે.આવા અભયારણ્યનું મહત્વ એ છે કે વ્યક્તિઓ માસ્ક છોડી શકે છે, તેઓ પોતાની જાતને સ્વીકારવા માંગે છે તે છબીને વિશ્વ પર રજૂ કરવાથી થોડા સમય માટે દૂર રહી શકે છે, એક એવી છબી જે તેમના સ્વભાવની વાસ્તવિકતાઓને બદલે તેમના સાથીઓના મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરી શકે છે. [૨૬ સ્ટેનફોર્ડ લૉ રેવ. ૧૧૬૧,૧૧૮૭ જુઓ] "

૮૮. આમ, એ. કે. ગોપાલનમાં આ અદાલતની સમજ કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રહેવા માટે શારીરિક સંયમ જરૂરી છે, તેમાં ખરક સિંહ અને ગોવિંદ (સુપ્રા) માં ફેરફાર થયો.ત્યાંથી, કાયદો સતવંત સિંહ સાહની વિ. ડી. રામારત્નમ, સહાયક પાસપોર્ટ અધિકારી, નવી દિલ્હી ૯૩ માં આગામી તબક્કા તરફ આગળ વધ્યો, જ્યાં આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે બહુમતીથી ચુકાદો આપ્યો હતો કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારમાં મુસાફરીનો અધિકાર અને વિદેશ પ્રવાસનો અધિકાર સામેલ છે.ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં એવું માનવામાં

આવ્યું હતું કે આપણા બંધારણમાં "સ્વતંત્રતા" એ જ વ્યાપક અર્થ ધરાવે છે જે યુ. એસ. બંધારણના પમા અને ૧૪મા સુધારા દ્વારા "સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિને આપવામાં આવ્યો છે અને અનુચ્છેદ ૨૧માં "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિ માત્ર બંધારણની કલમ ૧૯માં સમાવિષ્ટ "સ્વતંત્રતા" ના ઘટકોને બાકાત રાખે છે.અદાલતે એવું માન્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૧ માં "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિ મુસાફરી અને વિદેશ પ્રવાસના અધિકારમાં લે છે, પરંતુ ભારતના તમામ પ્રદેશોમાં ફરવાનો અધિકાર તેના દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યો નથી કારણ કે તે ખાસ કરીને અનુચ્છેદ ૧૯ માં પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે."

૮૯. સતવંત સિંહ (ઉપરોક્ત) એક વેપારીનો કેસ હતો, જેને નિકાસ અને આયાત નિયંત્રણ અધિનિયમ હેઠળ તેની સામે પડતર તપાસને કારણે, તેને ભારતની બહાર મુસાફરી કરતા અટકાવવાના હેતુથી, તેનો પાસપોર્ટ સુપરત કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો. એ નોંધવું આવશ્યક છે કે આ કેસ પાસપોર્ટ અધિનિયમ, ૧૯૬૭ ના કાયદા પહેલાંનો હતો.

૯૦. પાસપોર્ટ કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી, મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ ૯૪ કેસમાં ૭ ન્યાયાધીશોની બેન્ચનો નિર્ણય આવ્યો.તેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે વિદેશ પ્રવાસનો અધિકાર એ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારનો એક ભાગ છે અને કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય તેને વંચિત કરી શકાતો નથી.

૯૧. ત્યારબાદ બંધુઆ મુક્તિ મોરચા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને Ors.૯૫ માં નિર્ણય આવ્યો.આ એક એવો કેસ હતો જેમાં એક એનજીઓ દ્વારા અદાલતને સંબોધવામાં આવેલા પત્રમાં અમાનવીય પરિસ્થિતિઓમાં પથ્થરની ખાણોમાં કામ કરતા લોકોની દુર્દશાને ઉજાગર કરવામાં આવી હતી, જેને જાહેર હિતની અરજી તરીકે ગણવામાં આવી હતી.તેમાંથી કેટલાક કામદારો વાસ્તવમાં બંધુઆ મજૂરો હતા.આ અદાલતે રાજ્ય સરકારો અને ખાણોના ભાડૂતને નોટિસ જારી કર્યા પછી, રિટ અરજીની જાળવણીક્ષમતા અંગે પ્રારંભિક વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો.પ્રારંભિક વાંધાને નકારી કાઢતી વખતે, આ અદાલતે વ્યાપકપણે સૂચવ્યું હતું કે તે બંધુઆ મજૂરોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું હતું અને તે પ્રકારના કિસ્સાઓમાં રાજ્ય અને અદાલતની ફરજો શું હતી.નિર્ણયનો સંબંધિત ભાગ આ રીતે વાંચે છેઃ

"૯. ... આપણે વિચારવું જોઈએ કે જો કોઈ નાગરિક અદાલત સમક્ષ એવી ફરિયાદ કરે કે મોટી સંખ્યામાં ખેડૂતો અથવા કામદારો બંધુઆ કામદારો છે અથવા કેટલાક ખાણ ભાડૂત અથવા ઠેકેદારો અથવા નોકરીદાતાઓ દ્વારા શોષણનો ભોગ બની રહ્યા છે અથવા સામાજિક કલ્યાણ કાયદાના લાભથી વંચિત છે, તો રાજ્ય સરકાર, જે અમારી બંધારણીય યોજના હેઠળ, દરેક માટે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય અને દરેક માટે દરજ્જો અને તકની સમાનતા લાવવાની નવી સામાજિક આર્થિક વ્યવસ્થા લાવવાનું મિશન ધરાવે છે, તે અદાલત દ્વારા

તપાસને આવકારશે, જેથી જો તે મળી આવે કે હકીકતમાં બંધુઆ મજૂરો છે અથવા કામદારો બંધુઆ નથી તો પણ. બોન્ડેડ લેબર સિસ્ટમ (નાબૂદી) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ માં વ્યાખ્યાયિત શબ્દના કડક અર્થમાં, પરંતુ તેમને બળજબરીથી મજૂરી પૂરી પાડવા માટે બનાવવામાં આવે છે અથવા સંપૂર્ણ વંચિતતા અને અધઃપતનના જીવન માટે સમર્પિત કરવામાં આવે છે, આવી પરિસ્થિતિને રાજ્ય સરકાર દ્વારા સુધારી શકાય છે.જો રાજ્ય સરકારને પોતાની તપાસથી સંતોષ થાય કે કામદારો બંધાયેલા નથી અને તેમને બળજબરીથી મજૂરી પૂરી પાડવા માટે ફરજ પાડવામાં આવતી નથી અને તેઓ જીવનની તમામ મૂળભૂત જરૂરિયાતો સાથે યોગ્ય સ્થિતિમાં જીવી રહ્યા છે અને કામ કરી રહ્યા છે, તો રાજ્ય સરકારે જ્યારે કોઈ નાગરિક દ્વારા ફરિયાદ કરવામાં આવે ત્યારે કોર્ટ દ્વારા તપાસ કરાવવી જોઈએ નહીં, પરંતુ તે કોર્ટ અને કોર્ટ દ્વારા, દેશના લોકોને સંતોષવા માટે ચિંતિત હોવી જોઈએ કે તે તેની બંધારણીય જવાબદારીને ન્યાયી અને પર્યાપ્ત રીતે નિભાવી રહી છે અને કામદારોને સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયની ખાતરી આપવામાં આવી રહી છે....”

૯૨. તેથી, ત્રણ મોટી સફળતાઓ મળી, પ્રથમ ખરક સિંહમાં, બીજી સતવંત સિંહ અને મેનકા ગાંધી (સુપ્રા) માં અને ત્રીજી બંધુઆ મુક્તિ મોરચા (સુપ્રા) માં. પ્રથમ સફળતા એ હતી કે લઘુમતીનો અભિપ્રાય હતો કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને વંચિત રાખવા માટે શારીરિક સંયમ જરૂરી નથી અને મનોવૈજ્ઞાનિક સંયમ પણ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને વંચિત કરવા સમાન હોઈ શકે છે.બીજી સફળતા સતવંત

સિંહ અને મેનકા ગાંધીનો અભિપ્રાય હતો કે મુસાફરી કરવાનો અને વિદેશ પ્રવાસ કરવાનો અધિકાર વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારનો એક ભાગ છે.ત્રીજી સફળતા એ હતી કે બંધુઆ મુક્તિ મોરચામાં એવો અભિપ્રાય હતો કે જ્યારે કલમ ૨૧નું ઉલ્લંઘન થયું હોય ત્યારે સુધારાત્મક પગલાં લેવાની જવાબદારી રાજ્યની છે.

૯૩. રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગ વિરુદ્ધ અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અને Anr.૯૬ માં, આ અદાલતનો સામનો એવી પરિસ્થિતિ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો જ્યાં ખાનગી નાગરિકો, એટલે કે, ઓલ અરુણાચલ પ્રદેશ સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન દ્વારા ચાકમાઓને બળજબરીથી રાજ્યમાંથી બહાર કાઢવાની ધમકીઓ આપવામાં આવી હતી.રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગે પોતે જ કલમ ૩૨ હેઠળ રિટ પિટિશન દાખલ કરી હતી.રિટ પિટિશનને મંજૂરી આપતી વખતે અને નિર્દેશો જારી કરતી વખતે, આ અદાલતે નીચેના શબ્દોમાં રાજ્યની ભૂમિકા દર્શાવી હતીઃ

“૨૦. ...આમ રાજ્ય દરેક મનુષ્યના જીવન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે બંધાયેલ છે, પછી ભલે તે નાગરિક હોય કે અન્યથા, અને તે કોઈ પણ સંસ્થા અથવા વ્યક્તિઓના જૂથને મંજૂરી આપી શકતું નથી, દા. ત. એએપીએસયુ, ચકમાઓને રાજ્ય છોડવાની ધમકી આપે છે, જેમાં નિષ્ફળ જતાં તેમને આમ કરવા માટે મજબૂર કરવામાં આવશે.કોઈ પણ રાજ્ય સરકાર વ્યક્તિઓના એક જૂથ દ્વારા વ્યક્તિઓના બીજા જૂથને આપવામાં આવતી આવી ધમકીઓને સહન

કરી શકતી નથી; જોખમી જૂથને આવા હુમલાઓથી બચાવવાની તેની ફરજ છે અને જો તે આમ કરવામાં નિષ્ફળ જશે, તો તે તેની બંધારણીય તેમજ વૈધાનિક જવાબદારીઓનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળ જશે.આવી ધમકીઓ આપનારાઓ સામે કાયદા અનુસાર કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.રાજ્ય સરકારે નિષ્પક્ષતાથી કામ કરવું જોઈએ અને સ્થાનિક રાજકારણ દ્વારા અવરોધિત થયા વિના રાજ્યમાં રહેતા ચકમાઓના જીવન, આરોગ્ય અને સુખાકારીની સુરક્ષા માટે તેની કાનૂની જવાબદારીઓનું પાલન કરવું જોઈએ....”

૯૪. શ્રી 'એક્સ' વિ. હોસ્પિટલ 'ઝેડ' ૯૭ માં, અપીલકર્તા સારવાર માટે એક દર્દી સાથે હોસ્પિટલ ગયા હતા અને શસ્ત્રક્રિયાના હેતુ માટે રક્તદાન કરવાની રજૂઆત કરી હતી.તેમને રક્તદાન કરવાની મંજૂરી આપતા પહેલા, "X" માંથી નમૂના લેવામાં આવ્યા હતા.તે એચ. આય. વી પૉઝીટીવ હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું.હકીકત એ છે કે શ્રી "એક્સ" નો ટેસ્ટ પોઝિટિવ આવ્યો હતો તે હોસ્પિટલ દ્વારા શ્રી "એક્સ" ની મંગેતરને જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.તેથી, લગ્નનો પ્રસ્તાવ રદ કરવામાં આવ્યો હતો અને શ્રી "એક્સ" ને સમુદાય દ્વારા બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો.શ્રી "એક્સ" એ ખાનગીતાના અધિકાર અને તેમની સાથેના સંબંધોમાં હોસ્પિટલની ગુપ્તતાની ફરજ પર પોતાનો દાવો રજૂ કરીને હોસ્પિટલ સામે નુકસાની માટે દાવો માંડ્યો હતો.આ અદાલત આંશિક રીતે શ્રી "એક્સ" સાથે સંમત હોવા છતાં અદાલતે શોધી કાઢ્યું હતું કે હોસ્પિટલ દ્વારા કરવામાં આવેલા ખુલાસાને કારણે ખરેખર એક મહિલાનો જીવ બચી ગયો હતો.પરંતુ કલમ

૨૧ હેઠળ હોસ્પિટલ (એક ખાનગી હોસ્પિટલ) ના અધિકાર સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, આ અદાલતે નીચે મુજબ ચુકાદો આપ્યો હતોઃ

“૨૭. ગોપનીયતાનો અધિકાર, કરાર ઉપરાંત, કોઈ ચોક્કસ સંબંધમાંથી પણ ઉદ્ભવી શકે છે જે વ્યાપારી, વૈવાહિક અથવા તો રાજકીય પણ હોઈ શકે છે.ઉપર પહેલેથી જ ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમ, ડૉક્ટર પેશન્ટ સંબંધ, મૂળભૂત રીતે વ્યાપારી હોવા છતાં, વ્યાવસાયિક રીતે, વિશ્વાસની બાબત છે અને તેથી, ડોકટરો નૈતિક અને નૈતિક રીતે ગોપનીયતા જાળવવા માટે બંધાયેલા છે.આવી સ્થિતિમાં, સાચા ખાનગી તથ્યોની જાહેર જાહેરાત પણ ગોપનીયતાના અધિકાર પર આક્રમણ સમાન હોઈ શકે છે, જે કેટલીકવાર એક વ્યક્તિના "એકલા રહેવાના અધિકાર" અને અન્ય વ્યક્તિના જાણ કરવાના અધિકારની અથડામણ તરફ દોરી શકે છે.

૨૮. સાચી ખાનગી હકીકતો પણ જાહેર કરવાથી વ્યક્તિની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડવાનું વલણ હોય છે.તે તેનામાં ઘણી જટિલતાઓ પેદા કરી શકે છે અને મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ તરફ પણ દોરી શકે છે.તે પછી, તેનું જીવન અવ્યવસ્થિત રહી શકે છે.આ સંભાવનાઓને ધ્યાનમાં રાખીને અને આ અદાલત દ્વારા ઉપર ઉલ્લેખિત તેના વિવિધ નિર્ણયોમાં પહેલેથી જ જણાવ્યા મુજબ, ગોપનીયતાનો અધિકાર એ કલમ ૨૧ દ્વારા પરિકલ્પિત જીવનના અધિકારનો એક આવશ્યક ઘટક છે.જો કે, અધિકાર નિરપેક્ષ નથી અને ગુના, અવ્યવસ્થા

અથવા આરોગ્ય અથવા નૈતિકતાના રક્ષણ અથવા અન્યના અધિકારો અને સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે કાયદેસર રીતે પ્રતિબંધિત હોઈ શકે છે."

૯૫. પં. માનવ અધિકાર કાર્યકર્તા પરમાનંદ કટારા (સુપ્રા) એ અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ એક રિટ પિટિશન દાખલ કરી હતી, જેમાં ભારત સંઘને નિર્દેશ આપવાની માંગ કરવામાં આવી હતી કે હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે લાવવામાં આવેલી દરેક ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિને તાત્કાલિક તબીબી સહાય આપવી જોઈએ જેથી જીવન બચાવી શકાય અને પ્રક્રિયાગત ફોજદારી કાયદાને ત્યારબાદ ચલાવવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ.આ રિટ પિટિશનનો આધાર માર્ગ ટ્રાફિક અકસ્માતમાં ઘાયલ થયેલા એક સ્કૂટરચાલક વિશેનો અહેવાલ હતો, જેને નજીકના હોસ્પિટલ દ્વારા આ આધાર પર પરત મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો કે તેઓ તબીબી કાયદાકીય કેસો સંભાળવા માટે અધિકૃત નથી.પીડિતાને ૨૦ કિલોમીટર દૂર સ્થિત અધિકૃત હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવે તે પહેલાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું, જેના કારણે રિટ પિટિશન દાખલ કરવામાં આવી હતી.નિર્દેશો જારી કરતી વખતે, આ અદાલતે ફકરા ૮ માં અદાલતની હકારાત્મક ફરજ વિશે નીચે મુજબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતોઃ

"૮. બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ રાજ્યને જીવનની જાળવણી કરવાની જવાબદારી આપે છે.આ અદાલતે સંખ્યાબંધ નિર્ણયોમાં સમજાવેલી જોગવાઈએ ધીમે ધીમે તે સ્થિતિ પર ભાર મૂકવાની સાથે તેના પર ભાર મૂક્યો છે અને પુનરાવર્તન કર્યું

છે.આ રાજ્યની જવાબદારીને પહોંચી વળવા માટે કાર્યરત સરકારી હોસ્પિટલમાં ડૉક્ટર, તેથી, જીવન બચાવવા માટે તબીબી સહાય પૂરી પાડવા માટે બંધાયેલા છે.દરેક ડૉક્ટર, પછી તે સરકારી હોસ્પિટલમાં હોય કે અન્યથા, જીવનની સુરક્ષા માટે યોગ્ય નિપુણતા સાથે તેમની સેવાઓ વધારવાની વ્યાવસાયિક જવાબદારી ધરાવે છે.તબીબી વ્યવસાયના સભ્યો પર મૂકવામાં આવેલી સર્વોચ્ચ જવાબદારીના નિર્વહનને ટાળવા/વિલંબિત કરવા માટે કોઈ કાયદો અથવા રાજ્યની કાર્યવાહી દરમિયાનગીરી કરી શકશે નહીં.જવાબદારી સંપૂર્ણ, નિરપેક્ષ અને સર્વોપરી હોવાથી, કાયદામાં હોય કે અન્યથા પ્રક્રિયાના કાયદાઓ કે જે આ જવાબદારીના નિર્વહનમાં દખલ કરે છે તે ટકાવી શકાતા નથી અને તેથી, તેને છોડી દેવી જોઈએ....” અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલી જીવનની જાળવણીમાં મદદ કરવાની રાજ્યની જવાબદારી છે તે પં. પરમાનંદ કટારા.જીવનને જે લાગુ પડે છે તે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને પણ લાગુ પડે છે.આનું કારણ એ છે કે જીવનના અધિકાર તેમજ સ્વતંત્રતા બંને સાથે સંકળાયેલા કિસ્સાઓ હોઈ શકે છે.

૯૬. દાખલા તરીકે, સુચિતા શ્રીવાસ્તવ અને અન્ન વિ.ચંદીગઢ વહીવટીતંત્ર ૯૮, આ અદાલતને માનસિક રીતે વિકલાંગ મહિલાના પ્રજનન અધિકારો પર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો.આ અધિકારને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ જીવન અને સ્વતંત્રતાના અધિકારના ભાગ રૂપે વાંચવામાં આવ્યો હતો.દેવિકા વિશ્વાસ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા.૯૯, આ અદાલતે રાજ્ય સરકારોના આશ્રય હેઠળ,

શિબિરોમાં અથવા માન્યતા પ્રાપ્ત કેન્દ્રોમાં નસબંધી પ્રક્રિયાઓની સમગ્ર શ્રેણી અને વ્યવસ્થાપનને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લીધા હતા અને એવું માન્યું હતું કે વ્યક્તિના આરોગ્ય અને પ્રજનન અધિકારોનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ અધિકારનો એક ભાગ છે.આમ કરતી વખતે, આ અદાલતે બંધવા મુક્તિ મોરચાના નિર્ણયને મંજૂરી સાથે ટાંક્યો હતો, જેમાં સમાજના નબળા વર્ગના મૂળભૂત અધિકારોનું શોષણ ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાની રાજ્યની જવાબદારીને રેખાંકિત કરવામાં આવી હતી.

૯૭. ઈન્ડિયન ટેલિગ્રાફ એક્ટ, ૧૮૮૫ની કલમ ૫ (૨) દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને ટેલિફોનની ટેપિંગ એ પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા ૧૦૦માં પડકારનો વિષય બની ગયો હતો.આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે ટેલિફોન પર વાતચીત એ વ્યક્તિના ખાનગી જીવનનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું છે અને ટેલિફોન ટેપ કરવું એ કલમ ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરશે.કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર સિવાય ટેકનોલોજીકલ જાસૂસીને કોર્ટ દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવી હતી.આ તે સમયે હતું જ્યારે મોબાઈલ ફોન આજનો ક્રમ બની ગયો ન હતો અને રાજ્યના એકાધિકારને વચેટિયાઓ/સેવા પ્રદાતાઓ જેવા ખાનગી ખેલાડીઓ દ્વારા બદલવાનું બાકી હતું.આજે, ગોપનીયતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન મોટે ભાગે ખાનગી ખેલાડીઓ દ્વારા થાય છે અને જો બિન–રાજ્ય અભિનેતાઓ સામે મૂળભૂત અધિકારો લાગુ કરી શકાતા નથી, તો આ અધિકાર ટોસ માટે જશે.

૯૮. જિલ્લા કુલસચિવ અને કલેક્ટર, હૈદરાબાદ અને અન્ન વિ.કેનેરા બેંક અને Ors.૧૦૧, જે પડકાર હેઠળ હતું તે આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય દ્વારા ભારતીય સ્ટેમ્પ અધિનિયમ, ૧૮૯૯ માં કરવામાં આવેલ સુધારો હતો, જેમાં જાહેર અધિકારીને ખાનગી સ્થળ સહિત કોઈપણ પરિસરમાં રાખવામાં આવેલા રજિસ્ટર, પુસ્તકો, કાગળો અને દસ્તાવેજોની તપાસ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી, જેમાં આવા રજિસ્ટર, પુસ્તકો વગેરે રાખવામાં આવે છે.આર. રાજગોપાલ અને મેનકા ગાંધીના ચુકાદામાંથી સંકેત લઈને, આ અદાલતે નિર્ણયના ફકરા પપ અને પ૬માં નીચે મુજબ ચુકાદો આપ્યો હતોઃ

“પપ. એ. પી. સુધારો કલેક્ટર દ્વારા ખાનગી કસ્ટડીમાં રહેલા દસ્તાવેજો એટલે કે જાહેર અધિકારી સિવાયની કસ્ટડીમાં તપાસ કરવાની મંજૂરી આપે છે.તે સ્પષ્ટ છે કે આ જોગવાઈ તે વ્યક્તિના ઘર પર આક્રમણ કરવાની સત્તા આપે છે કે જેના કબજામાં કલમ ૭૩ માં જણાવેલા વિવિધ તથ્યો તરફ દોરી જતા દસ્તાવેજો અસ્તિત્વમાં છે અને કલમ ૭૩ સંભવિત અથવા વાજબી કારણ અથવા વાજબી આધાર અથવા સામગ્રી તરીકે કોઈપણ સલામતી વિના એક હોવાથી તે ઘર અને વ્યક્તિ બંનેના ગોપનીયતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે.અમે પહેલેથી જ આર. રાજગોપાલ કેસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમાં વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ એવું માન્યું છે કે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારનો અર્થ એ પણ છે કે કાયદામાં બિનટકાઉ અતિક્રમણથી મુક્ત જીવન અને બંધારણની કલમ ૨૧માંથી વહેતો આવો

અધિકાર.

પક. મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ [(૧૯૭૮) ૧ એસ. સી. સી. ૨૪૮] માં સાત ન્યાયાધીશોની બેન્ચનો નિર્ણય, પી. એન. ભગવતી, જે. (તે સમયે તેમના સ્વામી તરીકે) એવું માન્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૧ માં "વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" ની અભિવ્યક્તિ વ્યાપક છે અને તે વિવિધ અધિકારોને આવરી લે છે જે માણસની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની રચના કરે છે અને તેમાંના કેટલાકને વિશિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારોના દરજ્જામાં વધારવામાં આવ્યા છે અને અનુચ્છેદ ૧૯ હેઠળ વધારાના રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે (ભાર આપવામાં આવ્યો છે).વ્યક્તિની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં દખલ કરતો કોઈપણ કાયદો ટ્રિપલ ટેસ્ટને સંતોષવા જ જોઈએઃ((i) તેણે એક પ્રક્રિયા સૂચવવી જ જોઈએ; (ii) પ્રક્રિયાએ અનુચ્છેદ ૧૯ હેઠળ આપવામાં આવેલા એક અથવા વધુ મૂળભૂત અધિકારોની કસોટીનો સામનો કરવો જ જોઈએ જે આપેલ પરિસ્થિતિમાં લાગુ થઈ શકે છે; અને (iii) તે અનુચ્છેદ ૧૪ના સંદર્ભમાં પરીક્ષણ માટે પણ જવાબદાર હોવી જોઈએ.જેમ કે કલમ ૧૪ દ્વારા પ્રસ્તાવિત પરીક્ષણ કલમ ૨૧માં પણ વ્યાપ્ત છે, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને ગોપનીયતાના અધિકારમાં દખલગીરીને અધિકૃત કરતો કાયદો અને પ્રક્રિયા પણ યોગ્ય અને ન્યાયી અને ન્યાયી હોવી જોઈએ અને મનસ્વી, કાલ્પનિક અથવા દમનકારી ન હોવી જોઈએ.જો નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુચ્છેદ ૧૪ની જરૂરિયાતને સંતોષતી ન હોય તો તે કલમ ૨૧ના અર્થમાં કોઈ પ્રક્રિયા નહીં હોય."

૯૯. 'ઇન્ડિયન વુમન સેઝ ગેંગરેપ્ડ "માં બિઝનેસ એન્ડ ફાઇનાન્શિયલ ન્યૂઝમાં તારીખ ૨૩૨,૨૦૧૪માં પ્રકાશિત ગ્રામ અદાલતના આદેશો પર, આ અદાલત એક અલગ સમુદાયના પુરુષ સાથે સંબંધ રાખવા બદલ સજા તરીકે સામુદાયિક પંચાયતના આદેશો હેઠળ એક મહિલા સાથે સામૂહિક બળાત્કારને લગતી સુઓ મોટો રિટ અરજી પર કાર્યવાહી કરી રહી હતી.અગાઉના બે નિર્ણયોની નોંધ લીધા પછી, એક લતા સિંહ વિરુદ્ધ U.P.૧૦૩ રાજ્ય કે જે આંતરજાતીય, આંતરધર્મીય લગ્નોમાં સામેલ યુવાનોની ઓનર કિલિંગ સાથે સંબંધિત છે અને બીજો અરુમુગમ સર્વઈ વિરુદ્ધ તમિલનાડુ રાજ્ય ૧૦૪, જે ખાપ પંચાયતો સાથે સંબંધિત છે, આ અદાલતે ફકરા ૧૬માં નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપ્યો હતોઃ

“૧૬. આખરે, આ અદાલતે જે પ્રશ્ન પર વિચાર કરવો જોઈએ અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ તે એ છે કે શું રાજ્ય પોલીસ તંત્ર આ ઘટનાને અટકાવી શક્યું હોત.જવાબ ચોક્કસપણે "હા" છે.રાજ્ય તેના નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે જવાબદાર છે અને બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧નું અંતર્ગત પાસું લગ્નમાં પસંદગીની સ્વતંત્રતા હશે.આવા ગુનાઓ રાજ્યની અસમર્થતા અથવા તેના નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં અસમર્થતાનું પરિણામ છે.”

હકીકતમાં, આ અદાલતે ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં અવલોકન કર્યું હતું કે વળતરની

ચુકવણી પર રાજ્યની જવાબદારી સમાપ્ત થતી નથી અને આવી પ્રકૃતિના પીડિતોનું પુનર્વસન આવશ્યક છે.

૧૦૦. શક્તિ વાહિની વિ. ભારત સંઘ અને Ors.૧૦૫ માં, રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકારને સન્માનના ગુનાઓ સામે લડવા માટે નિવારક પગલાં લેવા અને રાષ્ટ્રીય/રાજ્ય કાર્ય યોજના રજૂ કરવા માટે નિર્દેશની માંગ કરતી રિટ અરજી પર કાર્યવાહી કરતી વખતે, આ અદાલતે રાજ્ય સરકારોને આ આધાર પર શિક્ષાત્મક અને ઉપચારાત્મક બંને પગલાં લેવાનો નિર્દેશ આપતા નિર્દેશો જારી કર્યા હતા કે વ્યક્તિઓના જીવન અને સ્વતંત્રતાની સુરક્ષા માટે રાજ્યની સકારાત્મક જવાબદારી છે.ફકરા ૪૯માં આ અદાલતે કહ્યું હતું કે, "અમે એવું વિચારવા માટે તૈયાર છીએ, કારણ કે એવું વાતાવરણ હોવું એ રાજ્યની જવાબદારી છે જ્યાં નાગરિકો તેમના મૂળભૂત અધિકારોનો આનંદ માણવાની સ્થિતિમાં હોય." એસ. રંગરાજન (ઉપરોક્ત) માં અગાઉના નિર્ણયને ટાંક્યા પછી, જે સિનેમેટોગ્રાફ ફિલ્મના સંદર્ભમાં અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના ઉલ્લંઘનને કારણે ઊભો થયો હતો, આ અદાલતે શક્તિ વાહિની (ઉપરોક્ત) માં નીચે મુજબ કહ્યું:

"૪૯. ... અમે સંપૂર્ણપણે જાગૃત છીએ કે ઉપરોક્ત માર્ગ એક અલગ મૂળભૂત અધિકારના સંદર્ભમાં જણાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ જ્યારે વ્યક્તિઓનું જીવન અને સ્વતંત્રતા સામેલ હોય ત્યારે ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત વધુ જોરશોરથી લાગુ પડે છે.અમે એમ કહીએ છીએ કે રાજ્યોને રાહત આપવા, નાગરિકોના મૂળભૂત

અધિકારોને જાળવી રાખવા અને કોઈ પણ વિરોધી જૂથને તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની ખાઈ ઊભી કરવાની મંજૂરી ન આપવાની તેમની બંધારણીય જવાબદારીઓની યાદ અપાવીએ છીએ."

૧૦૧. છેવટે, ગોપનીયતાના અધિકાર સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, ન્યાયમૂર્તિ કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી કેસમાં, આ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું કે, "તે એક એવો અધિકાર છે જે વ્યક્તિઓના આંતરિક ક્ષેત્રને રાજ્ય અને બિન-રાજ્ય અભિનેતાઓ બંને દ્વારા દખલગીરીથી રક્ષણ આપે છે".

૧૦૨. આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરતા પહેલા, આપણે એ તરફ ધ્યાન દોરવું જોઈએ કે કેટલાક વિદ્વાનોને લાગે છે કે રાજ્ય દ્વારા ઉલ્લંઘન માટે સમાન સ્તરનું સમર્થન, અદાલત દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત તમામ અધિકારો માટે, સમસ્યાયુક્ત ૧૦૬ બની જાય છે અને એ. કે. ગોપાલનમાં દાસ, જે. દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા અધિકારોના પદાનુક્રમના વિચારની તપાસ કરવી પડી શકે છે.હકીકતમાં, રોહિન્ટન નરીમન, જે. એ મોહમ્મદમાં આ વિચારને સ્પષ્ટ કર્યો હતો.આરિફ (ઉપરોક્ત) જ્યાં પ્રશ્ન એ હતો કે શું સુપ્રીમ કોર્ટમાં સમીક્ષા માટેની અરજીની સુનાવણી ઓછામાં ઓછી મૃત્યુદંડના કેસોમાં ખુલ્લી અદાલતમાં થવી જોઈએ.વિદ્વાન ન્યાયાધીશે કહ્યું:

"૩૬. જો જીવનની ટોચ પર, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા (અને નવા સિદ્ધાંત હેઠળ સમાવિષ્ટ તમામ અધિકારો) અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા હેઠળના અન્ય મૂળભૂત

અધિકારો સાથે પિરામિડ માળખાની કલ્પના કરવી હોય તો તે સ્પષ્ટ છે કે આ ચુકાદો માત્ર મૃત્યુદંડના કેસોમાં જ લાગુ થશે.મોટાભાગના અન્ય કેસોમાં, ન્યાયમૂર્તિ કૃષ્ના ઐયર દ્વારા ઉલ્લેખિત પરિબળો, ખાસ કરીને સુપ્રીમ કોર્ટની ભીડ, અને હકીકત એ છે કે સંપૂર્ણ મૌખિક સુનાવણી ગુણદોષ પર ફોજદારી અપીલના ચુકાદા પહેલા થઈ છે, સંતુલનને બીજી રીતે નમાવી શકે છે."

તેથી, અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૧૪ હેઠળ બાંયધરીકૃત અન્ય તમામ અધિકારો ઉપરાંત વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારના મહત્વ પર ભાગ્યે જ વધુ ભાર મૂકવાની જરૂર છે.

૧૦૩. તેથી, પ્રશ્ન નંબર ૩ નો અમારો જવાબ એ હશે કે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ વ્યક્તિના અધિકારોનું હકારાત્મક રીતે રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ છે, જ્યારે પણ કોઈ બિન–રાજ્ય અભિનેતા દ્વારા પણ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર ખતરો હોય.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૪</u>

૧૦૪. આપણને ઉલ્લેખિત પ્રશ્ન નંબર ૪ આ છે:"શું કોઈ મંત્રી દ્વારા રાજ્યના કોઈ પણ કાર્ય માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે આપવામાં આવેલા નિવેદનને, ખાસ કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને, પરોક્ષ રીતે

સરકારને જ જવાબદાર ઠેરવી શકાય?”

૧૦૫. ઉપરોક્ત પ્રશ્ન મંત્રીની ભૂમિકા અને જવાબદારી અને તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ નિવેદન માટે સરકારની પરોક્ષ જવાબદારી/જવાબદારીની આસપાસ ફરે છે.ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે, આપણે આપણી બંધારણીય યોજના હેઠળ મંત્રીની ભૂમિકાને સમજવાની જરૂર પડી શકે છે.

૧૦૬. "સંઘ" સાથે સંકળાયેલી બાબતોની જોગવાઈ કરતા બંધારણના પાંચમા ભાગમાં અનુક્રમે પાંચ પ્રકરણો છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છેઃ

((i) કારોબારી; (ii) સંસદ; (iii) રાષ્ટ્રપતિની કાયદાકીય સત્તાઓ; (iv) કેન્દ્રીય ન્યાયતંત્ર; અને (v) ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક."રાજ્યો" સાથે સંબંધિત બંધારણના છઠ્ઠા ભાગમાં અનુક્રમે છ પ્રકરણો છે, જેમાં (i) વ્યાખ્યાઓ ધરાવતી સામાન્ય જોગવાઈ; (ii) કારોબારી; (iii) રાજ્ય વિધાનસભા; (iv) રાજ્યપાલની કાયદાકીય સત્તા; (v) રાજ્યોમાં ઉચ્ચ અદાલતો; અને (vi) ગૌણ અદાલતો સામેલ છે.

૧૦૭. જ્યારે અનુચ્છેદ ૭૪ અને ૭૫માં (i) 'રાષ્ટ્રપતિને સહાય અને સલાહ આપવા માટે મંત્રી પરિષદ'; અને (ii) 'મંત્રીઓને લગતી અન્ય જોગવાઈઓ', જ્યાં સુધી કેન્દ્રની વાત છે, અનુચ્છેદ ૧૬૩ અને ૧૬૪માં (i) 'રાજ્યપાલને

સહાય અને સલાહ આપવા માટે મંત્રી પરિષદ'; અને (ii) 'મંત્રીઓને લગતી અન્ય જોગવાઈઓ', જ્યાં સુધી રાજ્યોનો સંબંધ છે, તેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.તેવી જ રીતે, અનુચ્છેદ ૭૭ ભારત સરકારના કામકાજના સંચાલન માટે જોગવાઈ કરે છે અને અનુચ્છેદ ૧૬૬ રાજ્ય સરકારના કામકાજના સંચાલન માટે જોગવાઈ કરે છે.પ્રધાનમંત્રીની ફરજો અનુચ્છેદ ૭૮માં દર્શાવવામાં આવી છે અને મુખ્યમંત્રીઓની ફરજો અનુચ્છેદ ૧૬૭માં દર્શાવવામાં આવી છે.

૧૦૮. અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) જણાવે છે કે "મંત્રીમંડળ સામૂહિક રીતે લોકસભાને જવાબદાર રહેશે." તેવી જ રીતે, અનુચ્છેદ ૧૬૪ (૨) જણાવે છે કે "મંત્રીમંડળ રાજ્યની વિધાનસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે".

૧૦૯. સામાન્ય રીતે, ભારત સરકારની તમામ કારોબારી કાર્યવાહી અનુચ્છેદ ૭૭ (૧) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિના નામે કરવામાં આવે તેવું વ્યક્ત કરવામાં આવશે.જોકે, ભારત સરકારના કામકાજના વધુ અનુકૂળ વ્યવહાર માટે રાષ્ટ્રપતિ નિયમો બનાવશે.આ નિયમો મંત્રીઓ વચ્ચે કામકાજની ફાળવણી માટે પણ જોગવાઈ કરશે.આ કલમ ૭૭ (૩) હેઠળ છે.આવી જ જોગવાઈઓ કલમ ૧૬૬ની પેટા કલમો (૧) અને (૩) માં જોવા મળે છે.

૧૧૦. અનુચ્છેદ ૭૮ અને ૧૬૭ હેઠળ અનુક્રમે પ્રધાનમંત્રી અને મુખ્યમંત્રીઓને વિશેષ ફરજો સોંપવામાં આવી છે.

૧૧૧. અનુચ્છેદ ૧૬૬ (૩) ની યોજના સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે એ. સંજીવી નાયડુ વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય ૧૦૭ માં ધ્યાન દોર્યું હતું કે, આપણા બંધારણ હેઠળ, રાજ્યપાલ અનિવાર્યપણે બંધારણીય વડા છે અને રાજ્યનો વહીવટ મંત્રી પરિષદ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે.મંત્રીમંડળ માટે સરકાર સમક્ષ આવતી દરેક બાબત સાથે વ્યવહાર કરવો અશક્ય હોવાથી, રાજ્યપાલને અનુચ્છેદ ૧૬૬ (૩) હેઠળ રાજ્ય સરકારના કામકાજના વધુ અનુકૂળ વ્યવહાર માટે અને તેના મંત્રીઓ વચ્ચે સરકારના કામકાજની ફાળવણી માટે નિયમો બનાવવા માટે અધિકૃત કરવામાં આવ્યા છે.ઉપરોક્ત નિર્ણયના ફકરા ૧૦માં બંધારણીય ખંડપીઠે "સંયુક્ત જવાબદારી" વિશે વાત કરી હતી, સામૂહિક જવાબદારી વિશે નહીં.ફકરો ૧૦ નો સંબંધિત ભાગ નીચે મુજબ વાંચે છેઃ

“૧૦. કોઈપણ મંત્રાલયમાં લેવામાં આવતી દરેક કાર્યવાહી માટે મંત્રીમંડળ વિધાનસભાને જવાબદાર છે.તે સંયુક્ત જવાબદારીનો સાર છે.તેનો અર્થ એ નથી કે દરેક નિર્ણય મંત્રીમંડળ દ્વારા જ લેવો જોઈએ.મંત્રી પરિષદની રાજકીય જવાબદારી તમામ અથવા કોઈપણ સરકારી કાર્યો કરવા માટે મંત્રી પરિષદની વ્યક્તિગત જવાબદારીની આગાહી કરતી નથી અને કરી શકતી નથી.તેવી જ રીતે એક વ્યક્તિગત મંત્રી તેના મંત્રાલયમાં લેવામાં આવતી અથવા અવગણવામાં આવતી દરેક કાર્યવાહી માટે વિધાનસભાને જવાબદાર છે.આ ફરીથી એક

રાજકીય જવાબદારી છે અને વ્યક્તિગત જવાબદારી નથી....”

૧૧૨. જ્યાં સુધી સંઘની વાત છે ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) અને જ્યાં સુધી રાજ્યોની વાત છે ત્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૧૬૪ (૨) માં "સામૂહિક જવાબદારી" શબ્દને અમુક હદ સુધી શોધી શકાય છે.પરંતુ બંને કલમોમાં, તે મંત્રી પરિષદ છે જે રાજ્યના લોક સભા/વિધાનસભા માટે સામૂહિક રીતે જવાબદાર હોવાનું કહેવાય છે.સામાન્ય રીતે લોકસભામાં અથવા વિધાનસભામાં મંત્રી પરિષદની સામૂહિક જવાબદારી મંત્રી પરિષદના નિર્ણયો અને કાર્યો સાથે સંકળાયેલી હોવાનું સમજવું જોઈએ, દરેક મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલા દરેક નિવેદન સાથે નહીં.

૧૧૩. કર્ણાટક રાજ્ય વિ. ભારત સંઘમાં.૧૦૮, આ અદાલતની સાત સભ્યોની બંધારણીય ખંડપીઠે, કર્ણાટકના મુખ્યમંત્રી વિરુદ્ધ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા તપાસ પંચની નિમણૂકને કલમ ૧૩૧ હેઠળ દીવાની દાવાના રૂપમાં કર્ણાટક રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલા પડકારનો સામનો કરતી વખતે, અનુચ્છેદ ૧૬૪ (૨) માં દેખાતા "સામૂહિક જવાબદારી" શબ્દોના સ્પષ્ટીકરણ પર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ હતો.સામૂહિક જવાબદારી મૂળભૂત રીતે મૂળ અને કામગીરીની રીતમાં રાજકીય છે તે સૂચવ્યા પછી, બેગ, સી. જે. એ ઉપરોક્ત કેસમાં નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપ્યો હતો:

“૪૬. સામૂહિક જવાબદારીનો ઉદ્દેશ મંત્રીપદ ધરાવતી વ્યક્તિઓના આખા મંડળને સામૂહિક બનાવવાનો છે, અથવા જો કોઈ એવું કહે કે, અન્યના આવા

કૃત્યો માટે "પરોક્ષ રીતે" જવાબદાર છે, જે તેમની સામૂહિક ઇચ્છા માટે સંદર્ભિત છે, જેથી, જો કોઈ વ્યક્તિ તેના માટે વ્યક્તિગત રીતે જવાબદાર ન હોય, તો પણ, જેમણે ખરેખર કોઈ ખોટું કર્યું હોય તેમની સાથે જવાબદારી વહેંચી હોવાનું માનવામાં આવશે....

૪૭. દરેક મંત્રી પોતાના નિર્ણયો અને કાર્યો અને ભૂલો માટે પણ અલગથી જવાબદાર હોઈ શકે છે અને હોઈ શકે છે.

પરંતુ, મંત્રીમંડળ જ્યાં સુધી રાજ્ય વિધાનસભાના બહુમતી સભ્યોના સમર્થન અને વિશ્વાસનો આદેશ આપે ત્યાં સુધી જ પદ પર રહી શકે છે, ત્યાં સુધી સમગ્ર મંત્રીમંડળને દરેક મંત્રી અને તેમના વિભાગના નિર્ણયો અને નીતિઓ માટે રાજકીય રીતે જવાબદાર ઠેરવવું જોઈએ, જેને સમગ્ર મંત્રાલયનું સમર્થન હોવાનું માની શકાય છે.આથી, જ્યાં સુધી મતદારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી વિધાનસભાને તેની જવાબદેહતાની વાત છે, ત્યાં સુધી સમગ્ર મંત્રાલયને ઓછામાં ઓછું નીતિ સંબંધિત મુદ્દાઓ પર એક એકમ તરીકે ગણવું પડશે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૬૪ (૨) અંતર્ગત રહેલા સિદ્ધાંતનો આ અર્થ છે.આ જોગવાઈનો હેતુ હકીકતો શોધવાનો અથવા ચોક્કસ નિર્ણયો અથવા સરકારી કાર્યો માટે મુખ્યમંત્રી અથવા અન્ય કોઈ મંત્રી અથવા મંત્રીઓની વાસ્તવિક જવાબદારી સ્થાપિત કરવાનો નથી.જ્યારે ખોટા કૃત્યો અથવા નિર્ણયોની ફરિયાદ કરવામાં આવે ત્યારે તે કાયદા હેઠળ પૂછપરછ દ્વારા વધુ યોગ્ય રીતે કરી શકાય છે. ઉપર સૂચવ્યા મુજબ, દરેક કાયદેસર અથવા નૈતિક રીતે ખોટા કાર્યની તપાસ કરવાની સંસદીય સમિતિઓની

પ્રક્રિયા અસંતોષકારક અને અયોગ્ય હોવાનું જણાયું હતું.વ્યક્તિગત તેમજ સામૂહિક મંત્રીની જવાબદારીનો સિદ્ધાંત ત્યારે જ સૌથી વધુ અસરકારક રીતે કામ કરી શકે છે જ્યારે કાયદાની કલમ ૩ હેઠળ નિયુક્ત આયોગ સમક્ષ કાર્યવાહીમાં યોગ્ય તપાસ અને પુરાવાઓનું મૂલ્યાંકન અને સામેલ પ્રશ્નોની ચર્ચા જરૂરી હોય તેવા કેસો થયા હોય, જ્યાં આ જરૂરી હોય.

૪૮. બંધારણીય કાયદા પરના પાઠ્યપુસ્તક લેખકોએ સૂચવ્યું છે કે કેવી રીતે સંસદ પ્રત્યે સામૂહિક મંત્રીની જવાબદારી, જે અનિવાર્યપણે રાજકીય હેતુ અને અસરો ધરાવે છે, સંસદ પ્રત્યે મંત્રીઓની વ્યક્તિગત જવાબદારી કરતાં પાછળથી વિકસિત થઈ, જે મૂળ અને કામગીરીમાં પણ રાજકીય હતી.તે સાચું છે કે ઇંગ્લેન્ડમાં, જ્યાં મંત્રીઓની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જવાબદારીનો સિદ્ધાંત વિકસાવવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં એક વ્યક્તિગત મંત્રી, સમગ્ર મંત્રીમંડળ અથવા તેમને ટેકો આપવા માટે રાજાના અધિકાર વિના તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલા ખોટા કાર્યો માટે જવાબદાર હોઈ શકે છે, અથવા રાજાના આદેશ હેઠળ, જે કાયદાની નજરમાં, કોઈ ખોટું ન કરી શકે.પરંતુ, મહાભિયોગ સિવાય, જે અપ્રચલિત થઈ ગયું છે, અથવા ગૃહની અવમાનના માટે સજા, જે માત્ર મર્યાદિત પ્રકારના ગુનાઓ છે, સંસદ ગુનેગારને સજા કરતી નથી.તેની કાનૂની જવાબદારી સ્થાપિત કરવા માટે કાયદાની સામાન્ય અદાલતોનો આશરો લેવો અનિવાર્ય છે."

૧૧૪. બંધારણીય કાયદા પર વેડ અને ફિલિપ્સને ટાંકીને, આ અદાલતે કર્ણાટક

રાજ્યમાં (ઉપરોક્ત) ધ્યાન દોર્યું હતું કે "સંસદ પ્રત્યેની જવાબદારીનો અર્થ એ છે કે મંત્રીને પરંપરા દ્વારા રાજીનામું આપવા માટે મજબૂર કરી શકાય છે."

૧૧૫. સામૂહિક જવાબદારીનું અમલીકરણ કેટલી હદે કરી શકાય તે પણ ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું:

"૫૦. જવાબદારીનો આખો પ્રશ્ન મંત્રી અથવા સરકારના પદ પર ચાલુ રહેવા સાથે સંબંધિત છે.મંત્રીના પોતાના કૃત્યો અથવા ભૂલો અથવા તેમના પ્રભારી વિભાગમાં અન્ય લોકો, જેના માટે તેઓ નૈતિક રીતે જવાબદાર લાગે છે, અથવા જેના માટે અન્ય લોકો તેમને નૈતિક રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકે છે, તે તેમને રાજીનામું આપવા માટે મજબૂર કરી શકે છે.આ તર્કના વિસ્તરણ દ્વારા, જે શરૂઆતમાં વ્યક્તિગત મંત્રીઓને લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો, "સામૂહિક જવાબદારી" નો સિદ્ધાંત ઉભરી આવ્યો હતો, જે આપણને આપણા બંધારણની અનુચ્છેદ ૭૫ (૨) અને ૧૬૪ (૨) માં લાગુ કરવામાં આવ્યો હોવાનું જણાય છે.તેના અમલીકરણ માટે એકમાત્ર મંજૂરી એ જાહેર અભિપ્રાયનું દબાણ છે જે ખાસ કરીને સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યો દ્વારા રાજકીય સમર્થન પાછું ખેંચવાના સંદર્ભમાં વ્યક્ત કરવામાં આવે છે."

૧૧૬. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ અદાલતે સંકેત આપ્યો હતો કે જ્યારે મંત્રીને તેમના વ્યક્તિગત કાર્યો અથવા ચૂક માટે રાજીનામું આપવા માટે દબાણ

કરવામાં આવી શકે છે, ત્યારે સામૂહિક જવાબદારીના અમલીકરણ માટેની એકમાત્ર મંજૂરી "જાહેર અભિપ્રાયનું દબાણ" છે.

૧૧૭. આર. કે. જૈન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૦૯ કેસમાં, આ અદાલત કસ્ટમ્સ, એક્સાઇઝ અને ગોલ્ડ કંટ્રોલ એપેલેટ ટ્રિબ્યુનલની કામગીરીને લગતી જાહેર હિતની અરજી સાથે સંબંધિત હતી.તે સમયે ટ્રિબ્યુનલના અધ્યક્ષનું પદ છ મહિનાથી વધુ સમયથી ખાલી હતું.પરંતુ પ્રથમ રિટ પિટિશનમાં નિયમ નિસિ જારી થયા પછી, સરકારે ટ્રિબ્યુનલના પ્રમુખ તરીકે કોઈની નિમણૂક કરી.તરત જ, નિમણૂક અને નિમણૂક સંબંધિત ભરતીના કેટલાક નિયમોને પડકારતી બીજી રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી.નિમણૂક સંબંધિત ફાઇલ સીલબંધ કવરમાં રજૂ કરવામાં આવી હતી અને સરકારે ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ની અનુચ્છેદ ૧૨૩ અને બંધારણની અનુચ્છેદ ૭૪ (૨) ની દ્રષ્ટિએ વિશેષાધિકારનો દાવો કર્યો હતો.રાષ્ટ્રપતિની કાર્યકારી સત્તા અને મંત્રી પરિષદની ભૂમિકા સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, K.Ramasamy, જે. એ કહ્યું હતું કે "મંત્રીની જવાબદારીના સિદ્ધાંતના વિવિધ અર્થો ચોક્કસ અને અચોક્કસ, અધિકૃત અને અસ્પષ્ટ છે".આર. કે. જૈન (ઉપરોક્ત) માં અહેવાલના ફકરા ૨૯ અને ૩૦ નીચે મુજબ ઉપયોગી રીતે કાઢવામાં આવી શકે છેઃ

“૨૯. આમ એવું માનવામાં આવશે કે અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) હેઠળ પ્રધાનમંત્રીની અધ્યક્ષતાવાળી મંત્રી પરિષદ તરીકે ઓળખાતી કેબિનેટ દેશના શાસન માટે

જવાબદાર સંચાલન અને સંચાલન સંસ્થા છે.તેઓ સંસદના વિશ્વાસનો આનંદ માણે છે અને જ્યાં સુધી તેઓ બહુમતીનો વિશ્વાસ જાળવી રાખે ત્યાં સુધી પદ પર રહે છે.તેઓ સંસદને જવાબદાર છે અને લોકોને જવાબદાર છે.તેઓ સામૂહિક જવાબદારી ધરાવે છે અને ગુપ્તતા જાળવવા માટે બંધાયેલા રહેશે.તેમના કાર્યકારી કાર્યમાં નીતિના નિર્ધારણ તેમજ તેને અમલમાં મૂકવી, કાયદાની શરૂઆત, વ્યવસ્થાની જાળવણી, સામાજિક અને આર્થિક કલ્યાણને પ્રોત્સાહન, વિદેશ નીતિની દિશા બંનેનો સમાવેશ થાય છે.ટૂંકમાં, ભારત સંઘની બાબતોનો સામાન્ય વહીવટ ચલાવવો અથવા તેની દેખરેખ રાખવી જેમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને તમામ વેપારી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી, મિલકતનું સંપાદન, માલિકી અને નિકાલ અને કોઈપણ હેતુ માટે કરારો બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે.ટૂંકમાં કહીએ તો મંત્રીમંડળનું પ્રાથમિક કાર્ય રાષ્ટ્રના શાસન માટે બંધારણના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ સરકારની નીતિઓ ઘડવાનું છે; તેને સ્વીકારવા માટે સંસદ સમક્ષ મૂકવું અને બંધારણ અને કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર રાજ્યના કાર્યકારી કાર્યને આગળ વધારવું.

૩૦. બંધારણની અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) હેઠળ સામૂહિક જવાબદારી બંધારણની અનુસૂચિ III માં નિર્ધારિત હોદ્દા અને ગુપ્તતાના શપથમાં આદેશિત ગોપનીયતા જાળવવાની છે કે મંત્રી પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓને કોઈ પણ બાબતની જાણ કરશે નહીં અથવા જાહેર કરશે નહીં જે તેના/તેણીના વિચારણા હેઠળ લાવવામાં આવશે અથવા મંત્રી તરીકે

તેને/તેણીને જાણ કરવામાં આવશે સિવાય કે "મંત્રી તરીકેની તેની/તેણીની ફરજને યોગ્ય રીતે નિભાવવા" માટે જરૂરી હોય.તેના મહત્વનો આધાર અને મૂળભૂત પૂર્વધારણા અસાધારણ છે.પરંતુ ગુપ્તતાની જરૂરિયાત અને અસરને માત્ર અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) દ્વારા પરિકલ્પિત સામૂહિક જવાબદારીની રાજકીય અનિવાર્યતાઓથી જ નહીં પણ તેના વ્યવહારવાદથી પણ પોષિત કરવી પડશે."

૧૧૮. આર. કે. જૈનના અહેવાલના ફકરા ૩૩માં, આ અદાલતે સંકેત આપ્યો હતો કે રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવેલી સલાહ અને તેમના દરેક વિભાગના કામકાજના સંચાલન માટે સમગ્ર મંત્રીમંડળ સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે.જ્યારે કોઈ વ્યક્તિગત મંત્રી મંત્રીમંડળના સામૂહિક નિર્ણય સાથે સંપૂર્ણ અસંમત હોય ત્યારે શું થાય છે તે પ્રશ્ન પણ આર. કે. જૈનમાં નીચેના શબ્દોમાં લખવામાં આવ્યો હતોઃ

"૩૩. .....મંત્રીમંડળના દરેક સભ્યની પોતાની અંતરાત્મા પ્રત્યેની વ્યક્તિગત જવાબદારી છે અને સરકાર પ્રત્યેની જવાબદારી પણ છે.ચર્ચા અને સમજાવટ અસંમતિને ઘટાડી શકે છે, સર્વસંમતિ સુધી પહોંચી શકે છે અથવા તેને અપરિવર્તિત છોડી શકે છે.અસંમતિની દ્રઢતા હોવા છતાં, તે એક નિર્ણય છે, જોકે કેટલાક સભ્યો તેને અન્ય કરતા ઓછો પસંદ કરે છે.વ્યવહારુ રાજકારણ અને સારી સરકાર બંને માટે જરૂરી છે કે જેમને તે ઓછું ગમે છે તેઓએ હજુ પણ જાહેરમાં તેનું સમર્થન કરવું જોઈએ.જો આવા સમર્થનથી મંત્રીના અંતઃકરણ પર

ભારે દબાણ આવે અથવા તેમની પ્રતિબદ્ધતાની ધારણાઓ સાથે અસંગત હોય અને તેમને નિર્ણયને ટેકો આપવો મુશ્કેલ લાગે, તો તેમના માટે રાજીનામું આપવાનું ખુલ્લું રહેશે.તેથી કેબિનેટ કાર્યાલયની સ્વીકૃતિની કિંમત એ કેબિનેટના નિર્ણયોને ટેકો આપવાની જવાબદારીની ધારણા છે.તે જવાબદારીનો બોજ બધા દ્વારા વહેંચવામાં આવે છે."

૧૧૯. સચિવ, જયપુર ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી, જયપુર (ઉપરોક્ત) માં, શહેરી વિકાસ અને આવાસ વિભાગના મંત્રી અને જયપુર ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટીમાં કામ કરતા અધિકારીઓ દ્વારા પ્લોટની ફાળવણીની બાબતમાં સત્તાવાર પદનો દુરુપયોગ એ વિષય બની ગયો હતો.મંત્રીઓની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જવાબદારી અને જવાબદારીના પ્રશ્ન સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, આ અદાલતે ફકરા ૧૦ માં નીચે મુજબ કહ્યું:

"૧૦. .....રાજ્યપાલ મુખ્યમંત્રી અને મંત્રી પરિષદની સહાય અને સલાહથી રાજ્યની કાર્યકારી સરકાર ચલાવે છે, જે વિવિધ વિભાગો અને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રો વગેરેમાં કામ કરતી અમલદારશાહીની સહાયથી જાહેર અધિકારીઓ તરીકે વ્યક્તિગત મંત્રીઓ દ્વારા સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે અને તેમની ફરજો નિભાવે છે. તેમ છતાં તે રાજ્યપાલના નામે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, દરેક મંત્રી વ્યક્તિગત રીતે અને સામૂહિક રીતે ક્રિયાઓ, કૃત્યો અને નીતિઓ માટે જવાબદાર છે.તેઓ લોકો પ્રત્યે જવાબદાર અને જવાબદાર છે.તેમની સત્તાઓ

અને ફરજો કાયદા અને નિયમો દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે.કરેલા કાર્યો અથવા ભૂલો, કરવામાં આવેલી ફરજો અને નીતિઓ માટેની કાનૂની અને નૈતિક જવાબદારી અથવા જવાબદારી ફક્ત વિભાગના મંત્રી પર આધારિત હોય છે.તેથી, તેઓ તેમના વર્તન અથવા ભૂલ, અથવા ગેરવર્તણૂક અથવા ગેરરીતિ માટે દોષિત ઠેરવવામાં આવે છે.મંત્રીમંડળ સંયુક્ત રીતે અને અલગ અલગ રીતે વિધાનસભાને જવાબદાર છે.તે/તેઓ ફરજોના અમલમાં કૃત્યો અથવા આચરણ માટે પણ જાહેરમાં જવાબદાર છે/છે."

૧૨૦. ફરીથી, ફકરા ૧૧ માં, આ અદાલતે મંત્રીઓની જવાબદારી નીચે મુજબ દર્શાવી હતીઃ

"૧૧. મંત્રીને બંધારણીય દરજ્જો મળ્યો હોવા છતાં તે જાહેર હોદ્દો ધરાવે છે અને બંધારણ, કાયદો અથવા કારોબારી નીતિ હેઠળ કાર્યો કરે છે.કરેલા કાર્યો અને કરવામાં આવેલી ફરજો જાહેર હોદ્દાના ધારક તરીકે જાહેર કાર્યો અથવા ફરજો છે.તેથી, તે કરેલા કાર્યો અથવા કરવામાં આવેલી ફરજો માટે ચોક્કસ જવાબદારી ધરાવે છે.કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત લોકશાહી સમાજમાં, નિમણૂકના આધારે જાહેર હોદ્દાના ધારક અથવા બંધારણ દ્વારા સંબંધિત સત્તાને સત્તા આપવામાં આવે છે.તેથી હોદ્દાના ધારકને હોદ્દાનો દુરુપયોગ કરવાની તક મળે છે.જે રાજકારણી જાહેર હોદ્દો ધરાવે છે તેણે નિયમો અથવા પ્રાથમિકતાઓની ભાવના હેઠળ હેતુની ભાવના અને દિશાની ભાવના સાથે જાહેર ફરજો નિભાવવી

જોઈએ.સામાજિક–આર્થિક લોકશાહીને આગળ વધારવા માટે કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત મુક્ત લોકશાહી સમાજમાં હેતુ સાચો હોવો જોઈએ.કાર્યકારી સરકારે સામાજિક વ્યવસ્થા, સ્થિરતા, પ્રગતિ અને નૈતિકતા જાળવવા માટે પોતાની નીતિઓ બનાવવી જોઈએ.સરકારની તમામ કામગીરી વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ દ્વારા સામૂહિક અથવા સંયુક્ત અથવા વ્યક્તિગત રીતે કરવામાં આવે છે.તેથી, તેઓ તેમની ક્રિયાઓ માટે નૈતિક રીતે જવાબદાર હોવા જોઈએ."

૧૨૧. વિનીત નારાયણ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા., આ અદાલત કલમ ૩૨ હેઠળ જાહેર હિતની અરજી સાથે સંબંધિત હતી, જેમાં "જૈન ડાયરીઝ" તરીકે ઓળખાતી જાહેરાતોને લગતી બાબતમાં સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઈન્વેસ્ટિગેશન તરફથી નિષ્ક્રિયતા વિશે ફરિયાદ કરવામાં આવી હતી."જાહેર જીવનમાં ધોરણો" પર લોર્ડ નોલાનના અહેવાલની નોંધ લીધા પછી, આ અદાલતે કેટલાક નિર્દેશો જારી કર્યા હતા, જોકે તે માત્ર સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઈન્વેસ્ટિગેશન, એન્ફોર્સમેન્ટ ડિરેક્ટોરેટ અને પ્રોસીક્યુશન એજન્સી સુધી મર્યાદિત હતા.પરંતુ લોર્ડ નોલાનનો અહેવાલ મુખ્યત્વે જાહેર જીવનના સિદ્ધાંતો અને આચાર સંહિતા સાથે સંબંધિત હતો.

૧૨૨. કોમન કોઝમાં નિર્ણય થોડો વિચિત્ર હતો અને કેટલીક સમસ્યાઓથી ભરેલો હતો.તત્કાલીન પેટ્રોલિયમ અને કુદરતી ગેસ રાજ્ય મંત્રી દ્વારા પેટ્રોલિયમ આઉટલેટ્સની ફાળવણી, જેને વિવેકાધીન ક્વોટા હોવાનો દાવો કરવામાં આવ્યો

હતો, તેને સૌપ્રથમ આ અદાલત દ્વારા (૧૯૯૬) ૬ એસસીસી ૫૩૦ માં નોંધાયેલા ચુકાદા દ્વારા રદ કરવામાં આવી હતી.તે જ સમયે, તત્કાલીન મંત્રી કેપ્ટનને કારણદર્શક નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી.સતીષ શર્માએ શા માટે તેમની સામે ફોજદારી ફરિયાદ દાખલ થવી જોઈએ નહીં અને પેટ્રોલ આઉટલેટ્સને ખોટી રીતે ફાળવવામાં તેમની દુર્ભાવનાપૂર્ણ કાર્યવાહી માટે તેમને વળતર ચૂકવવાનો નિર્દેશ કેમ ન આપવો જોઈએ.મંત્રીએ કારણદર્શક નોટિસનો જવાબ આપ્યા પછી, એક આદેશ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, જેનો અહેવાલ (૧૯૯૬) ૬ એસસીસી ૫૯૩ માં આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં મંત્રીને અનુકરણીય નુકસાની ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો અને કાર્યવાહી શરૂ કરવાનો પણ નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.બાદમાં, મંત્રી દ્વારા સમીક્ષા માટેની અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં અનુકરણીય નુકસાનીની ચુકવણી અને સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઈન્વેસ્ટિગેશન દ્વારા કેસ નોંધવાના આદેશને પાછો ખેંચવામાં આવ્યો હતો.(૧૯૯૯) ૬ એસ. સી. સી. ૬૬૭ માં નોંધાયેલી સમીક્ષા માટેની અરજીના નિર્ણયમાં ઉઠાવવામાં આવેલી દલીલના સંદર્ભમાં સામૂહિક જવાબદારીના પ્રશ્નનો સામનો કરવામાં આવ્યો હતો.ઉપરોક્ત કેસમાં ગુનેગાર મંત્રી દ્વારા એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે મંત્રીમંડળના કારોબારી નિયમો હેઠળ મંત્રીના કાર્યને રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલના કાર્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેથી તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલી ફાળવણી માત્ર રાષ્ટ્રપતિ વતી કામ કરતી વખતે કરવામાં આવી હોવાનું માનવામાં આવે છે.આ દલીલના વિસ્તરણ તરીકે એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે મંત્રીએ મંત્રી પરિષદના

એક ભાગ તરીકે કામ કર્યું હોવાથી, તેમના કાર્યને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર સમગ્ર મંત્રીમંડળનું કાર્ય ગણવું જોઈએ.આ દલીલને નકારી કાઢતી વખતે, આ અદાલતે કોમન કોઝમાં ચુકાદો આપ્યો હતો કે બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૬૧ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિને ઉપલબ્ધ મુક્તિ અનુચ્છેદ ૭૭ (૧) અથવા ૭૭ (૨) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિના નામે પસાર કરાયેલા આદેશો સુધી લંબાવી શકાતી નથી.સામૂહિક જવાબદારીની વિભાવના સાથે વ્યવહાર કરતા, આ અદાલતે ફકરા ૩૧ માં નીચે મુજબ ચુકાદો આપ્યો હતોઃ

“૩૧. "સામૂહિક જવાબદારી" નો ખ્યાલ અનિવાર્યપણે એક રાજકીય ખ્યાલ છે.મંત્રીમંડળની બેઠકમાં અપનાવવામાં આવેલી અને નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી નીતિઓના આધારે સત્તામાં રહેલા પક્ષ દ્વારા દેશનું સંચાલન કરવામાં આવે છે.“સામૂહિક જવાબદારીના બે અર્થો છેઃ
તેનો પહેલો અર્થ જે કાયદેસર રીતે કહી શકાય તે એ છે કે સરકારના તમામ સભ્યો તેની નીતિઓના સમર્થનમાં સર્વસંમત હોય છે અને જાહેર પ્રસંગોએ તે સર્વસંમતિ દર્શાવશે, જોકે નીતિઓ ઘડતી વખતે તેમણે મંત્રીમંડળની બેઠકમાં અલગ મત વ્યક્ત કર્યો હશે.બીજો અર્થ એ છે કે મંત્રીમંડળમાં નીતિઓની તરફેણમાં અથવા વિરુદ્ધ બોલવાની તક મેળવનારા મંત્રીઓ તેની સફળતા અને નિષ્ફળતા માટે વ્યક્તિગત અને નૈતિક રીતે જવાબદાર છે.”

૧૨૩. સામૂહિક જવાબદારીની વિભાવના સાથે વ્યવહાર કર્યા પછી, આ અદાલતે

ફકરા ૩૪ માં નીચે મુજબ અપવાદ બનાવ્યોઃ

"૩૪. ઉપરોક્તમાંથી, એ જોવા મળશે કે મંત્રીમંડળ સામૂહિક રીતે લોકસભાને જવાબદાર હોવા છતાં, જો મંત્રી અથવા તેના ગૌણ અધિકારીઓએ ભૂલ કરી હોય અને કાયદાની વિરુદ્ધ કામ કર્યું હોય તો મંત્રીના વર્તનની નિંદા થઈ શકે છે."

૧૨૪. ફરીથી ફકરા ૩૬ માં આ અદાલતે નીચે મુજબ ચુકાદો આપ્યોઃ

"૩૬. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ, ક્રાઉનના તમામ મંત્રીઓ અને સેવકો તેમની ક્રિયાઓની કાયદેસરતા માટે અદાલતોને જવાબદાર છે, અને તેમને તેમની વ્યક્તિગત ક્ષમતાઓમાં, ત્રાસદાયક અથવા ગુનાહિત કૃત્યો માટે નાગરિક અને ગુનાહિત રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે.આ જવાબદારી સામાન્ય ફોજદારી અથવા દીવાની કાર્યવાહી દ્વારા અથવા મહાભિયોગના માધ્યમથી લાગુ કરી શકાય છે, જે કદાચ અપ્રચલિત ઉપાય છે.તેઓ અદાલતોના ન્યાયિક સમીક્ષા અધિકારક્ષેત્રને પણ આધિન છે.[જુઓઃહેલ્સબરીઝ લોઝ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, ફોર્થ એડન., (રીઇશ્યુ), વોલ્યુમ. ૮ (૨), પેરા ૪૨૨.]"

૧૨૫. રાજ્ય (એન. સી. ટી. દિલ્હી) વિરુદ્ધ ભારત સંઘ૧૧૧માં, આ અદાલતની બંધારણીય બેન્ચ બંધારણની કલમ ૨૩૯એએના અર્થઘટન સાથે સંબંધિત હતી.સામૂહિક જવાબદારીની વિભાવનાને દીપક મિશ્રા, સી. જે. દ્વારા

ફકરા ૮૨ થી ૮૫ સુધી વિસ્તૃત રીતે રજૂ કરવામાં આવી હતી.તેમના સ્વતંત્ર પરંતુ સહમત અભિપ્રાયમાં ડૉ. ડી. વાય. ચંદ્રચુડે, જે. એ ફકરા ૩૧૮ પછીથી સામૂહિક જવાબદારીના પ્રશ્નનો પણ સામનો કર્યો હતો.

૧૨૬. ઉપરોક્ત ચર્ચામાંથી જે આગળ આવે છે તે છે, (i) સામૂહિક જવાબદારીનો ખ્યાલ અનિવાર્યપણે એક રાજકીય ખ્યાલ છે;

((૨) સામૂહિક જવાબદારી મંત્રી પરિષદની છે; અને (૩) આવી સામૂહિક જવાબદારી લોક સભા/રાજ્યની વિધાનસભા પ્રત્યે છે.સામાન્ય રીતે, આવી જવાબદારી (૧) લેવામાં આવેલા નિર્ણયો અને (૨) કરવામાં આવેલી ભૂલો અને કામગીરી સાથે સંકળાયેલી હોય છે.સામૂહિક જવાબદારીની આ વિભાવનાને લોકસભાની બહાર મંત્રી દ્વારા મૌખિક રીતે કરવામાં આવેલા કોઈપણ અને દરેક નિવેદન સુધી વિસ્તારવી શક્ય નથી.

૧૨૭. સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજદાર વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી કલીશ્વરમ રાજે ઓસ્ટ્રેલિયા સરકારના મંત્રીઓ માટેની આચાર સંહિતા, ભારત સરકારના મંત્રીઓ માટેની આચાર સંહિતા અને યુનાઈટેડ કિંગડમની મંત્રી સંહિતા તરફ અમારું ધ્યાન દોર્યું હતું.જો કે, આવા સૂચનો આકર્ષક હોઈ શકે છે, કાયદાની અદાલતમાં આવી આચાર સંહિતાને લાગુ કરવી શક્ય નથી.સરકારી સેવકો એક અલગ આધાર પર ઊભા છે, કારણ કે સરકારી સેવકો (આચરણ)

નિયમોના સંદર્ભમાં તેમના તરફથી કોઈપણ ગેરવર્તણૂક, સિવિલ સર્વિસીસ (શિસ્ત અને અપીલ) નિયમો હેઠળ શિસ્તભંગની કાર્યવાહીને આકર્ષિત કરી શકે છે.સરકારી કર્મચારીઓના કિસ્સામાં પણ, સરકારી કર્મચારી દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવેલા નિવેદનના આધારે સેવામાંથી બરતરફી/હકાલપટ્ટીને વાજબી ઠેરવવાનું શક્ય ન પણ હોઈ શકે, કારણ કે તે ગેરવર્તણૂકની ગંભીરતાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રમાણસરતાની કસોટીમાં પાસ થઈ શકશે નહીં.

૧૨૮. શ્રી કલીશ્વરમ રાજ દ્વારા કરવામાં આવેલું સૂચન કે ભારતના કેન્દ્રીય મંત્રી અને રાજ્યના મુખ્યમંત્રીના કિસ્સામાં વડા પ્રધાનને ભૂલ કરનાર મંત્રી સામે યોગ્ય કાર્યવાહી કરવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ, તે માત્ર કાલ્પનિક છે.મંત્રીમંડળના સભ્યો પર પ્રધાનમંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રીનું શિસ્ત નિયંત્રણ હોતું નથી.એ વાત સાચી છે કે વ્યવહારમાં એક મજબૂત વડાપ્રધાન અથવા મુખ્યમંત્રી કોઈ પણ મંત્રીને મંત્રીમંડળમાંથી બહાર કરી શકશે.પરંતુ આપણા જેવા દેશમાં જ્યાં બહુપક્ષીય વ્યવસ્થા છે અને જ્યાં ઘણીવાર ગઠબંધન સરકારોની રચના થાય છે, ત્યાં જ્યારે પણ મંત્રીમંડળમાં કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા નિવેદન આપવામાં આવે ત્યારે વડા પ્રધાન/મુખ્યમંત્રી માટે વ્હિપ લેવાનું શક્ય નથી.

૧૨૯. જે સરકારો ઓછી બહુમતી પર ટકી રહે છે (જેમાંથી આપણે ઘણું જોયું છે), કેટલીકવાર એવા વ્યક્તિગત મંત્રીઓ હોય છે જેઓ આવી સરકારોના અસ્તિત્વને નક્કી કરવા માટે પૂરતા મજબૂત હોય છે.આ સમસ્યા આપણા દેશની

જ નથી.

૧૩૦. અમે વેસ્ટમિન્સ્ટર મોડલને અનુસર્યું છે પરંતુ યુનાઈટેડ કિંગડમે ૨૦૧૦માં પ્રથમ ગઠબંધન સરકાર જોયા પછી વેસ્ટમિન્સ્ટર મોડલ પોતે જ અસ્થિર બની ગયું હતું, ૧૯૪૫ના ચર્ચિલ કેરટેકર મંત્રાલય પછી.એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે વર્ષ ૨૦૧૪માં બંધારણ સમિતિ (યુકે) દ્વારા "ગઠબંધન સરકારની બંધારણીય અસરો" શીર્ષક હેઠળ રજૂ કરાયેલા અહેવાલમાં ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું કે "ગઠબંધન સરકાર દ્વારા સામૂહિક મંત્રીપદની જવાબદારીને સૌથી વધુ અસર થઈ છે".અહેવાલ જણાવે છે કે ૨૦૧૦માં (યુકેમાં) રચાયેલી ગઠબંધન સરકારે પાંચ ચોક્કસ મુદ્દાઓ નક્કી કર્યા હતા જેના પર પક્ષો મતભેદ માટે સંમત થશે.પરંતુ, વાસ્તવમાં અસંમતિના ક્ષેત્રોની સંખ્યા વધુ રહી છે, જેના પરિણામે એક પ્રસંગે મંત્રીઓને વિરુદ્ધ લોબીમાં મત આપવા માટે ચાબુક મારવામાં આવે છે અને બીજા સમયે, ટ્રેઝરી બેન્ચના સાંસદો રાણીના ભાષણ પરના સંબોધનમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

૧૩૧. હાઉસ ઓફ કોમન્સ લાઈબ્રેરીમાં ઉપલબ્ધ માઈકલ એવરેટ દ્વારા "સામૂહિક જવાબદારી" પર "બ્રીફિંગ પેપર" (નંબર ૭૭૫૫,૧૪ નવેમ્બર ૨૦૧૬) માં, (i) સામૂહિક જવાબદારીની વિભાવનાની પ્રારંભિક ઉત્પત્તિ અને વિકાસ; (ii) સામૂહિક જવાબદારી શું છે; (iii) સામૂહિક જવાબદારીની પરંપરાઓ; અને (iv) સામૂહિક જવાબદારીમાંથી પ્રસ્થાન સાથે વ્યવહાર

કરવામાં આવે છે.આ પેપર સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતની શરૂઆત જ્યોર્જ ત્રીજા (૧૭૬૦–૧૮૨૦) ના શાસનકાળ સુધી કરે છે.બ્રીફિંગ પેપર અનુસાર, સામૂહિક જવાબદારીની આજની વિભાવનાનો વિકાસ સંસદીય સરકારના વિક્ટોરિયન સુવર્ણ યુગ દરમિયાન થયો હતો.હકીકતમાં, બ્રીફિંગ પેપર કેટલાક ટીકાકારોને ટાંકે છે જેમણે સવાલ કર્યો છે કે શું સામૂહિક જવાબદારીનું સંમેલન આજની સરકાર માટે યોગ્ય છે કે કેમ.બ્રીફિંગ પેપરમાં બંધારણ એકમના રિસર્ચ ફેલો બેરી વિનેટ્રોબને ટાંકવામાં આવ્યા છે, જેમણે કહ્યું હતું કે સામૂહિક જવાબદારીનો સિદ્ધાંત એવા સમયે વિકસાવવામાં આવ્યો હતો જ્યારે રાજા સામે અલગ–અલગ મંત્રી દળો વચ્ચે સુસંગતતાની ભાવના જાળવવાની જરૂર હતી અને તે માત્ર લોકશાહીના યુગમાં જ નહીં, પરંતુ વધુ અને વધુ સીધી સહભાગી લોકશાહીના યુગમાં પણ જરૂરી નથી.

૧૩૨. બ્રીફિંગ પેપરમાંથી "સામૂહિક જવાબદારીનું અમલીકરણ" શીર્ષક હેઠળ પ્રકરણ ૨.૩ નો એક ભાગ નીચે મુજબ ટાંકવો ઉપયોગી થશેઃ

“...યુનિવર્સિટી ઓફ શેફિલ્ડ ખાતે ગવર્નન્સ એન્ડ પબ્લિક પોલિસીના સિનિયર લેક્ચરર ડૉ. ફેલિસિટી મેથ્યુઝે પણ એવી દલીલ કરી છે કે સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને આપવામાં આવતું સન્માન "વૈવિધ્યસભર" છે, તેની જાળવણી અને અવગણના "ઔચિત્યની સાથે રાજકારણને કારણે" છે.

આનું એક રસપ્રદ ઉદાહરણ ૨૦૦૩ માં ઈરાક યુદ્ધના નિર્માણ દરમિયાન થયું હતું.હાઉસ ઓફ કોમન્સના નેતા રોબિન કૂકે માર્ચ ૨૦૦૩માં ઈરાક પ્રત્યેની તત્કાલીન લેબર સરકારની નીતિના વિરોધમાં રાજીનામું આપ્યું હતું, કારણ કે તેઓ સત્તાવાર સરકારી સ્થિતિ જાળવી રાખવામાં અસમર્થ હતા.તેથી તેમની ક્રિયાઓ સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંત સાથે સુસંગત હતી.જો કે, આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ માટેના રાજ્ય સચિવ ક્લેયર શોર્ટને લશ્કરી હસ્તક્ષેપનો પોતાનો અવાજ ઉઠાવવાનો વિરોધ હોવા છતાં અને માર્ચ ૨૦૦૩માં તત્કાલીન વડા પ્રધાનને "અત્યંત અવિચારી" ગણાવીને જાહેરમાં વખોડી કાઢ્યા હોવા છતાં મંત્રીમંડળમાં રહેવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.

ફેલિસિટી મેથ્યુઝના જણાવ્યા અનુસાર, સામૂહિક જવાબદારીના તેમના "અસાધારણ ઉલ્લંઘન" છતાં, ક્લેયર શોર્ટને સમજાવવામાં આવી હતી અને તેમના મંત્રીમંડળને જાળવી રાખવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.તે પછી તેઓ વધુ બે મહિના સુધી મંત્રીમંડળમાં રહ્યા, જ્યાં સુધી તેમણે આક્રમણ પછી યુએસ/યુકે ગઠબંધનમાં થયેલી ભૂલોને પગલે ૧૨ મે ૨૦૦૩ના રોજ રાજીનામું આપવાનો નિર્ણય લીધો ન હતો.મેથ્યુઝના જણાવ્યા અનુસાર, "આ ઉદાહરણ એ વાતને રેખાંકિત કરે છે કે વડા પ્રધાનો તેમની વ્યક્તિગત વિશ્વસનીયતાને કલંકિત કરવામાં આવી હોવા છતાં, સામૂર્હિક જવાબદારીના કડક અથ ઘટનને અમલમાં મૂકવા માટે કેટલા અનિચ્છા અથવા અસમર્થ સાબિત થયા છે".

૧૩૩. આમ, યુનાઈટેડ કિંગડમમાં મંત્રીઓ માટે વિકસાવવામાં આવેલું સંમેલન પોતે ટોસ માટે ગયું હોવાનું જણાય છે અને તેથી, યુકે મોડેલમાંથી કોઈ પ્રેરણા

લેવાનું શક્ય નથી.

૧૩૪. અમે એક ક્ષણ માટે એવું સૂચન નથી કરી રહ્યા કે મંત્રી સહિત કોઈ પણ જાહેર અધિકારી એવું નિવેદન આપી શકે જે બેજવાબદાર હોય અથવા ખરાબ સ્વાદમાં હોય અથવા નફરતના ભાષણથી ઘેરાયેલું હોય.અમે માત્ર સામૂહિક જવાબદારી અને સરકારની વૈકલ્પિક જવાબદારીના પ્રશ્ન પર છીએ.

૧૩૫. આ મુદ્દા પરનું તમામ સાહિત્ય દર્શાવે છે તેમ, સામૂહિક જવાબદારી મંત્રીમંડળની છે.દરેક વ્યક્તિગત મંત્રી મંત્રી પરિષદ દ્વારા સામૂહિક રીતે લેવામાં આવતા નિર્ણયો માટે જવાબદાર છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સામૂહિક જવાબદારીનો પ્રવાહ મંત્રી પરિષદથી લઈને વ્યક્તિગત મંત્રીઓ સુધી હોય છે.પ્રવાહ વિપરીત નથી, એટલે કે, વ્યક્તિગત મંત્રીઓમાંથી મંત્રી પરિષદમાં.

૧૩૬. અમારું ધ્યાન અમીશ દેવગણ કેસમાં આ અદાલતના નિર્ણય તરફ પણ દોરવામાં આવ્યું હતું.જો કે ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં "પ્રભાવશાળી વ્યક્તિની" વાણીની અસરને વ્યાપકપણે ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હોવા છતાં, અમે આ સંદર્ભમાં તેની સાથે વ્યવહાર કરતા નથી.આ જ કારણ છે કે આ નિર્ણય "દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ" સાથે સંબંધિત છે.પ્રશ્ન નંબર ૪ સહિત, જેનો આપણે હાલમાં સંબંધ ધરાવીએ છીએ, આપણને જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે તેમાંથી કોઈ પણ દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ સાથે સંબંધિત નથી, અને તે સમજી શકાય તેવું છે.રિટ

પિટિશન તેમજ સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન પિટિશન કે જેમાંથી આ સંદર્ભ ઊભો થયો હતો, તે ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને કેરળ રાજ્યના મંત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા ભાષણોથી સંબંધિત હતી.ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યના મંત્રી દ્વારા આપવામાં આવેલા ભાષણમાં લૂંટ અને સામૂહિક બળાત્કારના કેસને રાજકીય કાવતરું ગણાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.કેરળ રાજ્યના મંત્રીના ભાષણમાં મહિલાઓને અપમાનજનક રીતે દર્શાવવામાં આવી હતી.બંને કિસ્સાઓમાં સંબંધિત નિવેદનો મંત્રીઓને આભારી હોવાથી, પ્રશ્ન નંબર ૪ ખાસ કરીને "મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદન" સાથે સંબંધિત છે.અમીશ દેવગને રાજ્યના કોઈપણ બાબતોમાં શોધી શકાય તેવા મંત્રીના નિવેદન સાથે વ્યવહાર કર્યો ન હતો, જોકે મંત્રી "પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ" ની શ્રેણીમાં આવે છે.વધુમાં, હાથ પરના કેસોમાં મંત્રીઓને આપેલા નિવેદનો નફરતના ભાષણની શ્રેણીમાં ન આવી શકે.તેથી, અમે અમીશ દેવગણમાં જે પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં આવ્યા હતા તેમાં જઈને આ સંદર્ભનો વ્યાપ વધારવા માંગતા નથી.

૧૩૭. તેથી, પ્રશ્ન નંબર ૪ નો અમારો જવાબ એ હશે કે મંત્રી દ્વારા આપવામાં આવેલ નિવેદન ભલે રાજ્યની કોઈપણ બાબતો માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય, પણ સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને તેને પરોક્ષ રીતે સરકારને આભારી ન ગણી શકાય.

<u>પ્રશ્ન નંબર ૫</u>

૧૩૮. વિચારણા માટે આપણને ઉલ્લેખિત પ્રશ્ન નંબર ૫ એ છે કે "શું મંત્રીનું નિવેદન, બંધારણના ભાગ III હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત છે, તે આવા બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને 'બંધારણીય અત્યાચાર' તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર છે?"

૧૩૯. શરૂ કરવા માટે, પ્રશ્ન નંબર ૫ માં દેખાતા "મંત્રીનું નિવેદન" શબ્દો સાથે આપણને થોડી મુશ્કેલી છે.રાજ્યના લોકસભાની અંદર અથવા બહાર મંત્રી દ્વારા નિવેદન આપી શકાય છે.મંત્રી દ્વારા લેખિતમાં અથવા બોલાયેલા શબ્દો દ્વારા પણ નિવેદન આપી શકાય છે.નિવેદન ખાનગી અથવા જાહેરમાં કરી શકાય છે.મંત્રી જે મંત્રાલય/વિભાગનું નિયંત્રણ ધરાવે છે તેની બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીને અથવા તે જે સરકારનો ભાગ છે તેની નીતિઓને સામાન્ય રીતે સ્પર્શ કરીને નિવેદન પણ આપી શકે છે.મંત્રી એવી બાબતો પર અભિપ્રાયના રૂપમાં નિવેદન પણ આપી શકે છે કે જેના વિશે તે અથવા તેનો વિભાગ સંબંધિત નથી અથવા જેના પર તેનું કોઈ નિયંત્રણ નથી.આવા તમામ નિવેદનો અપકૃત્ય અથવા બંધારણીય અપકૃત્યમાં કાર્યવાહીને જન્મ આપે તે જરૂરી નથી.

૧૪૦. દાખલા તરીકે એક કેસ લો જ્યાં એક મંત્રી નિવેદન આપે છે કે મહિલાઓ કોઈ ચોક્કસ વ્યવસાયમાં નોકરી કરવા માટે અયોગ્ય છે.તે લૈંગિક સમાનતા પ્રત્યેની તેમની અસંવેદનશીલતાને પ્રતિબિંબિત કરી શકે છે અને તેમની નીચી બંધારણીય નૈતિકતાને પણ ખુલ્લી પાડી શકે છે.હકીકત એ છે કે તેમની

અસંવેદનશીલતા અથવા સમજણના અભાવ અથવા ઓછી બંધારણીય નૈતિકતાને કારણે, તેઓ એવી ભાષા બોલે છે જે મહિલાઓના બંધારણીય અધિકારોનું અપમાન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, તે બંધારણીય અત્યાચારમાં કાર્યવાહી માટેનો આધાર ન હોઈ શકે.કહેવાની જરૂર નથી કે બંધારણીય મૂલ્યો સાથે સુસંગત ન હોય તેવા અભિપ્રાય રાખવા બદલ કોઈ પર કર લાદવામાં આવી શકે નહીં અથવા દંડ થઈ શકે નહીં.જ્યારે તેનો અભિપ્રાય વ્યવહારમાં પરિવર્તિત થાય છે અને આવી ક્રિયા ઈજા અથવા નુકસાન અથવા નુકસાનમાં પરિણમે છે ત્યારે જ અપકૃત્યની ક્રિયા થશે.આ ચેતવણી સાથે, ચાલો હવે આપણે મુદ્દાના મૂળમાં જઈએ.

૧૪૧. અપકૃત્ય એ નાગરિક ભૂલ છે, જે દાવેદારને નુકસાન અથવા નુકસાન પહોંચાડવાનું કારણ બને છે, જેના પરિણામે જે વ્યક્તિ અપકૃત્ય કરે છે તેના માટે કાનૂની જવાબદારી બને છે.હેલ્સબરીનો ઇંગ્લેન્ડનો કાયદો જણાવે છે:"જે વ્યક્તિઓએ ફરજનો ભંગ કરીને અથવા કરારને બદલે કાયદા દ્વારા લાદવામાં આવેલા અથવા આપવામાં આવેલા અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરીને અન્યના કૃત્યો, નિવેદનો અથવા ભૂલોથી ઈજા અથવા નુકસાન સહન કર્યું હોય તેવા લોકો દ્વારા કાર્યવાહીના જે નાગરિક અધિકારો ઉપલબ્ધ છે તે અપકૃત્યમાં કાર્યવાહીના અધિકારો છે."

૧૪૨. જો ક્રાઉન પ્રોસિડિંગ્સ એક્ટ, ૧૯૪૭એ ઇંગ્લેન્ડમાં અત્યાચારને લગતા કાયદાનો માર્ગ બદલ્યો હોય, તો અમેરિકામાં ફેડરલ ટોર્ટ ક્લેમ્સ એક્ટ, ૧૯૪૬

બદલાયો, જે તેના નોકરોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે રાજ્યની જવાબદારીને લગતા કાયદાનો માર્ગ હતો.તેમ છતાં, સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાના સિદ્ધાંત પર અહીં અને અન્યત્ર નુકસાન માટેના દાવાઓનો લાંબા સમય સુધી વિરોધ થતો રહ્યો.એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે ભારતના રાષ્ટ્રપતિની પહેલ પર કાયદા મંત્રાલયે આ પ્રશ્ન ધ્યાનમાં લીધો હતો કે શું યુનાઇટેડ કિંગડમના ક્રાઉન પ્રોસિડિંગ્સ એક્ટ, ૧૯૪૭ની તર્જ પર કાયદાની જરૂર છે અને જો એમ હોય તો, કેટલી હદ સુધી.કાયદા પંચની રચના પછી, કાયદા મંત્રાલયે આ બાબતને વિચારણા અને અહેવાલ માટે પંચને મોકલી હતી."અપરાધમાં રાજ્યની જવાબદારી" પર ૧૧.૫.૧૯૫૬ પર રજૂ કરાયેલા તેના પ્રથમ અહેવાલમાં કાયદા પંચે (i) ભારતમાં પ્રવર્તમાન કાયદો; (ii) ઇંગ્લેન્ડમાં કાયદો; (iii) અમેરિકામાં કાયદો; (iv) ઓસ્ટ્રેલિયામાં કાયદો; (v) ફ્રાન્સમાં કાયદો; (vi) વૈધાનિક રચનાનો નિયમ; અને (vii) તારણો અને દરખાસ્તોની નોંધ લીધી હતી.

૧૪૩. નિષ્કર્ષો અને દરખાસ્તો ધરાવતા આઠમા પ્રકરણમાં, કાયદા પંચના પ્રથમ અહેવાલમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું:((૧) કલ્યાણકારી રાજ્યના સંદર્ભમાં, વ્યક્તિના અધિકારો અને રાજ્યની જવાબદારીઓ વચ્ચે ન્યાયી સંબંધ સ્થાપિત કરવો જરૂરી છે; (૨) જ્યારે બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે તેમના સેવકો અથવા એજન્ટોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યોને કેટલી હદ સુધી જવાબદાર ઠેરવવા જોઈએ તે પ્રશ્ન ભવિષ્યના કાયદા માટે છોડી દેવામાં આવ્યો હતો; (૩) રાજ્યને ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે જવાબદાર બનાવવાની રેખાને

સીમાંકિત કરવાના પ્રશ્નમાં વિચારણાઓનું સરસ સંતુલન સામેલ છે, જેથી રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રને અયોગ્ય રીતે પ્રતિબંધિત ન કરી શકાય. અને તે જ સમયે નાગરિકને પૂરતું રક્ષણ પૂરું પાડવા માટે; (iv) તે જરૂરી છે કે કાયદો, ન્યાયાધીશોના મંતવ્યો અનુસાર કાયદો વિકસાવવા માટે અદાલતો પર છોડવાને બદલે, શક્ય હોય ત્યાં સુધી ચોક્કસ અને ચોક્કસ બનાવવો જોઈએ; અને (v) સાર્વભૌમ અને બિન-સાર્વભૌમ કાર્યો અથવા સરકારી અને બિન-સરકારી કાર્યો વચ્ચેના જૂના તફાવતને હવે રાજ્યની જવાબદારી નક્કી કરવા માટે લાગુ કરવો જોઈએ નહીં.

૧૪૪. કાયદા પંચના પ્રથમ અહેવાલના ફકરા ૬૬માં એવા સિદ્ધાંતો હતા કે જેના પર યોગ્ય કાયદો ઘડવો જોઈએ.બંધારણીય અત્યાચારના વ્યાપને સમજવા માટે કાયદા પંચના પ્રથમ અહેવાલના ફકરા ૬૬ ને બહાર કાઢવું ઉપયોગી થશે, કારણ કે તેની કલ્પના બંધારણને અપનાવ્યાના થોડા વર્ષોમાં કરવામાં આવી હતી.હકીકતમાં, તેણે ઘણી દૂરદર્શિતા સાથે ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે માર્ગ નકશો તૈયાર કર્યો છે.ફકરો ૬૬ આ રીતે વાંચે છેઃ

"૬૬. નીચેના સિદ્ધાંતો હશે જેના પર કાયદો ઘડવો જોઈએઃ—

I. સામાન્ય કાયદા હેઠળઃ

ટોર્ટ્સના સામાન્ય કાયદા હેઠળ એટલે કે, ન્યાય, સમાનતા અને સારા

અંતઃકરણના સિદ્ધાંત પર ભારતમાં આયાત કરાયેલ અંગ્રેજી સામાન્ય કાયદો, તે કાયદાના વૈધાનિક ફેરફારો સાથે જે હવે ભારતમાં અમલમાં છે (સામાન્ય કાયદાના સિદ્ધાંતો, પરિશિષ્ટ VI દ્વારા) –

(i) નોકરીદાતા તરીકે રાજ્ય તેના કર્મચારીઓ અને એજન્ટો દ્વારા તેમના કાર્યાલય અથવા રોજગારના દાયરામાં કામ કરતી વખતે કરવામાં આવેલા અત્યાચારો માટે જવાબદાર હોવું જોઈએ.

((૨) નોકરીદાતા તરીકે રાજ્ય એ ફરજોના ઉલ્લંઘનના સંદર્ભમાં જવાબદાર હોવું જોઈએ કે જે વ્યક્તિ તેમના કર્મચારી હોવાના કારણે સામાન્ય કાયદા હેઠળ તેમના કર્મચારીઓ અથવા એજન્ટોને આપે છે.

(૩) પરિશિષ્ટ–૬માં ઉલ્લેખિત કિસ્સાઓમાં જ સ્વતંત્ર ઠેકેદાર દ્વારા કરવામાં આવેલા અત્યાચારો માટે રાજ્ય જવાબદાર હોવું જોઈએ.

(૪) જ્યાં રાજ્યની માલિકીની અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળની કોર્પોરેશન જવાબદાર હોય તેવા અપકૃત્યો માટે પણ રાજ્ય જવાબદાર હોવું જોઈએ.

(v) રાજ્યએ મિલકત પર કબજો કર્યો હોય અથવા કબજો લીધો હોય અથવા તેનું નિયંત્રણ લીધું હોય તે ક્ષણથી જ સામાન્ય કાયદા હેઠળ સ્થાવર મિલકતની માલિકી, કબજો, કબજો અથવા નિયંત્રણ સાથે જોડાયેલી ફરજોના ઉલ્લંઘનના સંદર્ભમાં રાજ્ય જવાબદાર હોવું જોઈએ.

(vi) જોખમી વસ્તુઓ (સંપત્તિ) ને કારણે થયેલી ઈજા માટે રાજ્ય સામાન્ય કાયદાકીય જવાબદારીને આધિન હોવું જોઈએ.

(i) થી (vi) ના સંદર્ભમાં રાજ્યને તે જ બચાવ ઉઠાવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, જે સામાન્ય કાયદા હેઠળ નાગરિક ઉઠાવવાનો હકદાર હશે.

II. કાયદા દ્વારા લાદવામાં આવેલી સંભાળની ફરજોના સંદર્ભમાં:

((i) જો કોઈ કાયદો પોતે જ નુકસાનકારક કાર્ય કરવા માટે અધિકૃત કરે છે, તો રાજ્ય જવાબદાર હોવું જોઈએ નહીં.

((૨) રાજ્ય તેના અથવા તેના કર્મચારીઓ પર લાદવામાં આવેલી વૈધાનિક ફરજના ઉલ્લંઘન માટે, બેદરકારીના પુરાવા વિના જવાબદાર હોવું જોઈએ, જે નુકસાન પહોંચાડે છે.

(૩) રાજ્ય જવાબદાર હોવું જોઈએ જો તેના અથવા તેના કર્મચારીઓ પર લાદવામાં આવેલી વૈધાનિક ફરજોના નિર્વહનમાં, કર્મચારીઓ બેદરકારીપૂર્વક અથવા દુર્ભાવનાપૂર્ણ રીતે કાર્ય કરે છે, પછી ભલે તે આવી ફરજની કવાયતમાં વિવેકબુદ્ધિ સામેલ હોય કે ન હોય.

(૪) રાજ્ય જવાબદાર હોવું જોઈએ જો તેને અથવા તેના કર્મચારીઓને આપવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ ઉપદ્રવ અથવા અતિક્રમણ કરવા માટે કરવામાં આવે અથવા સત્તાનો ઉપયોગ બેદરકારીથી અથવા દુર્ભાવનાપૂર્ણ રીતે નુકસાન પહોંચાડવા માટે કરવામાં આવે.

એન. બી.–પરિશિષ્ટ V કેટલાક કાયદાઓ દર્શાવે છે જેમાં સંરક્ષણની કલમો છે.પરંતુ સામાન્ય કલમ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ પણ વસ્તુ બેદરકારીથી કરવામાં

આવે તો પણ તે સદ્‌ભાવનાથી કરવામાં આવે તેવું માનવામાં આવે છે.તેથી, યોગ્ય કાયદા દ્વારા રક્ષણ બેદરકારીભર્યા કૃત્યો સુધી ન લંબાવવું જોઈએ, ભલે તે પ્રામાણિકપણે કરવામાં આવે અને આ હેતુ માટે આવા કાયદાઓમાં સંબંધિત કલમોની તપાસ થવી જોઈએ.

(૫) રાજ્ય એ જ ફરજોને આધીન હોવું જોઈએ અને તેને કાયદા હેઠળ ખાનગી નોકરીદાતા જેવા જ અધિકારો હોવા જોઈએ, પછી ભલે તે રાજ્ય માટે ખાસ બંધનકર્તા હોય કે ન હોય.

(vi) જો કોઈ કાયદો નુકસાન ભોગવનાર નાગરિકને ચૂકવવાપાત્ર વળતરને નકારાત્મક અથવા મર્યાદિત કરે છે, જે કાયદાના દાયરામાં આવે છે, તો રાજ્યની જવાબદારી તે અધિનિયમ હેઠળની સમાન હોવી જોઈએ અને ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ માત્ર તે જ ઉપાય માટે હકદાર હોવી જોઈએ, જો કોઈ હોય તો, અધિનિયમ હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવેલ.

III. વિવિધ:

પેટન્ટ, ડિઝાઇન અને કૉપિરાઇટ્સ:સેકની જોગવાઈઓ. ક્રાઉન પ્રોસિડિંગ્સ એક્ટના ૩ ને અપનાવવામાં આવી શકે છે.

IV. સામાન્ય જોગવાઈઓ:

(i) વળતર અને યોગદાન:રાજ્યને વળતર અથવા યોગદાનનો દાવો કરવા માટે સક્ષમ બનાવવા માટે, સેક. ક્રાઉન પ્રોસિડિંગ્સ એક્ટના ૪ ને અપનાવવામાં આવી શકે છે.

((૨) ફાળો આપતી બેદરકારી:ઇંગ્લેન્ડમાં, ફાળો આપતી બેદરકારીને લગતા કાયદામાં સુધારો કરીને કાયદો સુધારણા (ફાળો આપતી બેદરકારી) અધિનિયમ, ૧૯૪૫ ઘડવામાં આવ્યો હતો અને ક્રાઉન પ્રોસિડિંગ્સ એક્ટની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખીને આ કાયદો પણ ક્રાઉનને બંધનકર્તા બનાવે છે.ભારતમાં, ન્યાયિક અભિપ્રાયનો પ્રવાહ એ ધારવાની તરફેણમાં છે કે મેરીવેધર વિ. નિક્સન [(૧૭૯૯) ૮ ટી. આર. ૧૮૬] નો નિયમ લાગુ પડતો નથી અને એક ટોર્ટફીઝરને બીજા પાસેથી વળતર વસૂલવામાં કોઈ કાનૂની અવરોધ નથી. પરંતુ કાયદાને અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં ન છોડવો જોઈએ અને અંગ્રેજી કાયદાની તર્જ પર કાયદો હોવો જોઈએ.

(૩) સિવિલ પ્રોસિજર કોડમાં સુધારો કરતી વખતે યોગ્ય જોગવાઈ કરવી જોઈએ જેથી રાજ્ય સામે નુકસાનીનો દાવો કરવામાં આવે તેવા દાવામાં પક્ષકાર તરીકે પક્ષકાર બનાવવો ફરજિયાત બને, કર્મચારી, એજન્ટ અથવા સ્વતંત્ર ઠેકેદાર કે જેમના કાર્ય માટે રાજ્યને જવાબદાર ઠેરવવાની માંગ કરવામાં આવે છે.રાજ્ય દ્વારા વળતર અથવા યોગદાન પર આધારિત કોઈપણ દાવાનું સમાધાન પણ આવી કાર્યવાહીમાં થઈ શકે છે કારણ કે તમામ પક્ષો અદાલત સમક્ષ હશે.

વી. અપવાદોઃ

((i) રાજ્યના કાયદાઓઃ"રાજ્યના કાયદા" નો બચાવ રાજ્યને તેના સેવકો અથવા એજન્ટોના કોઈપણ કૃત્ય, ઉપેક્ષા અથવા ડિફોલ્ટ માટે ઉપલબ્ધ કરાવવો જોઈએ."રાજ્યનો કાયદો "એટલે સાર્વભૌમ અધિકારોના અનુસરણમાં, અન્ય સાર્વભૌમ સત્તા અથવા અન્ય સાર્વભૌમ સત્તાના વિષયો સામે નિર્દેશિત સાર્વભૌમ શક્તિનું કાર્ય જે અસ્થાયી નિષ્ઠા ધરાવતું નથી.

((૨) ન્યાયિક કાર્યો અને ન્યાયિક પ્રક્રિયાનો અમલઃજ્યાં આવા અધિકારીઓ અને વ્યક્તિઓને સેક દ્વારા રક્ષણ આપવામાં આવે છે તેવા તમામ કેસોમાં ન્યાયિક અધિકારીઓ અને ન્યાયિક અધિકારીઓના વોરંટ અને આદેશોનો અમલ કરતી વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા કાર્યો માટે રાજ્ય જવાબદાર રહેશે નહીં. ન્યાયિક અધિકારી સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૮૫૦.

((૩) રાજ્યના રાજકીય કાર્યોની કવાયતમાં કરવામાં આવેલાં કૃત્યો, જેમ કેઃ

(ક) વિદેશી બાબતો (પ્રવેશ ૧૦, સૂચિ ૧, બંધારણની સાતમી અનુસૂચિ);

(બી) રાજદ્વારી, કોન્સ્યુલર અને વેપાર પ્રતિનિધિત્વ (પ્રવેશ ૧૧);

(સી) યુનાઇટેડ નેશન્સ ઓર્ગેનાઇઝેશન (એન્ટ્રી ૧૨);

(ડી) આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો, સંગઠનો અને અન્ય સંસ્થાઓમાં ભાગીદારી અને તેમાં લેવામાં આવેલા નિર્ણયોનો અમલ (એન્ટ્રી ૧૩);

(ઇ) વિદેશી દેશો સાથે સંધિઓ અને કરારો કરવા અને વિદેશી દેશો સાથે

સંધિઓ, કરારો અને સંમેલનોનો અમલ કરવો (પ્રવેશ ૧૪);

(ચ) યુદ્ધ અને શાંતિ (પ્રવેશ ૧૫);

(જી) વિદેશી અધિકારક્ષેત્ર (પ્રવેશ ૧૬);

((જ) રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલ અથવા રાજપ્રમુખ દ્વારા નીચેના કાર્યોની કવાયતમાં કરવામાં આવેલ કોઈપણ કાર્યઃ

વિધાનસભાને બોલાવવાની, સ્થગિત કરવાની અને વિસર્જન કરવાની, કાયદાનો વીટો કરવાની અને બંધારણ હેઠળ જાહેરાતો બહાર પાડવાની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવેલી કોઈપણ બાબતની સત્તા;

((i) ટ્રેડીંગ વિથ ધ એનિમી એક્ટ, ૧૯૪૭ હેઠળ કરવામાં આવેલા કાયદાઓ;

(જે) જ્યારે રાજ્યની સુરક્ષા જોખમમાં હોય ત્યારે કટોકટીની ઘોષણા હેઠળ કરવામાં આવેલા અથવા અવગણવામાં આવેલા કાર્યો.

(૪) સંરક્ષણ દળોના સંબંધમાં કરવામાં આવેલા કાર્યોઃ

((ક) યુદ્ધના સમય દરમિયાન સશસ્ત્ર દળોની લડાયક પ્રવૃત્તિઓ;

((ખ) સંરક્ષણ દળોની તાલીમ અથવા કાર્યક્ષમતા જાળવવાના હેતુસર સંઘમાં નિહિત સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને કરવામાં આવેલાં કૃત્યો;

આને લગતા કાયદાઓ પહેલેથી જ વળતરની ચુકવણી અને વળતર નક્કી કરવા માટેની મશીનરીની જોગવાઈ કરે છેઃજુઓ યુક્તિઓ, ફિલ્ડ ફાયરિંગ અને આર્ટિલરી પ્રેક્ટિસ એક્ટ, ૧૯૪૮; સીવર્ડ આર્ટિલરી પ્રેક્ટિસ એક્ટ, ૧૯૪૯;

(સી) ફરજ દરમિયાન સશસ્ત્ર દળોના સભ્ય દ્વારા અન્ય સભ્યને થયેલી વ્યક્તિગત ઈજા અથવા મૃત્યુ માટે રાજ્યની જવાબદારી ઇંગ્લેન્ડની જેમ જ પ્રતિબંધિત રહેશે (ક્રાઉન પ્રોસિડિંગ્સ એક્ટની Sec.૧૦)

(v) વિવિધ:

((ક) બદનક્ષી, દુર્ભાવનાપૂર્ણ કાર્યવાહી અને દુર્ભાવનાપૂર્ણ ધરપકડથી ઉદ્ભવતા કોઈપણ દાવા;

(બી) ક્વૉરેન્ટાઇન કાયદાના અમલીકરણમાંથી ઉદ્ભવતા કોઈપણ દાવા,

(સી) ઇન્ડિયન ટેલિગ્રાફ એક્ટ, ૧૮૮૫ અને ઇન્ડિયન પોસ્ટ ઓફિસ એક્ટ, ૧૮૯૮ હેઠળ હાલની મુક્તિ,

(ડી) વિદેશી અપકૃત્યો.(અંગ્રેજી જોગવાઈ અપનાવવામાં આવી શકે છે.) "

૧૪૫. એવું લાગે છે કે કાયદા પંચના પ્રથમ અહેવાલના આધારે, સરકાર (ટોર્ટ્સમાં જવાબદારી) બિલ તરીકે ઓળખાતું બિલ ૧૯૬૭ માં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તે કાયદો બન્યો ન હતો.પરિણામે, ન્યાયિક ઉદાહરણો દ્વારા કાયદો વિકસાવવા માટે અદાલતો પર મોટો બોજ મૂકવામાં આવ્યો હતો, જેમાંથી કેટલાક આપણે હવે જોઈશું.

૧૪૬. ન્યાયિક સફર ખરેખર બિહાર રાજ્ય વિરુદ્ધ અબ્દુલ માજિદ૧૧૨ ના નિર્ણય સાથે યોગ્ય નોંધ પર શરૂ થઈ હતી, જ્યાં એક સરકારી કર્મચારી કે જેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ બાદમાં પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો, તેણે પગારની બાકી રકમની વસૂલાત માટે દાવો દાખલ કર્યો હતો.રાજ્યએ આનંદના સિદ્ધાંતના આધારે બચાવ કર્યો હોવા છતાં, આ અદાલતે તેને આ આધાર પર નકારી કાઢ્યો હતો કે લેટિન શબ્દસમૂહ "ડ્યુરાન્ટે બેને પ્લેસિટો" (આનંદ દરમિયાન) પર આધારિત સિદ્ધાંત ભારતમાં લાગુ પડતો નથી.આ

નિર્ણય રાજસ્થાન રાજ્ય વિરુદ્ધ એમ. એસ. ટી. માં લેવામાં આવ્યો હતો. વિધાવતી૧૧૩, જેમાં રાજ્યની માલિકીની અને જાળવણી હેઠળની જીપ દ્વારા જીવલેણ રીતે કચડી નાખવામાં આવેલી વ્યક્તિની વિધવા દ્વારા વળતરનો દાવો સામેલ હતો.જ્યારે સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાની વિનંતી કરવામાં આવી હતી, ત્યારે આ અદાલતે વિધાવતી (ઉપરોક્ત) માં નિરીક્ષણ કર્યું હતું:"જ્યારે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં સામાન્ય કાયદાના આધારે ક્રાઉનની તરફેણમાં પ્રતિરક્ષાનું શાસન તેના જન્મસ્થળમાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયું હોય, ત્યારે આ દેશમાં, ખાસ કરીને બંધારણ પછી તેની કોઈ માન્યતા છે તેવું માનવા માટે કોઈ કાનૂની વોરંટ નથી."

૧૪૭. રાજ્યના જવાબદારીના પ્રશ્ન પર, તેના સેવકોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે, આ અદાલતે વિધાવતીમાં નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપ્યો હતો:

"(૧૦) આ કેસ દલીલની બીજી શાખાને પણ પૂર્ણ કરે છે કે જ્યારે આવા સેવકો રાજ્યની બાબતો સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોય ત્યારે તેના સેવકોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે રાજ્ય જવાબદાર ન હોઈ શકે.આ સંબંધમાં એ યાદ રાખવું પડશે કે બંધારણ હેઠળ આપણે એક કલ્યાણકારી રાજ્યની સ્થાપના કરી છે, જેના કાર્યો માત્ર કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ ઉદ્યોગ, જાહેર પરિવહન, રાજ્ય વેપાર સહિત તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવા સુધી વિસ્તરે છે...."

૧૪૮. પરંતુ અબ્દુલ માજિદ (સુપ્રા) અને વિદ્યાવતીમાં ચુકાદાઓ હોવા છતાં, આ અદાલત કસ્તુરી લાલમાં લપસણી ઢાળમાં પડી ગઈ. આ એક એવો કેસ હતો જેમાં સોના અને અન્ય ચીજવસ્તુઓનો વેપાર કરતી પેઢીના ભાગીદારની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને પોલીસ કસ્ટડીમાં અટકાયત કરવામાં આવી હતી અને તે જે સોનું અને ચાંદી લઈ જઈ રહ્યો હતો તે પોલીસ દ્વારા જપ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.જ્યારે તેમને પાછળથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે ચાંદી પરત કરવામાં આવી હતી પરંતુ ધરપકડ કરનાર હેડ કોન્સ્ટેબલે સોનાની ગેરરીતિ કરી હતી અને ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭માં પાકિસ્તાન ભાગી ગયા હતા.સોનાની કિંમતની વસૂલાત માટે કસ્તુરી લાલ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલા દાવાનો આ આધાર પર વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો કે આ રાજ્યના કર્મચારીઓની બેદરકારીનો કેસ નથી અને જો પોલીસ અધિકારીઓ સામે બેદરકારી સાબિત થાય તો પણ રાજ્યને જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં.રાજ્યની દલીલને સમર્થન આપતી વખતે, આ અદાલતે કહ્યું હતું કે "જો કોઈ જાહેર સેવક દ્વારા કોઈ ત્રાસદાયક કૃત્ય કરવામાં આવે છે અને તે નુકસાનીના દાવાને જન્મ આપે છે, તો પૂછવાનો પ્રશ્ન છેઃશું જાહેર સેવક દ્વારા કાયદાકીય કાર્યોના નિર્વહનમાં કરવામાં આવેલું ત્રાસદાયક કૃત્ય હતું, જે રાજ્યના સાર્વભૌમ સત્તાઓને આવા જાહેર સેવકને સોંપવામાં આવે છે અને આખરે તેના પર આધારિત છે?જો જવાબ હકારાત્મક હોય, તો આવા ત્રાસદાયક કૃત્યને કારણે થયેલા નુકસાન માટે નુકસાની માટેની કાર્યવાહી ખોટી રહેશે નહીં.બીજી બાજુ, જો કોઈ જાહેર સેવક દ્વારા તેને સોંપવામાં આવેલી ફરજોના નિર્વહનમાં કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિમંડળના આધારે નહીં, તો

નુકસાન માટે કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.તેમની નોકરી દરમિયાન તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલું જાહેર સેવકનું કાર્ય આ શ્રેણીના કેસોમાં છે, જે તે જ હેતુ માટે કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલા નોકરનું કાર્ય છે."

૧૪૯. હકીકતમાં, કસ્તુરી લાલ કેસમાં આ અદાલત દ્વારા એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું કે ભારતમાં વિધાનસભાઓએ પ્રતિરક્ષા માટેના તેમના દાવાને નિયંત્રિત કરવા અને નિયંત્રિત કરવા માટે કાયદાકીય કાયદાઓ બનાવવા પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ.કાલક્રમિક ક્રમમાં મુસાફરી સાથે આગળ વધતા પહેલા, એ ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ કે કસ્તુરી લાલનો નિર્ણય લગભગ ૩૦ વર્ષ પછી અમુક અંશે હળવો કરવામાં આવ્યો હતો, જેની આપણે યોગ્ય તબક્કે નોંધ લઈશું.

૧૫૦. ખત્રી (II) વિ. બિહાર રાજ્યમાં.૧૧૪, જે ભાગલપુર અંધ કેસ તરીકે જાણીતો બન્યો, આ અદાલત પોલીસ અત્યાચારની એક ક્રૂર ઘટના સાથે વ્યવહાર કરી રહી હતી, જેના પરિણામે ચોવીસ કેદીઓને આંધળા કરવામાં આવ્યા હતા.જો કે આ અદાલતને આ કેસમાં બંધારણીય અત્યાચારના આગમનનો સંકેત આપવાની તક આપવામાં આવી હતી અને અરજદારોએ તેમના કલમ ૨૧ના અધિકારના ઉલ્લંઘન માટે વળતરની માંગ કરી હોવા છતાં, આ અદાલતે આ નિર્ણયને ગંભીર બંધારણીય મહત્વના મુદ્દાઓ હોવાનું કહીને ભવિષ્યની તારીખ સુધી મુલતવી રાખ્યો હતો, જેમાં જીવનના અધિકાર અને

વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના નવા પરિમાણની શોધનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫૧. પરંતુ થોડા જ વર્ષોમાં, રુદુલ સાહ (સુપ્રા) માં બીજી તક ઊભી થઈ, જે નિર્દોષ જાહેર થયા પછી પણ ચૌદ વર્ષ સુધી એક કેદીની ગેરકાયદેસર અટકાયત સાથે સંબંધિત હતી.આનાથી આ અદાલતની અંતરાત્મા હચમચી ગઈ હતી.તેથી, આ અદાલતે યોગ્ય નુકસાનીની વસૂલાત માટે દાવો લાવવાનો અરજદારનો અધિકાર અનામત રાખીને પણ મનસ્વી રકમમાં વળતર આપ્યું હતું.આ અદાલતે કહ્યું કે આ અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલો વળતરનો આદેશ ઉપશામક પ્રકૃતિનો હતો.જ્યારે રાજ્ય દ્વારા એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું કે યોગ્ય ઉપાય માત્ર નુકસાની માટે દાવો દાખલ કરવાનો હશે, ત્યારે આ અદાલતે કહ્યું હતું કે (વળતર તરફ) કંઈપણ આદેશ આપવાનો ઇનકાર કરીને, આ અદાલત સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત અધિકારની માત્ર મોંઘી સેવા કરશે અને રાજ્ય દ્વારા અધિકારના ઉલ્લંઘનને વાજબી રીતે અટકાવી શકાય તેવી એક સ્પષ્ટ રીત એ છે કે તેના ઉલ્લંઘનકારોને નાણાકીય વળતર સાથે જોડવું.

૧૫૨. રુદુલ સાહ પછી પાછળ વળીને જોયું નહોતું.વિસ્તૃત વિગતો પૂરી પાડવાને બદલે, અમને લાગે છે કે આ અદાલતે જાહેર કાયદામાં વળતર આપ્યું હોય તેવા કેસોની વિગતો કોષ્ટક સ્વરૂપમાં પૂરી પાડવી પૂરતી છે, જેમાં બંધારણીય અત્યાચારના સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ અથવા ગર્ભિત રીતે લાગુ કરવામાં આવે છે.

Sr.No.	કેસ કાયદાઓ	નિર્ણય
	સેબેસ્ટિયન M.Hongray વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા	૨૧મી શીખ રેજિમેન્ટ દ્વારા પૂછપરછ માટે લઈ જવામાં આવેલા બે માણસો ક્યારેય ઘરે પરત ફર્યા નહીં. જ્યારે જેએનયુના વિદ્યાર્થી દ્વારા હેબિયસ કોર્પસની રિટ દાખલ કરવામાં આવી હતી, ત્યારે આ અદાલતે નિર્દેશ આપ્યો હતો કે ગુમ થયેલા લોકોને અદાલતમાં રજૂ કરવામાં આવે.આ હુકમનું પાલન થઈ શક્યું ન હતું. અદાલતે ગુમ થયેલા માણસોની પત્નીઓને માનસિક પીડાને કારણે Rs.૧ lac નું વળતર આપવાનો આદેશ આપ્યો હતો.
૨.	ભીમ સિંહ, ધારાસભ્ય વિ. J & K રાજ્ય (૧૯૮૫) ૪ SCC ૬૭૭	જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય વિધાનસભાના સત્રમાં ભાગ લેવાથી રોકવા માટે એક ધારાસભ્યની ગેરકાયદેસર રીતે ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને અટકાયત કરવામાં આવી હતી. આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૫૩એ હેઠળ એફ. આઈ. આર. નોંધવામાં આવી હતી અને ધારાસભ્યને અદાલતમાં રજૂ કર્યા વિના મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી રિમાન્ડનો આદેશ મેળવવામાં આવ્યો હતો. તેમની પત્ની દ્વારા દાખલ કરાયેલી હેબિયસ કોર્પસ માટેની રિટમાં, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે બંધારણની કલમ ૨૧ અને ૨૨ (૨) હેઠળ તેમના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયું છે અને તે મુજબ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને ભીમ સિંહને વળતર તરીકે Rs.૫૦,૦૦૦/ની રકમ ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.
૩.	પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય અને અન્ય. (૧૯૮૭) ૧ એસસીસી ૨૬૫	શાંતિપૂર્ણ સભાના સભ્યો સામે પોલીસ અધિકારીઓ દ્વારા ગેરકાયદેસર ગોળીબાર સામે જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી. આ ઘટનાને કારણે ઘણા લોકો ઘાયલ થયા હતા અને ૨૧ લોકો (બાળકો સહિત) મૃત્યુ પામ્યા હતા. જ્યારે રાજ્યએ મૃતકના વારસદારોને દરેકને <ID ૧,૦૦૦નું વળતર ચૂકવ્યું હતું, ત્યારે આ અદાલતે તેને અપૂરતું ગણાવ્યું હતું અને દરેક મૃતકના આશ્રિતોને <ID ૨,૦૦૦ અને દરેક ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિને ૩. ૫,૦૦૦ ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.
૪.	સહેલી, સુશ્રી નલિની ભનોટ અને અન્ય વિરુદ્ધ મહિલા સંસાધન કેન્દ્ર.પોલીસ કમિશનર, દિલ્હી પોલીસ	બે મહિલાઓને તેમના ઘરમાંથી બળજબરીથી હાંકી કાઢવામાં આવી હતી.આ હુમલામાં મકાનમાલિકને એસ. એચ. ઓ. અને એસ. આઈ. દ્વારા મદદ કરવામાં આવી હતી, જેના કારણે એક

	મુખ્યાલય અને અન્ય. (૧૯૯૦) ૧ એસસીસી ૪૨૨	મહિલાના નવ વર્ષના પુત્રનું મોત થયું હતું. આ અદાલતે મૃતક બાળકની માતાને Rs.૭૫,૦૦૦નું વળતર આપવાનો આદેશ આપ્યો હતો.
૫.	સુપ્રીમ કોર્ટની કાનૂની સહાય સમિતિ તેના હોની દ્વારા.સચિવ વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્ય. (૧૯૯૧) ૩ એસસીસી ૪૮૨	ટ્રેન લૂંટમાં ઘાયલ થયેલા વ્યક્તિને પોલીસ દ્વારા વાહનના ફૂટબોર્ડ સાથે બાંધીને નજીકની હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો.આ કારણે તેનું મોત થયું હતું. આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે જો પીડિતાને સમયસર સંભાળ આપવામાં આવી હોત તો તે બચી શક્યો હોત. બિહાર રાજ્યને મૃતકના કાનૂની વારસદારોને Rs.૨૦,૦૦૦ ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.
૬.	નીલાબતી બેહરા (શ્રીમતી) ઉર્ફે લલિતા બેહરા (સુપ્રીમ કોર્ટની કાનૂની સહાય સમિતિ દ્વારા) વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય અને અન્ય. (૧૯૯૩) ૨ એસસીસી ૭૪૬	અરજદાર એક માતા હતી જેના પુત્રનું પોલીસ કસ્ટડીમાં મૃત્યુ થયું હતું. આ અદાલતે રાજ્યને રૂ. ૧. ૫૦ લાખ.
૭.	અરવિંદર સિંહ બગ્ગા વિ. યુ. પી. અને અન્ય રાજ્ય. (૧૯૯૪) ૬ એસસીસી ૫૬૫	એક પરિણીત મહિલાને તેના પતિ અને તેના પરિવારને અપહરણ અને બળજબરીથી લગ્નના કેસમાં ફસાવવા માટે દબાણ કરવાના હેતુથી પોલીસ સ્ટેશનમાં અટકાયતમાં લેવામાં આવી હતી અને શારીરિક હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. તેણીનું નિવેદન લીધા પછી, તેના પતિ અને તેના પરિવારને પણ પોલીસ દ્વારા હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા. આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે પોલીસે ઉદ્ધતાઈ અને અસભ્ય વર્તનનું પ્રદર્શન કર્યું હતું અને મહિલાને Rs.૧૦,૦૦૦ અને તેના પરિવારના દરેક સભ્યોને રૂ. ૫,૦૦૦નું વળતર આપ્યું હતું.
૮.	એન. નાગેન્દ્ર રાવ એન્ડ કંપની વિ.એપી રાજ્ય (૧૯૯૪) ૬ એસસીસી ૨૦૫	અપીલકર્તા ખાદ્યાન્ન અને ખાતરના વ્યવસાયમાં હતા.સંબંધિત સત્તાવાળાઓ દ્વારા નિરીક્ષણ પર, તેમનો સ્ટોક જપ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રથાની જેમ, કસ્ટડીમાં રહેલા ખાદ્યાન્નનું વેચાણ કરવામાં આવતું હતું અને આવક તિજોરીમાં જમા કરવામાં આવતી હતી, પરંતુ ખાતરોનો વ્યવહાર તે જ રીતે કરવામાં આવતો ન હતો જેના કારણે અરજદારને મોટું નુકસાન થતું હતું. જાહેર સત્તામંડળોની બેદરકારી અને ગેરરીતિ માટેના દાવામાં, આ અદાલતે બંધારણીય અત્યાચારની વિભાવનાને વધુ વિકસાવી અને કસ્તુરીલાલમાં નિર્ધારિત સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાના અવકાશને મર્યાદિત કર્યો.સત્તાવાળાઓની કાર્યવાહી

		માટે રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવવામાં આવ્યું હતું.
૯.	ઇંદર સિંહ વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય. (૧૯૯૫) ૩ એસસીસી ૭૦૨	▯ એક નાયબ પોલીસ અધિક્ષકે પોતાના સહકર્મચારીઓ સાથે મળીને વ્યક્તિગત બદલો લેવાના કારણે સાત લોકોનું અપહરણ કરીને હત્યા કરી હતી. ▯ આ અદાલતે CBI.After સી. બી. આઈ. દ્વારા તપાસનો આદેશ આપ્યો હતો અને અહેવાલ દાખલ કર્યો હતો, આ અદાલતે રાજ્યને રૂ. કાયદાકીય વારસદારોને ૧.૫૦ લાખ (દોષિત પોલીસકર્મીઓ પાસેથી પછીથી વસૂલવામાં આવશે) અને રાજ્યને Rs.૨૫,૦૦૦નો ખર્ચ ચૂકવવાનો રહેશે.
૧૦.	પશ્ચિમ બંગા ખેત મજૂર સમિતિ અને ઓઆરએસ વિ.ડબલ્યુ. બી. અને એન. આર. ની સ્થિતિ (૧૯૯૬) ૪ એસસીસી ૩૭	▯ કલકત્તાની વિવિધ સરકારી હોસ્પિટલોમાં ટ્રેન અકસ્માતના ભોગ બનનારને સારવાર પૂરી પાડવામાં તબીબી સત્તાવાળાઓ તરફથી નિર્દય વલણને આ કેસમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. ▯ આ અદાલતે રાજ્યને તેની સંભાળની બંધારણીય જવાબદારીઓને નકારી કાઢવા બદલ Rs.૨૫,૦૦૦ ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.
૧૧.	ડી. કે. બાસુ વિ. સ્ટેટ ઓફ ડબલ્યુ. બી. (૧૯૯૭) ૧ એસસીસી ૪૧૬	▯ પશ્ચિમ બંગાળમાં કસ્ટોડિયલ હિંસાની ઘટનાઓને લગતી જાહેર હિતની અરજીમાં, આ અદાલતે કોઈ પણ વ્યક્તિની ધરપકડ અને અટકાયત કરતી વખતે કાયદા અમલીકરણ એજન્સીઓને અનુસરવા માટે માર્ગદર્શિકા જારી કરી હતી. ▯ આ અદાલતે રાજ્યની કાર્યવાહી સામે શિક્ષાત્મક પગલા તરીકે મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના ઉપાય તરીકે વળતરના ચુકાદાની પણ ચર્ચા કરી હતી.
૧૨.	પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અન્ન. (૧૯૯૭) ૩ એસસીસી ૪૩૩	▯ કથિત આતંકવાદી ગણાતા બે વ્યક્તિઓને પોલીસ દ્વારા ખોટી અથડામણમાં ઠાર મારવામાં આવ્યા હતા. ▯ આ અદાલતે મણિપુર રાજ્યને મૃતકના પરિવારને રૂ. ૧ લાખ અને ઘણા વર્ષો સુધી કેસ ચલાવવા માટે પીયુસીએલને રૂ. ૧,૦૦૦ ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.
૧૩.	દિલ્હી મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, દિલ્હી વિ. ઉપહાર ટ્રેજેડી વિક્ટિમ્સ એસોસિએશન અને અન્ય. (૨૦૧૧) ૧૪ એસસીસી ૪૮૧	▯ એક સિનેમા હોલમાં લાગેલી આગમાં ૧૦૦થી વધુ લોકો ઘાયલ થયા હતા અને ૫૯ સિનેમાઘરોના મોત થયા હતા. ▯ દિલ્હી વિદ્યુત બોર્ડ (ડીવીબી) દ્વારા સ્થાપિત ટ્રાન્સફોર્મરને કારણે આગ લાગી હતી. ▯ હાઈકોર્ટે આ અકસ્માત માટે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, દિલ્હી પોલીસ અને ડીવીબીને જવાબદાર ઠેરવ્યા હતા. ▯ આ અદાલતે માત્ર ડીવીબી અને થિયેટરના

		માલિકને ૧૫ ના ગુણોત્તરમાં વળતર ચૂકવવા માટે જવાબદાર ઠેરવ્યા હતા:૮૫. આમ કરતી વખતે, આ અદાલતે બંધારણીય અત્યાચારની વિભાવના સાથે વ્યાપકપણે વ્યવહાર કર્યો હતો.

૧૫૩. ઉપરના કોષ્ટકમાં સૂચિબદ્ધ નિર્ણયો પરથી એ સ્પષ્ટ થશે કે આ અદાલત અને ઉચ્ચ અદાલતો જ્યારે પણ મંત્રી સહિત કોઈ જાહેર પદાધિકારી દ્વારા કરવામાં આવેલી ભૂલ અને કાર્યવાહીથી નુકસાન અથવા નુકસાન થાય છે ત્યારે બંધારણીય અત્યાચારનો ઉપયોગ કરવામાં સુસંગત રહી છે.પરંતુ વિદ્વાન એટર્ની જનરલે તેમની નોંધમાં યોગ્ય રીતે નિર્દેશ કર્યો છે તેમ, આ બાબત મુખ્યત્વે યોગ્ય કાનૂની માળખાને પાત્ર છે જેથી સિદ્ધાંતો અને પ્રક્રિયા આ બાબતને ખુલ્લી અથવા અસ્પષ્ટ છોડ્યા વિના સુસંગત રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે.હકીકતમાં, કાયદા પંચના પ્રથમ અહેવાલમાં ૧૯૫૬માં ખરડાનો મુસદ્દો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.આ અદાલતે ૧૯૬૫માં કસ્તુરી લાલ કેસમાં કાયદાકીય પગલાંની ભલામણ કરી હતી અને ૧૯૬૭માં સરકાર (ટોર્ટ્સમાં જવાબદારી) બિલ નામનું બિલ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.પરંતુ છેલ્લા ૫૫ વર્ષમાં કંઈ થયું નથી.આવા સંજોગોમાં, અદાલતો આંખ આડા કાન કરી શકતી નથી, પરંતુ જે વ્યક્તિઓને ઈજા કે નુકસાન થાય છે તેમને યોગ્ય કાયદાકીય માળખું કામ કરતું નથી તે આધાર પર તેમને દૂર કર્યા વિના, તેમને પ્રદાન કરવા માટે ઉપાયની કલ્પના કરવી પડી શકે છે.

૧૫૪. તેથી, પ્રશ્ન નંબર ૫ નો આપણો જવાબ નીચે મુજબ છેઃ

“બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલું માત્ર નિવેદન બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન હોઈ શકે અને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર બની શકે છે.પરંતુ જો આવા નિવેદનના પરિણામે, કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન પહોંચાડવા અથવા નુકસાન પહોંચાડવા માટે અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ ભૂલ અથવા કૃત્ય કરવામાં આવે, તો તે બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહી કરી શકાય છે.

પ્રારંભ કરી રહ્યા છીએ

૧૫૫. ટૂંકમાં, બેન્ચને સોંપવામાં આવેલા પાંચ પ્રશ્નોના અમારા જવાબો નીચે મુજબ છેઃ

પ્રશ્નો		જવાબો
૧.	શું કલમ ૧૯ (૨) માં સ્પષ્ટ કરેલા આધારો છે કે જેના સંબંધમાં કાયદા દ્વારા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે, સંપૂર્ણ છે, અથવા કલમ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે?	વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે કલમ ૧૯ (૨) માં જે આધારો છે તે સંપૂર્ણ છે.અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરવાની આડમાં અથવા એકબીજા સામે સ્પર્ધાત્મક દાવો કરતા બે મૂળભૂત અધિકારોની આડમાં, કલમ ૧૯ (૨) માં ન જોવા મળતા વધારાના પ્રતિબંધો, કલમ ૧૯ (૧) (એ) દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર લાદવામાં ન આવી શકે.
૨.	શું ભારતના બંધારણની કલમ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો 'રાજ્ય' અથવા તેના સાધનોની	કલમ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે.

	વિરુદ્ધ સિવાય કરી શકાય છે?	
૩.	શું અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે પણ ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારોનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની ફરજ હેઠળ રાજ્ય છે?	જ્યારે પણ બિન-રાજ્ય અભિનેતા દ્વારા પણ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા માટે ખતરો હોય ત્યારે કલમ ૨૧ હેઠળ વ્યક્તિના અધિકારોનું હકારાત્મક રીતે રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ છે.
૪.	શું કોઈ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન, જે રાજ્યની કોઈપણ બાબતો માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય છે, તે ખાસ કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને, પરોક્ષ રીતે સરકારને જ જવાબદાર ઠેરવી શકાય?	મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન ભલે રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય, તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં.
૫.	શું મંત્રીનું નિવેદન, બંધારણના ભાગ ત્રણ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત છે, તે આવા બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે અને 'બંધારણીય અત્યાચાર' તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર છે?	બંધારણના ભાગ-૩ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલું માત્ર નિવેદન બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન હોઈ શકે અને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર બની શકે છે.પરંતુ જો આવા નિવેદનના પરિણામે, કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન પહોંચાડવા અથવા નુકસાન પહોંચાડવા માટે અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ ભૂલ અથવા કૃત્ય કરવામાં આવે, તો તે બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર હોઈ શકે છે.

૧૫૬. હવે જ્યારે અમે પ્રશ્નોના જવાબ આપી દીધા છે, ત્યારે રિટ અરજી અને સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજીને ભારતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશના આદેશો મળ્યા પછી યોગ્ય બેન્ચ સમક્ષ સૂચિબદ્ધ કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે.

નાગરત્ના, જે.

Sr.No.	વિગતો	પાનું નંબર. *
૧.	પરિચય	૨–૧૦
૨.	પ્રસ્તુતિઓ	૧૦–૧૭
૩.	પ્રસ્તાવના	૧૭–૧૮
૪.	અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) અને ૧૯ (૨)–એક ઝાંખી	૧૮–૨૬
૫.	અધિકારોના સ્વરૂપનું વેસ્લી હોફેલ્ડનું વિશ્લેષણ	૨૬–૩૦
૬.	કલમ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી	૩૦–૪૦
૭.	‘ઘૃણાસ્પદ ભાષણ '	૪૦–૫૪
૮.	ભારતના બંધારણ હેઠળ મૂલ્ય તેમજ અધિકાર તરીકે માનવ ગરિમા	૫૪–૬૩
૯.	'સમાનતા' અને 'ભ્રાતૃત્વ' ના પ્રારંભિક લક્ષ્યાંકો	૬૩–૭૨
૧૦.	રીઃપ્રશ્ન નંબર ૨	૭૨–૧૦૧
૧૧.	રીઃપ્રશ્ન નંબર ૩	૧૦૧–૧૦૬
૧૨.	રીઃપ્રશ્ન નંબર ૪	૧૦૬–૧૦૭
૧૩.	રીઃપ્રશ્ન નંબર ૫	૧૦૭–૧૨૦
૧૪.	તારણો	૧૨૦–૧૨૧

૧. મને તેમના સ્વામી વી. રામસુબ્રમણ્યમ, જે. દ્વારા પ્રસ્તાવિત વિદ્વતાપૂર્ણ ચુકાદાને વાંચવાનો લાભ મળ્યો છે. જ્યારે હું આ બંધારણીય બેન્ચને સંદર્ભિત કેટલાક પ્રશ્નો પર તેમના સ્વામી દ્વારા કરવામાં આવેલા તર્ક અને તારણો સાથે સહમત છું, ત્યારે હું મારા અલગ અભિપ્રાય દ્વારા કેટલાક મુદ્દાઓને અલગ દ્રષ્ટિકોણ આપવા માંગુ છું.

૨. એક ભારતીય તત્વજ્ઞાની, બસવેશ્વરના શબ્દોમાં કહીએ તોઃ

“નુદીદારે મુક્તીના હરદંતિરાબેકુ, નુદીદારે માણિક્યદા દીપ્તિયંતિરાબેકુ, નુદીદારે સ્પાતિકાડા શાલાકેયંતિરાબેકુ, નુદીદારે લિંગામેચી આહુદેનાબેકુ.”

વ્યક્તિએ ત્યારે જ બોલવું જોઈએ જ્યારે ઉચ્ચારવામાં આવેલા શબ્દો દોરી પર બાંધેલા મોતી જેટલા શુદ્ધ હોય.
રૂબી દ્વારા વહેતી ચમકની જેમ;
સ્ફટિકની ફ્લેશની જેમ જે વાદળી રંગને કાપી નાખે છે; અને એવું કે ભગવાન, આવી વાણી સાંભળીને, "હા, હા, તે સાચું છે!”

પરિચયઃ

૩. આ કેસોમાં અરજદારોની ચિંતા બંધારણની કલમ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારનો દુરુપયોગ છે, ખાસ કરીને, રાજકીય હોદ્દાઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓ, જાહેર સેવકો, જાહેર પદાધિકારીઓ અથવા ભારતીય રાજકારણ અને સમાજમાં જવાબદાર હોદ્દાઓ ધરાવતા અન્ય લોકો દ્વારા.જાહેર કાર્યકર્તાઓ જે રીતે સમાજના અમુક વર્ગો વિરુદ્ધ, દેશવાસીઓ વિરુદ્ધ અને અમુક વ્યક્તિઓ જેમ કે મહિલાઓ કે જેઓ ગુનાનો ભોગ બની શકે છે તેમની વિરુદ્ધ અપમાનજનક અને અપમાનજનક ટિપ્પણી કરે છે તે અંગે

અરજદારોની ચિંતા છે.આવા અવિવેકી ભાષણ તાજેતરના સમયમાં ચિંતાનું કારણ છે કારણ કે તેને નુકસાનકારક અને અપમાનજનક માનવામાં આવે છે.આ બાબતોમાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નો કાયદામાં ઉપલબ્ધ ઉપાયોના સંદર્ભમાં છે, જેથી ખાસ કરીને જાહેર પદાધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવતા આ પ્રકારના નુકસાનકારક અથવા અપમાનજનક ભાષણનો સામનો કરી શકાય.

૪. વર્તમાન અરજીઓને જન્મ આપતા તથ્યોને નીચે મુજબ સંકલિત કરી શકાય છે:

૪.૧.લેખિત અરજી (સીઆરએલ.) ૨૦૧૬નો ૧૧૩ નંબર, નોઈડા–શાહજહાંપુર રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ (એન. એચ. ૯૧) પર ૨૯મી જુલાઈ, ૨૦૧૬ના રોજ એક મહિલા અને તેની સગીર પુત્રી પર કથિત સામૂહિક બળાત્કારના સંદર્ભમાં ઉત્તર પ્રદેશના ભૂતપૂર્વ કેબિનેટ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલી અપમાનજનક જાહેર ટિપ્પણીઓ સાથે સંબંધિત છે.અમુક સમાચાર લેખો પર આધાર રાખીને, રિટ પિટિશન (સીઆરએલ) માં અરજદાર ૨૦૧૬ની કલમ ૧૧૩ આ અદાલતના ધ્યાનમાં કથિત જાહેર પદાધિકારી દ્વારા કરવામાં આવેલી ટિપ્પણીને "વિપક્ષનું કાવતરું" ગણાવીને લાવી છે, જે માત્ર એટલા માટે ફેલાઈ હતી કારણ કે "ચૂંટણીઓ નજીક હતી અને હતાશ વિપક્ષ સરકારને બદનામ કરવા માટે કોઈપણ સ્તરે નીચે પડી શકે છે".” ૪.૨.આવા નિવેદનોના સંબંધમાં, ભારતીય દંડ સંહિતા, ૧૮૬૦ની કલમ ૩૯૫,૩૯૭,૩૭૬–ડી, ૩૪૨

(ત્યારબાદ સુવિધા માટે 'આઈ. પી. સી.' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે) હેઠળ ગુનાઓ માટે ૩૦મી જુલાઈ, ૨૦૧૬ના રોજ ઉત્તર પ્રદેશના બુલંદશહરના કોટવાલી પોલીસ સ્ટેશન દ્વારા ઉપરોક્ત મંત્રી સામે પ્રથમ માહિતી અહેવાલ, ૨૦૧૬ની એફ. આઈ. આર. નંબર ૦૮૩૮ નોંધવામાં આવ્યો હતો.૪.૩.ઉપરોક્ત પૃષ્ઠભૂમિમાં, રિટ પિટિશનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે, જેમાં નીચે મુજબ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છેઃ

"દાદ–

ઉપરોક્ત રજૂઆતોને ધ્યાનમાં રાખીને, તેથી, સૌથી વધુ નમ્રતાથી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે આ માનનીય અદાલત ન્યાયના હિતમાં, આ માટે દાદ માંગેલ કે–

એ. પ્રતિવાદીઓને અન્ય યોગ્ય નિર્દેશો પસાર કરવા ઉપરાંત, કાયદેસર જીવન જીવવા માટેના અરજદારના મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનને રોકવા માટે નિર્દેશ આપતા પ્રતિવાદીઓ સામે આદેશ અને/અથવા અન્ય કોઈ યોગ્ય રિટ અને/અથવા નિર્દેશ જારી કરો.

બી. રાજ્યને અરજદાર, અન્ય પીડિતો અને પરિવારના સભ્યોને કાયદા મુજબ યોગ્ય વળતર ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપો.

સી. ન્યાયના હિતમાં ઉચ્ચતમ ડિગ્રી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી રાજ્યને આદરણીય અને યોગ્ય મફત અને સલામત શિક્ષણ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવા અને સુનિશ્ચિત કરવા માટે નિર્દેશ આપો.

ડી. અરજદાર, અન્ય પીડિતો અને પરિવારના સભ્યોને પૂરતી જીવન સુરક્ષા અને યોગ્ય નોકરીની સુરક્ષા પૂરી પાડવા અને સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્યને નિર્દેશ આપો.

ઈ. ન્યાયના હિતમાં તપાસ એજન્સી પાસેથી સ્થિતિ અહેવાલ મંગાવો.

એફ. કલમ ૧૫૪ સી. આર. હેઠળ એફ. આઈ. આર. <આઇ. ડી. ૧> ની તપાસ પર દેખરેખ રાખો. પી. સી. ૩૯૫,૩૯૭,૩૭૬–ડી અને પોસ્કો અધિનિયમ, ૩૪૨.

જી. ન્યાયના હિતમાં બુલંદશહરથી દિલ્હી ટ્રાન્સફર કરાયેલી એફ. આઈ. આર. <આઇ. ડી. ૧> ની સુનાવણી.એચ. શ્રી વિરુદ્ધ એફ. આઈ. આર. નોંધાવવા માટે પ્રતિવાદી નંબર ૧ ને નિર્દેશો આપો. આઝમ ખાન, શહેરી વિકાસ મંત્રી, યુપી સરકાર; વર્તમાન કેસની બાબતોમાં અરજદારની વિનમ્રતા માટે અપમાનજનક નિવેદનો આપવા બદલ.

આઈ. એફ. આઈ. આર. ની નોંધણી માટે પ્રતિવાદી નંબર ૧ પર સીધા જાઓ.

No.૦૮૩૮/૨૦૧૬ વર્તમાન કેસમાં કાયદાના નિર્દેશોનું ઉલ્લંઘન કરવા બદલ ભૂલ કરનારા પોલીસ અધિકારીઓ સામે.જે. અરજદારોની તરફેણમાં અને પ્રતિવાદીઓની વિરુદ્ધમાં વર્તમાન કેસની હકીકતો અને સંજોગોના લક્ષમાં આ માનનીય અદાલત યોગ્ય અને યોગ્ય લાગે તે રીતે અન્ય કોઈપણ અથવા વધુ આદેશો પસાર કરો."

૪.૪.૨૦૧૭ની ડાયરી નંબર ૩૪૬૨૯ ધરાવતી સ્પેશ્યલ લીવ એપ્લીકેશન અરજી એર્નાકુલમ ખાતે કેરળ હાઈકોર્ટ દ્વારા ૩૧ મે, ૨૦૧૭ના રોજ પસાર કરાયેલા સામાન્ય આદેશને પડકારતી દાખલ કરવામાં આવી છે, જેમાં ૨૦૧૭ની રિટ પિટિશન (સી) નંબર ૧૫૮૬૯ અને રિટ પિટિશન (સી) નંબર ૧૪૭૧૨ને ફગાવી દેવામાં આવી છે.કેરળ સરકારના તત્કાલીન વીજળી મંત્રી દ્વારા કેરળની પોલિટેકનિક કોલેજની એક મહિલા આચાર્ય, કોલેજના અધિકારીઓ દ્વારા કથિત સતામણીને કારણે કથિત રીતે આત્મહત્યા કરનાર વિદ્યાર્થીનીની માતા અને ચાના બગીચામાં કામ કરતી મહિલા મજૂરો વિરુદ્ધ અલગ–અલગ પ્રસંગોએ કરવામાં આવેલા અપમાનજનક નિવેદનોના સંબંધમાં કેરળ સરકાર તરફથી કાર્યવાહી કરવામાં આવી ન હોવાનો આક્ષેપ કરતી આ રિટ પિટિશન હાઈકોર્ટ સમક્ષ દાખલ કરવામાં આવી હતી.ઉપરોક્ત રિટ પિટિશનની બરતરફીથી નારાજ, ૨૦૧૭ની ડાયરી નંબર ૩૪૬૨૯ ધરાવતી એસએલપી આ અદાલત સમક્ષ દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેને રિટ પિટિશન (સીઆરએલ) સાથે ટેગ કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો. ૨૦૧૬નો નંબર ૧૧૩.

૫. આ બંધારણીય ખંડપીઠે વિચારણા માટે ઉઠાવેલા પ્રશ્નો નીચે મુજબ ગણાવ્યા છે:

"૧) શું કલમ ૧૯ (૨) માં સ્પષ્ટ કરેલા આધારો છે કે જેના સંબંધમાં કાયદા

દ્વારા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે, સંપૂર્ણ છે, અથવા કલમ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે?

૨) શું ભારતના બંધારણની કલમ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો 'રાજ્ય' અથવા તેના સાધનોની વિરુદ્ધ સિવાય કરી શકાય છે?

૩) શું અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે પણ ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારોનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની ફરજ હેઠળ રાજ્ય છે?

૪) શું કોઈ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન, જે રાજ્યની કોઈપણ બાબતો માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય છે, તે ખાસ કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને, પરોક્ષ રીતે સરકારને જ જવાબદાર ઠેરવી શકાય?

૫) શું મંત્રીનું નિવેદન, બંધારણના ભાગ ત્રણ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત છે, તે આવા બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે અને 'બંધારણીય અત્યાચાર' તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર છે?"

૬. તેમના સ્વામી, જે. રામસુબ્રમણ્યને તેમના દ્વારા પ્રસ્તાવિત વિદ્વતાપૂર્ણ ચુકાદામાં આ બંધારણીય બેન્ચને સંદર્ભિત પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા છે.આવા દરેક પ્રશ્નો પર મારા મંતવ્યો, જેમ કે તેમના પ્રભુતાના પ્રશ્નોથી વિપરીત, સરળ

સંદર્ભ માટે અહીં કોષ્ટક સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રશ્નો	તેમના સ્વામીત્વના મંતવ્યો	મારા મંતવ્યો
અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર લાદવામાં આવે?	એકબીજા સામે સ્પર્ધાત્મક દાવો કરતા મૂળભૂત અધિકારો, અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળતા વધારાના પ્રતિબંધો, કોઈપણ વ્યક્તિ પર અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર લાદવામાં ન આવી શકે.	
૨) શું ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો 'રાજ્ય' અથવા તેના સાધનોની વિરુદ્ધ સિવાય કરી શકાય છે?	અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ સામે પણ લાગુ કરી શકાય છે.	સામાન્ય કાયદાના ક્ષેત્રમાં અધિકારો, જે તેમની સામગ્રીમાં અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો જેવા જ હોઈ શકે છે, તે આડા કામ કરે છે; જો કે, અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો, તે અધિકારો સિવાય નથી કે જેને વૈધાનિક રીતે પણ માન્યતા આપવામાં આવી છે.તેથી, અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળનો મૂળભૂત અધિકાર રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ સામે લાગુ કરી શકાતો નથી.જો કે, તેઓ સામાન્ય કાયદાકીય ઉપાયો મેળવવા માટેનો આધાર હોઈ શકે છે. પરંતુ જો બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ના આધારે કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ સામે હેબીયસ કોર્પસની રિટના રૂપમાં ઉપાય માંગવામાં આવે તો તે પહેલાં બંધારણીય અદાલત બની શકે છે, એટલે કે હાઈકોર્ટ સમક્ષ અનુચ્છેદ ૨૨૬ અથવા સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ અનુચ્છેદ ૧૪૨ સાથે વાંચી શકાય તેવી કલમ ૩૨ દ્વારા.

		જ્યાં સુધી બિન–રાજ્ય સંસ્થાઓ અથવા બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૨ના દાયરામાં ન આવતી સંસ્થાઓનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી મૂળભૂત અધિકારોને લાગુ કરવા માટેની રિટ અરજી તેમની વિરુદ્ધ ગણવામાં આવશે નહીં.આ મુખ્યત્વે એટલા માટે છે કારણ કે આવી બાબતોમાં હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો સામેલ હશે.
૩) શું અન્ય નાગરિક ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે પણ ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારોનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની ફરજ હેઠળ રાજ્ય છે?	જ્યારે પણ કોઈ ખાનગી અભિનેતા દ્વારા પણ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર ખતરો હોય ત્યારે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ વ્યક્તિના અધિકારોનું હકારાત્મક રીતે રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ છે.	અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રાજ્ય પર મૂકવામાં આવેલી ફરજ એ એક નકારાત્મક ફરજ છે કે જે કોઈ વ્યક્તિને તેના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન કરે સિવાય કે કાયદા અનુસાર. જોકે બંધારણીય અને વૈધાનિક કાયદા હેઠળ તેના પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારીઓનું પાલન કરવાની રાજ્યની હકારાત્મક ફરજ છે.આવી જવાબદારીઓ માટે રાજ્ય દ્વારા હસ્તક્ષેપની જરૂર પડી શકે છે જ્યાં ખાનગી પક્ષના કૃત્યો અન્ય વ્યક્તિના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાને જોખમમાં મૂકી શકે છે.આથી, નાગરિકના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે બંધારણીય અને વૈધાનિક કાયદા હેઠળ રાજ્યને સોંપવામાં આવેલી ફરજો નિભાવવામાં નિષ્ફળતા, નાગરિકને તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવાની અસર કરી શકે છે.જ્યારે કોઈ નાગરિક તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત હોય, ત્યારે રાજ્યએ અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ તેના પર

		મૂકવામાં આવેલી નકારાત્મક ફરજનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોત.
૪) શું કોઈ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન, જે રાજ્યની કોઈપણ બાબતો માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય છે, તે ખાસ કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને, પરોક્ષ રીતે સરકારને જ જવાબદાર ઠેરવી શકાય?	મંત્રી દ્વારા આપવામાં આવેલ નિવેદન ભલે રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે હોય, તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં.	મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલું નિવેદન જો રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય, તો તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે, જ્યાં સુધી તે નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણને પણ રજૂ કરે છે.જો આ પ્રકારનું નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણ સાથે સુસંગત નથી, તો તે વ્યક્તિગત રીતે મંત્રીને આભારી છે.
૫) શું મંત્રીનું નિવેદન, બંધારણના ભાગ ત્રણ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત છે, તે આવા બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે અને 'બંધારણીય અત્યાચાર' તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર છે.	બંધારણના ભાગ–૩ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલું માત્ર નિવેદન બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન હોઈ શકે અને બંધારણીય રીતે કાર્યવાહીપાત્ર ન હોઈ શકે પરંતુ જો અપકૃત્ય હોય તો.આવા નિવેદનના પરિણામે, અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ પણ ભૂલ અથવા કૃત્ય કરવામાં આવે છે જેના પરિણામે કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન અથવા નુકસાન થાય છે, તો તે બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહી કરી શકાય છે.	એવા કાયદાઓ અથવા ભૂલોને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે યોગ્ય કાનૂની માળખું જરૂરી છે જે બંધારણીય અપકૃત્યો સમાન હશે, અને ન્યાયિક પૂર્વવર્તીના આધારે તેનું નિવારણ અથવા નિવારણ કેવી રીતે કરવામાં આવશે. જાહેર પદાધિકારી દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન અથવા નુકસાન પહોંચાડતા નિવેદનને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે ગણવામાં આવે તેવા તમામ કેસોને વિવેકપૂર્ણ ગણવામાં આવતા નથી. જો તેમનું નિવેદન સરકારના મંતવ્યો સાથે અસંગત હોય તો જાહેર અધિકારીઓ વ્યક્તિગત રીતે તેમની વિરુદ્ધ કાર્યવાહી કરી શકે છે.જો, તેમ છતાં, આવા મંતવ્યો સરકારના મંતવ્યો સાથે સુસંગત હોય અથવા સરકાર દ્વારા સમર્થિત હોય, તો તે સામૂહિક જવાબદારીના

		સિદ્ધાંતના આધારે પરોક્ષ રીતે રાજ્યને આભારી હોઈ શકે છે અને કાયદાની અદાલત સમક્ષ યોગ્ય ઉપાયો માંગી શકાય છે.

રજૂઆતોઃ

૭. અમે અરજદારો માટે વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી કલીશ્વરમ રાજ અને પ્રતિવાદીઓ માટે વિદ્વાન એટર્ની જનરલ, અને વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ સુશ્રી અપરાજિત સિંહ, ન્યાયમિત્રને સાંભળ્યા છે.

અરજદારો વતી દલીલોઃ

૮. અરજદારો વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી કલીશ્વરમ રાજની રજૂઆતોને નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય છેઃ

૮.૧.મંત્રીઓની વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના બંધારણીય અધિકારને જાળવી રાખીને, મંત્રીઓ અને જાહેર અધિકારીઓ માટે સ્વૈચ્છિક આચાર સંહિતા ઘડવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ, જે તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ સારી જવાબદારી અને પારદર્શકતા સુનિશ્ચિત કરશે અને રાજ્યના સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જાહેર અધિકારીઓ દ્વારા વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના દુરૂપયોગ પર પણ અંકુશ મૂકશે.

૮.૨.જીવન અને સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવાની રાજ્યની ફરજ વ્યાપકપણે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ અધિકારની અંદર આવે છે, પરંતુ જાહેર પદાધિકારી દ્વારા ભાષણ અન્ય વ્યક્તિની ગરિમા પર પ્રહાર કરે છે તેવા દરેક કિસ્સામાં રાજ્યને જવાબદારી સાથે સાંકળવું મુશ્કેલ છે.રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદારી સોંપવાની આવી જોગવાઈની ગેરહાજરીમાં, આવા ભાષણનો દરેક દાખલો ન્યાયતંત્ર દ્વારા કાર્યવાહીપાત્ર અને નિવારણીય ન હોઈ શકે.અનુચ્છેદ ૨૧ને અનુરૂપ કોઈ ફરજ વ્યક્તિગત મંત્રીઓ પર લાદવામાં આવી નથી કે ન્યાયિક હસ્તક્ષેપની બાંયધરી આપતા વ્યક્તિગત મંત્રીઓના વર્તનનું નિયમન કરવા માટે કોઈ સરકારી તંત્ર પર આવી ફરજ લાદવામાં આવી નથી.તેથી, સત્તામાં રહેલા લોકો દ્વારા નિવેદનો કરવામાં આવે ત્યારે જાહેર ફરજનું કોઈ કાર્યવાહી યોગ્ય ઉલ્લંઘન થયું હોવાનું કહી શકાય નહીં, તેમ છતાં, આ બદલામાં, સરકાર તેમજ શાસિત લોકોના વધુ સારા હિતમાં સ્વૈચ્છિક આચાર સંહિતા રાખવાની ઇચ્છાને રજૂ કરે છે.

૮.૩.બંધારણની અનુચ્છેદ ૭૫ (૩) પર એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે મંત્રીઓની વિધાનસભા પ્રત્યે સામૂહિક જવાબદારી હોય છે અને આમ, મંત્રીઓના ભાષણ અને કાર્યોને સ્વ–નિયમન કરવાની આચાર સંહિતા બંધારણીય રીતે ન્યાયી છે.મંત્રીએ મંત્રીમંડળ અને વિધાનસભા પ્રત્યેની તેની/તેણીની સામૂહિક જવાબદારીનો ભંગ કરવો જોઈએ નહીં, તેથી, અદ્યતન લોકશાહીમાં ઉપલબ્ધ હોય તેવી નક્કર આચાર સંહિતા હોવી સલાહભર્યું છે.

૮.૪.વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે છેલ્લે રજૂઆત કરી હતી કે તાત્કાલિક કેસોમાં અનુચ્છેદ ૧૯ સાથે અન્ય કોઈ અધિકારના સંઘર્ષનો પ્રશ્ન સામેલ નથી.અહીં કુલ મળીને પ્રશ્ન એ છે કે શું બંધારણ હેઠળ વાજબી કોઈપણ પ્રતિબંધ મંત્રીઓ અને જાહેર પદાધિકારીઓ પર તેમના ભાષણનું નિયમન કરવા માટે મૂકી શકાય છે.

પ્રતિવાદી–ભારત સંઘ વતી દલીલોઃ

૯. ભારત માટે વિદ્વાન એટર્ની જનરલ, શ્રી આર. વેંકટરમાની અને ભારતના વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલ, શ્રી તુષાર મહેતાની રજૂઆતો, પ્રતિવાદી–ભારત સંઘ વતી હાજર રહીને, નીચે પ્રમાણે સારાંશ આપી શકાય છેઃ

૯.૧.શરૂઆતમાં, વિદ્વાન એટર્ની જનરલ શ્રી આર. વેંકટરામણીએ વાજબી રીતે રજૂઆત કરી હતી કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ ગણાયેલ વાણી સ્વાતંત્ર્ય પરના પ્રતિબંધોને સંપૂર્ણ ગણવા જોઈએ અને તેથી, અદાલત અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ ગણાયેલ નથી તેવા આધારો પર પ્રતિબંધો લાદવા માટે અનુચ્છેદ ૨૧ નામના અન્ય કોઈ મૂળભૂત અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી.વધુમાં, બંધારણીય સિદ્ધાંતની બાબત તરીકે, કોઈપણ મૂળભૂત અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવા માટેના ધોરણો અથવા માપદંડોમાં કોઈપણ ઉમેરો, ફેરફાર અથવા ફેરફાર કાયદાકીય પ્રક્રિયા દ્વારા થવો જોઈએ.મૂળભૂત અધિકારોનું સંતુલન, ક્યાં તો ઓવરલેપિંગ ટાળવા માટે અથવા પરસ્પર આનંદની ખાતરી કરવા માટે, એક

અધિકારને બીજા અધિકાર પર પ્રતિબંધ તરીકે ગણવાથી અલગ છે.

૯.૨.ત્યારબાદ એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે ભારતનું બંધારણ રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સામે મૂળભૂત અધિકારોના દાવાઓની યોજના નક્કી કરે છે અને આવી યોજના રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન અથવા ઉલ્લંઘનને પણ સંબોધિત કરે છે.આમ, રાજ્ય સિવાયની વ્યક્તિઓ સામે દાવા કરી શકાય તેવા વિષયો અથવા બાબતોને ઉભેરવા અથવા દાખલ કરવાની કોઈપણ દરખાસ્ત બંધારણીય પરિવર્તન સમાન હશે.આવા બંધારણીય સિદ્ધાંતોના કોઈપણ વિસ્તરણનું પરિણામ બંધારણીય મુકદ્દમાનો પૂર દરવાજો ખોલવાનું હશે.

૯.૩.વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે એવા નાગરિક માટે પૂરતા બંધારણીય અને કાનૂની ઉપાયો ઉપલબ્ધ છે કે જેમની સ્વતંત્રતા કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા જોખમમાં છે અને બંધારણીય અને કાનૂની ઉપાયોથી આગળ, અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવા માટે અન્ય કોઈ વધારાની ફરજ હોઈ શકે નહીં.

૯.૪.વિદ્વાન એટર્ની જનરલે વિનંતી કરી હતી કે મંત્રીમંડળના દુષ્કૃત્યો, જેને જાહેર ફરજના નિર્વહન સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી અને રાજ્યની બાબતોમાં શોધી શકાતા નથી, તેને વ્યક્તિગત ઉલ્લંઘન અને વ્યક્તિગત ભૂલોના કૃત્યો તરીકે

ગણવા પડશે.આમ, રાજ્ય તેના માટે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ન હોઈ શકે.સરકારમાં મંત્રી જેવા જાહેર સેવકનું વર્તન, જો જાહેર ફરજ અથવા હોદ્દાની ફરજો નિભાવવા માટે શોધી શકાય, તો તે કાયદાની તપાસને આધિન હતું.જો કે, મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદનો સહિત આવા ગેરવર્તણૂકને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતો સાથે જોડી શકાતી નથી.

વિદ્વાન ન્યાયમિત્ર, સુશ્રી અપરાજિત સિંહ, વરિષ્ઠ વકીલની રજૂઆતોઃ

૧૦. વિદ્વાન ન્યાયમિત્ર, સુશ્રી અપરાજિત સિંહની રજૂઆતોનો સારાંશ નીચે મુજબ આપી શકાયઃ

૧૦.૧.શરૂઆતમાં તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત પ્રતિબંધોને આધિન છે.તેથી, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ અધિકારને મર્યાદિત કરવા માંગતો કોઈપણ કાયદો અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવેલી મર્યાદામાં આવવો જોઈએ.

૧૦.૨.રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા જાહેર પદાધિકારીની વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના નિષ્પક્ષ તપાસના અધિકાર સાથે સંતુલિત કરવો પડશે અને જો અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ)

હેઠળ મંત્રીના અધિકારનો ઉપયોગ અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તો નાગરિકના અધિકારનું રક્ષણ કરવા માટે તેને વાંચવું પડશે.આમ, કોઈ મંત્રી નાગરિકોના અનુચ્છેદ ૨૧ના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ના સંરક્ષણનો દાવો કરી શકતો નથી.

૧૦.૩.ત્યારબાદ શ્રીમતી અપરાજિત સિંહે દલીલ કરી હતી કે એક મંત્રી, રાજ્યના પદાધિકારી તરીકે પોતાની સત્તાવાર ક્ષમતામાં કામ કરતી વખતે રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.તેથી, મંત્રી દ્વારા તેમની સત્તાવાર ક્ષમતામાં નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું કોઈપણ ઉલ્લંઘન રાજ્યને આભારી રહેશે.આમ, એવું સૂચન કરવું મૂર્ખામીભર્યું હશે કે જ્યારે રાજ્ય ખાનગી નાગરિકને અન્ય નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પ્રતિબંધિત કરવાની જવાબદારી હેઠળ છે, ત્યારે તેના પોતાના મંત્રી દંડમાંથી મુક્તિ સાથે આમ કરી શકે છે.જો કે, વિદ્વાન ન્યાયમિત્ર એ એમ કહીને આવી રજૂઆતને લાયક ઠરે છે કે ઉલ્લંઘનની હકીકત આપેલ કેસની હકીકતો પર સ્થાપિત કરવાની જરૂર પડશે અને તેથી કાયદો દરેક કેસમાં વિકસાવવો પડશે.

.તેમાં પ્રશ્નોની વિગતવાર તપાસ સામેલ હશે જેમ કે(૧) મંત્રી દ્વારા નિવેદન તેમની વ્યક્તિગત અથવા સત્તાવાર ક્ષમતામાં આપવામાં આવ્યું હતું કે કેમ;(૨) નિવેદન જાહેર અથવા ખાનગી મુદ્દા પર કરવામાં આવ્યું હતું કે કેમ;(૩) નિવેદન જાહેર અથવા ખાનગી મંચ પર કરવામાં આવ્યું હતું કે કેમ.

૧૦.૪.એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે મંત્રી વ્યક્તિગત રીતે બંધારણની અનુચ્છેદ ૭૫ (૪) અને ૧૬૪ (૩) હેઠળ ભારતના બંધારણ પ્રત્યે સાચો વિશ્વાસ અને નિષ્ઠા રાખવા માટે હોદ્દાના શપથથી બંધાયેલા છે.મંત્રીઓ માટેની આચાર સંહિતા (કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને માટે) ખાસ કરીને જણાવે છે કે આ સંહિતા "બંધારણની જોગવાઈઓનું પાલન, લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧" ઉપરાંત છે.તેથી, બંધારણીય અધિકારી એવી રીતે કાર્ય કરવા માટે બંધાયેલો છે જે બંધારણીય જવાબદારીઓ સાથે સુસંગત હોય.૧૦.૫.અંતે રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે રાજ્ય તેના કાર્યકર્તાઓ દ્વારા કાર્ય કરે છે.તેથી, નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતું મંત્રીનું સત્તાવાર કૃત્ય, મંત્રીના આ કૃત્યને બંધારણીય અપકૃત્ય ગણાવીને રાજ્યને જવાબદાર બનાવશે.જો કે, તેના સેવકોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે રાજ્યના સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાના સિદ્ધાંતને મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના કિસ્સામાં લાગુ પડતો નથી.આ બંધારણીય બેન્ચને સંદર્ભિત પ્રશ્ન નંબર ૧ નીચે મુજબ વાંચે છેઃ

“શું અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં સ્પષ્ટ કરેલા આધારો છે કે જેના સંબંધમાં કાયદા દ્વારા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે, સંપૂર્ણ છે, અથવા મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં ન મળેલા આધારો પર વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં

આવી શકે છે?" પ્રસ્તાવના –

૧૧. મારા મતે, આ કેસો ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રીનું વિશ્લેષણ કરવાની માંગ કરે છે જે ભારતના તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર આપે છે.સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓનું વિશ્લેષણ કરવા માટે આગળ વધતા પહેલા, આ વિચાર સાથે ચર્ચાની પ્રસ્તાવના કરવી યોગ્ય હોઈ શકે છે કે વાણીની સ્વતંત્રતા માત્ર રાષ્ટ્રના કાયદાઓ પર આધારિત નથી.સામાજિક સંબંધોની મજબૂરી અને વ્યાપક રીતે લાગુ કરાયેલ અનુરૂપતાના અનૌપચારિક દબાણ, સમાજમાં સ્વીકાર્ય વાણીની સામગ્રી અને મર્યાદાઓને મોટા પ્રમાણમાં નિર્ધારિત કરે છે.જોકે, આ કાયદાઓ તેમની પોતાની અનોખી પદ્ધતિઓ દ્વારા સામાજિક પ્રતિબંધોને મજબૂત કરે છે.તેથી, બંધારણ, જે દેશનો મૂળભૂત કાયદો છે, તેમજ અન્ય કાયદાઓ કે જે બંધારણના આધારસ્તંભ પર માપવામાં આવે છે, તેનું અર્થઘટન શાંતિપૂર્ણ સમાજમાં વાણી સ્વાતંત્ર્યની સામગ્રી અને સ્વીકાર્ય મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે.

એ અવલોકન કરવું જરૂરી છે કે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા હંમેશા લોકશાહીના પાયાની રચના કરતા અમુક સામાજિક–રાજકીય આદર્શો સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી છેઃવ્યક્તિગત ગરિમા અને સમાનતા માટે આદર; બંધુત્વ; સહિષ્ણુતાના આદર્શો; સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક સંવેદનશીલતા.આમાંના ઘણા આદર્શો આપણા બંધારણના લખાણમાં લખાયેલા છે અને બંધારણની પ્રસ્તાવના

દ્વારા તેના માળખામાં ફેલાયેલા છે.આ આદર્શો વાણી સ્વાતંત્ર્ય પરના પ્રવચનના દાર્શનિક પાયા બનાવે છે અને તેથી, તેનું કોઈપણ વિશ્લેષણ આ આદર્શો સાથે સુસંગત હોવું જોઈએ.તે પૃષ્ઠભૂમિમાં જ કોઈએ તપાસ કરવી જોઈએ કે શું વધારાની જવાબદારી અને આમ, વાણી સ્વાતંત્ર્યની સ્વીકાર્ય હદના સંદર્ભમાં જાહેર કાર્યકર્તાઓ પર કાનૂની જવાબદારી મૂકી શકાય છે.વધુમાં, વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના ઉપયોગ પરના નિયંત્રણો અને તેના પરના પ્રતિબંધો વચ્ચેના તફાવતની તપાસ કરવી પણ જરૂરી છે અને તે પૃષ્ઠભૂમિમાં આપણા જેવા દેશમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવામાં દરેક નાગરિક દ્વારા, પછી ભલે તે જાહેર કાર્યકર્તા હોય કે ન હોય, આત્મસંયમની માત્રાની તપાસ કરવી જરૂરી છે, જે તેની વિવિધતા અને બહુમતીવાદને કારણે ખૂબ જ અનન્ય છે.

અનુચ્છેદ **૧૯ (૧) (એ) અને** અનુચ્છેદ **૧૯ (૨):જોત**

૧૨. આ તબક્કે, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) પર નીચે મુજબ વિસ્તાર કરવો ઉપયોગી થશે:

૧૨.૧.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) થી (એફ) ભારતના નાગરિકોને કેટલાક મૂળભૂત અધિકારોની બાંયધરી આપે છે.જો કે, આ મૂળભૂત અધિકારો તેની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) થી (૬) માં ગણાવ્યા મુજબ વાજબી પ્રતિબંધોને

આધિન છે, જે રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવી શકે છે.આ મૂળભૂત અધિકારો માણસના અવિભાજ્ય અધિકારો અથવા મૂળભૂત માનવ અધિકારોના સ્વરૂપમાં છે જે સ્વતંત્ર દેશના તમામ નાગરિકોમાં છે.તેમ છતાં, આ અધિકારો અનિયંત્રિત અથવા સંપૂર્ણ નથી, અને રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવેલા પ્રતિબંધો દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે, જે વાજબી હોવા જોઈએ.મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ પર નિયંત્રણો અથવા વાજબી પ્રતિબંધો નક્કી કરવાનો ઉદ્દેશ સમાજમાં અરાજકતા અથવા અવ્યવસ્થા ટાળવાનો છે.

તેથી, આપણા બંધારણના સ્થાપકોએ મૂળભૂત અધિકારોની ગણતરી કરતી વખતે, અનુચ્છેદ ૧૯ની અનુચ્છેદ (૨) થી (૬) માં વાજબી પ્રતિબંધો સૂચવ્યા છે અને આવા પ્રતિબંધોની કડક મર્યાદામાં ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓ બંધારણીય રીતે સ્વીકાર્ય છે.

૧૨.૨.આ કેસોમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થતો હોવાથી બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) માં અન્ય મૂળભૂત અધિકારોની પ્રકૃતિનું વિશ્લેષણ કરવું બિનજરૂરી છે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) અને ૧૯ (૨) નીચે મુજબ વાંચે છેઃ

"૧૯. વાણી સ્વાતંત્ર્ય વગેરે સંબંધિત કેટલાક અધિકારોનું રક્ષણ.–

(૧) દરેક નાગરિકને અધિકાર હોવો જોઈએ –

((ક) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા માટે;

XXX XXX XXX

(૨) જ્યાં સુધી એવો કાયદો ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા, રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા અથવા અદાલતની અવમાનના, બદનક્ષી અથવા ગુનાને ઉશ્કેરવાના સંબંધમાં ઉપરોક્ત પેટા–કલમ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદતો હોય ત્યાં સુધી ખંડ (એ) ના પેટા–ખંડ (એ) માંની કોઈ પણ બાબત કોઈ પણ વર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને કોઈ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં."

૧૨.૩.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ કલ્પના કરાયેલ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અર્થ એ છે કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને વિવિધ માધ્યમો દ્વારા અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર, જેમ કે મોંઢાના શબ્દો દ્વારા, પ્રિન્ટ અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમો દ્વારા, ચિત્રલેખ, લખાણો, ગ્રાફિક્સ અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે જે મન દ્વારા સમજી શકાય.અધિકારમાં પ્રેસની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે.આ અધિકારની સામગ્રીમાં પ્રકાશન અને પ્રસાર દ્વારા વિચારોનો પ્રચાર, માહિતી મેળવવાનો અને વિચારો પ્રાપ્ત કરવાનો અથવા પ્રદાન કરવાનો અધિકાર પણ સામેલ છે.ટૂંકમાં, વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારમાં વાણી સ્વાતંત્ર્યના અવકાશ અને દાયરામાં આવતા અધિકારના દરેક સ્વરૂપનો સમાવેશ થશે.તેથી, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ખૂબ જ વ્યાપક અને વ્યાપક શબ્દોમાં જણાવે છે કે તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો

અધિકાર રહેશે.ઉપરોક્ત અધિકારને માત્ર વાજબી પ્રતિબંધો દ્વારા ઘટાડી શકાય છે, જે તેની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં દર્શાવેલ છે, જે કાયદાની સત્તા હેઠળ રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવી શકે છે, પરંતુ કોઈ પણ કાયદાની ગેરહાજરીમાં કાર્યકારી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને નહીં.વધુમાં, વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર પ્રતિબંધોની પ્રકૃતિ વાજબી હોવી જોઈએ, અને ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા, રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા અથવા અદાલતની અવમાનના, માનહાનિ અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરણીના સંબંધમાં હિતમાં હોવી જોઈએ. (અનુચ્છેદ ૧૯ (૨).

૧૨.૪.આપણા જેવા દેશ માટે, જે સંસદીય લોકશાહી છે, વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એ માત્ર સ્વસ્થ લોકશાહી સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુ માટે જ નહીં, પરંતુ નાગરિકોને શાસન વિશે સારી રીતે માહિતગાર અને શિક્ષિત કરી શકાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે પણ એક આવશ્યક અધિકાર તેમજ સહવર્તી છે.પ્રિન્ટ અને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા અથવા ઓડિયો વિઝ્યુઅલ સ્વરૂપ સહિત વિવિધ માધ્યમો દ્વારા માહિતીનો પ્રસાર એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે છે કે નાગરિકો તેમના અધિકારો અને ફરજો વિશે જાગૃત થાય, લોકશાહીમાં તેઓએ જે રીતે વર્તવું જોઈએ અને સરકારોની નીતિઓ અને કાર્યો પર ચર્ચા કરવા માટે સક્ષમ બને અને આખરે સમાનતાવાદી રીતે ભારતીય સમાજના વિકાસ માટે.

૧૨.૫.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) માં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારની ઉત્પત્તિ બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં છે, જે અન્ય બાબતોની સાથે વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતાની સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે.ભારત એક સાર્વભૌમ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક હોવાથી અને આપણે લોકશાહીની સંસદીય પ્રણાલીનું પાલન કરીએ છીએ, વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એ આપણા બંધારણીય માળખા હેઠળ નોંધપાત્ર સ્વતંત્રતા અને અધિકાર છે.

૧૨.૬.આ અદાલત, બંધારણના અમલીકરણ પછીથી, અસંખ્ય ચુકાદાઓમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારને ઉત્સાહપૂર્વક જાળવી રાખે છે, જેને તેમાંના કેટલાકના સંદર્ભમાં પ્રકાશિત કરી શકાય છે.

(૧) રોમેશ થાપર વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય, એ. આઈ. આર. ૧૯૫૦ એસ. સી. ૧૨૪,૧૯૫૦ એસ. સી. સી. ૪૩૬, ("રોમેશ થાપર") માં વાણીની સ્વતંત્રતા એ તમામ લોકશાહી સંગઠનોનો પાયો છે તેના પર પ્રકાશ પાડતી વખતે એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે સ્વતંત્રતામાં પ્રેસની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર પણ સામેલ હશે.આ ચુકાદાએ પ્રકાશ પાડ્યો હતો કે સારી રીતે માહિતગાર નાગરિકોના સામૂહિક જીવનને ટકાવી રાખવા માટે અભિપ્રાય અને વિચારોનો મુક્ત પ્રવાહ જરૂરી છે, જે અસરકારક શાસન માટે અનિવાર્ય છે.

(૨) એસ. ખુશબૂ વિરુદ્ધ કન્નિયમ્મલ, (૨૦૧૦) ૫ એસસીસી ૬૦૦, ("ખુશબૂ") માં આ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળની સ્વતંત્રતા તમામ પ્રકારના મંતવ્યોના પ્રસારની કલ્પના કરે છે, જે લોકપ્રિય તેમજ અપ્રિય બંને છે.

૩) તાજેતરમાં શ્રેયા સિંઘલ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (૨૦૧૫) ૫ એસ. સી. સી. ૧, ("શ્રેયા સિંઘલ") માં આ અદાલતે નરીમન, જે. દ્વારા બોલતા યુ. એસ. ફર્સ્ટ એમેન્ડમેન્ટ અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) સાથે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) વચ્ચેના તફાવતો પર નીચેના શબ્દોમાં પ્રકાશ પાડ્યો હતોઃ

“૧૫. પહેલા યુ. એસ. ફર્સ્ટ એમેન્ડમેન્ટ અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) સાથે વાંચેલા અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) વચ્ચેના તફાવતોની નોંધ લેવી મહત્વપૂર્ણ છે.પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ તફાવત એ યુ. એસ. ફર્સ્ટ એમેન્ડમેન્ટની સંપૂર્ણતા છે–કોંગ્રેસ એવો કોઈ કાયદો બનાવશે નહીં જે વાણી સ્વાતંત્ર્યને ઘટાડે.બીજું, જ્યારે યુ. એસ. ફર્સ્ટ એમેન્ડમેન્ટ "અભિવ્યક્તિ" ના કોઈ પણ સંદર્ભ વિના વાણી અને પ્રેસની સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે, ત્યારે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) "પ્રેસ" ના કોઈ પણ સંદર્ભ વિના વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે.ત્રીજું, અમેરિકી બંધારણ હેઠળ વાણીને સંક્ષિપ્ત કરી શકાય છે, જ્યારે કે આપણા બંધારણ હેઠળ વાજબી પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે.ચોથું, આપણા બંધારણ હેઠળ આવા પ્રતિબંધો આઠ નિયુક્ત વિષયોના હિતમાં હોવા જોઈએ–એટલે કે, વાણી

સ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ લાદવા માંગતો કોઈપણ કાયદો ત્યારે જ પસાર થઈ શકે છે જ્યારે તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં નિર્ધારિત આઠ વિષયોમાંથી કોઈપણ સાથે નિકટતાથી સંબંધિત હોય."

વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી પ્રથમ સ્પષ્ટ તફાવતની વાત છે, ત્યાં સુધી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સુપ્રીમ કોર્ટે આ ઘોષણાને ક્યારેય અમલમાં મૂકી નથી કે કોંગ્રેસ, કેટલાક સંજોગોમાં, વાણી સ્વાતંત્ર્યને સંક્ષિપ્ત કરતો કોઈ કાયદો બનાવશે.જ્યાં સુધી બીજા સ્પષ્ટ તફાવતની વાત છે, શ્રેયા સિંઘલનો પરિચ્છેદ ૧૭ નીચે મુજબ કાઢવામાં આવ્યો છે:

"૧૭. જ્યાં સુધી બીજા સ્પષ્ટ તફાવતની વાત છે, અમેરિકન સુપ્રીમ કોર્ટે વાણી સ્વાતંત્ર્યના ભાગ રૂપે "અભિવ્યક્તિ" નો સમાવેશ કર્યો છે અને આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ "પ્રેસ" નો સમાવેશ કર્યો છે, જેથી ન્યાયિક અર્થઘટનની બાબત તરીકે, યુએસ અને ભારત બંને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા તેમજ પ્રેસની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે.જ્યાં સુધી સંક્ષિપ્ત અને વાજબી પ્રતિબંધોની વાત છે, ત્યાં સુધી યુ. એસ. સુપ્રીમ કોર્ટ અને આ કોર્ટ બંનેએ એવું માન્યું છે કે વાજબી બનવા માટે પ્રતિબંધને સંકુચિત રીતે અનુરૂપ અથવા સંકુચિત રીતે અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે જેથી માત્ર જે એકદમ જરૂરી છે તેને ઘટાડી શકાય અથવા પ્રતિબંધિત કરી શકાય.જ્યારે આઠ વિષયોની વાત આવે છે ત્યારે જ મોટો તફાવત જોવા મળે છે.યુ. એસ. માં, જો કોઈ મહત્વપૂર્ણ સરકારી

અથવા સામાજિક લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે અનિવાર્ય જરૂરિયાત હોય, તો વાણી સ્વાતંત્ર્યને સંક્ષિપ્ત કરતો કાયદો પસાર થઈ શકે છે.પરંતુ ભારતમાં, જો આ કાયદો સામાન્ય જનતાના હિતમાં હોય તો તેને પસાર કરી શકાતો નથી.આવા કાયદાને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ નિર્ધારિત આઠ વિષયોમાંથી એક દ્વારા આવરી લેવો પડશે.જો તે ન થાય અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) ની મર્યાદાની બહાર હોય, તો ભારતીય અદાલતો આવા કાયદાને રદ કરશે."

શ્રેયા સિંઘલમાં, ઇન્ફોર્મેશન ટેક્નોલોજી એક્ટ, ૨૦૦૦ની કલમ ૬૬–A ને પડકારવામાં આવી હતી, જેને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (a) ના ઉલ્લંઘન તરીકે રદ કરવામાં આવી હતી અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ અસ્પષ્ટતાના આધારે સાચવવામાં આવી ન હતી અને નાગરિકો, સત્તાવાળાઓ અને અદાલતોને સ્વીકાર્ય અને પ્રતિબંધિત વાણી, અભિવ્યક્તિ અથવા માહિતી વચ્ચે ચોક્કસ રેખા દોરવા માટે વ્યવસ્થાપિત ધોરણો અને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન પૂરું પાડતું ન હતું. જ્યારે કાયદો સામાન્ય બુદ્ધિ ધરાવતી વ્યક્તિઓને તેમના અર્થનો અંદાજ લગાવવા માટે નોટિસ આપ્યા વિના દુરુપયોગ અથવા દુરુપયોગ કરવા સક્ષમ અસ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિઓનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે તે તેમને અનિશ્ચિતતાના અમર્યાદિત સમુદ્રમાં છોડી દે છે, સત્તાવાળાઓને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં મનસ્વી રીતે કાપ મૂકવા માટે વ્યાપક, નિરંકુશ સત્તાઓ પ્રદાન કરે છે.

૧૨.૭.જોકે, વર્તમાન કેસો ખરેખર રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવેલા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પરના પ્રતિબંધો સાથે સંબંધિત નથી.આ કેસો બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી સાથે સંબંધિત છે, કારણ કે અરજદારો દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલી ફરિયાદ એ છે કે, શું અન્ય નાગરિકોની સરખામણીમાં નાગરિકો પર વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર અંતર્ગત બંધારણીય પ્રતિબંધ હોઈ શકે છે.આ કેસો વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર રાજ્ય દ્વારા લાદવામાં આવી શકે તેવા વાજબી પ્રતિબંધોના સંદર્ભમાં નથી, તેના બદલે, વાણી સ્વાતંત્ર્યની સામગ્રી શું હશે જેનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત નાગરિક દ્વારા અધિકાર તરીકે થવો જોઈએ નહીં જે કોઈ પણ રીતે અન્ય નાગરિકને ઉપાય મેળવવા માટે કાર્યવાહીના કારણને જન્મ નહીં આપે.

૧૩. અહીં ઉપર વર્ણવ્યા મુજબ વાણી સ્વાતંત્ર્ય અધિકારની સામગ્રીને વાણી સ્વાતંત્ર્ય અધિકારના માળખાકીય ઘટકો અથવા ઘટકોની દ્રષ્ટિએ સમજવાની છે.જ્યારે વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને આ રીતે સમજવામાં આવે ત્યારે જ તેની ચોક્કસ સીમાઓ અને કયા આધારે આવા અધિકારને મર્યાદિત અથવા પ્રતિબંધિત કરી શકાય તે અંગે કપાત કરી શકાય છે.

ઓક્સફર્ડ હેન્ડબુક ઓફ ફ્રીડમ ઓફ સ્પીચમાં સ્ટીફન ગ્રેડબોમે "ધ સ્ટ્રક્ચર ઓફ અ ફ્રી સ્પીચ રાઇટ" શીર્ષકવાળા તેમના નિબંધમાં નીચેના શબ્દોમાં વાણી સ્વાતંત્ર્યના છ ઘટકોની ચર્ચા કરી છેઃ

“પ્રથમ વાણી સ્વાતંત્ર્ય અધિકારનું 'બળ' છે.આમાં વાણી સ્વાતંત્ર્યના કયા પ્રકારનાં કાનૂની અધિકારને ઔપચારિક રીતે માન્યતા આપવામાં આવી છે અથવા તે મુદ્દા પર છે તેનો સમાવેશ થાય છેઃઉદાહરણ તરીકે, સામાન્ય કાયદો, વૈધાનિક અથવા બંધારણીય.આ બદલામાં તે નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે કે વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને કાયદેસર રીતે અને કેટલી સરળતાથી રદ કરી શકાય છે.બળનું બીજું પાસું એ છે કે અધિકાર ન્યાયિક રીતે લાગુ કરી શકાય છે કે કેમ અને કેવી રીતે.બીજો ઘટક વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારોનો 'વિષય' છે, અથવા અધિકાર ધારકો કોણ છેઃઉદાહરણ તરીકે, અધિકારક્ષેત્રની અંદરની તમામ વ્યક્તિઓ અથવા માત્ર નાગરિકો; કોર્પોરેશનો સહિત કાનૂની વ્યક્તિઓ અથવા માત્ર કુદરતી વ્યક્તિઓ?ત્રીજું વાણી સ્વાતંત્ર્યનો 'અવકાશ' છેઃબરાબર શું કહેવાનો અથવા શું કરવાનો અધિકાર?શું તેમાં જૂઠાણું, દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ અથવા કેક બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે?ચોથું, સામગ્રીને લગતા એક વિશિષ્ટ માળખાકીય તત્વ તરીકે, સંબોધિત કરે છે કે શું અધિકારમાં માત્ર સંબંધિત અન્ય લોકો પર નકારાત્મક પ્રતિબંધો જ નહીં પરંતુ હકારાત્મક જવાબદારીઓ પણ શામેલ છે, જેમ કે અધિકાર ધારકોની મુક્ત વાણીને તૃતીય–પક્ષની ધમકીઓથી હકારાત્મક રીતે રક્ષણ આપવાની ફરજ?પાંચમો ઘટક વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનો 'ઉદ્દેશ' છેઃઆ 'સંબંધિત અન્ય' કોણ છે જે ધારકના અધિકારોથી બંધાયેલા છે?કોની સામે અધિકાર માન્ય રીતે દાવો કરી શકાય?છેવટે, વાણી સ્વાતંત્ર્ય અધિકારની 'મર્યાદા' છે.જો અગાઉના તમામ પ્રશ્નોના જવાબ એ અસર પર આપવામાં આવ્યા હોય કે વાણી સ્વાતંત્ર્યને કોઈ ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં

ફસાવવામાં આવે છે અને તેનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે, તો ક્યારે, જો ક્યારેય, તે અધિકારની કાયદેસર ન્યાયી મર્યાદા હોઈ શકે?શું અસંગત ક્રિયા સામે અધિકાર એક સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ અથવા 'ટ્રમ્પ' છે અને જો નહીં, તો તેની સાથે શું અનુમાનિત વજન જોડાયેલું છે?આ ધારણાને કેવી રીતે, ક્યારે અને શા માટે નકારી શકાય?સામૂહિક રીતે, વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારના અંતર્ગત માળખાની રચના અને અભિવ્યક્તિ કરીને, આ છ પ્રશ્નોના જવાબો આપેલ કાનૂની વ્યવસ્થામાં આવા કોઈ ચોક્કસ અધિકારની પ્રકૃતિ અને હદને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં મદદ કરે છે."

(મારા દ્વારા ભાર)

વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારની મર્યાદાના પાસાનો ઉલ્લેખ કરતા, વિદ્વાન લેખકે અવલોકન કર્યું છે કે બંધારણીય હુકમનું ટેલિયોલોજી, વાણી સ્વાતંત્ર્ય સંરક્ષણની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં પણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે.એટલે કે, બંધારણીય પ્રતિબદ્ધતાઓને પૂર્ણ કરવા માટે વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર રચવામાં આવી શકે છે.

૧૪. અધિકારોના સ્વરૂપ અંગે વેસ્લી હોફેલ્ડના વિશ્લેષણ અનુસાર, દરેક અધિકારનું એક જટિલ આંતરિક માળખું હોય છે, અને આ માળખું નક્કી કરે છે કે જે લોકો તેને ધરાવે છે તેમના માટે અધિકારોનો અર્થ શું છે.આવા અધિકારોને મૂળભૂત ઘટકોની ગોઠવણનો આદેશ આપવામાં આવે છે.અધિકારના ઘટકોમાંનું

એક, સહસંબંધી ફરજ છે.એટલે કે, જો X ને અધિકાર હોય, તો તે આવા અધિકારના સંદર્ભમાં દખલગીરીથી કાયદેસર રીતે સુરક્ષિત છે અને આવા અધિકાર તેની સાથે રાજ્યની ફરજ ધરાવે છે, આવા અધિકારમાં દખલ ન કરવી.જો રાજ્ય (અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ) અધિકારની કવાયતમાં દખલગીરી કરવાથી દૂર રહેવાની કોઈ મુખ્ય ફરજ હેઠળ નથી, તો આવા અધિકાર કડક હોફેલ્ડિયન અર્થમાં 'અધિકાર' નથી.રક્ષણાત્મક પરિમિતિની સીમાઓ કે જેમાં વ્યક્તિ તેમના અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકે છે, તે અધિકારનું રક્ષણ કરવા માટે રાજ્ય કેટલી હદ સુધી બંધાયેલ છે તેના પર આધાર રાખે છે.

૧૪.૧.અધિકારો અને મૂળ ફરજોની હોફેલ્ડિયન વિભાવનામાંથી શું ઉભરી આવે છે, વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારનો સારાંશ નીચે મુજબ હોઈ શકે છેઃ

ભારતનું બંધારણ અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ તેના તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર પ્રદાન કરે છે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) જે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ આપવામાં આવેલા અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધો છે તે સિવાય આવા અધિકારમાં દખલગીરીથી દૂર રહેવાની રાજ્યની મુખ્ય ફરજ છે.આવી ફરજની હદ વાણીની સામગ્રી પર આધારિત છે.દાખલા તરીકે, ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાના હિતો માટે પ્રતિકૂળ હોઈ શકે તેવી વાણી, રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શાલીનતા અથવા નૈતિકતા; અથવા અદાલતની અવમાનના,

માનહાનિની રચના કરતી વાણી અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરવાની શક્યતા હોય તેવી વાણીના સંદર્ભમાં, હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની ફરજ શૂન્ય છે.આ સિદ્ધાંત બંધારણીય રીતે અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ પ્રતિબિંબિત થાય છે જે રાજ્યને કાયદો ઘડવા માટે સક્ષમ બનાવે છે જે અહીં ઉપર સૂચિબદ્ધ આઠ આધારો હેઠળ વર્ણવ્યા મુજબ આવા ભાષણ પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદશે જે વાજબી પ્રતિબંધો માટેનો આધાર છે.

બી) તેનાથી વિપરીત, વાણી અને અભિવ્યક્તિની બાબતમાં, જે અસંમતિ અથવા અસંમતિ સહિત વિચારોની આપ-લે કરે છે, અને આવા વિચારો સુસંસ્કૃત સમાજમાં વિકસાવવામાં આવેલી નૈતિકતા સાથે સુસંગત રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની ફરજ ઉચ્ચ છે.

સી) તેવી જ રીતે, વ્યાપારી ભાષણના સંદર્ભમાં, રાજ્ય ખોટી, ભ્રામક, અન્યાયી અથવા ભ્રામક વ્યાવસાયિક ભાષણને યાદ કરવા અથવા અંકુશમાં લેવા માટે સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે.તેથી, વ્યાવસાયિક ભાષણ અથવા જાહેરાતો પ્રત્યે સહિષ્ણુતાની મર્યાદા આવા ભાષણની સામગ્રી અને પ્રચાર/પ્રસાર કરવા માટે માંગવામાં આવેલી સામગ્રીના હેતુ પર આધારિત છે.હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની ફરજ પણ વેપારી ભાષણની પ્રકૃતિ અને અસર પર આધારિત હશે.

ડી) ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ, વાણીના રક્ષણની હદ તેના પર

નિર્ભર કરશે કે, આવી વાણી 'વિચારોના પ્રચાર' ની રચના કરશે કે તેનું કોઈ સામાજિક મૂલ્ય હશે.જો ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો જવાબ હકારાત્મક હોય, તો આવા ભાષણને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ સુરક્ષિત કરવામાં આવશે; જો જવાબ નકારાત્મક હોય, તો આવા ભાષણને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ સુરક્ષિત કરવામાં આવશે નહીં.અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી ન ધરાવતી વાણીના સંદર્ભમાં, બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) અને તેમાં ઉલ્લેખિત આધારોને ધ્યાનમાં રાખીને હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની કોઈ ફરજ નથી.

ઇ) એ નોંધ્યા પછી કે જે રક્ષણાત્મક પરિમિતિની અંદર વ્યક્તિ તેના અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકે છે તે તેના અધિકારનું રક્ષણ કરવા માટે રાજ્યની ફરજ કેટલી હદ સુધી બંધાયેલી છે તેના પર આધાર રાખે છે, તે પણ એક પરિણામ તરીકે કહી શકાય કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી ન હોય તેવી વાણીના સંદર્ભમાં, હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવાની રાજ્યની કોઈ ફરજ નથી અને તેથી, દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ, બદનક્ષીકારક ભાષણ વગેરે જેવી વાણી રક્ષણાત્મક પરિમિતિની બહાર હશે જેમાં વ્યક્તિ વાણી સ્વાતંત્ર્યના તેના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે છે.આવી વાણી પ્રતિબંધો અથવા નિયંત્રણોને આધિન હોઈ શકે છે.જ્યારે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધો માત્ર અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ સૂચિબદ્ધ આધારો હેઠળ જ જરૂરી છે, ત્યારે રાજ્ય દ્વારા, ઉપરોક્ત અધિકાર પર પ્રતિબંધો, અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) થી તેમની તાકાત એકત્રિત કરતા નથી.વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર

પ્રતિબંધો અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી દ્વારા સંચાલિત થાય છે; એટલે કે, કોઈપણ પ્રકારની વાણી, જે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ અધિકારની સામગ્રીને અનુરૂપ નથી, તેને પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે.આવા પ્રતિબંધની સ્વૈચ્છિક અથવા બંધનકર્તા પ્રકૃતિ, તેની પાછળના બળ, જે વ્યક્તિઓ પર આવા નિયંત્રણો લાદવામાં આવે છે, તેનું પાલન કેવી રીતે કરી શકાય છે, વગેરે સંબંધિત પ્રશ્નો સંસદ દ્વારા ચર્ચા કરવા અને જવાબ આપવા માટે બાકી રહેલા પાસાં છે.જો કે, અહીં ઉપર કરવામાં આવેલ તારણ એ સ્પષ્ટ કરવાની હદ સુધી છે કે કોઈપણ પ્રકારની વાણી, જે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રીની રચના કરતી નથી, તેને પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે કારણ કે આવી વાણી વિચારોની આપ–લેની રચના કરતી નથી, જે રીતે સુસંસ્કૃત સમાજમાં વિકસાવવામાં આવેલી નૈતિકતા સાથે સુસંગત છે.આવા નિયંત્રણો માત્ર અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં શોધી શકાય તેવી જરૂર નથી, જે આઠ આધારોની સંપૂર્ણ યાદી આપે છે જેના પર રાજ્ય દ્વારા વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર પર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવી શકે છે.

અનુચ્છેદ **૧૯ (૧) (એ) ના તત્વો :**

૧૫. અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સામગ્રી અને જે માધ્યમ દ્વારા સંદેશાવ્યવહાર થાય છે તે બંનેના સંદર્ભમાં વિવિધ પાસાઓ સાથેનો અધિકાર છે.

તે એક ગતિશીલ ખ્યાલ પણ છે જે સમય અને ટેકનોલોજીમાં પ્રગતિ સાથે વિકસિત થયો છે.ટૂંકમાં, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) મુખના શબ્દ દ્વારા, લેખન, સચિત્ર સ્વરૂપ, ગ્રાફિક્સ અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે પોતાને વ્યક્ત કરવાના અધિકારને આવરી લે છે.તેમાં સંદેશાવ્યવહારની સ્વતંત્રતા અને પોતાના મંતવ્યો અને મંતવ્યોના પ્રચાર અથવા પ્રકાશનનો અધિકાર સામેલ છે.વિચારોનો સંચાર ઇલેક્ટ્રોનિક અને ઓડિયો–વિઝ્યુઅલ મીડિયા સહિત પુસ્તક, અખબાર, સામયિક અથવા ફિલ્મ જેવા કોઈપણ માધ્યમ દ્વારા થઈ શકે છે.

૧૫.૧.પ્રસારનો અધિકારઃ

પ્રેસની સ્વતંત્રતા તેની અંદર સંખ્યાબંધ અધિકારો લે છે અને આવો જ એક અધિકાર પ્રકાશનની સ્વતંત્રતા છે.પ્રકાશનનો અર્થ પ્રસાર અને પ્રસાર પણ થાય છે; ખરેખર, પ્રસાર વિના, પ્રકાશનનું મૂલ્ય ઓછું હશે, રોમેશ થાપર દ્વારા; સકલ પેપર્સ (પી) લિમિટેડ વિરુદ્ધ.યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, એ. આઈ. આર. ૧૯૬૨ એસ. સી. ૩૦૫ ("સકલ પેપર્સ (પી) લિમિટેડ").

જીવન વીમા નિગમ વિરુદ્ધ પ્રો.મનુભાઈ ડી. શાહ, (૧૯૯૨) ૩ એસ. સી. સી. ૬૩૭ ("પ્રો. મનુભાઈ ડી. શાહ") આ અદાલતે પુનરાવર્તન કર્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને તેના દાયરામાં લેવાની સ્વતંત્રતા સમજવી જોઈએ.કે આવા પ્રસાર મૌખિક રીતે, લેખિતમાં

અથવા શ્રાવ્ય–દ્રશ્ય માધ્યમો દ્વારા થઈ શકે છે.'પોતાના દ્રષ્ટિકોણને પ્રસારિત કરવાની' સ્વતંત્રતાને 'કોઈપણ લોકશાહી સંસ્થાની જીવનરેખા' તરીકે જાહેર કરવામાં આવી હતી અને કોર્ટે પ્રસારના અધિકારને દબાવવા અથવા ગૂંગળામણ કરવાના કોઈપણ પ્રયાસની આકરી ટીકા કરી હતી.આ કેસમાં, અપીલ રાજ્ય–નિયંત્રિત સંસ્થાઓ (એલ. આઈ. સી. અને દૂરદર્શન) દ્વારા સરકારની ટીકા કરતી કામગીરીને પ્રકાશિત અથવા પ્રસારિત કરવાનો ઇનકાર કરવાના અલગ–અલગ ઉદાહરણો સાથે સંબંધિત હતી.કોર્ટે તર્ક આપ્યો હતો કે સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત પ્રકાશનના માધ્યમો પર વ્યક્તિના પોતાનો બચાવ કરવાના અધિકારને ઓળખવાનો વધુ બોજ હોય છે અને જો કોઈ રાજ્ય સામગ્રીને સેન્સર કરે છે, તો તે કાયદામાં માન્ય કારણો પ્રદાન કરવા માટે જવાબદાર છે.જ્યારે કોઈ રાજ્ય–નિયંત્રિત સંસ્થા તેના સામયિક અથવા અન્ય મંચ દ્વારા પ્રસારિત કરવાનો ઇનકાર કરે છે, ત્યારે કોઈના મંતવ્યો, જેમાં કોઈના બચાવનો સમાવેશ થાય છે, તે પ્રસારિત કરવાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય છે.

તેથી આ અદાલતે અનેક પ્રસંગોએ પ્રસારના અધિકારને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારના એક પાસા તરીકે માન્યતા આપી છે.પ્રસારના અધિકારમાં, આવા પ્રસારના જથ્થાને મહત્તમ/મહત્તમ કરવાનો અધિકાર અને સામગ્રી નક્કી કરવાનો અને તેની પહોંચનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫.૨.અસંમતિ વ્યક્ત કરવાનો અધિકારઃ

કલમ અનુચ્છેદ (૧) (એ) એક વાહન તરીકે કામ કરે છે જેના દ્વારા અસંમતિ વ્યક્ત કરી શકાય છે.આ દેશના દરેક નાગરિકમાં અસંમતિ, અસંમતિ અને વિવિધ અને વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણ અપનાવવાનો અધિકાર છે.હકીકતમાં, અસંમતિનો અધિકાર એ જીવંત લોકશાહીનો સાર છે, કારણ કે જ્યારે અસંમતિ હોય ત્યારે જ વિવિધ વિચારો ઉભરી આવે છે જે સરકારને તેની નીતિઓમાં સુધારો કરવા અથવા નવીનતા લાવવા માટે મદદ કરી શકે છે અથવા મદદ કરી શકે છે જેથી તેના શાસનની હકારાત્મક અસર દેશના લોકો પર પડે જે આખરે સ્થિરતા, શાંતિ અને વિકાસ તરફ દોરી જશે જે સુશાસનના સહવર્તી છે.

૧૫.૩.અસંમતિના અધિકાર પર આ અદાલતના નીચેના ચુકાદાઓ નોંધપાત્ર છે:

(૧) રોમેશ થાપર કેસમાં, આ અદાલતે માન્યતા આપી હતી કે સરકાર વિરુદ્ધ નિર્દેશિત ટીકા અથવા અસંમતિને ઘટાડવી જોઈએ નહીં અને આવું કરવાના કોઈપણ પ્રયાસને બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ વાજબી પ્રતિબંધ તરીકે ન્યાયી ઠેરવી શકાય નહીં.આ અદાલતની આ ઘોષણાએ એ વિચારને મજબૂત બનાવ્યો કે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અસંમતિ અથવા ટીકાના અધિકારને આવરી લે છે, પછી ભલે તે સરકારી નીતિ અથવા કાર્યવાહી અથવા નિષ્ક્રિયતાની ટીકાના સંદર્ભમાં ઉપયોગમાં લેવાય.હવે એ માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે કે અસંમતિનો અધિકાર એ સ્વસ્થ લોકશાહીની એક આવશ્યક પૂર્વ–આવશ્યકતા છે અને વાણી સ્વાતંત્ર્યનું એક પાસું છે.

(૨) કેદાર નાથ સિંહ વિરુદ્ધ. બિહાર રાજ્ય, એ. આઈ. આર. ૧૯૬૨ એસ. સી. ૯૫૫ ("કેદાર નાથ સિંહ") આ અદાલતે આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૨૪–એ અને ૫૦૫ને પડકારજનક ગણાવી હતી, જેમાં સરકાર પ્રત્યે ઉત્તેજક અસંતોષને લક્ષ્યાંકિત કરવાના પ્રયાસોને, શબ્દો દ્વારા અથવા લેખન અને પ્રકાશનો દ્વારા ગુનાહિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા, જે જાહેર શાંતિને ખલેલ પહોંચાડી શકે છે.
જો કે આ અદાલતે વણવપરાયેલી જોગવાઈઓના અધિકારો સામેના પડકારને ફગાવી દીધો હતો, તેમ છતાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી કે સરકાર દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા પગલાંની ટીકા, વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની મર્યાદામાં અને સુસંગત હશે.

(૩) ત્યારબાદ, દૂરદર્શનના મહાનિદેશાલય વિરુદ્ધ આનંદ પટવર્ધન, (૨૦૦૬) ૮ એસ. સી. સી. ૪૩૩ ("આનંદ પટવર્ધન") માં આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે જ્યારે આવી ચર્ચા સરકારી નીતિની ખૂબ જ ટીકાત્મક હોય ત્યારે પણ રાજ્ય ખુલ્લી ચર્ચાને અટકાવી શકતું નથી.

(૪) ખુશબુમાં અપ્રિય અથવા બિનપરંપરાગત મંતવ્યો રાખવાના વ્યક્તિના અધિકારને ફરી એકવાર સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું, જેમાં આ અદાલતે આઈ. પી. સી. ની કલમ ૨૯૨,૪૯૯,૫૦૦,૫૦૪,૫૦૫,૫૦૯ હેઠળ ગુનાઓ સાથે સંબંધિત નોંધાયેલા પ્રથમ માહિતી અહેવાલો (એફ. આઈ. આર.) ને રદ કરી દીધા હતા, જેમાં અપીલકર્તા દ્વારા કરવામાં આવેલી અપ્રિય ટિપ્પણીઓ અંગેની

ફરિયાદોના આધારે, એક અભિનેત્રીએ, લગ્ન પહેલાના જાતીય સંબંધના વિષય પર એક સમાચાર સામયિકમાં, જેમાં તેણે મહિલાઓ અને છોકરીઓને લૈંગિક રોગોના સંક્રમણને ટાળવા માટે જરૂરી સાવચેતી રાખવા વિનંતી કરી હતી.આમ કરતી વખતે, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે ફોજદારી કાયદાને એવી રીતે અમલમાં મૂકી શકાતો નથી કે જે વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાના ક્ષેત્રમાં દખલ કરે.અદાલતે અપીલકર્તાની વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને સમર્થન આપ્યું હતું અને અપ્રિય મંતવ્યો માટે પણ સહિષ્ણુતાની જરૂરિયાત વ્યક્ત કરીને એફ. આઈ. આર. ને રદ કરી હતી.

૧૫.૪.જાહેરાતનો અધિકાર (વ્યાવસાયિક ભાષણ):

શબ્દકોષના અર્થ મુજબ, અભિવ્યક્તિ "જાહેરાત"

એટલે કે, લોકોને ખરીદવા અથવા તેનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે અખબાર, ટેલિવિઝન અથવા અન્ય ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા વગેરે જેવા કોઈપણ માધ્યમ દ્વારા વેચાણ માટે માલ, ઓફર કરવામાં આવતી સેવાઓ વગેરે તરફ ધ્યાન દોરવું અથવા તેનું વર્ણન કરવું.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે કોઈપણ ઉત્પાદન અથવા સેવા તરફ ધ્યાન દોરવા માટે છે."જાહેરાત એ જાહેર સૂચના, જાહેરાત, અખબારમાં અથવા દિવાલ પરનું ચિત્ર અથવા શેરીમાં સંગ્રહ વગેરે છે, જે કંઈક જાહેરાત કરે છે.ટૂંકમાં કહીએ તો, તે કોઈ વસ્તુ તરફ અને વ્યાપારી અર્થમાં ધ્યાન દોરવા માટે છે, વેચાણ માટેની વસ્તુઓ અથવા ઓફર

કરવામાં આવતી સેવાઓ તરફ ધ્યાન દોરવા માટે છે.તે અર્થમાં, જાહેરાત એ વ્યાવસાયિક ભાષણ છે.

નીચેના કિસ્સાઓની એક ઝલક ઉપયોગી થશેઃ

(i) હમરદ દવાખાના (વક્ફ) લાલ કુઆન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, એ. આઈ. આર. ૧૯૬૦ એસ. સી. ૫૫૪ ("હમરદ દવાખાના") માં આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે જાહેરાત એ વાણીનું એક સ્વરૂપ છે, પરંતુ તેનું સાચું સ્વરૂપ તે હેતુ દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે જેનો તે પ્રચાર માટે ઉપયોગ કરે છે.જો કે, આ અદાલતે તેના અવલોકનોને આ ચેતવણી સાથે યોગ્ય ઠેરવ્યા હતા કે જ્યારે જાહેરાત વેપાર અથવા વાણિજ્યનું તત્વ ધરાવતી વ્યાપારી જાહેરાતનું સ્વરૂપ લે છે, ત્યારે તે હવે વાણી સ્વાતંત્ર્યની વિભાવનામાં આવતી નથી, કારણ કે તેનો ઉદ્દેશ વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો નથી–સામાજિક, રાજકીય અથવા આર્થિક અથવા સાહિત્ય અથવા માનવીય વિચારોને આગળ વધારવાનો નથી; પરંતુ તે જે ઉત્પાદનની જાહેરાત કરવા માંગે છે તેની અસરકારકતા, મૂલ્ય અને મહત્વની પ્રશંસા કરવાનો છે.આ કેસમાં, આ અદાલતે એવું કહીને વાણીના અન્ય સ્વરૂપોની સમકક્ષ વ્યાવસાયિક ભાષણને માન્યતા આપી ન હતી કે તેનું રાજકીય અથવા સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ જેટલું મૂલ્ય નથી.તે વ્યાપક રીતે, વ્યક્તિના વ્યક્તિગત વ્યવસાયની જાહેરાત કરતી વ્યાપારી જાહેરાતો પ્રકાશિત કરવાનો અને વિતરિત કરવાનો અધિકાર બંધારણ દ્વારા બાંયધરીકૃત વાણી સ્વાતંત્ર્યનો એક ભાગ છે, પરંતુ દરેક જાહેરાત એવી બાબત નથી જે વાણી સ્વાતંત્ર્યના દાયરામાં આવે, ન તો એવું કહી શકાય કે તે વિચારોની અભિવ્યક્તિ છે.દરેક કિસ્સામાં, જાહેરાતનું

સ્વરૂપ શું છે અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (જી) હેઠળ આવતી વ્યવસાય/વ્યાપારી પ્રવૃત્તિ શું છે તે જોવું પડશે.

ઉપરોક્ત કેસમાં, જેને પડકારવામાં આવ્યો હતો તે ડ્રગ્સ એન્ડ મેજિક રેમેડીઝ (વાંધાજનક જાહેરાતો) અધિનિયમ, ૧૯૫૪ હતો.એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે આ કાયદાનો ઉદ્દેશ જાહેરાતો પર પ્રતિબંધ મૂકીને સ્વ–દવા અને સ્વ–સારવારને અટકાવવાનો હતો, જેનો ઉપયોગ તેની હિમાયત કરવા માટે થઈ શકે છે અથવા જે દુષ્ટતા ફેલાવવાનું વલણ ધરાવે છે.વધુમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે ઉપરોક્ત કેસમાં અપીલકર્તા, હમદરદ દવાખાનાની જાહેરાતો વાણિજ્ય અથવા વેપાર સાથે સંબંધિત હતી, વિચારોના પ્રચાર સાથે નહીં.પ્રતિબંધિત દવાઓ અથવા ચીજવસ્તુઓની એવી જાહેરાત કે જેનું વેચાણ સામાન્ય જનતાના હિતમાં ન હતું, તે વાણી સ્વાતંત્ર્યના અર્થમાં "વાણી" ન હોઈ શકે અને તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ ન આવી શકે.

તેથી તે સ્પષ્ટ છે કે ઉપરોક્ત કેસમાં આ અદાલતે આ પાસા પર ભાર મૂક્યો હતો કે શું, જે જાહેરાતને સુરક્ષિત રાખવાની માંગ કરવામાં આવી હતી, તે હકીકતમાં 'વિચારોના પ્રચાર' ની રચના કરે છે કે કેમ.' આવી સામગ્રીને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) નું રક્ષણ મળશે કે કેમ તે જાહેર કરવા માટે, પ્રચાર/પ્રસાર કરવા માંગવામાં આવેલી સામગ્રીની સાચી સામગ્રી અને ઉદ્દેશ્યનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હતું.

(૨) ત્યારબાદ, ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ અખબાર (બોમ્બે) પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

વિ.યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૧૯૮૫) ૧ એસ. સી. સી. ૬૪૧ ("ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર (બોમ્બે) પ્રાઈવેટ લિમિટેડ"), આ અદાલતે હમરદ દવાખાના કેસમાં નિર્ણય પર વિચારણા કરી હતી અને અવલોકન કર્યું હતું કે ઉપરોક્ત નિર્ણયનો મુખ્ય મુદ્દો જાહેરાતનો પ્રકાર અથવા તેની સામગ્રી હતી અને તે ચોક્કસ જાહેરાત તેની સાથે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) નું રક્ષણ ધરાવતી ન હતી.તે વધુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે હમરદ દવાખાનામાં કરવામાં આવેલા અવલોકનો ખૂબ વ્યાપક રીતે જણાવવામાં આવ્યા છે.તમામ વ્યાવસાયિક જાહેરાતોને બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ના રક્ષણથી માત્ર એટલા માટે નકારી શકાય નહીં કારણ કે તે વેપારીઓ દ્વારા જારી કરવામાં આવે છે.

(૩) ત્યારબાદ, ટાટા પ્રેસ લિમિટેડ વિરુદ્ધ મહાનગર ટેલિફોન નિગમ લિમિટેડ, (૧૯૯૫) ૫ એસ. સી. સી. ૧૩૯ ("ટાટા પ્રેસ લિમિટેડ") માં, આ અદાલતે સ્પષ્ટતા કરી હતી કે વ્યાપારી ભાષણ, જે યુએસએમાં પ્રથમ સુધારા હેઠળ રક્ષણ મેળવવા માટે હકદાર છે, તે પણ ભારતીય બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ સુરક્ષિત છે.જો કે, યુ. એસ. એ. માં, રાજ્ય એવા વ્યાપારી ભાષણોને યાદ કરવા માટે સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર હતું જે ખોટા, ભ્રામક, અન્યાયી, ભ્રામક હોય અને જે યુ. એસ. એ. માં ગેરકાયદેસર વ્યવહારોની દરખાસ્ત કરે. પરંતુ, ભારતીય બંધારણ હેઠળ, ભ્રામક, અન્યાયી, ભ્રામક અને અસત્ય હોય તેવી વ્યાવસાયિક વાણીને બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) દ્વારા અસર થશે અને રાજ્ય દ્વારા તેનું નિયમન/પ્રતિબંધ કરી શકાય છે.

૧૫.૫.અનિવાર્ય **ભાષણઃ**

બળજબરીથી અથવા બળજબરીથી બોલવું એ એવી વાણી છે જે વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુ જણાવવા માટે મજબૂર કરે છે.તે "મસ્ટ કેરી" ના સ્વરૂપમાં છે.

કાયદામાં જોગવાઈ.ફરજિયાત વાણીનું ઉદાહરણ એ છે કે ખાદ્ય ઉત્પાદન અથવા ફાર્માસ્યુટિકલ વસ્તુ પર ઘટકો, તેના માપ અને આવી અન્ય વિગતોની પ્રિન્ટિંગ ફરજિયાત કરવાની જોગવાઈ છે.તેનો ઉદ્દેશ ઉત્પાદનની પ્રકૃતિ વિશે સંભવિત ગ્રાહકને જાણ કરવાનો અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં ચેતવણી આપવાનો છે.આવી બળજબરીપૂર્વકની વાણી વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનું ઉલ્લંઘન ન હોઈ શકે.પરંતુ જો રાજ્ય કોઈ નાગરિકને તેની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ પ્રચાર અથવા દ્રષ્ટિકોણ હાથ ધરવા માટે મજબૂર કરે છે, તો તે તેની વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ હોઈ શકે છે, જેને બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) મુજબ ન્યાયી ઠેરવવી જોઈએ.પરંતુ, જો આ જોગવાઈ માહિતીસભર નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાને આગળ વધારશે, જે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો સાર છે, તો તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) નું ઉલ્લંઘન નહીં ગણાય.ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં નીચેના ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરી શકાય છેઃ

(૧) ભારત સંઘ વિરુદ્ધ. મોશન પિક્ચર એસોસિએશન, એ. આઈ. આર. ૧૯૯૯ એસ. સી. ૨૩૩૪ ("મોશન પિક્ચર એસોસિએશન"), આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે ફરજિયાત ભાષણ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનું

ઉલ્લંઘન કરશે કે નહીં, તે જોગવાઈની પ્રકૃતિ પર આધારિત હશે.તેમાં અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે, જો કોઈ જોગવાઈ વધુ માહિતીસભર નિર્ણય લેવાની હોય, જે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો સાર છે, તો તે વાણી અને અભિવ્યક્તિની મૂળભૂત સ્વતંત્રતાનું કોઈપણ ઉલ્લંઘન નહીં થાય.
જો કે, જો આવી જોગવાઈ કોઈ વ્યક્તિને તેની ઈચ્છાની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા અથવા પક્ષપાતી અથવા વિકૃત દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કરવા માટે મજબૂર કરે છે, તો તે તેની વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ સમાન હોઈ શકે છે.તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (જી) અથવા સ્વ–દોષારોપણ સામેના અધિકાર જેવા અન્ય મૂળભૂત અધિકારોનું પણ ઉલ્લંઘન કરી શકે છે જે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૦ (૩) હેઠળ સુરક્ષિત છે.

(૨) તેથી, આ અદાલતે, ઉપરોક્ત કેસમાં, ફરી એકવાર આવા વિચારોને સંચારિત કરવા માટે મજબૂર કરવા માટેના વિચારો અને માહિતી પર ભાર મૂક્યો હતો.જે માહિતી વહન કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે તેની સામગ્રી અત્યંત સુસંગત હોવાનું જણાયું હતું.

આમ, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળનો અધિકાર એક બહુપક્ષીય સ્વતંત્રતા છે અને તેના વિસ્તારની અંદર, અન્ય બાબતોની સાથે, અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના એક પાસા તરીકે લિંગ ઓળખનો અધિકાર, રાષ્ટ્રીય કાનૂની સેવાઓ સત્તામંડળ વિ. ભારત સંઘ, (૨૦૧૪) ૫ એસસીસી ૪૩૮ ("રાષ્ટ્રીય કાનૂની

સેવાઓ સત્તામંડળ"); પ્રેસનો ઇન્ટરવ્યુ લેવાનો અધિકાર, પ્રભા દત્ત વિ. ભારત સંઘ, (૧૯૮૨) ૧ એસસીસી ૧ ("પ્રભા દત્ત"); અદાલતમાં કાર્યવાહીમાં હાજરી આપવાનો અને તેનો અહેવાલ આપવાનો અધિકાર, સ્વપ્નિલ દ્વારા સમાવેશ થાય છે. ત્રિપાઠી વિરુદ્ધ ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત, (૨૦૧૮) ૧૦ એસ. સી. સી. ૬૩૯ ("સ્વપ્નિલ ત્રિપાઠી"); ભારત સંઘ વિરુદ્ધ નવીન જિંદાલ, (૨૦૦૪) ૨ એસ. સી. સી. ૫૧૦ ("નવીન જિંદાલ") દ્વારા રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાનો અધિકાર.મૌનનો અધિકાર, જેને ઘણીવાર 'વાણી' ના વિપરીત તરીકે ગણવામાં આવે છે, તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણીની સ્વતંત્રતામાં પણ ગર્ભિત છે, જેને બિજોઈ એમેન્યુઅલ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય, (૧૯૮૬) ૩ એસસીસી ૬૧૫ ("બિજોઈ એમેન્યુઅલ") માં માન્યતા આપવામાં આવી છે.

૧૬. **'નફરતની વાણી ':**

૧૬.૧.જેને 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેના વિવિધ ઘોંઘાટની ચર્ચા આ અદાલતના ચુકાદાઓના સંદર્ભમાં નીચે મુજબ કરી શકાય છે:

અરજદાર વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ, શ્રી કલીશ્વરમ રાજે રજૂઆત કરી હતી કે, આ કેસોમાં અરજદારોની દલીલ એ છે કે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર, જે રાજ્ય સામેનો અધિકાર છે, તે પણ તેના દાયરામાં આવશે, જે માત્ર

રાજ્ય જ નહીં પરંતુ અન્ય નાગરિકો પણ આ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમાં ફરજ છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ કિસ્સાઓમાં જે ધ્યાન આપવાની માંગ કરવામાં આવે છે તે એ છે કે વાણી સ્વાતંત્ર્યના મૂળભૂત અધિકારના ઘટકો અથવા ઘટકો શું છે અને શું બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) ની તપાસ કરવાના દૃષ્ટિકોણથી વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર પર મર્યાદાઓ હોઈ શકે છે કે કેમ, જેને સર્વવ્યાપક રીતે 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' અથવા 'અપમાનજનક ભાષણ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.આના દ્વારા હું તાત્કાલિક કિસ્સાઓમાં વિચારણાનો અવકાશ માત્ર જાહેર કાર્યકર્તાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા ભાષણ સુધી મર્યાદિત રાખતો નથી, પરંતુ તે સામાન્ય નાગરિકોના ભાષણ સુધી પણ વિસ્તરશે, ખાસ કરીને સોશિયલ મીડિયા પર.

૧૬.૨.આ અદાલત, પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠન વિરુદ્ધ. ભારત સંઘ, (૨૦૧૪) ૧૧ એસસી ૪૭૭ ("પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠન") ડૉ. બી. એસ. ચૌહાણ, જે. દ્વારા બોલતા, 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ને ભેદભાવના વિચાર સાથે જન્મજાત સંબંધ તરીકે વર્ણવ્યું છે.

કે આવા ભાષણની અસર માત્ર તેના અપમાનજનક મૂલ્ય દ્વારા માપવામાં આવતી નથી, પરંતુ તે લોકોને કેટલી સફળતાપૂર્વક અને વ્યવસ્થિત રીતે હાંસિયામાં ધકેલી દે છે તેના દ્વારા માપવામાં આવે છે.ઉપરોક્ત કેસમાં આ અદાલત દ્વારા રજૂ કરાયેલી 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ની વ્યાખ્યા અહીં નીચે દર્શાવવામાં આવી છેઃ

“નફરતભર્યું ભાષણ એ જૂથમાં તેમના સભ્યપદના આધારે વ્યક્તિઓને હાંસિયામાં ધકેલવાનો પ્રયાસ છે.જૂથને નફરત માટે ખુલ્લા પાડતી અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરીને, દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ બહુમતીની નજરમાં જૂથના સભ્યોને ગેરલાયક ઠેરવવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેમની સામાજિક સ્થિતિ અને સમાજમાં સ્વીકૃતિ ઘટાડે છે.નફરતભર્યું ભાષણ, તેથી વ્યક્તિગત જૂથના સભ્યોને તકલીફ પહોંચાડવા કરતાં વધે છે.તેની સામાજિક અસર થઈ શકે છે.નફરતભર્યું ભાષણ પાછળથી, ભેદભાવથી માંડીને બહિષ્કાર, અલગતાવાદ, દેશનિકાલ, હિંસા અને સૌથી આત્યંતિક કિસ્સાઓમાં નરસંહાર સુધીના સંવેદનશીલ લોકો પર વ્યાપક હુમલાઓ માટે પાયાનું કામ કરે છે.નફરતનું ભાષણ ચર્ચા હેઠળના મૂળ વિચારોને પ્રતિસાદ આપવાની સંરક્ષિત જૂથની ક્ષમતાને પણ અસર કરે છે, જેનાથી આપણી લોકશાહીમાં તેમની સંપૂર્ણ ભાગીદારીમાં ગંભીર અવરોધ ઊભો થાય છે.” (મારા દ્વારા ભાર)

આ અદાલતે સાસ્કાટચેવન હ્યુમન રાઇટ્સ કમિશન વિ. વિલિયમ વોટકોટ, ૨૦૧૩ એસસીસી ૧૧ ("સાસ્કાટચેવન") (કેનેડા) માં કેનેડાની સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે માનવ અધિકારની જવાબદારીઓ "નફરતના ભાષણો" ના પ્રકાશનના નિયંત્રણ માટેનો આધાર બનાવે છે.કેનેડાની સર્વોચ્ચ અદાલતે વધુમાં જાહેર કર્યું કે વ્યક્ત કરવામાં આવતા વિચારોની અસંવેદનશીલતા અભિવ્યક્તિને પ્રતિબંધિત કરવાનું વાજબી

ઠેરવવા માટે પૂરતી નથી, અને અભિવ્યક્તિનો લેખક નફરત અથવા ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવહારને ઉશ્કેરવાનો ઈરાદો ધરાવે છે કે નહીં તે અપ્રસ્તુત છે.તે ચાવીરૂપ છે કે તેના પ્રેક્ષકો પર અભિવ્યક્તિની સંભવિત અસર નક્કી કરવી, ભેદભાવને ઘટાડવા અથવા દૂર કરવાના કાયદાકીય હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને.કેનેડાની સર્વોચ્ચ અદાલતના અવલોકનો પર આધાર રાખીને, પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠનમાં આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે નફરતના ભાષણનો ગુનો વ્યક્તિગત તકલીફ પહોંચાડવા સુધી મર્યાદિત નથી પરંતુ તે એવા વ્યક્તિઓને નિશાન બનાવશે જે ચોક્કસ જૂથો અથવા સમાજના વર્ગના સભ્યો છે જે ભેદભાવ અને પરિણામે દુશ્મનાવટ પેદા કરે છે.

૧૬.૩.ભારતમાં, માનવ ગરિમા માત્ર એક મૂલ્ય નથી પરંતુ એક એવો અધિકાર છે જે લાગુ કરી શકાય તેવો છે.માનવ–ગૌરવ આધારિત લોકશાહીમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ એવી રીતે થવો જોઈએ કે જે સાથી નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે અને પ્રોત્સાહન આપે.પરંતુ દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ, તેની સામગ્રી ગમે તે હોય, તે મનુષ્યને ગૌરવના અધિકારથી વંચિત કરે છે.આ સંબંધમાં, અમીશ દેવગન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (૨૦૨૧) ૧ એસ. સી. સી. ૧ ("અમીશ દેવગન") કેસમાં આ અદાલતના તાજેતરના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય હોઈ શકે છે, જેમાં આ અદાલતે સંજીવ ખન્ના, જે. દ્વારા બોલતા 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' નું વિશ્લેષણ હાથ ધર્યું હતું, જે માનવ ગૌરવના પાયા સાથે વિરોધાભાસી અને અસંગત છે.'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ના અપરાધીકરણના સમર્થન

તરીકે 'ગૌરવ' ના રક્ષણની ચર્ચા નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતીઃ

"૪૬. [...] સન્માન, વાણીના અપરાધીકરણના સંદર્ભમાં, જેની સાથે આપણે સંબંધિત છીએ, તે વ્યક્તિની સારી સ્થિતિમાં સમાજના સભ્ય તરીકેની મૂળભૂત હકદારી, સામાજિક સમાન તરીકેની તેની સ્થિતિ અને માનવ અધિકારો અને બંધારણીય હકના વાહક તરીકેનો સંદર્ભ આપે છે.તે નાગરિકો અને રાજ્ય અને નાગરિકો વચ્ચેના આંતર-વ્યક્તિગત સંબંધોમાં સહભાગી સમાનતાની ખાતરી આપે છે અને તે રીતે આત્મ-મૂલ્યને પ્રોત્સાહન આપે છે.આ અર્થમાં ગૌરવ એ વ્યક્તિ તરીકે કોઈ ચોક્કસ સ્તરના સન્માન અથવા સન્માનનો ઉલ્લેખ કરતું નથી, જેમ કે બદનક્ષીના કિસ્સામાં જે વ્યક્તિગત છે.

૪૭. બંધારણની પ્રસ્તાવના સભાનપણે વ્યક્તિની ગરિમા અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી આપતા બંધુત્વને એકસાથે મૂકે છે.વ્યક્તિગત ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા જોડાયેલા છે, એક વ્યક્તિના અધિકારોના રૂપમાં અને બીજું રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે અન્ય પ્રત્યેની વ્યક્તિની જવાબદારીના રૂપમાં.રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતાની અવગણના કરી શકાતી નથી, કારણ કે વિભાજન, અલિપ્તતા અને યોજનાવાદને 'પ્રોત્સાહન' આપતા અથવા 'સંભવિત' હોય તેવા કૃત્યો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે વિવિધતા અને બહુમતીવાદ પર અસર કરે છે, અને જ્યારે તેઓ જાહેર અવ્યવસ્થા પેદા કરવા અથવા લક્ષિત જૂથોની ગરિમાને અવગણવાના ઉદ્દેશ્ય

અને ઉદ્દેશ સાથે હોય છે, ત્યારે તેમની સાથે કાયદા અનુસાર વ્યવહાર કરવો પડે છે.તેનો હેતુ અભિવ્યક્તિ અને વાણીના અધિકારને ઘટાડવાનો નથી, તેમ છતાં જાહેર અવ્યવસ્થા અને ખાસ કરીને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા માટેના ચોક્કસ ભયંકર જોખમોને અવગણવાનો નથી.આવી ધમકીઓ માત્ર વિવિધતાના સદ્ગુણ અને શ્રેષ્ઠતાને કપટી રીતે નબળી પાડતી નથી, પરંતુ સંદર્ભ અને પ્રસંગને આધારે કાપ મૂકે છે અને વાજબીતાના આધારે અભિવ્યક્તિની અને બોલવાની સ્વતંત્રતાને દબાવવાની માંગણીઓ તરફ દોરી જાય છે.સ્વતંત્રતા અને અધિકારો જાહેર અવ્યવસ્થા પેદા કરવા અથવા દેશની અખંડિતતા અને એકતાને પડકારનારા અથવા હિંસાને પ્રોત્સાહન આપનારા અને ઉશ્કેરનારાઓને રક્ષણ આપવા માટે વિસ્તૃત ન થઈ શકે.સ્વીકાર્ય જાહેર વ્યવસ્થા વિના, બોલવાની અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને પડકારવામાં આવે છે અને તે સામાન્ય જનતા અને કાયદાનું પાલન કરતા નાગરિકો માટે પ્રતિબંધિત થઈ જશે.આ નિશ્ચિતપણે રાજ્યની પ્રતિક્રિયા તરફ દોરી જાય છે અને તેથી, જેઓ રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા અથવા જાહેર અવ્યવસ્થાને પડકારવા માટે હિંસાને પ્રોત્સાહન અને ઉશ્કેરવામાં સામેલ થાય છે તેઓ અન્યની સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્રતાને કચડી નાખવાનું વલણ ધરાવે છે." (મારા દ્વારા ભાર)

વધુમાં, એલિસ ઈ. માર્વિક અને રોસ મિલર્સના "ઓનલાઈન સતામણી, બદનક્ષી અને દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ" શીર્ષકવાળા અહેવાલમાં મંતવ્યોનો ઉલ્લેખ કરતા:એ પ્રાઈમર ઓફ ધ લીગલ લેન્ડસ્કેપ ", અમીશ દેવગણની આ અદાલતે

ત્રણ અલગ–અલગ ઘટકો પર નીચે મુજબ સ્પષ્ટતા કરી છે જેનો ઉપયોગ વિધાનસભાઓ અને અદાલતો 'નફરતના ભાષણ' ને વ્યાખ્યાયિત કરવા અને ઓળખવા માટે કરી શકે છેઃ

“ ૭૨.૧.તત્વો–આધારિત તત્વમાં શબ્દો અને શબ્દસમૂહોના ખુલ્લા ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે જે સામાન્ય રીતે કોઈ ચોક્કસ સમુદાય માટે અપમાનજનક અને સમાજ માટે નિરપેક્ષપણે આક્રમક માનવામાં આવે છે.તેમાં ચોક્કસ પ્રતીકો અને પ્રતિમાશાસ્ત્રનો સમાવેશ થઈ શકે છે.વસ્તુનિષ્ઠ ધોરણો લાગુ કરીને, વ્યક્તિ જાણે છે અથવા તે જાણવાનો વાજબી આધાર ધરાવે છે કે સામગ્રી જાતિ, રંગ, પંથ, ધર્મ અથવા લિંગના આધારે અન્ય લોકોમાં ગુસ્સો, ચેતવણી અથવા રોષને મંજૂરી આપશે.

૭૨.૨.'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ના ઉદ્દેશ–આધારિત તત્વ માટે વક્તાના સંદેશનો હેતુ કોઈ પણ કાયદેસર સંદેશને સંચારિત કર્યા વિના કોઈ ચોક્કસ વર્ગ અથવા જૂથ સામે નફરત, હિંસા અથવા રોષને પ્રોત્સાહન આપવાનો હોય છે.આ માટે વર્ગ/જૂથ સાથે સંકળાયેલા જૂથ અથવા વ્યક્તિને નિશાન બનાવવા માટે વક્તા તરફથી વ્યક્તિલક્ષી ઈરાદાની જરૂર પડે છે.

૭૨.૩.નુકસાન અથવા અસર આધારિત તત્વ 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ના પરિણામોનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે કે, પીડિતને નુકસાન જે હિંસક હોઈ શકે છે

અથવા જેમ કે આત્મ–નુકસાન.

સન્માન, આર્થિક અથવા સામાજિક તાબેદારી, શારીરિક અને માનસિક તણાવ, પીડિતને ચૂપ કરવો અને રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી અસરકારક રીતે બાકાત રાખવો.

૭૨.૪.તેમ છતાં, ત્રણ ઘટકો જળરોધક સાઇલો નથી અને ઓવરલેપ કરે છે અને એકબીજા સાથે જોડાયેલા અને જોડાયેલા છે.જ્યારે તેઓ હાજર હોય ત્યારે જ તેઓ 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' રચવા માટે માળખાકીય સાતત્ય ઉત્પન્ન કરે છે."

તે વધુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે શબ્દોની અસર "વાજબી, મજબૂત વિચારસરણીવાળા, મક્કમ અને હિંમતવાન માણસો" ના ધોરણથી નક્કી થવી જોઈએ, ન કે જેઓ નબળા અને અસ્થિર દિમાગ ધરાવતા હોય, ન તો જેઓ દરેક પ્રતિકૂળ દ્રષ્ટિકોણથી જોખમની સુગંધ આપે છે." વાણી સ્વાતંત્ર્યનું મહત્તમકરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે, મૂલ્યાંકન જાહેર જનતાના વાજબી સભ્યના દ્રષ્ટિકોણથી હોવું જોઈએ.

૧૬.૪.વધુમાં, ચૅપ્લિન્સ્કી વિ. સ્ટેટ ઓફ ન્યૂ હેમ્પશાયરના કેસમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સુપ્રીમ કોર્ટના એક સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદામાં, જે. મર્ફી દ્વારા "યુ. એસ. ૫૬૮ (૧૯૪૨) (" ચૅપ્લિન્સ્કી ")" દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ "ની વ્યાખ્યા" લડતા શબ્દો "તરીકે કરવામાં આવી હતી, જે તેમના ઉચ્ચારણથી જ નુકસાન પહોંચાડે છે અથવા શાંતિના તાત્કાલિક ભંગને ઉશ્કેરે છે.એવું જોવામાં આવ્યું છે કે આવા

નિવેદનો વિચારોના કોઈપણ પ્રદર્શનનો કોઈ આવશ્યક ભાગ નથી, અને સત્ય તરફના પગલા તરીકે થોડું સામાજિક મૂલ્ય ધરાવે છે કે તેમાંથી મેળવવામાં આવતા કોઈપણ લાભ સ્પષ્ટ રીતે ક્રમ અને નૈતિકતામાં સામાજિક હિત કરતાં વધી જાય છે."

૧૬.૫.'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' શબ્દને બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) માં કોઈ ચોક્કસ સ્થાન મળતું નથી અને એવું લાગે છે કે તે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા માટે કોઈ ચોક્કસ અપવાદ નથી.કદાચ બંધારણના ઘડવૈયાઓને ભારતીય સામાજિક માળખામાં તે સુસંગત લાગ્યું ન હતું કારણ કે આપણા બંધારણના અન્ય પોષિત મૂલ્યો જેમ કે બંધુત્વ અને વ્યક્તિની ગરિમા એ મજબૂત પરિબળો હશે જે આપણા દેશમાં ઉચ્ચારવામાં આવતા કોઈપણ પ્રકારના દ્વેષપૂર્ણ ભાષણને નકારી કાઢશે.આ આપણા સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને હોઈ શકે છે.જો કે, સમય જતાં, દ્વેષપૂર્ણ ભાષણને નિયંત્રિત કરવાના દૃષ્ટિકોણથી ભારતીય કાયદાઓની વિશાળ શ્રેણી ઘડવામાં આવી છે.'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ને રોકવામાં હાલના માળખાની પર્યાપ્તતાની તપાસ કરવા માટે આવી કેટલીક જોગવાઈઓનો ઉલ્લેખ કરવો ઉપયોગી થઈ શકે છે, જો કે, સંસદ દ્વારા આજ સુધી આ શબ્દની ચોક્કસ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી.

i) ભારતીય દંડ સંહિતા ("આઈ. પી. સી".) માં એવી જોગવાઈઓ છે જે દ્વેષપૂર્ણ

ભાષણ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.કલમ ૧૫૩–એ વર્ગ નફરતને પ્રોત્સાહન આપવા બદલ દંડ કરે છે.કલમ ૧૫૩–બી "રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પૂર્વગ્રહયુક્ત આરોપો, દાવાઓ" ને સજા કરે છે.કલમ ૨૯૫–એ ધર્મ અને ધાર્મિક માન્યતાઓનું અપમાન કરવા બદલ દંડ કરે છે.કલમ ૨૯૮ બીજાની ધાર્મિક લાગણીઓને ઈજા પહોંચાડવાના ઈરાદાપૂર્વક શબ્દો બોલવા, અવાજો કરવા અથવા હાવભાવ કરવા માટે દંડનીય ગુનો બનાવે છે.કલમ ૫૦૫ કોઈ પણ વર્ગ અથવા સમુદાયને બીજા વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા માટે દંડાત્મક ગુનો બનાવે છે.પ્રકરણ XXII, આઈ. પી. સી. ગુનાહિત ધમકીને સજા આપે છે.

(૨) દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ("સી. આર. પી. સી".) ની કલમ ૯૫ રાજ્ય સરકારને આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૨૪–એ, ૧૫૩–એ, ૧૫૩–બી, ૨૯૨,૨૯૩ અથવા ૨૯૫–એ હેઠળ દંડનીય પ્રકાશનો જપ્ત કરવાની સત્તા આપે છે. કલમ ૧૦૭ એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટને કોઈ વ્યક્તિને શાંતિ ભંગ કરવા અથવા જાહેર શાંતિને ખલેલ પહોંચાડવા અથવા શાંતિ ભંગ કરી શકે અથવા જાહેર શાંતિને ખલેલ પહોંચાડી શકે તેવા કોઈપણ ખોટા કૃત્ય કરવાથી અટકાવવાનો અધિકાર આપે છે.કલમ ૧૪૪ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ, સબ–ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા અન્ય કોઈપણ એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટને ઉપદ્રવ અથવા સંભવિત ખતરાના તાત્કાલિક કેસોમાં આદેશો જારી કરવાની સત્તા આપે છે.ઉપરોક્ત ગુનાઓ ગુનાહિત છે.

૩) નાગરિક અધિકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ ૭, બોલાયેલા અથવા લેખિત શબ્દો દ્વારા અથવા ચિહ્નો દ્વારા અથવા દૃશ્યમાન રજૂઆત દ્વારા અથવા અન્યથા અસ્પૃશ્યતાને ઉશ્કેરવા અને પ્રોત્સાહન આપવા માટે દંડ કરે છે.

૪) ધાર્મિક સંસ્થાઓ (દુરૂપયોગ નિવારણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ની કલમ ૩ (જી) ધાર્મિક સંસ્થાઓને વિવિધ ધાર્મિક, વંશીય, ભાષાકીય અથવા પ્રાદેશિક જૂથો અથવા જાતિઓ અથવા સમુદાયો વચ્ચે વૈમનસ્ય, દુશ્મનાવટ, નફરત, દુર્ભાવનાઓને પ્રોત્સાહન આપવા અથવા પ્રોત્સાહન આપવાનો પ્રયાસ કરવા માટે તેમના નિયંત્રણ હેઠળના કોઈપણ પરિસરનો ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી આપવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.

v) અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ની કલમ ૩ (૧) (x) જાહેર દૃષ્ટિએ કોઈપણ જગ્યાએ અનુસૂચિત જાતિ અથવા જનજાતિના સભ્યને અપમાનિત કરવાના ઈરાદાથી ઈરાદાપૂર્વકના અપમાન અથવા ધમકીને સજા આપે છે.

(vi) લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૮ એ વ્યક્તિને ચૂંટણી લડવા માટે ગેરલાયક ઠેરવે છે જો તે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના ગેરકાયદેસર ઉપયોગ જેવા કૃત્યોમાં સામેલ થવા બદલ દોષિત ઠેરવવામાં આવે.આ જ કાયદાની કલમ ૧૨૩ (૩–એ) જાહેર કરે છે કે "ધર્મ, જાતિ, જાતિ,

સમુદાય અથવા ભાષાના આધારે ભારતના નાગરિકોના વિવિધ વર્ગો વચ્ચે દુશ્મનાવટ અથવા નફરતની લાગણીને પ્રોત્સાહન આપવું અથવા પ્રોત્સાહન આપવાનો પ્રયાસ કરવો, ઉમેદવાર અથવા તેના એજન્ટ અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા ઉમેદવાર અથવા તેના ચૂંટણી એજન્ટની સંમતિથી તે ઉમેદવારની ચૂંટણીની સંભાવનાઓને આગળ વધારવા માટે અથવા કોઈ પણ ઉમેદવારની ચૂંટણીને પૂર્વગ્રહયુક્ત રીતે અસર કરવા માટે", એક "ભ્રષ્ટ પ્રથા" છે.

૭) કેબલ ટેલિવિઝન નેટવર્ક્સ (નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ જરૂરી બનાવે છે કે ટેલિવિઝન પર પ્રસારિત થતા તમામ કાર્યક્રમો અને જાહેરાતો કાર્યક્રમ સંહિતા અને જાહેરાત સંહિતાને અનુરૂપ હોય.નિયમ ૬, કેબલ ટેલિવિઝન નેટવર્ક્સ નિયમો, ૧૯૯૪ પ્રોગ્રામ કોડને નિર્ધારિત કરે છે અને કેબલ સેવા પર કોઈપણ કાર્યક્રમના વહન પર પ્રતિબંધ મૂકે છે જે:

(ક) ધર્મ અથવા સમુદાયો પર હુમલો કરે છે અથવા ધાર્મિક જૂથોની અવગણના કરતા દ્રશ્યો અથવા શબ્દો ધરાવે છે અથવા જે સાંપ્રદાયિક વલણને પ્રોત્સાહન આપે છે;

(બી) હિંસાને પ્રોત્સાહન અથવા ઉશ્કેરવાની શક્યતા છે અથવા તેમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી વિરુદ્ધ કંઈપણ છે અથવા જે રાષ્ટ્ર વિરોધી વલણને પ્રોત્સાહન આપે છે;

(સી) કોઈ પણ વ્યક્તિની વ્યક્તિગત રીતે અથવા અમુક જૂથો, દેશના સામાજિક, જાહેર અને નૈતિક જીવનના વિભાગોની ટીકા કરે છે, તેને બદનામ કરે છે અથવા નિંદા કરે છે;

(ડી) એવા દ્રશ્યો અથવા શબ્દો ધરાવે છે જે અમુક વંશીય, ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક જૂથોના ચિત્રણમાં નિંદાત્મક, વ્યંગાત્મક અને નિંદાત્મક વલણને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

તેવી જ રીતે, કેબલ ટેલિવિઝન નેટવર્ક્સ નિયમો, ૧૯૯૪ ના નિયમ ૭ હેઠળ જાહેરાત સંહિતા કેબલ સેવા પર એવી જાહેરાતોના વહન પર પ્રતિબંધ મૂકે છે જે ગ્રાહકોની ધાર્મિક સંવેદનશીલતાઓને નુકસાન પહોંચાડે છે, જે કોઈપણ જાતિ, જાતિ, રંગ, પંથ અથવા રાષ્ટ્રીયતાની મજાક ઉડાવે છે અથવા હિંસા અથવા અવ્યવસ્થા અથવા કાયદાના ઉલ્લંઘનને ઉશ્કેરે છે.

કેબલ ટેલિવિઝન નેટવર્ક્સ (નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ આ અધિનિયમ હેઠળ નિયુક્ત અધિકૃત અધિકારીને કોઈ કાર્યક્રમ અથવા ચેનલના પ્રસારણ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો અધિકાર આપે છે, જો તે કાર્યક્રમ સંહિતા અથવા જાહેરાત સંહિતાને અનુરૂપ ન હોય; અથવા જો તે વિવિધ ધાર્મિક, વંશીય, ભાષાકીય અથવા પ્રાદેશિક જૂથો વચ્ચે વૈમનસ્ય અથવા દુશ્મનાવટ, નફરત અથવા

દુર્ભાવનાની લાગણીઓને પ્રોત્સાહન આપે તેવી શક્યતા હોય; અથવા જાહેર શાંતિને ખલેલ પહોંચાડવાની સંભાવના હોય.વધુમાં, કેન્દ્ર સરકારને ભારતની સાર્વભૌમત્વ, અખંડિતતા અથવા સુરક્ષા અથવા જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં કોઈપણ ચેનલ અથવા કાર્યક્રમના પ્રસારણ અથવા પુનઃ પ્રસારણ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો અધિકાર છે.

viii) સિનેમેટોગ્રાફ એક્ટ, ૧૯૫૨ હેઠળ, ફિલ્મને વિવિધ આધારો પર પ્રમાણપત્ર આપવાનો ઇનકાર કરી શકાય છે, જેમાં તે અપરાધ કરવા માટે ઉશ્કેરવાની શક્યતા છે અથવા તે ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા અથવા જાહેર વ્યવસ્થાના હિતોની વિરુદ્ધ છે.

ix) ઇન્ફોર્મેશન ટેક્નોલોજી એક્ટ, ૨૦૦૦ (આઇટી એક્ટ) જાહેર વ્યવસ્થા અથવા ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાના હિતમાં અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરણીને અટકાવવાના હેતુથી સત્તાવાળાઓ દ્વારા માહિતીને અટકાવવાની મંજૂરી આપે છે.એ જ કાયદાની કલમ ૬૬–એ, જે "અત્યંત અપમાનજનક" અથવા "ખતરનાક પાત્ર" ની માહિતીને દંડ આપવા માંગતી હતી અથવા તે ખોટી છે તે જ્ઞાન હોવા છતાં, હેરાનગતિ, અસુવિધા, ભય, અવરોધ, અપમાન, ગુનાહિત ધાકધમકી, દુશ્મનાવટ, નફરત અથવા દુર્ભાવના પેદા કરવા માટે મોકલવામાં આવે છે, તેને શ્રેયા સિંઘલમાં અસ્પષ્ટતાના આધારે રદ કરવામાં આવી હતી.

x) પ્રેસ કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા (પ્રેસ કાઉન્સિલ એક્ટ, ૧૯૭૮ હેઠળ રચાયેલ) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા પત્રકારત્વ આચરણના ધોરણો, ૨૦૧૦માં કોમી ઘટનાઓના રિપોર્ટિંગ અંગે વ્યાપક માર્ગદર્શિકાઓ છે.

વાણીની સામગ્રીને ઉપરોક્ત તમામ કાયદાઓમાં નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવે છે જ્યારે તે માત્ર જાહેર કાર્યકર્તાઓ દ્વારા જ નહીં પરંતુ કોઈપણ સામાન્ય નાગરિક દ્વારા પણ પ્રસારના કોઈપણ માધ્યમ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

૧૬.૬.૨૬૭મા કાયદા પંચની એક ભલામણ 'હેટ સ્પીચ' સાથે વ્યવહાર કરવા માટે સીઆરપીસીમાં કલમ ૧૫૩સી અને ૫૦૫એ અને સંબંધિત જોગવાઈઓ દાખલ કરવાની હતી.કાયદા પંચના અહેવાલ મુજબ, પ્રસ્તાવિત જોગવાઈઓ નીચે મુજબ હશેઃ

“૧૫૩–સી–જે કોઈ પણ ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા સમુદાય, લિંગ, લિંગ ઓળખ, જાતીય અભિગમ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ, ભાષા, અપંગતા અથવા આદિજાતિના આધારે –
((અ) બોલાયેલા અથવા લેખિત ગંભીર ધમકીભર્યા શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે, ચિહ્નો, વ્યક્તિની સુનાવણી અથવા દૃષ્ટિમાં દૃશ્યમાન રજૂઆતો, ભય અથવા

ભય ફેલાવવાના હેતુથી; અથવા

(બી) બોલાયેલા અથવા લેખિત શબ્દો, સંકેતો, દૃશ્યમાન રજૂઆતો દ્વારા નફરતની હિમાયત કરે છે, જે હિંસાને ઉશ્કેરવાનું કારણ બને છે, તેને બે વર્ષ સુધીની કેદ અને ૫૦૦૦ રૂપિયા સુધીનો દંડ અથવા બંને સાથે સજા કરવામાં આવશે." "૫૦૫–એ–અમુક કિસ્સાઓમાં ભય, ચેતવણી અથવા હિંસાની ઉશ્કેરણી:જે કોઈ પણ ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા સમુદાય, લિંગ, લિંગ, જાતીય અભિગમ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ, ભાષા, અપંગતા અથવા આદિજાતિના આધારે જાહેરમાં ઈરાદાપૂર્વક શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે, અથવા કોઈપણ લેખન, નિશાની અથવા અન્ય દૃશ્યમાન પ્રતિનિધિત્વ પ્રદર્શિત કરે છે જે ગંભીર રીતે જોખમી અથવા અપમાનજનક છે.

((i) વ્યક્તિની સાંભળવાની અથવા જોવાની અંદર, ભય અથવા ગભરાટ પેદા કરે છે, અથવા;

((૨) ગેરકાયદેસર હિંસાના ઉપયોગને ઉશ્કેરવાના ઈરાદા સાથે, તે વ્યક્તિ અથવા અન્ય વ્યક્તિ સામે, એક વર્ષ સુધીની કેદ અને/અથવા ૫૦૦૦ રૂપિયા સુધીનો દંડ અથવા બંનેની સજા કરવામાં આવશે.

કલમ ૫૦૫–એ હેઠળ પ્રસ્તાવિત જોગવાઈ, માત્ર એવી વાણીને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે જે સંભવિત રીતે હિંસા ઉશ્કેરે છે અથવા સમુદાયની લાગણીઓને ઠેસ પહોંચાડે છે અથવા રાષ્ટ્રીય અખંડિતતાને નબળી પાડે છે, પરંતુ ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા સમુદાય, લિંગ, લિંગ, જાતીય અભિગમ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ, ભાષા, અપંગતા અથવા આદિજાતિના આધારે કરવામાં આવતી

ધમકી અથવા અપમાનજનક ટિપ્પણીઓને પણ તપાસવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને જે ભય અથવા ચેતવણીનું કારણ બને છે.જ્યારે અગાઉની શ્રેણીના ભાષણને પરંપરાગત રીતે 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' તરીકે ગણવામાં આવે છે, સામાન્ય રીતે ઉગ્ર અથવા 'અપમાનજનક' નિવેદનો, જે ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા સમુદાય, લિંગ, લિંગ, જાતીય અભિગમ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ, ભાષા, અપંગતા અથવા આદિજાતિના આધારે કરવામાં આવે છે, પરંપરાગત રીતે 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' તરીકે લાયક ગણવામાં આવતા નથી, પછી ભલે તે આવા નિવેદનો ગમે તેટલા અયોગ્ય અથવા અપમાનજનક હોય.

૧૬.૭.પરંપરાગત રીતે, 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' શબ્દનો ઉપયોગ એવી વાણીનું વર્ણન કરવા માટે થાય છે જે સંભવિત રીતે સમુદાયના સંભવિત સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય હાંસિયામાં ધકેલાઈને વાસ્તવિક ભૌતિક નુકસાન પહોંચાડી શકે છે, જેમ કે આ અદાલતે પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠનમાં જાહેર કર્યું છે.જો કે, વર્તમાન કેસમાં, મારા મતે, અમે અપમાનજનક, ઉગ્ર અને અપમાનજનક ભાષણના વધુ વ્યાપક ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છીએ, જે વાસ્તવમાં 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' સરળ નથી, જેમ કે પરંપરાગત રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવા અને સમજવા માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.હું એવી વાણીથી ચિંતિત છું જે વ્યવસ્થિત ભેદભાવ અને સમુદાયના આખરે રાજકીય હાંસિયામાં ધકેલાવા સાથે સંકળાયેલી ન હોય, પરંતુ તેમ છતાં માનવ ગરિમા, સામાજિક એકતાના મૂલ્યો, બંધુત્વ અને ભારતના "અમે લોકો" દ્વારા પોષિત સમાનતાની સામાજિક ધારણા પર કપટી

અસરો હોઈ શકે છે.

૧૬.૮.એન્ડ્રુ એફ. સેલર્સે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રકાશિત 'ડિફાઇનિંગ હેટ સ્પીચ' નામના તેમના નિબંધમાં વિવિધ લોકશાહી અધિકારક્ષેત્રોમાં 'હેટ સ્પીચ' ની વિભાવનાની તપાસ કરી છે.લેખકે ઓળખી કાઢ્યું છે કે અમુક ટિપ્પણીઓ, જે શબ્દના કડક અર્થમાં 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ન પણ હોઈ શકે, તે ઉપરોક્ત શબ્દની સરહદ છે.વક્તા દ્વારા નુકસાન પહોંચાડવાના હેતુના મૌન તત્વો પણ, દ્વેષપૂર્ણ ભાષણની કેટલીક પ્રજાતિઓ બનાવી શકે છે.ઈરાદો બિન–ભૌતિક પાસાઓ જેમ કે અવમૂલ્યન, નિંદા, અપમાન, અથવા સતાવણી, અવગણના અથવા દ્વેષપૂર્ણ હોવાનો ઉલ્લેખ કરી શકે છે.લેખકે એ પણ સ્વીકાર્યું છે કે કેટલાક સંદર્ભોમાં, "ઘરના ભાષણો" પોતે નફરતભર્યા ભાષણો સમાન હોઈ શકે છે કારણ કે આવા ભાષણો હવે ઇન્ટરનેટ વગેરે દ્વારા વર્ચ્યુઅલ વિશ્વમાં અપલોડ અને પ્રસારિત કરી શકાય છે. એકમાત્ર પૂર્વશરત એ છે કે વાણીનો કોઈ ઉદ્ધાર કરવાનો હેતુ હોવો જોઈએ નહીં, જેનો અર્થ છે કે "વાણીનો મુખ્યત્વે નફરત, દુશ્મનાવટ અને દુર્ભાવના સિવાય કોઈ અર્થ નથી.” 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' થી આગળ:

૧૭. ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' ના વિસ્તૃત અવકાશમાં માત્ર 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' સરળીકરણનો સમાવેશ થતો નથી, જેને સમુદાયના વ્યવસ્થિત ભેદભાવ અને આખરે રાજકીય હાંસિયામાં ધકેલવાના હેતુથી ભાષણ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે, પરંતુ અપમાનજનક, ઉગ્ર અને

અપમાનજનક ભાષણની અન્ય પ્રજાતિઓ પણ સામેલ છે.

૧૮. અપમાનજનક, ઉગ્ર અને અપમાનજનક ભાષણને નિયંત્રિત કરવા અને નિયંત્રિત કરવા માટેનું એક દાર્શનિક સમર્થન પ્રખ્યાત ચીની ફિલસૂફ અને લેખક લાઉ ત્ઝુ દ્વારા નીચેના શબ્દોમાં ખૂબ જ માર્મિક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છેઃ

"તમારા વિચારો પર નજર રાખો, તે શબ્દો બની જાય છે.તમારા શબ્દો પર ધ્યાન આપો; તે ક્રિયાઓ બની જાય છે.
તમારી ક્રિયાઓ પર નજર રાખો; તે આદત બની જાય છે.
તમારી આદતો પર ધ્યાન આપો; તે ચરિત્ર બની જાય છે.તમારા પાત્ર પર નજર રાખો, તે તમારું ભાગ્ય બની જાય છે."

૧૯. અપમાનજનક અને અપમાનજનક વાણી પરના નિયંત્રણોને ન્યાયી ઠેરવતા સૈદ્ધાંતિક અને સૈદ્ધાંતિક આધારો, બે પ્રાથમિક પરિબળોમાં શોધી શકાય છેઃમૂલ્ય તેમજ અધિકાર તરીકે માનવ ગરિમા; 'સમાનતા' અને 'બંધુત્વ' ના પ્રારંભિક લક્ષ્યાંકો.'

ભારતના બંધારણ હેઠળ મૂલ્ય તેમજ અધિકાર તરીકે માનવ ગૌરવઃ

૨૦. ઉપર ચર્ચા કર્યા મુજબ, માનવ ગરિમા એ માત્ર એક મૂલ્ય નથી પરંતુ એક

અધિકાર છે જે ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ લાગુ કરી શકાય છે.માનવ–ગૌરવ આધારિત લોકશાહીમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ એવી રીતે થવો જોઈએ કે જે સાથી નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે અને પ્રોત્સાહન આપે.

આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસઃ

૨૧. વાણી સ્વાતંત્ર્ય પરના નિયંત્રણોને યોગ્ય ઠેરવવાના પ્રયાસમાં, જેની સામે અપમાનજનક નિવેદનો કરવામાં આવે છે તે વ્યક્તિ (ઓ) ની સ્વાયત્તતા, ગૌરવ અને સ્વ–મૂલ્યની વિચારણાઓ પર આધારિત દલીલ પર, આ સંબંધમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રથાનો સંદર્ભ આપી શકાય છે.

૧) **કેનેડાઃઆ** વિષય પર કેનેડિયન ન્યાયશાસ્ત્ર તેના સર્વોચ્ચ મૂલ્ય તરીકે માનવ ગૌરવની અલંઘનીયતાના આધારે આગળ વધે છે અને ખાસ કરીને વ્યક્તિગત સન્માનના અધિકારનું રક્ષણ કરવા માટે જ્યારે જરૂરી હોય ત્યારે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરે છે.કેનેડિયન અભિગમ બહુસાંસ્કૃતિકવાદ અને જૂથ સમાનતા પર ભાર મૂકે છે, કારણ કે તે સાંસ્કૃતિક વિવિધતા પર વધુ ભાર મૂકે છે અને વંશીય મોઝેકના વિચારને પ્રોત્સાહન આપે છે.રસપ્રદ વાત એ છે કે કેનેડાની સ્થિતિ, આર વિ જેમ્સ કીગ્સ્ટ્રા, (૧૯૯૦) ૩ એસસીઆર ૬૯૭ ("કીગ્સ્ટ્રા") (કેનેડા) માં કેનેડિયન સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદાથી

સ્પષ્ટ થાય છે, જે લક્ષિત જૂથો અને બિન-લક્ષિત જૂથો બંને પર નફરતના ભાષણની સંભવિત અસરને ધ્યાનમાં લે છે.પહેલાના લોકો અપમાનિત અને અપમાનિત થવાની શક્યતા છે અને મોટા સમાજમાં તેમની સ્વ-મૂલ્ય અને સ્વીકૃતિની ભાવનામાં ઈજાઓનો અનુભવ કરે છે અને પરિણામે, રાજકારણમાં અન્ય જૂથના સભ્યો સાથે સંપર્ક કરવાનું ટાળી શકે છે.જૂથના બિન-લક્ષિત સભ્યો, કેટલીકવાર મોટા પ્રમાણમાં સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, બીજી તરફ, ધીમે ધીમે સંવેદનશીલ બની શકે છે અને લાંબા ગાળે વંશીય અને ધાર્મિક જૂથો તરફ નિર્દેશિત ધિક્કારના સંદેશાઓને સ્વીકારવાનું અને માનવાનું શરૂ કરી શકે છે.આ કપટી અસરો માત્ર હિંસા માટે તાત્કાલિક જોખમો રજૂ કરવાને બદલે લાંબા ગાળે સામાજિક એકતા માટે ગંભીર જોખમો ઉભા કરે છે.

વધુમાં, કેનેડાની સર્વોચ્ચ અદાલતના ડિક્સન સી. જે. વિરુદ્ધ કેનેડા માનવ અધિકાર આયોગ. ટેલર, (૧૯૯૦) ૩ એસસીઆર ૮૯૨ ("ટેલર") (કેનેડા) એ નફરત પ્રચારના સંદેશાઓ અને ગૌરવ અને સમાનતાના મૂલ્યો વચ્ચેના આંતરસંબંધના સંદર્ભમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છેઃ

".....નફરતના પ્રચારના સંદેશાઓ લક્ષિત જૂથના સભ્યોની ગરિમા અને આત્મ-મૂલ્યને નબળી પાડે છે અને, વધુ સામાન્ય રીતે, વિવિધ વંશીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક જૂથો વચ્ચેના અસંસ્કારી સંબંધોમાં ફાળો આપે છે, પરિણામે સહિષ્ણુતા અને ખુલ્લી માનસિકતાને નાબૂદ કરે છે જે સમાનતાના

વિચાર માટે પ્રતિબદ્ધ બહુસાંસ્કૃતિક સમાજમાં ખીલવી જોઈએ.”

(૨) **ઓસ્ટ્રેલિયાઃઓસ્ટ્રેલિયામાં** કાયદાની સ્થિતિ નોંધપાત્ર રીતે કેનેડાની સ્થિતિ સાથે સુસંગત છે.પેટ ઈટોક વિ. એન્ડ્રુ બોલ્ટ, (૨૦૧૧) એફસીએ ૧૧૦૩ ("પેટ ઈટોક") (ઓસ્ટ્રેલિયા) ના કેસમાં ઓસ્ટ્રેલિયન ફેડરલ કોર્ટે કીગ્સ્ટ્રાના કહેવતને અનુસરીને એવું માન્યું હતું કે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારને કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે જેણે વંશીય તિરસ્કારને ફોજદારી ગુનો બનાવ્યો હતો.ઓસ્ટ્રેલિયન ફેડરલ કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે વાણી સ્વાતંત્ર્યને પ્રતિબંધિત કરતા કાયદા માટેનો તર્ક નીચે મુજબ હતોઃ

“(અ) સત્યની શોધમાંથી સમર્થન નફરત પ્રચારના રક્ષણને સમર્થન આપતું નથી, અને સત્ય માટેની આપણી શોધને પણ નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.એક નિવેદન જેટલું વધુ ખોટું અથવા ભ્રામક હોય છે, સત્યની શોધમાં તેનું મૂલ્ય એટલું જ ઓછું હોય છે.આપણે વધુ પડતો ભાર મૂકવો જોઈએ નહીં કે તર્કસંગતતા તમામ જૂઠાણાને દૂર કરશે.

(બી) સ્વ–પરિપૂર્ણતા અને સ્વાયત્તતા, મોટા ભાગે, સાંસ્કૃતિક અથવા ધાર્મિક જૂથમાં સભ્યપદના આધારે ઓળખને સ્પષ્ટ કરવાની અને પોષવાની ક્ષમતામાંથી આવે છે.

આ મૂલ્ય વાણી સ્વાતંત્ર્યને જે હદ સુધી આગળ ધપાવે છે તેમાં ફેરફાર થવો જોઈએ કારણ કે તે વ્યક્તિગત સ્વ–વિકાસ અને માનવ વિકાસની પ્રક્રિયા માટે અસહિષ્ણુ અને પૂર્વગ્રહયુક્ત અવગણનાની હિમાયત કરે છે.

(સી) લોકશાહીમાં ભાગીદારીનું સમર્થન એક ખામી દર્શાવે છે જ્યારે અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ લોકશાહી મૂલ્યોના પ્રતિકૂળ વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે કરવામાં આવે છે, આમ લોકશાહી પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાને નબળી પાડે છે.નફરતનો પ્રચાર લોકશાહીના વિધ્વંસ અને જૂથ ઓળખના આધારે વ્યક્તિઓને આદર અને ગૌરવથી વંચિત સમાજ માટે દલીલ કરે છે."

3) **દક્ષિણ આફ્રિકા:જે** સ્થિતિ ગૌરવને સર્વોચ્ચ બંધારણીય મૂલ્ય માને છે તેને દક્ષિણ આફ્રિકામાં માન્યતા આપવામાં આવી છે.બંધારણીય અદાલતે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને તાબે કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી છે જ્યારે તે પર્યાપ્ત રીતે ગૌરવને નબળી પાડે છે.બંધારણીય જોગવાઈ, તેથી, વિધાનસભા અને અદાલતને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારોને મર્યાદિત કરવા અને તે અધિકારોનો ઉપયોગ કરવાનો આદેશ આપે છે જે અન્યને ગૌરવથી વંચિત કરે છે.

(iv) **જર્મની:આ** વિષય પરનો જર્મન કાયદો માને છે કે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એ ઘણા અધિકારોમાંથી એક છે જે સમાનતા, ગૌરવ અને બહુસાંસ્કૃતિકવાદના સિદ્ધાંતો દ્વારા મર્યાદિત છે.વધુમાં, વ્યક્તિગત સન્માનનું મૂલ્ય હંમેશા તેમના જૂઠાણાના જ્ઞાન સાથે કરવામાં આવેલા ખોટા નિવેદનો અથવા તથ્યોના ઉચ્ચારણના અધિકાર પર વિજય મેળવે છે.ઉપરાંત, જો હકીકતના સાચા નિવેદનો વ્યક્તિના ઘનિષ્ઠ વ્યક્તિગત ક્ષેત્રમાં આક્રમણ કરે છે, તો વ્યક્તિગત

સન્માનનો અધિકાર વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર વિજય મેળવે છે.જો કોઈ હકીકતની વિરુદ્ધ અભિપ્રાયની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિની ગરિમાનું ગંભીર અપમાન કરે છે, તો ગરિમાનું મૂલ્ય ભાષણ પર વિજય મેળવે છે.તેથી, જર્મન એપ્લિકેશન અધિકારો અને ફરજો વચ્ચે, એક તરફ વ્યક્તિ અને સમુદાય વચ્ચે અને બીજી તરફ વક્તાની આત્મ–અભિવ્યક્તિની જરૂરિયાતો અને બીજી તરફ શ્રોતાઓના આત્મસન્માન અને ગૌરવ વચ્ચે સંતુલન બનાવે છે.તે સામગ્રી–આધારિત વાણી નિયમનને ઓળખે છે અને હકીકત અને અભિપ્રાય વચ્ચેના તફાવતને પણ ઓળખે છે.

ભારતના બંધારણ હેઠળ 'માનવીય ગરિમા' ની અને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારની અવિભાજ્યતાઃ

૨૨. ચારુ ખુરાના વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (૨૦૧૫) ૧ એસ. સી. સી. ૧૯૨ ("ચારુ ખુરાના") માં, આ અદાલતે જાહેર કર્યું કે ગરિમા એ વ્યક્તિત્વની ઉત્કૃષ્ટ ગુણવત્તા છે અને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ બાંયધરીકૃત અને સંરક્ષિત અધિકારોનો મૂળભૂત ઘટક છે.ગૌરવ એ વ્યક્તિગત અધિકારોનો એક ભાગ છે જે સામૂહિક સંવાદિતા અને સમાજના હિતનો મૂળભૂત આધાર બનાવે છે.જ્યારે વાણી અને અભિવ્યક્તિનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે પવિત્ર છે, ત્યારે કલમ ૨૧ના ભાગરૂપે ગૌરવનું પોતાનું મહત્વ છે.કોઈ વ્યક્તિની ગરિમાને દ્વેષપૂર્ણ અને નીચ હુમલાઓ દ્વારા ઓવરરાઇડ કરી શકાતી નથી અને અન્યની પ્રતિષ્ઠાને કલંકિત કરવા અને

તે જ અવરોધો અને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર ગેરવાજબી પ્રતિબંધ મૂકે છે એમ કહીને તેને નષ્ટ કરી શકાતી નથી.
વધુમાં, ઈન રે. ધ્વનિ પ્રદૂષણ (વી), (૨૦૦૫) ૫ એસ. સી. સી. ૭૩૩ એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ને અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકારને હરાવવા માટેના સમર્થન તરીકે ટાંકવામાં નહીં આવે.કે જે વ્યક્તિ બોલે છે તે કલમ ૨૧ દ્વારા બાંયધરીકૃત શાંતિપૂર્ણ, આરામદાયક અને (ઘોંઘાટ) પ્રદૂષણ મુક્ત વાતાવરણનો આનંદ માણવાના અન્યના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી.

આ અદાલતની સ્પષ્ટ ઘોષણાને ધ્યાનમાં રાખીને, અનુચ્છેદ ૨૧ ને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારોના વ્યાપક વ્યાપને સુરક્ષિત કરવા માટે બલિદાન આપી શકાતું નથી, આ આધાર અપમાનજનક અને અપમાનજનક ભાષણ પર પ્રતિબંધો સૂચવવા માટે સૈદ્ધાંતિક સમર્થન તરીકે કામ કરી શકે છે.માનવ ગૌરવ, અનુચ્છેદ ૨૧ ની રક્ષણાત્મક છત્રછાયા હેઠળ પ્રાથમિક તત્વ હોવાથી, અપમાનજનક ભાષણને કારણે નકારાત્મક રીતે બદલી શકાતું નથી, જે વ્યક્તિઓને અસમાન તરીકે ચિહ્નિત કરે છે અને તેમને અપમાન તરફ દોરી જાય છે.

૨૩. કાયદાના શાસનમાં અમુક લઘુતમ આવશ્યકતાઓનો સમાવેશ થાય છે, જેના વિના કાનૂની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હોઈ શકતી નથી.પ્રખ્યાત અમેરિકન

કાનૂની ફિલસૂફ પ્રોફેસર લોન એલ. ફુલરે આ જરૂરિયાતોને સામૂહિક રીતે 'કાયદાની આંતરિક નૈતિકતા' તરીકે વર્ણવી છે.કાયદાના શાસનની વિભાવનાની આવી સમજણ કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત સમાજમાં વ્યક્તિગત ગરિમાની કેન્દ્રીયતા પર ઘણો ભાર મૂકે છે. ઈઝરાયલના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશ ન્યાયમૂર્તિ અહરોન બારકે કાયદાના શાસનના આ પાસાને નીચેની રીતે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છેઃ

“કાયદાનું શાસન એ માત્ર જાહેર વ્યવસ્થા નથી, કાયદાનું શાસન એ જાહેર વ્યવસ્થા પર આધારિત સામાજિક ન્યાય છે.યોગ્ય સામાજિક જીવન સુનિશ્ચિત કરવા માટે કાયદો અસ્તિત્વમાં છે.જો કે, સામાજિક જીવન પોતે એક લક્ષ્ય નથી પરંતુ વ્યક્તિને ગૌરવ સાથે જીવવા અને પોતાને વિકસાવવા માટેનું એક સાધન છે.માનવ અને માનવ અધિકાર વિવિધ અધિકારો વચ્ચે અને માનવ અધિકારો અને સમાજની યોગ્ય જરૂરિયાતો વચ્ચે યોગ્ય સંતુલન સાથે કાયદાના શાસનની આ મૂળ ધારણાને આધાર આપે છે.કાયદાનું મૂળ શાસન "યોગ્ય કાયદાનું શાસન છે, જે સમાજ અને વ્યક્તિની જરૂરિયાતોને સંતુલિત કરે છે".આ કાયદાનું શાસન છે જે એક તરફ સમાજની રાજકીય સ્વતંત્રતા, સામાજિક સમાનતા, આર્થિક વિકાસ અને આંતરિક વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત અને બીજી તરફ વ્યક્તિની જરૂરિયાતો, તેની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને તેની માનવીય ગરિમા વચ્ચે સંતુલન બનાવે છે.ન્યાયાધીશે કાયદાના શાસનની આ સમૃદ્ધ વિભાવનાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.” (મારા દ્વારા ભાર)

૨૪. કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી (નિવૃત્ત) માં આ અદાલત દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી છે. વી. એસ. ભારત સંઘ, (૨૦૧૯) ૧ એસ. સી. સી. ૧ ("પુટ્ટાસ્વામી"), કાયદાના શાસનનું મૂળ પાસું એ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનું સંતુલન છે.તે પૃષ્ઠભૂમિમાં, આ અદાલતે આપણી બંધારણીય યોજના હેઠળ બંધારણીય અધિકારોના અવકાશ અને તેમના રક્ષણની હદ અંગે ચર્ચા કરી હતી.કોઈ સંપૂર્ણ બંધારણીય અધિકારો નથી તેના પર ભાર મૂકતા, આ અદાલતે નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું કે, "સંપૂર્ણ" તરીકે ગણવામાં આવતા એકમાત્ર અધિકારોમાંથી એક માનવ ગૌરવનો અધિકાર છેઃ

"૬૨. હવે તે લગભગ સ્વીકારવામાં આવે છે કે કોઈ સંપૂર્ણ બંધારણીય અધિકારો નથી [જોકે, આ ગૂંચવણભર્યા મુદ્દા પર ચર્ચા હજુ પણ ચાલુ છે અને કેટલાક બંધારણીય નિષ્ણાતો દાવો કરે છે કે કેટલાક અધિકારો છે, જોકે બહુ ઓછા છે, જેને હજુ પણ "નિરપેક્ષ" તરીકે ગણી શકાય.આપેલા ઉદાહરણો છેઃ(ક) માનવ ગૌરવનો અધિકાર જે અલંઘ્ય છે, (ખ) યાતના અથવા અમાનવીય અથવા અપમાનજનક વ્યવહાર અથવા સજાને આધિન ન રહેવાનો અધિકાર.આવા અધિકારોના સંદર્ભમાં પણ, એક વિચાર છે કે વ્યાપક જાહેર હિતમાં, તેમના રક્ષણની હદ ઘટાડી શકાય છે.જો કે, અત્યાર સુધી રાજ્યોના આવા પ્રયાસોને ન્યાયતંત્ર દ્વારા નિષ્ફળ બનાવવામાં આવ્યા છે.]અને આવા તમામ અધિકારો સંબંધિત છે.અહરોન બરાક [અહરોન બરાક, પ્રમાણસરતાના વિશ્લેષણ

મુજબ:બંધારણીય અધિકારો અને તેમની મર્યાદા (કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ ૨૦૧૨).], હકારાત્મક બંધારણીય અધિકારોને તેની મર્યાદાઓ સાથે માન્યતા આપવાના આધુનિક બંધારણીય સિદ્ધાંતને વિકસાવવામાં બે મુખ્ય ઘટકો લોકશાહી અને કાયદાના શાસનની કલ્પનાઓ છે.આમ, પેટા–બંધારણીય કાયદો એટલે કે કાનૂન દ્વારા બંધારણીય અધિકારોની પ્રમાણસર મર્યાદાઓની જરૂરિયાત, લોકશાહીની કલ્પનાના અર્થઘટનમાંથી જ ઉદ્ભવે છે.જ્યાં સુધી ભારતીય બંધારણની વાત છે, લોકશાહીને બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણ તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેને ખાસ કરીને બંધારણીય દરજ્જો આપવામાં આવે છે જેને બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં જ માન્યતા આપવામાં આવી છે.તે પણ નિશ્ચિતપણે સ્વીકારવામાં આવે છે કે લોકશાહીની આ ધારણામાં માનવ અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે જે ભારતીય લોકશાહીનો પાયાનો છે.એકવાર આપણે ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતને (અને તેનો કોઈ અસ્વીકાર કરી શકાતો નથી) એક આધાર તરીકે સ્વીકારી લઈએ, તો એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે લોકશાહી બંધારણીય અધિકારો અને જાહેર હિતો વચ્ચેના સંતુલન પર આધારિત છે.હકીકતમાં, કલમ ૧૯માં જ આવી જોગવાઈ એક તરફ કલમ ૧૯ની કલમ (૧) માં કેટલીક ચોક્કસ સ્વતંત્રતાઓની બાંયધરી આપે છે અને તે જ સમયે રાજ્યને જાહેર હિતમાં તે સ્વતંત્રતાઓ પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદવાની સત્તા આપે છે.આ વિચાર આધુનિક બંધારણીય સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે કે બંધારણીય અધિકારો સંબંધિત છે.આ સાપેક્ષતાનો અર્થ એ છે કે તે અધિકારોને મર્યાદિત કરવા માટે બંધારણીય લાઇસન્સ આપવામાં આવે છે જ્યાં આવી મર્યાદા જાહેર

હિત અથવા અન્યના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે ન્યાયી ઠેરવવામાં આવશે.

બંધારણમાં અધિકાર અને તેની મર્યાદા બંનેની આ ઘટના લોકશાહીના બે મૂળભૂત ઘટકો વચ્ચેના સહજ તણાવનું ઉદાહરણ આપે છે.એક તરફ અધિકારનું તત્વ છે, જે મૂળ લોકશાહીનું મૂળભૂત ઘટક છે; બીજી તરફ લોકોનું તત્વ છે, જે તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા તે જ અધિકારોને મર્યાદિત કરે છે.આ બંને લોકશાહીની કલ્પનાના મૂળભૂત ઘટક છે, જોકે આ વખતે તે તેના ઔપચારિક પાસામાં છે.આ તણાવને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય?જવાબ એ છે કે બંધારણમાંથી "હારી" ગયેલા પાસાને દૂર કરીને આ તણાવનું સમાધાન થતું નથી.તેના બદલે, સ્પર્ધાત્મક સિદ્ધાંતોના યોગ્ય સંતુલન દ્વારા તણાવનું સમાધાન થાય છે.આ લોકશાહીની બહુપક્ષીય પ્રકૃતિની અભિવ્યક્તિઓમાંની એક છે.ખરેખર, લોકશાહીના વિવિધ પાસાઓ વચ્ચેનો સહજ તણાવ "રચનાત્મક તણાવ" છે.તે દરેક પાસાને અન્ય સાથે સુમેળપૂર્વક સહઅસ્તિત્વમાં વિકસાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.આ શાંતિપૂર્ણ સહઅસ્તિત્વ હાંસલ કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ સ્પર્ધાત્મક હિતો વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવાનો છે.આવા સંતુલન દરેક પાસાને અન્ય પાસાઓ સાથે વિકસાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે, તેમની જગ્યાએ નહીં.બે મૂળભૂત પાસાઓ વચ્ચેનો આ તણાવ–એક તરફ અધિકારો અને બીજી તરફ તેની મર્યાદા–બંનેને સંતુલિત કરીને ઉકેલવામાં આવે છે જેથી તેઓ એકબીજા સાથે સુમેળપૂર્વક સહઅસ્તિત્વ ધરાવે.જ્યારે યોગ્ય સંદર્ભમાં વિચારણા કરવામાં આવે ત્યારે આ સંતુલન દરેક સ્પર્ધાત્મક પાસાઓના સંબંધિત સામાજિક મૂલ્યોને

ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે." [મારા દ્વારા ભાર મૂકવામાં આવે છે]

૨૫. તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે આ સમયે વિચારોના મુક્ત પ્રવાહ અને લોકશાહી પ્રક્રિયા માટે આપણી ચિંતાને સંતુલિત કરવાની કવાયતમાં જોડાવાની જરૂર નથી, સમાનતા અને માનવીય ગૌરવને આગળ વધારવાની આપણી ઈચ્છા સાથે.આનું કારણ એ છે કે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર અને માનવ ગૌરવ અને સમાનતાનો અધિકાર એમ બે દેખીતી રીતે સ્પર્ધાત્મક અધિકારોના સંઘર્ષ અંગે કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી.તેનું કારણ એ છે કે, જે સંયમની માંગ કરવામાં આવે છે, તે માત્ર માર્ગદર્શિત, અપમાનજનક, ઉગ્ર વાણીના સંબંધમાં છે, જેને કોઈ પણ રીતે વિચારોના પ્રદર્શનનો આવશ્યક ભાગ ગણી શકાય નહીં, જેનું સામાજિક મૂલ્ય ઓછું છે.આ પ્રવચન, કોઈ પણ રીતે શાંતિપૂર્ણ અસંતુષ્ટો માટે સંભવિત જોખમ ઊભું કરવા માંગતું નથી, જેઓ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના તેમના અધિકારનો વિવેચનાત્મક, પરંતુ માપેલા રીતે ઉપયોગ કરે છે.

વર્તમાન કેસો ખાસ કરીને અપમાનજનક, અપમાનજનક ભાષણ સાથે સંબંધિત છે, જે દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ સાથે નજીકથી મેળ ખાય છે.આવી વાણી અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની રક્ષણાત્મક મર્યાદામાં આવતી નથી અને વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારની સામગ્રીની રચના કરતી નથી.તેથી, જ્યારે આવા ભાષણની અસર અન્ય વ્યક્તિની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવાની હોય, ત્યારે તે એવા કેસની રચના કરશે જેમાં વિરોધાભાસી અધિકારોનું સંતુલન

જરૂરી હોય, પરંતુ જેમાં વ્યક્તિ દ્વારા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનો દુરુપયોગ બીજાના મૂળભૂત અધિકારો પર હુમલો કરે છે.

'સમાનતા' અને 'બંધુત્વ' ના પ્રારંભિક લક્ષ્યાંકોઃ

૨૬. સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુત્વ એ આપણા બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં સમાવિષ્ટ પાયાના મૂલ્યો છે.'અહીં ઉપર ચર્ચા કરાયેલા અર્થમાં 'હેટ સ્પીચ' સમાજને અસમાન ગણાવીને આ દરેક પાયાના મૂલ્યો પર પ્રહાર કરે છે.તે વિવિધ પશ્ચાદભૂના નાગરિકોના બંધુત્વનું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે, જે ભારતમાં એટલે કે ભારત જેવા બહુમતી અને બહુસાંસ્કૃતિકવાદ પર આધારિત એકરૂપ સમાજનું અનિવાર્ય ઉલ્લંઘન છે.

૨૭. ભ્રાતૃત્વ એ વિચાર પર આધારિત છે કે નાગરિકો એકબીજા પ્રત્યે પારસ્પરિક જવાબદારીઓ ધરાવે છે.આ શબ્દ તેના વ્યાપક, અન્ય બાબતોની સાથે, સહિષ્ણુતા, સહકાર અને પરસ્પર સહાયના આદર્શોને સમાવી લે છે.

૨૭.૧.ગુનાહિત બદનક્ષી અને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પરના નિયંત્રણોના સંદર્ભમાં બંધુત્વ શબ્દનો અર્થ આ અદાલત દ્વારા સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૨૨૧ ("સુબ્રમણ્યમ સ્વામી") માં તપાસવામાં આવ્યો છે, જેમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે

બંધારણ હેઠળ બંધુત્વ દરેક નાગરિક પાસેથી બીજાની ગરિમાનું સન્માન કરવાની અપેક્ષા રાખે છે.પરસ્પર આદર એ બંધુત્વનો આધાર છે જે ગૌરવની ખાતરી આપે છે.આ અદાલતે તેના અવલોકનોને ચેતવણી સાથે યોગ્ય ઠેરવ્યા હતા કે 'બંધુત્વ' નો અર્થ એ નથી કે અસંમતિ અથવા મતભેદ ન હોઈ શકે, ખાસ કરીને કારણ કે તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર છે.જો કે, તે સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે બંધુત્વના વિચારમાં સમાવિષ્ટ બંધારણીય મૂલ્ય એ વ્યક્તિની ગરિમા છે, જેને સાથી નાગરિકો દ્વારા માન આપવું જરૂરી છે.પ્રસ્તાવના સભાનપણે બંધુત્વના સંદર્ભમાં વ્યક્તિની ગરિમાને ખાતરી આપવાનું પસંદ કરે છે અને તેથી, ભાગ ૩ માં સમાવિષ્ટ અધિકારોનો ઉપયોગ વ્યક્તિઓ દ્વારા બંધુત્વના આદર્શની પૃષ્ઠભૂમિ સામે કરવો પડે છે.આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે ભ્રાતૃ આદર્શને બંધારણના ભાગ IVA માં પણ પડઘો પડે છે.ફોજદારી બદનક્ષી પરના કાયદાની મંજૂરીને જાળવી રાખીને, બંધારણીય બંધુત્વની વિભાવનાના આધારસ્તંભ પર, આ અદાલતે દીપક મિશ્રા, જે. (તેમના સ્વામી તરીકે) દ્વારા ફકરા ૧૫૫ અને ૧૬૩ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૫૫. તે એક બંધારણીય મૂલ્ય છે જે લોકોએ પોતે તેમના સામાજિક વર્તનના ભાગરૂપે વિકસાવવાનું છે.વિચારની બે શાળાઓ છે; એક વ્યક્તિગત ઉદારીકરણનો પ્રચાર કરે છે અને બીજી સામૂહિક સભ્ય તરીકે વ્યક્તિના રક્ષણની હિમાયત કરે છે.વ્યક્તિને બંધારણ હેઠળ તમામ અધિકારો હોવા જોઈએ પરંતુ

સાથે સાથે તેની જવાબદારી છે કે તે આવશ્યક ભાઈચારા જેવા બંધારણીય મૂલ્યો અનુસાર જીવે જે સામાજિક હિતને મજબૂત કરે છે.બંધુત્વનો અર્થ થાય છે ભાઈચારા અને સામાન્ય હિત.નિંદા કરવાનો અને ટીકા કરવાનો અધિકાર બંધુત્વને પ્રોત્સાહન આપવાના બંધારણીય ઉદ્દેશ સાથે વિરોધાભાસી નથી.ભાઈચારો ટીકાના ખ્યાલને રદ કરતો નથી અને રદ કરતો નથી.હકીકતમાં, ભાઈઓ ટીકાત્મક હોઈ શકે છે અને હોવા જોઈએ.વ્યક્તિગત અશાંતિ અથવા જૂથ અશાંતિ તરફ દોરી જાય ત્યારે પણ ખામી શોધવી અને અસંમતિ જરૂરી છે.કેટલાક લોકો તરફથી દુશ્મનો એનિગ્માસ વનગીનીઝ બંધુત્વના વિચારમાં ખાડો પાડતા નથી, પરંતુ એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે, વિસંગત નોંધ રાખવાની સ્વતંત્રતા અન્યને બદનામ કરવાનો અધિકાર આપતી નથી."

"૧૬૩. અમે બે વિભાવનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે કે બંધારણીય બંધુત્વ અને મૂળભૂત ફરજ, કારણ કે તે મુખ્ય બંધારણીય મૂલ્યોની રચના કરે છે.બીજાની ગરિમાનું સન્માન કરવું એ બંધારણીય ધોરણ છે.જો એમ કહેવામાં આવે કે બંધારણીય બંધુત્વ અને મૂળભૂત ફરજમાં સમાયેલ આંતરિક મૂલ્ય પરસ્પર આદર અને એકબીજાની ગરિમા માટે ચિંતાના બંધારણીય આશ્વાસનની ઘોષણા કરે તો તે અતિશયોક્તિ સમાન નહીં હોય.દરેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિગત હિત સામૂહિક હિતની સેવા કરે છે અને તે મુજબ સામૂહિક હિત વ્યક્તિગત શ્રેષ્ઠતામાં વધારો કરે છે.એક નાગરિક દ્વારા બીજા નાગરિક સામે લેવામાં આવતી કાર્યવાહી કરતાં રાજ્ય સામે કાર્યવાહી અલગ છે.બંધારણીય મૂલ્ય વ્યક્તિ તેમજ સમુદાયના

હિતની રચના કરવામાં મદદ કરે છે.જ્યારે બંધારણીય મૂલ્યોનું સન્માન કરવામાં આવે છે ત્યારે વ્યક્તિગત હિત મજબૂત રીતે સ્થાપિત થાય છે.પ્રસ્તાવના વિવિધ અને અલગ અધિકારોને સંતુલિત કરે છે.બંધારણીય મૂલ્યને ધ્યાનમાં રાખીને, વિધાનસભાએ કલમ ૪૯૯ને રદ કરી નથી અને તેને ફોજદારી ગુના તરીકે જીવંત રાખી છે.વિવિધ વર્ણપટમાંથી અભ્યાસ કરાયેલ વિશ્લેષણ, એવા નિષ્કર્ષ પર આવવું મુશ્કેલ છે કે ફોજદારી બદનક્ષીનું અસ્તિત્વ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા માટે સંપૂર્ણપણે અપ્રિય છે.પ્રિસ્ક્રિપ્શન તરીકે, તે ન તો બંધારણની કોઈપણ કલમોની અવગણના કરે છે અને ન તો તેના અસ્તિત્વને ગેરવાજબી પ્રતિબંધ તરીકે ગણી શકાય." (મારા દ્વારા ભાર)

૨૭.૨.સુબ્રમણ્યમ સ્વામીમાં આ અદાલતનો નિર્ણય બંધુત્વને પ્રોત્સાહન આપવાના આધારે વાણી સ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધને ન્યાયી ઠેરવવાનો દાખલો બેસાડે છે.એવું માનવામાં આવે છે કે બંધુત્વનું બંધારણીય મૂલ્ય તમામ નાગરિકો પર સામૂહિક હિતનું પાલન કરવાની અને સાથી નાગરિકોની ગરિમા અને સમાનતાનું સન્માન કરવાની જવાબદારી લાદે છે.આ હેતુઓને સુરક્ષિત કરવા માટે નિર્ધારિત વાણી સ્વાતંત્ર્ય પરના નિયંત્રણોને વાજબી ઠેરવવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેનો હેતુ બંધુત્વના પ્રારંભિક આદર્શને જાળવી રાખવાનો છે.એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ઉપરોક્ત કેસમાં આ અદાલતે માન્યતા આપી હતી કે નાગરિકો દ્વારા બદનક્ષીભર્યા નિવેદનો કરવાથી દૂર રહીને તેમના સામાજિક વર્તનના ભાગ રૂપે બંધુત્વને મૂલ્ય તરીકે વિકસાવવું જોઈએ.ઉપરોક્ત ચુકાદાનો આ તાર,

આત્મસંયમ અથવા અંતર્ગત નિયંત્રણોના વિચારને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારમાં વાંચી શકાય છે તે સ્વીકારે છે.

૨૭.૩.લોકશાહી, આપણા બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓમાંની એક હોવાથી, તે ગર્ભિત છે કે બહુમતી દ્વારા નિયમમાં સુરક્ષા અને સર્વસમાવેશકતાની ભાવના હશે.વધુમાં, બંધારણની પ્રસ્તાવના, જે અન્ય બાબતોની સાથે, બંધુત્વની કલ્પના કરે છે, તે ખાતરી આપે છે કે જાહેર પદાધિકારીઓ સહિત સાથી નાગરિકો દ્વારા અયોગ્ય ભાષણ દ્વારા વ્યક્તિઓની ગરિમાને નુકસાન પહોંચાડી શકાતું નથી.આમ, બંધારણની પ્રસ્તાવના અને ભારતના લોકોને માત્ર ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા જ નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રની બંધુત્વ અને એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી આપતા તેના મૂલ્યોએ આ દેશના દરેક નાગરિકને બંધારણના ઉત્કૃષ્ટ આદર્શોની યાદ અપાવવી જોઈએ, પછી ભલે તે હોદ્દો કે હોદ્દો કે સત્તા હોય.બંધારણના મૂલ્યોને કોઈ પણ રીતે નબળા પાડવામાં ન આવે અથવા તેનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેની ખાતરી કરવા માટે એક આંતરિક બંધારણીય તપાસ છે.હવે સમય આવી ગયો છે કે આપણે, સામાન્ય રીતે એક સમાજ તરીકે અને ખાસ કરીને વ્યક્તિઓ તરીકે, બંધારણના પવિત્ર મૂલ્યો માટે પોતાને ફરીથી સમર્પિત કરીએ અને તેમને માત્ર આપણા વ્યક્તિગત સ્તરે જ નહીં પરંતુ વ્યાપક સ્તરે પણ પ્રોત્સાહન આપીએ.કોઈપણ પ્રકારનું ભાષણ જે આપણું બંધારણ જે મૂલ્યો માટે ઊભું છે તેને નબળી પાડે છે તે આપણા સામાજિક અને રાજકીય મૂલ્યોને નુકસાન પહોંચાડશે.

અપમાનજનક, અયોગ્ય ભાષણને રોકવા માટે બંધારણના ભાગ IV–A હેઠળ મૂળભૂત ફરજોને અમલમાં મૂકવીઃ

૨૮. દરેક અધિકાર બીજાના અધિકાર અને સુરક્ષિત પરસ્પર સુસંગતતા અને સામૂહિક સંવાદિતાના આધારે વ્યક્તિઓની આત્મીયતાને માન આપવાની ફરજ ધરાવે છે અને તેનો સમાવેશ કરે છે, જે સામાજિક વ્યવસ્થામાં પરિણમે છે.બંધારણ હેઠળ બંધુત્વની વિભાવના દરેક નાગરિક પાસેથી બીજાની ગરિમાનું સન્માન કરવાની અપેક્ષા રાખે છે.પરસ્પર આદર એ બંધુત્વનો આધાર છે જે ગૌરવની ખાતરી આપે છે.બંધારણીય બંધુત્વના સંદર્ભમાં, બંધારણની કલમ ૫૧–એ હેઠળ સમાવિષ્ટ મૂળભૂત ફરજોને મહત્વ મળે છે.

બંધારણની કલમ ૫૧–એની પેટા કલમ (સી), (ઇ) અને (જે) જે આ કેસો સાથે સુસંગત છે તે નીચે મુજબ છેઃ

“કલમ ૫૧–એ. મૂળભૂત ફરજો ––—તે ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ રહેશે –

(અ) XXX

(બી) XXX

((ગ) ભારતની સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાને જાળવી રાખવી અને તેનું રક્ષણ કરવું;

(ડી) XXX

(ઈ) ધાર્મિક, ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક અથવા વિભાગીય વિવિધતાઓને પાર કરીને ભારતના તમામ લોકોમાં સંવાદિતા અને સામાન્ય ભાઈચારાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવું; મહિલાઓની ગરિમા માટે અપમાનજનક પ્રથાઓનો ત્યાગ કરવો;

(એફ) XXX

(જી) XXX

(એચ) XXX

((i) XXX

(જે) વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટતા તરફ પ્રયાસ કરવો જેથી રાષ્ટ્ર સતત પ્રયાસ અને સિદ્ધિના ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચે.

આપણા જેવા લોકશાહીમાં સારી નાગરિકતા માટે મૂળભૂત ફરજો પણ મુખ્ય બંધારણીય મૂલ્યો છે.ઉપર દર્શાવેલી ફરજો, તમામ નાગરિકોને બંધુત્વ, સંવાદિતા, એકતા, સામૂહિક કલ્યાણ વગેરેને પ્રોત્સાહન આપવાની જવાબદારીઓ સાથે જોડાય છે. મૂળભૂત ફરજો બંધારણીય લક્ષ્યો સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે અને તેથી તેને માત્ર બંધારણીય ધોરણો અથવા ઉપદેશો તરીકે જ નહીં પરંતુ અધિકારો માટેની જવાબદારીઓ તરીકે પણ માન્યતા આપવી જોઈએ.ટૂંકમાં, વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારની સ્વીકાર્ય સામગ્રીનું પરીક્ષણ આપણા બંધારણ હેઠળ કલ્પના કરાયેલ બંધુત્વ અને મૂળભૂત ફરજોના આધારસ્તંભ પર થવું જોઈએ.

૨૯. બંધારણીય બેન્ચ સમક્ષ વિચારણા માટેના પ્રશ્નો, જાહેર પદાધિકારીઓ દ્વારા અયોગ્ય અને અપમાનજનક ભાષણ પર સંભવિત નિયંત્રણોના ચોક્કસ સંદર્ભમાં હોવા છતાં, અહીં ઉપર કરવામાં આવેલા અવલોકનો, જાહેર પદાધિકારીઓ, હસ્તીઓ/પ્રભાવકો તેમજ ભારતના તમામ નાગરિકોને સમાન બળ સાથે લાગુ થશે, ખાસ કરીને કારણ કે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમ તરીકે થઈ રહ્યો છે જેની અસર વિશ્વભરમાં વ્યાપક છે.

૩૦. ઇન્ટરનેટ એક સંચાર ક્રાંતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને આપણને વિશ્વભરના લાખો લોકો સાથે વાતચીત કરવા સક્ષમ બનાવે છે, જેમાં એક જ વ્યક્તિ સાથે, એક ક્લિક પર અથવા સ્ક્રીન પર સ્પર્શ દ્વારા વાતચીત કરવા કરતાં વધુ મુશ્કેલી નથી.વ્યંગાત્મક રીતે, ઇન્ટરનેટના જે ગુણોએ સંદેશાવ્યવહારમાં ક્રાંતિ લાવી છે તે દુરુપયોગ માટે યોગ્ય છે.ઇન્ટરનેટ, વિવિધ સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ્સ દ્વારા સંદેશાઓ, ટિપ્પણીઓ અને પોસ્ટ્સની ગતિ તેમજ પહોંચને એટલી હદે વેગ આપ્યો છે કે સેલિબ્રિટી અને સામાન્ય માણસ વચ્ચેના તફાવતને વ્યવહારીક રીતે નકારી કાઢવામાં આવ્યો છે, જ્યાં સુધી તેમની વાણીની પહોંચની વાત છે.

૩૧. જો કે, અહીં અરજદારોની ચોક્કસ રજૂઆતને ધ્યાનમાં રાખીને કે રાજકીય સત્તાના વિવિધ સ્તરે વ્યક્ત કરવામાં આવેલા અપમાનજનક અને ઉગ્ર ભાષણે

સમાજમાં અસહિષ્ણુતા અને તણાવના વાતાવરણને વધારી દીધું છે, જે કદાચ અસુરક્ષા તરફ દોરી શકે છે, આ સંબંધમાં કડક ચેતવણી આપવી યોગ્ય હોઈ શકે છે.

૩૨. દ્વેષપૂર્ણ ભાષણની અસર નક્કી કરતા મુખ્ય પરિબળો પર માઈકલ રોસેનફેલ્ડના લખાણોનો ઉલ્લેખ કરવો આ સમયે યોગ્ય હોઈ શકે છે.વિદ્વાન લેખકે તેમના "બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં નફરતભર્યું ભાષણ" શીર્ષકવાળા પેપરમાં પ્રકાશિત કરેલા મુખ્ય પરિબળોમાંથી એકઃકાર્ડોઝો લૉ રિવ્યૂમાં પ્રકાશિત "તુલનાત્મક વિશ્લેષણ" એ પ્રશ્ન છે કે વક્તા કોણ છે.વિદ્વાન લેખક નોંધે છે કે પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલ ભાષણ, જેમ કે ટોચની સરકાર અથવા કાર્યકારી અધિકારી, વિપક્ષના નેતા, રાજકીય અથવા સામાજિક નેતા અથવા ટીવી શો પર વિશ્વસનીય એન્કર દ્વારા કરવામાં આવેલ ભાષણ સામાન્ય વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદન કરતાં ઘણી વધુ વિશ્વસનીયતા અને અસર ધરાવે છે.

જાહેર પદાધિકારીઓ અને અન્ય પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ અને હસ્તીઓ, તેમની પહોંચ, વાસ્તવિક અથવા સ્પષ્ટ સત્તા અને જનતા પર અથવા તેના ચોક્કસ વર્ગ પર તેમની અસરને ધ્યાનમાં રાખીને, નાગરિકોને તેમની વાણીમાં વધુ જવાબદાર અને સંયમિત રહેવાની ફરજ છે.જાહેર લાગણીઓ અને વર્તન પર તેના સંભવિત પરિણામોને ધ્યાનમાં રાખીને, તેઓએ તેમના શબ્દોને સમજવા અને માપવા

જરૂરી છે, અને સાથી નાગરિકો માટે તેઓ જે ઉદાહરણ સ્થાપિત કરી રહ્યા છે તેનાથી પણ વાકેફ હોવા જરૂરી છે.

૩૩. સ્વીકાર્ય વાણીના ચોક્કસ થ્રેશોલ્ડને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે કોર્ટ દ્વારા કોઈ અચૂક નિયમો ઘડવામાં આવ્યા નથી, તેમ છતાં બંધારણીય મૂલ્યોનું પાલન કરવા અને બંધારણ હેઠળ ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલી સંસ્કૃતિને અક્ષર અને ભાવનાથી જાળવવાનો દરેક નાગરિકનો સભાન પ્રયાસ અપમાનજનક, ઉગ્ર અને અપમાનજનક ભાષણોને કારણે સામાજિક વિખવાદ, ઘર્ષણ અને વૈમનસ્યને દૂર કરવામાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપશે, ખાસ કરીને જ્યારે જાહેર પદાધિકારીઓ અને/અથવા જાહેર હસ્તીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે.આનો અર્થ એ નથી કે સામાન્ય નાગરિકો કે જેઓ આ દેશના નાગરિકોનો મોટો સમૂહ છે, તેઓ અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ ઉલ્લેખિત તમામ પાસાઓને અડીને, જાહેર કાર્યકર્તાઓ/વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધ અથવા સામાન્ય રીતે અન્ય નાગરિકો વિરુદ્ધ અથવા ચોક્કસ વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધ ઉગ્ર, બિનજરૂરી રીતે ટીકાત્મક, શૈતાની ભાષણની જવાબદારીથી દૂર રહી શકે છે.

૩૪. ભારતના દરેક નાગરિકને સભાનપણે વાણીમાં સંયમ રાખવો જોઈએ, અને અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળ વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકારનો ઉપયોગ માત્ર એ અર્થમાં કરવો જોઈએ કે તેનો ઉપયોગ બંધારણના ઘડવૈયાઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો.આ અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સાચી

સામગ્રી છે જે નાગરિકોને એવા નિવેદનો બોલવાની નિરંકુશ સ્વતંત્રતા આપતું નથી જે ઉગ્ર, અપમાનજનક, અયોગ્ય હોય, જેનો કોઈ લાભ લેવાનો હેતુ ન હોય અને જે કોઈ પણ રીતે વિચારોના સંચાર સમાન ન હોય.અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) એક બહુપક્ષીય અધિકાર ધરાવે છે, જે વાણી અને અભિવ્યક્તિની ઘણી પ્રજાતિઓને રાજ્યની દખલગીરીથી રક્ષણ આપે છે.જો કે, માનવ અધિકાર આધારિત લોકશાહીમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર નાગરિક દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદનોને રક્ષણ આપતો નથી, જે સાથી નાગરિકની ગરિમા પર પ્રહાર કરે છે.બંધુત્વ અને સમાનતા જે આપણી બંધારણીય સંસ્કૃતિના પાયા પર છે અને જેના પર અધિકારોનું ઉપરનું માળખું બાંધવામાં આવ્યું છે, તે આવા અધિકારોને એવી રીતે ઉપયોગમાં લેવાની મંજૂરી આપતું નથી કે જેથી બીજાના અધિકારો પર હુમલો થાય.

શ્રીમદ ભગવદ ગીતાના પ્રકરણ ૧૭ ના શ્લોક ૧૫ માં વાણીની શિસ્ત અથવા 'વાન–માયા તપ' નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છેઃ’

અંદર તમે હંમેશા કાર્યરત રહો છો.

અનુદ્વેગ–કરમ વાક્યમ સત્યમ પ્રિય–હિતમ ચા યાત સ્વાધ્યાયાભ્યાસનમ ચૈવા વાન–માયમ તપ ઉચ્યાતે

જે શબ્દો દુઃખનું કારણ નથી, તે સાચા, અપમાનજનક, આનંદદાયક અને ફાયદાકારક છે, વાણીની શિસ્તમાં સામેલ હોવાનું કહેવાય છે, અને તેને વૈદિક

ગ્રંથોના નિયમિત પઠન સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

૩૫. અહીં ઉપર રજૂ કરવામાં આવેલી ચર્ચા બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) ની સામગ્રી અને ઉપરોક્ત કલમ હેઠળ બાંયધરીકૃત વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને લગતા અન્ય સંબંધિત મુદ્દાઓ પર કેટલાક વિચારોને ફરીથી જાગૃત કરવાના દૃષ્ટિકોણથી હતી.જો કે, જ્યાં સુધી પ્રશ્ન નંબર ૧ ના નોંધપાત્ર વિશ્લેષણની વાત છે, હું તેમના સ્વામી, રામસુબ્રમણ્યમ, જે. દ્વારા પ્રસ્તાવિત તર્ક અને તારણો સાથે આદરપૂર્વક સંમત છું.

રી:પ્રશ્ન નંબર ૨:શું બંધારણની અનુચ્છેદ **૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારનો દાવો 'રાજ્ય' અથવા તેના સાધનોની વિરુદ્ધ સિવાય કરી શકાય છે?**

૩૬. બધા મનુષ્યોને જન્મ સમયે કેટલાક અવિભાજ્ય અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે અને આવા અધિકારોમાં જીવન અને સ્વતંત્રતાનો અધિકાર છે, જેમાં વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સામેલ છે.આ અધિકારોને માનવ વ્યક્તિત્વના સર્વોચ્ચ મૂલ્યને ધ્યાનમાં રાખીને અવિભાજ્ય અધિકારો તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે.સંજોગવશાત, આવા કેટલાક અધિકારોને ભારતના બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ બંધારણીય માન્યતા આપવામાં આવી છે.મૂળભૂત અધિકારોની પસંદગી અગાઉના કુદરતી અધિકારોમાંથી કરવામાં આવી હતી અને બાદમાં તેને સામાન્ય કાયદાના અધિકારો તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા હતા.જો કે,

એ નોંધવું જોઈએ કે બંધારણનો ભાગ III, આવા અધિકારોનો એકમાત્ર ભંડાર નથી.ભારતના બંધારણ હેઠળ આવા કેટલાક અવિભાજ્ય અધિકારોને બંધારણીય રીતે મૂળભૂત અધિકારો તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હોવા છતાં, સામાન્ય કાયદા અથવા કુદરતી કાયદા હેઠળના એકરૂપ અધિકારોને નાબૂદ કરવામાં આવ્યા નથી.તે એ પણ અનુસરે છે કે, સામાન્ય કાયદામાં ઉપલબ્ધ અનુરૂપ ઉપાયો પણ નાબૂદ કરવામાં આવતા નથી.બંધારણ હેઠળ કેટલાક કુદરતી અને સામાન્ય કાયદાના અધિકારોને મૂળભૂત અધિકારો તરીકે ઉન્નત કરવાનો ઉદ્દેશ તેમને કાયદાની અદાલતો દ્વારા રાજ્ય અને તેની એજન્સીઓ સામે ખાસ લાગુ કરવા યોગ્ય બનાવવાનો હતો.આ અવલોકનો મેથ્યુ, જે. ના પવિત્રતા કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપદગલવરુ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય, (૧૯૭૩) ૪ એસસીસી ૨૨૫ (કેશવાનંદ ભારતી) ના ચુકાદાથી કાયદેસરતા મેળવે છે, જેમાં તેમના સ્વામીએ રાજ્યને લાગુ પડતા માન્ય કુદરતી અધિકારોને જાહેર કરવાના બંધારણના ઉદ્દેશને માન્યતા આપી હતી.રોસ્કો પાઉન્ડની મનોહર ભાષાને અપનાવીને, નીચેના અવલોકનો કરવામાં આવ્યા હતાઃ

“૧૫૧૪. કુદરતી અધિકારો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, રોસ્કો પાઉન્ડ વોલ્યુમના પાન ૫૦૦ પર જણાવે છે. તેમના ન્યાયશાસ્ત્રનો I:

“અદાલતો અને કાયદાઓ અને બંધારણો સામે દુશ્મનાવટ પેદા કરવા અને તેને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કદાચ કોઈએ એટલું યોગદાન આપ્યું ન હતું જેટલું રાજ્ય અને સમાજ વિરુદ્ધ વ્યક્તિગત કુદરતી અધિકારોના વાલીઓ તરીકે અદાલતોની

આ વિભાવના; આ વ્યક્તિગત કુદરતી અધિકારોને જાહેર કરતા સિદ્ધાંતના અંતિમ અને સંપૂર્ણ ભાગ તરીકે કાયદાની કલ્પના; બંધારણનો આ સિદ્ધાંત સામાન્ય કાયદાના સિદ્ધાંતોની ઘોષણાત્મક તરીકે, જે કુદરતી કાયદાના સિદ્ધાંતો પણ છે, જે રાજ્યના અગ્રવર્તી છે અને રાજ્યની સત્તા દ્વારા અધિનિયમોની શ્રેષ્ઠ માન્યતા છે; બંધારણનો આ સિદ્ધાંત સરકાર અને તેની તમામ એજન્સીઓ સામે વ્યક્તિઓના કુદરતી અધિકારોની બાંયધરી અને જાળવણી કરવાના તેમના હેતુ માટે છે.અસરકારક રીતે, તેણે કાનૂની વ્યવસાયના પ્રાપ્ત પરંપરાગત સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક આદર્શોને સુપર–બંધારણ તરીકે સ્થાપિત કર્યા, જે કોઈ પણ એજન્સીની પહોંચની બહાર છે પરંતુ ન્યાયિક નિર્ણય છે.

૧૫૧૫. હું આ સંબંધમાં સી. મેરિયમ દ્વારા અમેરિકન રાજકીય સિદ્ધાંતોના ઇતિહાસમાં અંતર્ગત અને અવિભાજ્ય અધિકારો પરના એક માર્ગનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકું છું:પછીના વિચારકો દ્વારા આ વિચારને સામાન્ય રીતે છોડી દેવામાં આવ્યો છે કે પુરુષો રાજકીય અથવા અર્ધ–રાજકીય પાત્રના સહજ અને અવિભાજ્ય અધિકારો ધરાવે છે જે રાજ્યથી સ્વતંત્ર છે.એવું માનવામાં આવે છે કે આ કુદરતી અધિકારોનું નૈતિક મૂલ્ય સિવાય બીજું કોઈ હોઈ શકે નહીં અને રાજકારણમાં તેનું કોઈ યોગ્ય સ્થાન નથી.બર્ગેસ કહે છે, 'આ પૃથ્વી પર અને મનુષ્યમાં, રાજ્ય સંગઠનની બહાર કોઈ સ્વતંત્રતા ક્યારેય નહોતી અને ક્યારેય ન હોઈ શકે.'કુદરતી અધિકારોની વાત કરતી વખતે, તેથી, એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આ કથિત અધિકારોનું કોઈ રાજકીય બળ નથી, સિવાય કે રાજ્ય દ્વારા

માન્યતા આપવામાં આવે અને લાગુ કરવામાં આવે.વિલોબી દ્વારા ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'કુદરતી અધિકારો' નું કથિત 'પ્રકૃતિની સ્થિતિ' માં નૈતિક મૂલ્ય પણ ન હોઈ શકે; તે ખરેખર બળની સમકક્ષ હશે અને તેથી તેનું કોઈ નૈતિક મહત્વ નથી.(પી. ૩૧૦ જુઓ).” x x x x x x "

૧૫૨૨. મારો એવો પણ મત છે કે મૂળભૂત અધિકારો સાથે સંબંધિત બંધારણની જોગવાઈઓમાં સુધારો કરવાની સત્તાને મૂળભૂત અધિકારોને કુદરતી અધિકારો અથવા માનવ અધિકારો તરીકે વર્ણવીને નકારી શકાય નહીં.માણસની મૂળભૂત ગરિમા મૂળભૂત અધિકારોના સંહિતાકરણ પર આધારિત નથી અને ન તો આ પ્રકારનું સંહિતાકરણ જીવન જીવવાની પ્રતિષ્ઠિત રીત માટે પૂર્વશરત છે.૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ પહેલાં મૂળભૂત અધિકારો માટે કોઈ બંધારણીય જોગવાઈ નહોતી અને તેમ છતાં એવું કહી શકાય કે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ અને ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭ વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન ભારતીયો માટે ગૌરવપૂર્ણ જીવનશૈલી માટે કોઈ શરતો અસ્તિત્વમાં નહોતી.૧૯૫૦.ભાગ ૩ સહિતની બંધારણની જોગવાઈઓને પૂર્વલક્ષી અસર આપવી જોઈએ તેવી અરજીને આ અદાલત દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવી છે.અનુચ્છેદ ૧૯ જે મૂળભૂત અધિકારોની જોગવાઈ કરે છે, તે ભારતના નાગરિક ન હોય તેવી વ્યક્તિઓને લાગુ પડતી નથી.શું તેને ધ્યાનમાં રાખીને એવું કહી શકાય કે બિન–નાગરિકો ભારતમાં રહીને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી શકતા નથી?મારા મતે, તે કહેવું યોગ્ય અભિગમ નહીં હોય કે મૂળભૂત અધિકારોને સંક્ષિપ્ત કરવા અથવા છીનવી લેવા સંબંધિત

બંધારણમાં સુધારો કરવાથી મનુષ્યને મૂળભૂત ગૌરવથી વંચિત કરવાની અસર થશે અને પરિણામે જીવનના આવશ્યક મૂલ્યોને નાબૂદ કરવામાં આવશે." [મારા દ્વારા ભાર]

૩૭. એડિશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, જબલપુર વિ. માં તેમના સ્વામી, એચ. આર. ખન્ના, જે. ના પ્રબુદ્ધ લઘુમતી અભિપ્રાયમાં આ દરખાસ્તને વધુ પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. શિવકાંત શુક્લા, એ. આઈ. આર. ૧૯૭૬ એસ. સી. ૧૨૦૭ ("એ. ડી. એમ. જબલપુર") એ અભિપ્રાયને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરતી વખતે કે જ્યારે કલમ ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારને લાગુ કરવાનો અધિકાર સસ્પેન્ડ કરવામાં આવે છે, ત્યારે પરિણામ એ આવશે કે રાજ્ય દ્વારા વ્યક્તિના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાને વંચિત કરવા સામે કોઈ ઉપાય નહીં હોય, તેમ છતાં આવા વંચિતતા કાયદાની સત્તા વિના છે, અવલોકન કર્યું કે અનુચ્છેદ ૨૧ એ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારનો એકમાત્ર ભંડાર નથી.કે આવા અધિકારો બંધારણના અમલ પહેલા જ પુરુષોમાં જન્મ્યા હતા, અને બંધારણને અમલમાં મૂકીને પ્રથમ વખત બનાવવામાં આવ્યા ન હતા.એ પણ માન્યતા આપવામાં આવી હતી કે અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ બંધારણીય રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત ઉપાય, અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ અધિકારના ઉલ્લંઘન માટે ઉપલબ્ધ ન હોઈ શકે કારણ કે કટોકટીની ઘોષણાને કારણે ઉપરોક્ત અધિકારો સ્થગિત અથવા કલ્પનાત્મક રીતે શરણાગતિ પામ્યા હતા, બંધારણની અસર પહેલાં અમલમાં રહેલા કાયદા હેઠળના ઉપાયો હજુ પણ એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કાર્યરત રહેશે કે

કોઈ પણ વ્યક્તિને કાયદા અનુસાર સિવાય તેના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરી શકાય નહીં.તે સંદર્ભમાં, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ બંધારણીય રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત અધિકારો 'ઉચ્ચ મૂલ્યો' નું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે કોઈપણ સુસંસ્કૃત રાજ્ય માટે પ્રાથમિક હતા અને તેથી જીવન અને સ્વતંત્રતાની પવિત્રતા માત્ર બંધારણમાં જ શોધી શકાતી નથી.તેમના સ્વામીત્વના ચુકાદાના સંબંધિત ભાગો અહીં ઉપયોગી રીતે મેળવી શકાય છેઃ

“૧૫૨. અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારના અમલીકરણ માટે કોઈપણ અદાલતમાં જવાના અધિકારના સસ્પેન્શનની અસર, મારા મતે, એ છે કે જ્યારે કોઈ અદાલતમાં અરજી દાખલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે અદાલતે એ આધારે આગળ વધવું પડશે કે કટોકટીના સમયગાળાની હિંમત કરતી અદાલતમાંથી રાહત મેળવવા માટે તે કલમ પર કોઈ આધાર રાખી શકાય નહીં.પછી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે કાયદાની સત્તા વિના કોઈને પણ જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં નહીં આવે તેવો નિયમ આ સમયગાળા દરમિયાન ટકી રહે છેઃઅનુચ્છેદ ૨૧ માં સમાવિષ્ટ અધિકારના અમલીકરણ માટે કોઈપણ અદાલતમાં જવાના અધિકારને સસ્પેન્ડ કરતા રાષ્ટ્રપતિના આદેશ છતાં કટોકટી.આ પ્રશ્નનો જવાબ એ પ્રશ્નના જવાબ સાથે જોડાયેલો છે કે શું અનુચ્છેદ ૨૧ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારનો એકમાત્ર ભંડાર છે.આ બાબતને ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં લીધા પછી, મારો અભિપ્રાય છે કે અનુચ્છેદ ૨૧ ને "જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો એકમાત્ર ભંડાર" ગણી

શકાય નહીં.જીવન અને વ્યક્તિગત અધિંકારઃકાયદાના શાસન દ્વારા સ ચાલિત સુસંસ્કૃત સમાજમાં સ્વતંત્રતા એ મનુષ્યનો સૌથી મૂલ્યવાન અધિકાર છે.ઘણા આધુનિક બંધારણોમાં અમુક મૂળભૂત અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા સાથે સંબંધિત અધિકારનો સમાવેશ થાય છે." XXX

"૧૫૫. જ્યારે બંધારણનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે જીવન અને સ્વતંત્રતાની પવિત્રતા કોઈ નવી વાત નહોતી.તે ઉચ્ચ મૂલ્યોની હકીકત રજૂ કરે છે જેને માનવજાતિએ દાંત અને પંજાની સ્થિતિથી સુસંસ્કૃત અસ્તિત્વમાં તેના ઉત્ક્રાંતિમાં વળગી રહેવાનું શરૂ કર્યું હતું.તેવી જ રીતે, કાયદાની સત્તા વિના કોઈ પણ વ્યક્તિને જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં નહીં આવે તે સિદ્ધાંત બંધારણની ભેટ ન હતી.તે જીવન અને સ્વતંત્રતાની પવિત્રતાને લગતી વિભાવનાનો એક આવશ્યક પરિણામ હતો; તે બંધારણના અમલમાં આવતા પહેલા અસ્તિત્વમાં હતું અને અમલમાં હતું.જીવન અને સ્વતંત્રતાની પવિત્રતા વિશેનો વિચાર તેમજ કાયદાની સત્તા વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત રહેશે નહીં તે સિદ્ધાંત અનિવાર્યપણે એક જ ખ્યાલના બે પાસાં છે.આ ખ્યાલનો વિકાસ થયો અને સભ્યતાની પ્રગતિ સાથે આંતરિક ઇચ્છાઓ અને ઉમદા આવેગોના જવાબમાં પરિમાણો પ્રાપ્ત કર્યા.મહાન લેખકો અને શિક્ષકો, તત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજકીય વિચારકોએ માનવજાતના અંતઃકરણને ઉત્તેજિત કરીને અને સ્વ–હિતમાં અને સુવ્યવસ્થિત અસ્તિત્વ માટે જરૂરી સામાજિક શિસ્ત તરીકે ખ્યાલની જરૂરિયાત પ્રત્યે તેને સભાન બનાવીને

ખ્યાલને પોષ્યો અને તેના વિકાસમાં મદદ કરી.સામાજિક કોમ્પેક્ટના સિદ્ધાંત અનુસાર પણ, જેના ઘણા પાસાઓ હવે બદનામ થઈ ગયા છે, વ્યક્તિઓએ બદલામાં અથવા સરકારના આશીર્વાદમાં તેમની સૈદ્ધાંતિક રીતે અમર્યાદિત સ્વતંત્રતાનો એક ભાગ શરણાગતિ સ્વીકારી છે.તે આશીર્વાદોમાં નાગરિકોના જીવન અને સ્વતંત્રતાની બાબતમાં ચોક્કસ ધોરણો અનુસાર શાસનનો સમાવેશ થાય છે.આવા ધોરણો કાયદાના શાસનનું સ્વરૂપ લે છે.કાયદા માટે આદર, આપણે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ, સરકાર માટે આદર સાથે પરસ્પર સંબંધ છે.તે મુજબ કહેવામાં આવ્યું છે કે કાયદા પ્રત્યેના આદરને નાબૂદ કરવાથી સરકાર પ્રત્યેના આદરને અસર થાય છે.કાયદા હેઠળ સરકારનો અર્થ એ છે કે, મેકડોનાલ્ડ દ્વારા અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તેમ, શાસન કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ લોકો અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા મંજૂર કરાયેલા બંધારણ અને કાયદામાં નિર્ધારિત શરતો હેઠળ જ કરવામાં આવશે.આમ કાયદો એક ધોરણ તરીકે ઉભરી આવે છે જે સરકાર દ્વારા નાગરિક પર અથવા નાગરિકો દ્વારા તેમના સાથીઓ પર સત્તાના ઉપયોગને મર્યાદિત કરે છે.સૈદ્ધાંતિક રીતે બધા પુરુષો કાયદાની સામે સમાન છે અને તેમની સ્થિતિ, વર્ગ, હોદ્દો અથવા સત્તાને ધ્યાનમાં લીધા વિના તેના દ્વારા સમાન રીતે બંધાયેલા છે.તે જ સમયે જ્યારે કાયદો ફરજો લાગુ કરે છે ત્યારે તે સાર્વભૌમ સામે પણ અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે."

XXX

૧૫૮. હું એ અભિપ્રાયને સ્વીકારવામાં અસમર્થ છું કે જ્યારે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના અધિકારને લાગુ કરવાનો અધિકાર સ્થગિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે પરિણામ એ આવશે કે રાજ્ય દ્વારા વ્યક્તિના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાને વંચિત રાખવા સામે કોઈ ઉપાય નહીં હોય, ભલે તે વંચિતતા કાયદાની સત્તા વિના હોય અથવા તો કાયદાની જોગવાઈઓનું ખુલ્લું ઉલ્લંઘન હોય.કાયદાની સત્તા વિના પોતાના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન રહેવાનો અધિકાર બંધારણની રચના ન હતી.બંધારણ અમલમાં આવ્યું તે પહેલાં આ અધિકાર અસ્તિત્વમાં હતો.બંધારણના ઘડવૈયાઓએ આવા અધિકારના એક પાસાને મૂળભૂત અધિકારોનો એક ભાગ બનાવ્યો તે હકીકતથી આવા અધિકારની સ્વતંત્ર ઓળખને નાબૂદ કરવાની અને અનુચ્છેદ ૨૧ને તે અધિકારનો એકમાત્ર ભંડાર બનાવવાની અસર થઈ ન હતી.તેની વાસ્તવિક અસર એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે હતી કે જે કાયદા હેઠળ વ્યક્તિને જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરી શકાય છે, તેણે આવા વંચિતતા માટે પ્રક્રિયા સૂચવવી જોઈએ અથવા ગોપાલનના કિસ્સામાં ન્યાયાધીશ મુખર્જી દ્વારા નિર્ધારિત ઉક્તિ અનુસાર, આવો કાયદો એક માન્ય કાયદો હોવો જોઈએ જે બંધારણના ભાગ III દ્વારા બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન કરે.પૂર્વ–બંધારણીય અધિકારના એક પાસાના મૂળભૂત અધિકાર તરીકેની માન્યતા, જ્યાં સુધી જીવનની પવિત્રતા અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની વાત છે ત્યાં સુધી સ્થિતિની તુલનામાં વસ્તુઓને ઓછી અનુકૂળ બનાવવાની અસર કરી શકતી નથી, જો આવા અધિકારના એક પાસાને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી ન હોત, કારણ કે, અનુચ્છેદ

૩૫૯ થી મેળવેલા મૂળભૂત અધિકારોની નબળાઈ.હું એ વાત સાથે પણ સહમત થઈ શકતો નથી કે જીવનની પવિત્રતા અને સ્વતંત્રતાની બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિના આદેશને ધ્યાનમાં રાખીને, કાયદાની સ્થિતિની તુલનામાં સ્થિતિ વધુ ખરાબ હશે, જે બંધારણના અમલ પહેલા અસ્તિત્વમાં હતી."

XXX

"૧૬૨. ઉપર ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે કે બંધારણ અમલમાં આવે તે પહેલાં જ, ઇંગ્લેન્ડ અને ભારત બંનેમાં સામાન્ય કાયદા હેઠળની સ્થિતિ એ હતી કે કાયદાની સત્તા વિના રાજ્ય કોઈ વ્યક્તિને જીવન અને સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખી શકે નહીં.ભારતના દંડાત્મક કાયદાઓ હેઠળ પણ આ જ સ્થિતિ હતી.જ્યાં સુધી દેશના કાયદા દ્વારા આવા માર્ગને મંજૂરી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વ્યક્તિને જીવન અથવા સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવો એ ભારતીય દંડ સંહિતા હેઠળ ગુનો હતો, જેનો પહેલેથી જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.કોઈ પણ વ્યક્તિને કાયદાની સત્તા વિના વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવે તો ખોટી રીતે કેદ કરવા માટે અપકૃત્યોના કાયદા હેઠળ પણ કાર્યવાહી કરી શકાય છે.તે ઉપરાંત, અમારી પાસે સી. આર. પી. સી. ની કલમ ૪૯૧ હતી જે કાયદાની સત્તા વિના અટકાયત સામે હેબિયસ કોર્પસનો ઉપાય પ્રદાન કરે છે.બંધારણના અમલમાં આવ્યા પછી કલમ ૩૭૨ને ધ્યાનમાં રાખીને આવા કાયદાઓ અમલમાં રહ્યા હતા.તે અનુચ્છેદ અનુસાર, અનુચ્છેદ ૩૯૫માં ઉલ્લેખિત અધિનિયમોને આ સંવિધાન દ્વારા રદ કરવામાં આવ્યા હોવા છતાં, પરંતુ આ સંવિધાનની અન્ય

જોગવાઈઓને આધિન, આ સંવિધાનના પ્રારંભની તરત પહેલાં ભારતના પ્રદેશમાં અમલમાં રહેલા તમામ કાયદા સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા અન્ય સક્ષમ અધિકારી દ્વારા તેમાં ફેરફાર અથવા રદ અથવા સુધારો ન થાય ત્યાં સુધી અમલમાં રહેશે.

રેશનિંગ અને વિતરણ નિયામક વિરુદ્ધ કલકત્તા કોર્પોરેશન અને અન્યના કેસમાં બંધારણીય બેન્ચની બહુમતી દ્વારા અવલોકન કરાયેલ કાયદો અમલમાં છે. ૧૯૬૦ સી. આર. આઈ. એલ. જે. ૧૬૮૪ માં માત્ર વૈધાનિક કાયદાનો જ સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ કાયદાના બળને હટાવતા રિવાજ અથવા ઉપયોગ તેમજ ઇંગ્લેન્ડના સામાન્ય કાયદાનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેને બંધારણના અમલમાં આવતા પહેલા દેશના કાયદા તરીકે અપનાવવામાં આવ્યો હતો.આમ સ્થિતિ નિશ્ચિતપણે સ્થાપિત થઈ હોવાનું જણાય છે કે તે સમયે, બંધારણ અમલમાં આવ્યું હતું, કાનૂની સ્થિતિ એ હતી કે કાયદાની સત્તા વિના કોઈને પણ જીવન અથવા સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખી શકાય નહીં.

૧૬૩. આ દલીલને સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે કે બંધારણની કલમ ૨૧ના કારણે, જે કાયદો પહેલેથી જ અમલમાં હતો કે કાયદાના અધિકાર વિના કોઈને પણ જીવન અથવા સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરી શકાતો નથી, તેને નાબૂદ કરવામાં આવ્યો હતો અને અમલમાં રહેવાનું બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતું.બાંધકામના અર્થઘટનનો કોઈ નિયમ આવા અનુમાનની બાંહેધરી આપતો નથી.ઉચ્ચ અદાલતોને કલમ ૨૨૬ હેઠળ હેબિયસ કોર્પસની રિટ જારી કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હોવા છતાં

સીઆરપીસીની કલમ ૪૯૧ તે સંહિતાનો અભિન્ન ભાગ બની રહી હતી.કલમ ૨૨૬ ને બંધારણનો એક ભાગ બનાવવામાં આવ્યો હતો તે હકીકતને કારણે ઉપરોક્ત જોગવાઈ અમલમાં મૂકવા યોગ્ય મૃત પત્ર બની ગઈ હતી તે બાબત પર ક્યારેય કોઈ રજૂઆત કરવામાં આવી ન હતી, ખરેખર, માખન સિંહ (ઉપરોક્ત) ગજેન્દ્રગડકરના કિસ્સામાં જે. બહુમતી માટે બોલતા જણાવ્યું હતું કે બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી, પક્ષ સીઆરપીસીની કલમ ૪૯૧ અથવા બંધારણની કલમ ૨૨૬ ના ઉપાયનો લાભ લઈ શકે છે.ઉપરોક્ત અવલોકનો સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે હેબિયસ કોર્પસના રિટના ઉપાયોની બંધારણીય માન્યતા હેબિયસ કોર્પસના રિટના વૈધાનિક ઉપાયોને નાબૂદ અથવા રદ કરતી નથી.જ્યાં સુધી તે સંહિતાને નવી સંહિતા દ્વારા બદલવામાં ન આવી ત્યાં સુધી સી. આર. પી. સી. ની કલમ ૪૯૧ તે સંહિતાનો ભાગ બની રહી.જોકે નવા સી. આર. પી. સી., ૧૯૭૩ હેઠળ હેબિયસ કોર્પસની રિટનો ઉપાય હવે ઉપલબ્ધ નથી, તે જ ઉપાય હજુ પણ બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ ઉપલબ્ધ છે." [મારા દ્વારા ભાર]

આમ કહીને, એચ. આર. ખન્ના, જે. એ ઉપરોક્ત કેસમાં બહુમતીના દૃષ્ટિકોણને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો હતો કે એકવાર કોઈ અધિકારને માન્યતા આપવામાં આવે અને બંધારણમાં અંકિત કરવામાં આવે અને તે તેનો ભાગ બને, તો તેનું બંધારણ સિવાય કોઈ અલગ અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહીં, સિવાય કે તે રાજ્યના કેટલાક સકારાત્મક કાયદા દ્વારા વૈધાનિક સિદ્ધાંત તરીકે પણ ઘડવામાં આવે.તેમના સ્વામીએ એ દરખાસ્તને નકારી કાઢી હતી કે બંધારણનો ઈરાદો

કુદરતી કાયદો અથવા સામાન્ય કાયદાના ક્ષેત્રમાં એક સાથે કંઈક સાચવવાનો નથી; તે અન્ય તમામ નિયંત્રણને બાકાત રાખવાનો અથવા બંધારણને માનવ સ્વતંત્રતાના તે પાસાઓ પર અંતિમ નિયંત્રણનો એકમાત્ર ભંડાર બનાવવાનો હતો જેની તેમાં ખાતરી આપવામાં આવી હતી.

૩૮. એચ. આર. ખન્નાની તાકાત, જે. ના લઘુમતી અભિપ્રાયને બાદમાં પુટ્ટાસ્વામીમાં આ અદાલત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો અને સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું, જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારો 'આદિકાળનાં અધિકારો' છે અને તે રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવેલ અને બંધારણ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ બક્ષિસ નથી.બંધારણના આગમન પહેલા પણ જીવનનો અધિકાર અસ્તિત્વમાં હતો અને આવા અધિકારને માન્યતા આપવામાં, બંધારણ આવા અધિકારોનું એકમાત્ર ભંડાર બન્યું ન હતું.આપણા દેશ સહિત દરેક બંધારણીય લોકશાહીના મૂળ એ ખાતરીમાં છે કે કાયદાનું શાસન રાજ્ય દ્વારા કોઈપણ આક્રમણ સામે તેમના અધિકારો અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરશે અને જ્યારે કોઈ નાગરિક સૌથી મૂલ્યવાન અવિભાજ્ય અધિકારોથી વંચિત રહેશે ત્યારે ન્યાયિક ઉપાયો ઉપલબ્ધ થશે.ડો. ડી. વાય. ચંદ્રચુડ.જે. (તેમના સ્વામી તરીકે) એ ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોને નીચેના શબ્દોમાં ઉચ્ચાર્યા હતા:

"૧૧૯. એ. ડી. એમ. જબલપુરમાં બહુમતી ધરાવતા ચારેય ન્યાયાધીશો દ્વારા

આપવામાં આવેલા ચુકાદાઓ ગંભીર રીતે ખામીયુક્ત છે.જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા માનવ અસ્તિત્વ માટે અવિભાજ્ય છે.આ અધિકારો, કેશવાનંદ ભારતીમાં માન્યતા મુજબ, આદિકાળના અધિકારો છે.તેઓ કુદરતી કાયદા હેઠળ અધિકારોની રચના કરે છે.વ્યક્તિના જીવનમાં માનવીય તત્વ જીવનની પવિત્રતા પર સંપૂર્ણ રીતે આધારિત છે.ગરિમા સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્રતા સાથે સંકળાયેલી છે.કોઈ પણ સુસંસ્કૃત રાજ્ય કાયદાની સત્તા વિના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર અતિક્રમણ કરવાનું વિચારી શકે નહીં.ન તો જીવન કે સ્વતંત્રતા એ રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવેલ બક્ષિસ છે અને ન તો બંધારણ આ અધિકારોનું સર્જન કરે છે.જીવનનો અધિકાર બંધારણના આગમન પહેલા પણ અસ્તિત્વમાં છે.અધિકારને માન્યતા આપવામાં બંધારણ અધિકારનું એકમાત્ર ભંડાર નથી બનતું.એવું સૂચન કરવું મૂર્ખામીભર્યું હશે કે બિલ ઓફ રાઇટ્સ વિનાનું લોકશાહી બંધારણ રાજ્ય દ્વારા સંચાલિત વ્યક્તિઓને જીવવાના અધિકારના અસ્તિત્વ અથવા અધિકારના અમલીકરણના માધ્યમો વિના છોડી દેશે.જીવનનો અધિકાર દરેક વ્યક્તિ માટે અવિભાજ્ય હોવાથી, તે બંધારણ પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતો અને બંધારણની કલમ ૩૭૨ હેઠળ અમલમાં રહ્યો હતો.ન્યાયમૂર્તિ ખન્નાએ સ્પષ્ટપણે કહ્યું હતું કે બંધારણ હેઠળ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારની માન્યતા તે અધિકારના અસ્તિત્વને નકારતી નથી, તે સિવાય કે કોઈ ખોટી ધારણા ન હોઈ શકે કે બંધારણને અપનાવતી વખતે ભારતના લોકોએ માનવ વ્યક્તિત્વનું સૌથી મૂલ્યવાન પાસું એટલે કે જીવન, સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્રતા રાજ્યને સમર્પિત કરી દીધી છે, જેની દયા પર આ અધિકારો નિર્ભર રહેશે.આવી

રચના કાયદાના શાસનના મૂળભૂત પાયાની વિરુદ્ધ છે જે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાઓ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે આધુનિક રાજ્યમાં નિહિત સત્તાઓ પર નિયંત્રણો લાદે છે.હેબીયસ કોર્પસની રિટ બહાર પાડવાની અદાલતની સત્તા કાયદાના શાસનનું એક મૂલ્યવાન અને નિર્વિવાદ લક્ષણ છે.

૧૨૦. બંધારણીય લોકશાહી ત્યારે ટકી શકે છે જ્યારે નાગરિકોને ખાતરી હોય કે કાયદાનું શાસન રાજ્ય દ્વારા કોઈપણ આક્રમણ સામે તેમના અધિકારો અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરશે અને જ્યારે કોઈ નાગરિક આ સૌથી મૂલ્યવાન અધિકારોથી વંચિત હોય ત્યારે પ્રશ્નો પૂછવા અને જવાબોની અપેક્ષા રાખવા માટે ન્યાયિક ઉપાયો ઉપલબ્ધ હશે.ન્યાયમૂર્તિ ખન્ના દ્વારા લેવામાં આવેલા દ્રષ્ટિકોણને સ્વીકારવો જોઈએ અને તેના વિચારોની તાકાત અને તેના વિશ્વાસની હિંમત માટે આદરપૂર્વક સ્વીકારવો જોઈએ." [મારા દ્વારા ભાર]

૩૯. આ અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્ણયોમાંથી જે બહાર આવે છે, તેને નીચે મુજબ ગણી શકાય:

i) રાજ્યના અંગો દ્વારા અનુચિત અતિક્રમણ સામે આવા અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે બંધારણ હેઠળ માણસના કેટલાક કુદરતી/આદિમ અધિકારોને સુરક્ષિત સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.આવા સામાન્ય કાયદાના અધિકારો/કુદરતી અધિકારોને બંધારણીય સ્તરે ઉન્નત કરવાનો ઉદ્દેશ તેમને

કાયદાની અદાલતો દ્વારા રાજ્ય અને તેની એજન્સીઓ સામે ખાસ લાગુ કરવા યોગ્ય બનાવવાનો હતો.

(૨) આવા અધિકારોને ભારતના બંધારણના ભાગ ૩માં મૂકવામાં આવ્યા હોવા છતાં, આ અધિકારો કુદરતી કાયદો અથવા સામાન્ય કાયદાના ક્ષેત્રમાં એક સાથે સંરક્ષિત છે.આવા અધિકારોને વાસ્તવિક બનાવવા માટે સામાન્ય કાયદામાં ઉપલબ્ધ ઉપાયો પણ સાચવવામાં આવે છે.તેથી અધિકારોના બે ક્ષેત્રો છે, અને અનુરૂપ ઉપાયોઃપ્રથમ, ભારતના બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ સ્થાપિત મૂળભૂત અધિકારો સાથે સંબંધિત, જે ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ અને અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળના ઉપાયોને અનુરૂપ છે; બીજું, અવિભાજ્ય/કુદરતી/સામાન્ય કાયદાના અધિકારો, જે પૂર્વ –
બંધારણીય અધિકારો, અને સામાન્ય કાયદાના ઉપાયો દ્વારા સુરક્ષિત કરી શકાય છે.

૩) જ્યારે કોઈ ચોક્કસ સામાન્ય કાયદાના અધિકારની સામગ્રી, મૂળભૂત અધિકાર જેવી જ હોઈ શકે છે, ત્યારે બે અધિકારો બે બાબતોમાં અલગ હશેઃપ્રથમ, આવા અધિકારનું સન્માન કરવાની ફરજની ઘટના; અને બીજું, તે મંચ કે જેને આવા અધિકારનું સન્માન કરવામાં નિષ્ફળતા પર ચુકાદો આપવા માટે બોલાવવામાં આવશે.જ્યારે ઉલ્લંઘન કરાયેલા અધિકારની સામગ્રી સમાન હોઈ શકે છે, ત્યારે ઉલ્લંઘનકર્તાની સ્થિતિ સુસંગત છે.

તે પ્રાઈમર સાથે, હું એ વિચારવા માટે આગળ વધીશ કે શું ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય અન્ય કોઈ વ્યક્તિ સામે દાવો કરી શકાય છે.

૪૦. ઐતિહાસિક અને રાજકીય ફેરફારો અને લોકશાહી અને બંધારણીય સરકારના આગમન સાથે, "રાજ્ય" ની રચના બંધારણ હેઠળ અને તેના દ્વારા કરવામાં આવી હતી અને તેને એવી સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું જે તેને કુદરતી અને સામાન્ય કાયદાના અધિકારોમાં દખલ કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે.બીજી બાજુ, ભારતના બંધારણની પ્રસ્તાવનામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, "અમે ભારતના લોકોએ તેમના હિતોની સેવા કરવા માટે એક એકમ તરીકે રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું છે.રાજ્યની રચનાની સ્પર્ધાત્મક અસરોને સમાધાન કરવા માટે, કેટલાક સામાન્ય કાયદાના અધિકારોને ભારતના બંધારણના ભાગ ૩ માં સમાવી લેવામાં આવ્યા હતા જેથી તેમને અદાલતો દ્વારા રાજ્ય અને તેની એજન્સીઓ સામે ખાસ લાગુ કરી શકાય.તેથી બંધારણનો ભાગ III નાગરિકો અને રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધને નિર્ધારિત કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો–આ ભાગ III નું સાચું સ્વરૂપ અને ઉપયોગિતા છે. આ વિચારને પુટ્ટાસ્વામીમાં પણ પડઘો પડ્યો છે, જેમાં તે નીચે મુજબ જોવા મળ્યો હતોઃ

“૨૫૧. બંધારણ નવા રાજકીય વર્ચસ્વના ઉદયને સંબોધિત કરે છે જે તેઓ

તમામ સુસંસ્કૃત લોકો માટે ઉપલબ્ધ અને બાંયધરીકૃત સ્વતંત્રતાઓ પર આક્રમણ કરવાની તેની ક્ષમતા સામે રક્ષણ આપવા માટે એક સાધન પૂરું પાડીને બનાવે છે.આપણી બંધારણીય યોજના હેઠળ, મૂળભૂત અધિકારો તરીકે જાહેર કરાયેલા આ માધ્યમો ભાગ ૩ માં રહે છે, અને અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ આ અદાલત અને ઉચ્ચ અદાલતોની સત્તા દ્વારા અસરકારક બનાવવામાં આવે છે.કુદરતી અધિકારોથી માંડીને સામાન્ય કાયદાના અધિકારો અને અંતે મૂળભૂત અધિકારો સુધી આક્રમણથી તેમની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માંગતા વ્યક્તિઓ માટે ઉપલબ્ધ અધિકારોના પ્રકારોના પ્રગતિશીલ વિસ્તરણની આ કથા બંધારણીય સિદ્ધાંતમાં મહત્વપૂર્ણ તારો ધરાવતા અધિકારોના વિકાસના અહેવાલ સાથે સુસંગત છે." તેથી, બંધારણના ત્રીજા ભાગનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ નાગરિકો અને રાજ્ય વચ્ચે નવો સંબંધ બાંધવાનો હતો, જે સરકારી સત્તાનું નવું સ્થળ હતું.નાગરિકો વચ્ચેના સંવાદનું ક્ષેત્ર બંધારણના અમલ પહેલા સામાન્ય કાયદા દ્વારા સંચાલિત હતું અને બંધારણની શરૂઆત પછી પણ આ રીતે સંચાલિત થતું રહ્યું કારણ કે અહીં ઉપર માન્યતા આપવામાં આવી છે તેમ, બંધારણ લાગુ થયા પછી પણ સામાન્ય અધિકારો અને ઉપાયો નાબૂદ કરવામાં આવ્યા ન હતા.આ અવિભાજ્ય અધિકારો, જોકે પછીથી બંધારણના ભાગ ૩ માં મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેમણે સામાન્ય કાયદાના ક્ષેત્રમાં તેમની ઓળખ જાળવી રાખી હતી અને રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાય નાગરિકો અને સંસ્થાઓ વચ્ચેના સંબંધોનું નિયમન કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.તેથી એવું જોવામાં આવે છે કે નાગરિકોના બંધારણીય અને મૂળભૂત અધિકારોનું સન્માન કરવાની ફરજની

ઘટના રાજ્ય પર છે અને બંધારણ રાજ્ય દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન સામે ઉપાયો પ્રદાન કરે છે.આ અવલોકનો પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૫) ૨ એસ. સી. સી. ૪૩૬ ("પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ") માં આ અદાલત દ્વારા માન્યતા સાથે સુસંગત છે કે ભાગ III નો ઉદ્દેશ નાગરિકોને કેન્દ્ર સ્થાને મૂકવાનો અને રાજ્યને તેમના પ્રત્યે જવાબદાર બનાવવાનો છે.

૪૧. બીજી બાજુ, સામાન્ય કાયદાના અધિકારો, નાગરિકો વચ્ચેના સંબંધોનું નિયમન કરે છે.સામાન્ય કાયદાના અધિકારની સામગ્રી મૂળભૂત અધિકાર જેવી જ હોઈ શકે છે, તેમ છતાં, સામાન્ય કાયદાના અધિકારનું સન્માન કરવાની ફરજની ઘટના નાગરિકો અથવા રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાયની સંસ્થાઓ પર હોય છે; જ્યારે મૂળભૂત અધિકારનું સન્માન કરવાની ફરજની ઘટના, જ્યાં સ્પષ્ટ રીતે અન્યથા પ્રદાન કરવામાં આવે છે તે સિવાય, રાજ્ય પર હોય છે.રાજ્ય દ્વારા મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન સામેના ઉપાયો બંધારણીય રીતે અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ સૂચવવામાં આવ્યા છે; જ્યારે સામાન્ય કાયદાના ઉપાયો, જેમાંથી કેટલાકને વૈધાનિક માન્યતા આપવામાં આવી છે, સામાન્ય કાયદાના અધિકારોના ઉલ્લંઘન સામે ઉપલબ્ધ છે.આવા ઉપાયો સાથી નાગરિકો અથવા રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાયની સંસ્થાઓ સામે પણ ઉપલબ્ધ છે.આ હદ સુધી, હોરિઝોન્ટાલિટીને સામાન્ય કાયદામાં માન્યતા આપવામાં આવી છે.વધુમાં અમુક હદ સુધી અમુક મૂળભૂત અધિકારોને વૈધાનિક રીતે માન્યતા આપવામાં આવી છે અને કેટલાક અન્યને બંધારણમાં સ્પષ્ટપણે માન્યતા આપવામાં આવી

છે કે જે નાગરિકો વચ્ચેના આડા અધિકારો તરીકે લાગુ પડે છે જેમ કે અનુચ્છેદ ૧૫ (૨), ૧૭,૨૩,૨૪. ગુમતાના અધિકારના સંદર્ભમાં આવી જ ઘોષણા પુટ્ટાસ્વામીમાં આ અદાલતના ચુકાદામાં જોવા મળે છે.ઉપરોક્ત નિર્ણયના સંબંધિત અંશો અહીં નીચે પુનઃઉત્પાદિત કરવામાં આવ્યા છેઃ

"૨૫૩. એકવાર આપણે મૂળભૂત અધિકારોની પ્રકૃતિની આ સમજણ પર પહોંચી ગયા પછી, આપણે સંઘની દલીલની મુખ્ય ધારણાને નાબૂદ કરી શકીએ છીએઃકે અધિકાર કાં તો સામાન્ય કાયદાનો અધિકાર અથવા મૂળભૂત અધિકાર હોવો જોઈએ.અધિકારના બે વર્ગો વચ્ચેનો એકમાત્ર ભૌતિક તફાવત–જેમાંથી પ્રકૃતિ અને સામગ્રી સમાન હોઈ શકે છે–અધિકારનું સન્માન કરવાની ફરજની ઘટના અને તે મંચમાં છે જેમાં આમ કરવામાં નિષ્ફળતાનું નિવારણ કરી શકાય છે.સામાન્ય કાયદાના અધિકારો તેમની કામગીરીમાં આડી હોય છે જ્યારે કોઈના સાથી માણસ દ્વારા તેનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું નામ લઈ શકાય છે અને કાયદાની સામાન્ય અદાલતમાં તેની સામે કાર્યવાહી કરી શકાય છે.બીજી બાજુ બંધારણીય અને મૂળભૂત અધિકારો, 'રાજ્ય' દ્વારા મૂલ્યવાન હિતના ઉલ્લંઘન સામે ઉપાય પૂરો પાડે છે, એક અમૂર્ત અસ્તિત્વ તરીકે, પછી ભલે તે કાયદા દ્વારા હોય કે અન્યથા, તેમજ ઓળખી શકાય તેવા જાહેર અધિકારીઓ દ્વારા, જે રાજ્યની સત્તાઓથી સજ્જ વ્યક્તિઓ હોય.વ્યાજને એક સાથે સામાન્ય કાયદાના અધિકાર અને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્યતા આપવી એ સંપૂર્ણપણે શક્ય છે.જ્યાં માન્યતા પ્રાપ્ત હિતમાં દખલગીરી રાજ્ય અથવા અનુચ્છેદ ૧૨ દ્વારા

માન્યતા પ્રાપ્ત અન્ય કોઈ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘનનો દાવો કરવામાં આવશે.જ્યાં સમાન હસ્તક્ષેપનો લેખક બિન–રાજ્ય અભિનેતા હોય, ત્યાં સામાન્ય કાયદામાં કાર્યવાહી સામાન્ય અદાલતમાં થશે.

૨૫૪. ગોપનીયતામાં સામાન્ય કાયદાકીય અધિકાર તેમજ મૂળભૂત અધિકાર એમ બંનેનો સ્વભાવ છે.તેની સામગ્રી, બંને સ્વરૂપોમાં, સમાન છે.જે અલગ પડે છે તે છે બોજની ઘટનાઓ અને દરેક સ્વરૂપ માટે અમલીકરણ માટેનું મંચ." [મારા દ્વારા ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે] તેથી આ અદાલત દ્વારા સ્પષ્ટપણે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે બંધારણના ભાગ III હેઠળ માન્યતા પ્રાપ્ત અધિકારની સામગ્રી સામાન્ય કાયદાના અધિકાર સાથે સુસંગત અથવા ઓવરલેપ થઈ શકે છે, અધિકારના સંબંધિત સ્વરૂપના ઉલ્લંઘન સામે ઉપલબ્ધ ઉપાયો કાયદાના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે.એટલે કે, સામાન્ય કાયદાના અધિકાર અને મૂળભૂત અધિકારની સામગ્રી લગભગ સમાન હોવા છતાં, સામાન્ય કાયદાના અધિકારના ઉલ્લંઘન સામેનો ઉપાય સામાન્ય કાયદા હેઠળ રહેશે અને બંધારણ હેઠળ નહીં; તેવી જ રીતે, મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘન સામેનો ઉપાય બંધારણ હેઠળ જ તેની અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) હેઠળ રાજ્ય સામે સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

૪૨. અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરનારની સ્થિતિ પણ બે અધિકારો અને અનુરૂપ ઉપાયો વચ્ચેના તફાવત માટે એક આવશ્યક પરિમાણ છે.જ્યાં માન્યતા પ્રાપ્ત

અધિકારમાં દખલગીરી રાજ્ય અથવા અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ માન્યતા પ્રાપ્ત અન્ય કોઈ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘનનો દાવો બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ અનુક્રમે આ અદાલત સમક્ષ અથવા ઉચ્ચ અદાલત સમક્ષ કરવામાં આવશે.

જ્યાં દખલગીરી રાજ્ય અથવા તેના સાધનો સિવાયની સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં કાર્યવાહી સામાન્ય કાયદા હેઠળ હશે અને તે હદ સુધી, કાનૂની યોજના આવા અધિકારોની આડી કામગીરીને માન્યતા આપે છે.

૪૩. જો કે મૂળભૂત અધિકારની સામગ્રી બંધારણ હેઠળ સામાન્ય કાયદાના અધિકાર સાથે સમાન હોઈ શકે છે, તે માત્ર સામાન્ય કાયદો અધિકાર છે જે આડા રીતે કાર્ય કરે છે સિવાય કે જ્યારે તે મૂળભૂત અધિકારોને ચોક્કસ કાયદાઓ હેઠળ વૈધાનિક અધિકારોમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યા હોય અથવા જ્યાં બંધારણ હેઠળ આડી કામગીરીને સ્પષ્ટપણે માન્યતા આપવામાં આવી હોય.આનું કારણ એ છે કે, જો અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળ સ્થાપિત મૂળભૂત અધિકારોને બંધારણીય અદાલત સમક્ષ રિટ અરજી દ્વારા ઉપાય મેળવવા માટે આડા કામ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે તો નીચેની મુશ્કેલીઓ ઊભી થશેઃ

(૧) અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળ સ્થાપિત મૂળભૂત અધિકારોને આડા કામ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી છે તેવી કોઈ પણ માન્યતા મૂળભૂત અધિકાર અને એકરૂપ સામાન્ય કાયદાના અધિકાર વચ્ચેના પ્રાથમિક તફાવતોને

અવગણીને કરી શકાય નહીં.આવી માન્યતા એ હકીકતની અવગણના કરીને જ આગળ વધી શકે છે કે મૂળભૂત અધિકારનું સન્માન કરવાની ફરજની ઘટના રાજ્ય અને તેના સાધનો પર છે.મૂળભૂત અધિકારોની આડી અમલીકરણક્ષમતાની માન્યતા પણ અધિકારના ઉલ્લંઘનકર્તાની સ્થિતિની અવગણના કરશે સિવાય કે જ્યારે મૂળભૂત અધિકારને અન્ય વ્યક્તિ અથવા નાગરિક સામે વૈધાનિક અધિકાર તરીકે પણ માન્યતા આપવામાં આવે.તેથી, આવી માન્યતા ખોટી છે કારણ કે તે અધિકારોના બે સ્વરૂપોની સ્થિતિના પ્રાથમિક તફાવતો, અધિકારોના દરેક સ્વરૂપનું સન્માન કરવાની ફરજની ઘટનાઓ અને આવા દરેક અધિકારોનું સન્માન કરવામાં નિષ્ફળતા પર ચુકાદો આપવા માટે બોલાવવામાં આવશે તે મંચની સંપૂર્ણ અવગણના સાથે આગળ વધે છે.

(૨) આ અદાલતના નીચેના નિર્ણયો અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળ સ્થાપિત મૂળભૂત અધિકારોને આડા કામ કરવાની મંજૂરી છે તે માન્યતા આપવામાં તેની અનિચ્છા અથવા અનિચ્છા દર્શાવે છેઃ

અ) પી. ડી. શામદાસાની વિરુદ્ધ. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ, એ. આઈ. આર. ૧૯૫૨ એસ. સી. ૫૯, આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ પિટિશનને ધ્યાનમાં લેવાનો ઇનકાર કર્યો હતો, જેમાં અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એફ) અને અનુચ્છેદ ૩૧ (૧) હેઠળ અધિકારને લાગુ કરવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી

હતી, જે તે સમયે એક ખાનગી સંસ્થા સામે હતી.તે સંદર્ભમાં, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૯ ની ભાષા અને માળખું અને બંધારણના ભાગ ૩ માં તેની ગોઠવણી સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે કલમનો હેતુ રાજ્યની કાર્યવાહી સામે તે સ્વતંત્રતાઓનું રક્ષણ કરવાનો હતો.આ અદાલતે જાહેર કર્યું કે રાજ્ય અને તેના સાધનો સિવાયની વ્યક્તિઓ અથવા સંસ્થાઓ દ્વારા મિલકતના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન, અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એફ) ના કાર્યક્ષેત્રમાં નથી.

વધુમાં, આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૩૧ (૧), જે તે સમયે હતી, અને અનુચ્છેદ ૨૧ વચ્ચે સરખામણી કરી હતી કારણ કે બંને કલમો રાજ્ય પર નકારાત્મક ફરજ પાડે છે.તે સંદર્ભમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૧ માં રાજ્યનો કોઈ સ્પષ્ટ સંદર્ભ નથી, તેમ છતાં એવું સૂચવી શકાતું નથી કે કલમનો હેતુ ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉલ્લંઘન સામે જીવન અને સ્વતંત્રતાને રક્ષણ આપવાનો હતો."કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય" શબ્દો એવા સૂચનને બાકાત રાખે છે કે અનુચ્છેદ ૨૧ આડી રીતે કાર્ય કરશે.

ઉપરોક્ત નિર્ણય બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ અથવા ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો આડા કામ કરશે તેવું માનવા માટે આ અદાલતની અનિચ્છા દર્શાવે છે.એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ઉપરોક્ત કેસમાં, આ અદાલતે સ્વીકાર્યું છે કે ફરિયાદ કરાયેલા ઉલ્લંઘનના નિવારણ માટે વૈધાનિક કાયદા હેઠળ યોગ્ય ઉપાય અસ્તિત્વમાં છે.તેથી, જ્યારે આ અદાલત એ વાતનું ધ્યાન રાખતી હતી કે સામાન્ય કાયદાના

ક્ષેત્રમાં અધિકારો, જેમાંથી કેટલાકને વૈધાનિક માન્યતા મળી છે, તે આડા રીતે કાર્ય કરે છે, ત્યારે અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો, હેબિયસ કોર્પસના સ્વરૂપમાં રિટ માંગવાના કિસ્સામાં સિવાય નહીં.

(બી) ઝોરોસ્ટ્રિયન કો–ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ વિરુદ્ધ ડિસ્ટ્રિક્ટ રજિસ્ટ્રાર, કો–ઓપરેટિવ સોસાયટીઝ (અર્બન), (૨૦૦૫) ૫ એસ. સી. સી. ૬૩૨ માં, પિટિશનર સોસાયટી તેના મૂળ કાયદા, બોમ્બે કો–ઓપરેટિવ સોસાયટીઝ એક્ટ હેઠળ તેના પોતાના પેટા–કાયદાઓ સાથે નોંધાયેલી સોસાયટી હતી. પેટા–કાયદો ૭ મુજબ, માત્ર પારસી સમુદાયના સભ્યો જ સોસાયટીના સભ્યો બનવા માટે પાત્ર હતા.આની અસર એ હતી કે હાઉસિંગ શેર માત્ર સભ્યોને જ ટ્રાન્સફર કરી શકાતા હોવાથી, અસરકારક રીતે, માત્ર પારસીઓ જ સહકારી મંડળીના નેજા હેઠળ પ્લોટ ખરીદી શકતા હતા.પેટા–કાયદામાં આ પ્રતિબંધાત્મક કરાર આ અદાલત સમક્ષ પડકારનો વિષય બની ગયો હતો, આ આધાર પર કે તે બંધારણમાં સ્થાપિત સમાનતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે.આ અદાલતે આવા પડકારને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે સોસાયટીના પેટા–કાયદાઓ કંપનીના અનુચ્છેદ ઓફ એસોસિએશનના સ્વરૂપમાં છે અને તે કાયદા જેવા નથી.પેટા–કાયદાઓ માત્ર તેમના દ્વારા અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ વચ્ચે બંધનકર્તા હતા." કે ખાનગી કરાર બંધારણના ભાગ III હેઠળ સામાન્ય તપાસને આધિન નથી.આ અદાલતે રાજ્ય દ્વારા પસાર કરાયેલા ભેદભાવપૂર્ણ કાયદા અને સમાજ અથવા સંગઠનના

ભેદભાવપૂર્ણ પેટા-કાયદાઓ વચ્ચે વધુ તફાવત કર્યો, જે 'રાજ્ય' નથી.તદનુસાર, તેણે એવું માન્યું હતું કે જ્યારે કોઈ કાયદો બંધારણના ભાગ III ના ટચસ્ટોન પર પડકારને આધિન હોઈ શકે છે, ત્યારે સોસાયટી અથવા સંગઠનના પેટા-કાયદાઓ ન કરી શકે.

આ નિર્ણય મૂળભૂત અધિકારોની આડી કામગીરીની આ અદાલતની નાપસંદગીનું પણ નિદર્શન છે, જે તેમને ખાનગી પક્ષો વચ્ચેની વાતચીતને સીધી લાગુ પાડે છે, પછી ભલે તે કરાર આધારિત હોય કે અન્યથા.

૩) જોકે હું એ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખું છું કે વર્ષોથી બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત "રાજ્ય" ની વિભાવનામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે.તેના ન્યાયશાસ્ત્રના શ્રમ દ્વારા, આ અદાલતે ઘણા સિદ્ધાંતો અને સિદ્ધાંતો તૈયાર કર્યા છે, જેથી નાગરિકો તેમના મૂળભૂત અધિકારોને માત્ર "રાજ્ય" સામે જ લાગુ કરી શકે, જેમ કે કડક અર્થમાં "સરકારની એજન્સી" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે, પરંતુ જાહેર પાત્રથી પ્રેરિત સંસ્થાઓ અથવા અધિકારો કે જે સરકારી કાર્યો સાથે નજીકથી મળતા આવે છે.[જુઓઃપ્રદીપ કુમાર વિશ્વાસ વિ. ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કેમિકલ બાયોલોજી, (૨૦૦૨) ૫ એસસીસી ૧૧૧; ઝી ટેલિફિલ્મ્સ લિમિટેડ વિ.યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૫) ૪ એસ. સી. સી. ૬૪૯; જેનેટ જયપોલ વિ. એસ. આર. એમ. યુનિવર્સિટી, (૨૦૧૫) ૧૬ એસ. સી. સી. ૫૩૦] આ અદાલતે બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૨નો વ્યાપ ઉત્તરોત્તર

વધાર્યો છે જેથી એ સુનિશ્ચિત કરી શકાય કે જે ખાનગી સંસ્થા, જે જાહેર ફરજ/કાર્ય કરે છે અને તેથી આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનને જાણ કરે છે, તે માત્ર એટલા માટે સ્કોટ-ફ્રી ન થાય કારણ કે તે "રાજ્ય" સ્ટ્રિક્ટો સેન્સુ નથી.આવા અધિકારો તેમના દ્વારા કરવામાં આવતા જાહેર અથવા વૈધાનિક કાર્યોને કારણે બંધારણીય જવાબદારીઓથી પ્રેરિત છે.આ તબક્કે, તમામ વ્યક્તિઓ સામેના મૂળભૂત અધિકારોના દાવાઓની સાર્વત્રિક કામગીરીથી વિપરીત, તેના કાર્યોની જાહેર પ્રકૃતિને કારણે ખાનગી સંસ્થા સામે મૂળભૂત અધિકારો લાગુ કરી શકાય છે તે ધારણા વચ્ચેના તફાવત પર પ્રતિબિંબિત કરવું જરૂરી છે.એક ખાનગી સંસ્થા, જે ખાનગી ક્ષમતામાં કામ કરે છે, ખાનગી કાર્યને પૂર્ણ કરે છે, તે મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના દાવાઓ માટે સ્વયંસિદ્ધ રીતે જવાબદાર ન હોઈ શકે.

રામકૃષ્ણ મિશન વિ. કાગો કુન્યા, (૨૦૧૯) ૧૬ એસ. સી. સી. ૩૦૩ કેસમાં આ અદાલતનો નિર્ણય ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખાનગી સંસ્થાઓની કાર્યવાહીની અનુકૂળતાના મુદ્દા પર પણ ખૂબ જ ઉપદેશક છે.આ કેસમાં, આ અદાલત સમક્ષ મુદ્દો એ હતો કે શું પિટિશનર મિશન દ્વારા સંચાલિત હોસ્પિટલ કોઈ જાહેર કાર્ય કરે છે કે જે તેને અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અધિકારક્ષેત્ર લખવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.આ અદાલતને જાણવા મળ્યું કે હોસ્પિટલ અને મિશન કલમ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અધિકારક્ષેત્ર માટે જવાબદાર નથી કારણ કે હોસ્પિટલ ચલાવવી એ જાહેર કાર્ય નથી.આ અદાલતે વધુમાં પ્રકાશ પાડ્યો હતો કે જ્યારે કોઈ ખાનગી સંસ્થા જાહેર કાર્ય કરે છે, ત્યારે

પણ કોર્ટે તપાસ કરવી જરૂરી છે કે શું ઉપરોક્ત સંસ્થા દ્વારા પ્રાપ્ત સહાય અનુદાન તેના ખર્ચના નોંધપાત્ર ભાગને આવરી લે છે કે કેમ.આ અદાલતે જાહેર કર્યું કે કાયદા દ્વારા ખાનગી સંસ્થાનું નિયમન તેને જાહેર કાર્યનો રંગ આપતું નથી.જાહેર કાર્ય એવું માનવામાં આવતું હતું જે "રાજ્ય દ્વારા તેની સાર્વભૌમ ક્ષમતામાં કરવામાં આવતા કાર્યો સાથે નજીકથી સંબંધિત હોય." તદનુસાર, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે હોસ્પિટલ કોઈ જાહેર કાર્ય કરી રહી નથી કારણ કે તે જે કાર્યો કરે છે તે ફક્ત રાજ્ય સત્તાવાળાઓ દ્વારા કરવામાં આવતા કાર્યો સમાન નથી." એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે તબીબી સેવાઓ ખાનગી તેમજ રાજ્ય સંસ્થાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે અને તેથી, તબીબી સેવાઓની પ્રકૃતિ એવી નથી કે તે માત્ર રાજ્ય સત્તાવાળાઓ દ્વારા જ હાથ ધરવામાં આવી શકે.

આમ, રામકૃષ્ણ મિશનમાં આ અદાલતના નિર્ણય અનુસાર, કાયદા દ્વારા અથવા અન્યથા રાજ્ય દ્વારા નિયમન; રાજ્ય પાસેથી સહાયની અલ્પ રકમની પ્રાપ્તિ; રાજ્ય દ્વારા છૂટછાટોની પ્રાપ્તિ; બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અદાલતોના રિટ અધિકારક્ષેત્ર માટે ખાનગી સંસ્થાને જવાબદાર બનાવતા નથી.

આમ, નાગરિકો વચ્ચેના મૂળભૂત અધિકારોના આડા અભિગમને માન્યતા આપવી એ મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના દાવાઓને મનોરંજન આપવાના હેતુથી "રાજ્ય" ને ઓળખવા માટે આ અદાલત દ્વારા ઘડવામાં આવેલા તમામ પરીક્ષણો અને સિદ્ધાંતોને નિરર્થક બનાવશે.જો આ અદાલતનો ઈરાદો અનુચ્છેદ

૧૯ અને ૨૧ હેઠળના અધિકારો સહિત મૂળભૂત અધિકારોને આડા કામ કરવાની મંજૂરી આપવાનો હોત, તો આ અદાલત કલમ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત "રાજ્ય" નો સાચો અર્થ અને અવકાશ નક્કી કરવા માટે પરીક્ષણો વિકસાવવા અને તેને સુધારવામાં રોકાયેલી ન હોત.

૧૨. આ અદાલતે રિટ અરજીઓની જાળવણીક્ષમતા અંગેના મૂળભૂત પ્રશ્નો પર ચર્ચા કર્યા વિના, તમામ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ સામેના મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના દાવાઓને ધ્યાનમાં લીધા હોત.જો કે આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત "રાજ્ય" ના અવકાશને નોંધપાત્ર રીતે વિસ્તૃત કર્યો છે, તેમ છતાં આવા વિસ્તરણ એ પ્રશ્નમાં અસ્તિત્વ દ્વારા કરવામાં આવતા કાર્યોની પ્રકૃતિ અને રાજ્ય દ્વારા તેના પર કરવામાં આવતા નિયંત્રણની માત્રા જેવી વિચારણાઓ પર આધારિત છે.આ અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોની હોરિઝોન્ટાલિટીને માન્યતા આપવા કરતાં નોંધપાત્ર રીતે અલગ છે, સિવાય કે હેબિયસ કોર્પસના સ્વરૂપમાં રિટ માંગતી વખતે.આવી માન્યતા બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૨ના અવકાશમાં આ અદાલત દ્વારા વિકસાવવામાં આવેલા ન્યાયશાસ્ત્રની અવગણના સમાન હશે.

૪) અન્ય એક પાસું કે જેના પર વિચાર કરવાની જરૂર છે તે એ છે કે સામાન્ય કાયદા અથવા વૈધાનિક કાયદા હેઠળ, ખાસ કરીને ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે વૈકલ્પિક અને અસરકારક ઉપાયો અસ્તિત્વમાં હોય તેવા કેસોમાં રિટ કોર્ટ

સામાન્ય રીતે રિટ જારી કરવા માટે ચુકાદો આપતી નથી.તેથી, જો અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોની આડી કામગીરીને માન્યતા આપવામાં આવે તો પણ, આવી માન્યતાનો કોઈ ફાયદો થશે નહીં કારણ કે મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનનો રિટ કોર્ટ સમક્ષનો દાવો આ આધાર પર નિષ્ફળ જશે કે મૂળભૂત અધિકારની સામગ્રીમાં સમાન સામાન્ય કાયદાના અધિકારને સામાન્ય કાયદાના ઉપાયો દ્વારા લાગુ કરી શકાય છે.તેથી, સામાન્ય કાયદામાં વૈકલ્પિક અને અસરકારક ઉપાય અસ્તિત્વમાં છે તે આધાર પર, મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટેનો આડો દાવો રિટ કોર્ટ સમક્ષ નિષ્ફળ જશે.

આને દૃષ્ટાંત દ્વારા વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે.હું દલીલના હેતુ માટે ધારું છું કે અનુચ્છેદ ૨૧ સાથે વાંચેલા અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (એ) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારને આડા કામ કરવાની મંજૂરી છે.પછી કોઈ વ્યક્તિ આવા અધિકારના ઉલ્લંઘન માટે અન્ય ખાનગી વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા સામે રિટ પિટિશન દાખલ કરવા માટે પાત્ર હશે.દાખલા તરીકે ઉલ્લંઘન પીડિત વ્યક્તિ પર મૌખિક હુમલો હોઈ શકે છે, જે આવી વ્યક્તિની ગરિમા અથવા પ્રતિષ્ઠાને નબળી પાડવાની અસર કરી શકે છે.અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા એ જીવનના અધિકારના આવશ્યક પાસાં છે; તે જ સમયે, તેમને સામાન્ય કાયદાના અધિકારો તરીકે પણ માન્યતા આપવામાં આવે છે કારણ કે તે માનવ વ્યક્તિત્વના મૂળભૂત લક્ષણો છે જેને સામાન્ય કાયદામાં સર્વોચ્ચ મૂલ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે.ઘોષણાઓ, આદેશો અને નુકસાની સહિતના સામાન્ય

કાયદાના ઉપાયો, ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાના અધિકાર સહિત સામાન્ય કાયદાના અધિકારોને થતી કોઈપણ ઈજાના નિવારણ માટે ઉપલબ્ધ છે.આવા ઉપાયોને ચોક્કસ રાહત અધિનિયમ, ૧૯૬૩ અને ભારતીય દંડ સંહિતા હેઠળ પણ વૈધાનિક માન્યતા આપવામાં આવી છે.તેથી, સામાન્ય કાયદા હેઠળ વૈકલ્પિક ઉપાયની ઉપલબ્ધતાને કારણે, અદાલતો અનુચ્છેદ ૨૨૬ અથવા ૩૨ હેઠળ રિટ પિટિશનને ધ્યાનમાં લેવા માટે અનિચ્છા દર્શાવશે.

૫) વધુમાં, તે સામાન્ય બાબત છે કે લેખિત અદાલતો હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નોના ચુકાદામાં પ્રવેશ કરતી નથી.પરંતુ, ખાનગી સંસ્થા દ્વારા અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનને લગતા પ્રશ્નોમાં હંમેશા હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો સામેલ હશે.તેથી, આ બીજી મુશ્કેલી છે જે રિટ કાર્યવાહીમાં આવા અધિકારોની આડી કામગીરી નક્કી કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે.

જોકે, આ મુદ્દાનું એક બીજું પાસું પણ છે જેના પર ચર્ચા કરવાની જરૂર છે.હેબિયસ કોર્પસની રિટ એ એક આદેશ છે જે તે વ્યક્તિને નિર્દેશ આપે છે કે જેણે બીજાની અટકાયત કરી છે તે અટકાયત કરનારને અદાલત સમક્ષ રજૂ કરે જેથી અદાલત એ જાણી શકે કે તેને કયા આધાર પર અથવા કયા કારણોસર કેદ કરવામાં આવ્યો છે, અને જો અટકાયત માટે કોઈ કાનૂની સમર્થન ન હોય તો તેને મુક્ત કરી શકાય.હેબિયસ કોર્પસની રિટને એક્સ ડેબિટો જસ્ટીયા આપવામાં આવે છે અને અરજદારે માત્ર પોતાની અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિની પ્રથમ

દૃષ્ટિએ, ગેરકાયદેસર અટકાયત દર્શાવવી જોઈએ.જો અટકાયત માટે કોઈ વાજબીપણું નથી અને તે ગેરકાયદેસર છે, તો યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા વિ. પોલ માણિકમ, (૨૦૦૩) ૮ એસસીસી ૩૪૨ દ્વારા અધિકાર તરીકે રિટ જારી કરવામાં આવે છે.હેબિયસ કોર્પસની રિટનું મહત્વ એ છે કે બંધારણીય અદાલત પર ગેરકાયદેસર અને મનસ્વી અટકાયત સામે નાગરિકની સ્વતંત્રતાની સુરક્ષા માટે રિટ જારી કરવાની ફરજ છે.મારા વિનમ્ર દ્રષ્ટિકોણમાં, ગેરકાયદેસર અટકાયત એ બંધારણની કલમ ૨૧નું ઉલ્લંઘન છે, પછી ભલે તે અટકાયત રાજ્ય દ્વારા હોય કે ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા.તેથી બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની અરજી માત્ર ત્યારે જ નહીં કે જ્યારે વ્યક્તિને રાજ્ય દ્વારા અટકાયતમાં લેવામાં આવી હોય, પણ જ્યારે તેને/તેણીને ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા અટકાયતમાં લેવામાં આવે ત્યારે પણ હાઈકોર્ટ સમક્ષ રહેશે.ઈકરામ હુસૈન વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, એ. આઈ. આર. ૧૯૬૪ એસ. સી. ૧૬૨૫ ૧૬૩૦માં.મારા મતે, બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ આવી અરજી પણ અનુચ્છેદ ૩૨ (૨) ની શરતોમાં હેબિયસ કોર્પસની રિટની માંગ માટે આ અદાલત સમક્ષ રહેશે.આવી રિટ માત્ર તે રાજ્ય સામે જ જારી કરી શકાતી નથી કે જેણે કોઈ વ્યક્તિની ગેરકાયદેસર રીતે અટકાયત કરી હોય, પણ ખાનગી વ્યક્તિ સામે પણ જારી કરી શકાય છે.આથી, ગેરકાયદેસર અટકાયતના સંદર્ભમાં, અનુચ્છેદ ૨૧ ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે પણ આડી રીતે કામ કરશે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો સામાન્ય રીતે રાજ્ય સામે લાગુ કરવામાં આવે છે, તેમ છતાં આ પ્રકારનું પ્રસ્થાન કરવું પડે છે.અન્યથા, જો બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ સામે

ઉપરોક્ત ઉપાય ઉપલબ્ધ ન હોય તો હેબિયસ કોર્પસની રિટ દ્વારા ઉપાય અધૂરો થઈ જશે.તેથી ગેરકાયદેસર અટકાયતના સંદર્ભમાં, ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા પણ, હું અભિપ્રાય આપીશ કે અનુચ્છેદ ૨૧ આડી રીતે કામ કરશે અને બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ, ઉચ્ચ અદાલત કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા સત્તા સામે આવી રિટ જારી કરી શકે છે તેવી જ રીતે ખાનગી વ્યક્તિ સામે હેબિયસ કોર્પસની રિટ જારી કરી શકાય છે.પરંતુ બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ (૨) ના સંદર્ભમાં પણ, માત્ર રાજ્યની વિરુદ્ધમાં જ ઉપરોક્ત ઉપાયને પ્રતિબંધિત કરવો યોગ્ય ન હોઈ શકે, પરંતુ તે ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે પણ ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય છે, જે કિસ્સામાં આ અદાલત દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતી સત્તા આ બાબતે સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૪૨ (૧) અનુસાર હોઈ શકે છે.સંદર્ભની સરળતા માટે અનુચ્છેદ ૧૪૨ (૧) નીચે મુજબ કાઢી શકાય છેઃ

vi) "૧૪૨. સર્વોચ્ચ અદાલતના હુકમો અને આદેશોનો અમલ અને શોધ વગેરે સિવાય–(૧) સર્વોચ્ચ અદાલત તેના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને તેના સમક્ષ પડતર કોઈપણ કારણ અથવા બાબતમાં સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે જરૂરી હોય તેવો હુકમનામું પસાર કરી શકે છે અથવા એવો આદેશ આપી શકે છે અને આમ પસાર કરાયેલ કોઈ હુકમનામું અથવા આદેશો સંસદ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ સૂચવવામાં આવે તેવી રીતે ભારતના સમગ્ર પ્રદેશમાં લાગુ કરવા યોગ્ય રહેશે અને જ્યાં સુધી તે વતી જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિ આદેશ દ્વારા સૂચવે તેવી રીતે લાગુ કરવામાં આવશે." તેથી, આ અદાલત દ્વારા

બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ હેબિયસ કોર્પસની રિટ જારી કરી શકાય છે, જે બંધારણની કલમ ૧૨ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત 'રાજ્ય' વિરુદ્ધ જ નહીં પણ ખાનગી વ્યક્તિ સામે પણ જારી કરી શકાય છે.આનું કારણ એ છે કે ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા ગેરકાયદેસર અટકાયત એક અપકૃત્ય છે અને બંધારણીય અપકૃત્ય સમાન પ્રકૃતિનું છે.આવું કહેવાનું કારણ એ છે કે રાજ્ય અથવા ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા ગેરકાયદેસર અટકાયતની અટકાયત કરનાર પર સીધી અને સમાન અસર પડે છે.કેદી તેની સ્વતંત્રતા ગુમાવે છે અને તેના જીવને ખતરો હોઈ શકે છે.

આ અદાલત દ્વારા અગાઉના પ્રસંગોએ ખાનગી વ્યક્તિઓ સામે, ખાસ કરીને અપહરણ, બાળ કસ્ટડી વગેરેના કેસોમાં હેબિયસ કોર્પસની રિટની પ્રકૃતિના નિર્દેશો જારી કરવામાં આવ્યા છે. [દાખલા તરીકે જુઓ:

નિર્મલજીત કૌર (૨) વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય, (૨૦૦૬) ૯ એસ. સી. સી. ૩૬૪]

આવા કિસ્સાઓમાં, પોલીસ સ્ટેશન સમક્ષ ફોજદારી કેસ દાખલ કરવાની પ્રક્રિયાનો આશરો લેવો નિરર્થક સાબિત થઈ શકે છે કારણ કે આવા કિસ્સાઓમાં ઝડપી કાર્યવાહી એ સમયની જરૂરિયાત છે.અનુચ્છેદ ૨૨૬ તેમજ બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ હેબિયસ કોર્પસની રિટ, એક ઝડપી ઉપાય છે, અને આવા ઉપાયને ખાનગી વ્યક્તિ સામે પણ ઉપલબ્ધ કરાવવાની જરૂર છે.

તે યોગ્ય છે કે સંબંધિત ઉચ્ચ અદાલતનો સંપર્ક કરવો જોઈએ, જેમના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ ગેરકાયદેસર અટકાયત થઈ છે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ આ અદાલતનો સીધો સંપર્ક કરીને આ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રનો

ઉપયોગ કરવા માટે, અરજદાર દ્વારા તે બતાવવું પડશે કે શા માટે સંબંધિત હાઈકોર્ટનો સંપર્ક કરવામાં આવ્યો નથી.એવા કિસ્સાઓમાં કે જ્યાં હાઈકોર્ટનો સંપર્ક કરવો નિરર્થક હશે અને જ્યાં આ સંબંધમાં સંતોષકારક કારણો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય, ત્યાં હેબિયસ કોર્પસની રિટ જારી કરવાની માંગ કરતી અરજી પર વિચાર કરી શકાય છે.જો કે, આવા સંજોગોની ગેરહાજરીમાં, બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ અરજી દાખલ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ નહીં, ભારત સંઘ વિરુદ્ધ પોલ માણિકમ, (૨૦૦૩) ૮ એસસીસી ૩૪૨.

ઉપર ઉલ્લેખિત ન્યાયિક પૂર્વવર્તી ઉપરોક્ત ચર્ચા સાથે સુસંગત છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, પ્રશ્ન નંબર ૨ નો જવાબ નીચે મુજબ છેઃ

“સામાન્ય કાયદાના ક્ષેત્રમાં અધિકારો, જે અનુચ્છેદ ૧૯/૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો સાથે તેમની સામગ્રીમાં સમાન અથવા સમાન હોઈ શકે છે, તે આડી રીતે કાર્ય કરે છેઃજો કે, અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૨૧ હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો બંધારણીય અદાલતો સમક્ષ આડા ન્યાયી ન હોઈ શકે, સિવાય કે તે અધિકારો કે જેને વૈધાનિક રીતે માન્યતા આપવામાં આવી છે અને લાગુ કાયદા અનુસાર.જો કે, તેઓ સામાન્ય કાયદાકીય ઉપાયો મેળવવા માટેનો આધાર હોઈ શકે છે.પરંતુ જો બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ના આધારે કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ સામે હેબીયસ કોર્પસની રિટના રૂપમાં ઉપાય માંગવામાં આવે તો તે બંધારણીય અદાલત સમક્ષ હોઈ શકે છે, એટલે કે હાઈકોર્ટ સમક્ષ અનુચ્છેદ ૨૨૬ દ્વારા અથવા સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ અનુચ્છેદ ૧૪૨ સાથે વાંચી શકાય તેવી અનુચ્છેદ ૩૨ દ્વારા.” રીઃપ્રશ્ન નંબર ૩:શું અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા

નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે પણ ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નાગરિકના અધિકારોનું હકારાત્મક રક્ષણ કરવાની ફરજ હેઠળ રાજ્ય છે?

૪૪. આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે, જે સંજોગોમાં આ અદાલતે અગાઉ અવલોકન કર્યું છે કે રાજ્ય નીચેના ચુકાદાઓથી દરેક મનુષ્યના જીવન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે બંધાયેલું છે તે સંજોગોને ધ્યાનમાં લેવું સમજદારીભર્યું હોઈ શકે છેઃ

(i) પં. પરમાનંદ કટારા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, એ. આઈ. આર. ૧૯૮૯ એસ. સી. ૨૦૩૯, આ અદાલતનો સામનો આ પ્રશ્ન સાથે કરવામાં આવ્યો હતો કે શું પ્રક્રિયાગત ફોજદારી કાયદાના પાલનના બહાનું પર કોઈ વિલંબ કર્યા વિના, તબીબી સારવાર માટે લાવવામાં આવેલી વ્યક્તિને તાત્કાલિક તેની સેવાઓ આપવા માટે ડૉક્ટરની વ્યાવસાયિક જવાબદારી છે કે કેમ.

આ અદાલતે જાહેર કર્યું કે જીવનની સુરક્ષા માટે યોગ્ય કુશળતા સાથે તેમની સેવાઓ વધારવાની ડૉક્ટરની જવાબદારી સર્વોપરી અને નિરપેક્ષ છે અને પ્રક્રિયાના કોઈપણ કાયદા કે જે આ જવાબદારીના નિર્વહનમાં દખલ કરશે, તે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ના વિરોધી હશે.વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં તબીબી વ્યાવસાયિકો દ્વારા કટોકટીમાં સારવાર કરવામાં વિલંબ થાય છે, ત્યાં રાજ્યની કાર્યવાહી દરમિયાનગીરી કરી શકે છે.

(૨) રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગ વિરુદ્ધ અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય, (૧૯૯૬) ૧ એસ. સી. સી. ૭૪૨ માં, આ અદાલતે બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ

દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજી પર વિચાર કર્યો હતો, જે ઓલ અરુણાચલ પ્રદેશ સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન દ્વારા ચકમાઓને અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્યમાંથી બહાર કાઢવાની ધમકીઓ સાથે સંબંધિત હતી.તે અરજદારનો કેસ હતો કે ૧૯૬૪માં કપ્તાન હાઈડલ પાવર પ્રોજેક્ટ દ્વારા અગાઉના પૂર્વ પાકિસ્તાન (હવે બાંગ્લાદેશ) ના મોટી સંખ્યામાં ચકમાઓને વિસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા.તેમણે આસામ અને ત્રિપુરામાં આશ્રય લીધો હતો.તેમાંના મોટા ભાગના આ રાજ્યોમાં સ્થાયી થયા હતા અને સમય જતાં ભારતીય નાગરિક બન્યા હતા.આસામમાં મોટી સંખ્યામાં શરણાર્થીઓએ આશ્રય લીધો હોવાથી, રાજ્ય સરકારે તે બધાનું પુનર્વસન કરવામાં અસમર્થતા વ્યક્ત કરી હતી અને કેટલાક અન્ય રાજ્યો પાસેથી આ સંબંધમાં સહાયની વિનંતી કરી હતી.પૂર્વોત્તરના રાજ્યો વચ્ચે આવા પરામર્શના પરિણામે, ચકમાની કેટલીક વસ્તી અરુણાચલ પ્રદેશમાં રહેવા લાગી.એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આવી ઘણી વ્યક્તિઓએ નાગરિકતા અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ ૫ (૧) (એ) હેઠળ નાગરિકતા આપવા માટે રજૂઆત કરી હતી, જોકે, આ સંબંધમાં કોઈ નિર્ણય જાહેર કરવામાં આવ્યો ન હતો.વચગાળાના સમયમાં, અરુણાચલ પ્રદેશમાં રહેતા નાગરિકો અને ચકમાઓ વચ્ચેના સંબંધો બગડ્યા હતા અને તેમને બળજબરીથી રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવાના દૃષ્ટિકોણથી દમનકારી પગલાં લેવામાં આવી રહ્યા હતા.તે પૃષ્ઠભૂમિમાં, એક રિટ પિટિશન દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો કે, અન્ય બાબતોની સાથે, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવા માટે રાજ્ય તરફથી અનિચ્છા છે.તે પૃષ્ઠભૂમિમાં, આ અદાલતે અન્ય

બાબતોની સાથે સાથે, અરુણાચલ પ્રદેશ રાજ્યને રાજ્યમાં રહેતા દરેક ચકમાનું જીવન અને સ્વતંત્રતા સુરક્ષિત રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા અને સંગઠિત જૂથો દ્વારા તેમને રાજ્યમાંથી બહાર કાઢવા અથવા હાંકી કાઢવાના કોઈપણ પ્રયાસને, જો જરૂરી હોય તો, અર્ધલશ્કરી અથવા પોલીસ દળની સેવાની માંગણી કરીને ખદેડવા માટે આદેશ આપ્યો હતો.એ પણ નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે ચકમાઓ દ્વારા નાગરિકત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ ૫ (૧) (એ) હેઠળ નાગરિકત્વ આપવા માટે કરવામાં આવેલી અરજી પર વિચાર કરવામાં આવે અને આવી વિચારણા બાકી રહે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ચકમાને રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવશે નહીં.એ નોંધવું જોઈએ કે ઉપરોક્ત કેસમાં, આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ વ્યક્તિઓના મૂળભૂત અધિકારોનો ઉલ્લેખ કરીને રાજ્યને ખાનગી અભિનેતાઓ દ્વારા ધમકીઓથી ચકમાઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.આ નિર્દેશો પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવા માટે ઉપલબ્ધ તંત્રને એકત્ર કરવા માટે રાજ્યની નિષ્ક્રિયતાની પૃષ્ઠભૂમિમાં જારી કરવામાં આવ્યા હતા અને આવી નિષ્ક્રિયતાની અસર ચકમાઓને તેમના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓથી વંચિત રાખવાની હતી અથવા તેની અસર થઈ શકે છે.તે સંદર્ભમાં જ આ અદાલતે જાહેર કર્યું હતું કે રાજ્ય દરેક મનુષ્યના જીવન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે બંધાયેલ છે, પછી ભલે તે નાગરિક હોય કે અન્યથા.

(૩) ગૌરવ કુમાર બંસલ વિરુદ્ધ ભારત સરકાર, (૨૦૧૫) ૨ એસ. સી. સી.

૧૩૦ કેસમાં, આ અદાલતે આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ, ૨૦૦૫ની કલમ ૧૨ને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમાં પ્રતિવાદીઓને કોવિડ-૧૯ મહામારીના કારણે મૃત્યુ પામેલા મૃતકોના પરિવારોને અનુગ્રહ નાણાકીય વળતર આપવાનો નિર્દેશ આપતા બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ પર આધાર રાખ્યો હતો.

૪) તેવી જ રીતે, સ્વરાજ અભિયાન વિ. ભારત સંઘ, (૨૦૧૬) ૭ એસ. સી. સી. ૪૯૮ માં, આ અદાલતે દુષ્કાળને કારણે અસરગ્રસ્ત દેશના કેટલાક ભાગોમાં રાષ્ટ્રીય ખાદ્ય સુરક્ષા, ૨૦૧૩નો અસરકારક અમલ કરવા માટે ભારત સંઘને આદેશની રિટ જારી કરવામાં બંધારણની અનુચ્છેદ૨૧ પર આધાર રાખ્યો હતો.

ઉપરોક્ત કેસો દર્શાવે છે કે આ અદાલતે અવલોકન કર્યું છે કે રાજ્ય નીચેના સંદર્ભોમાં દરેક મનુષ્યના જીવન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે બંધાયેલ છેઃ

(ક) જ્યાં ખાનગી પક્ષો વચ્ચે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવા માટે રાજ્ય તરફથી નિષ્ક્રિયતા, વ્યક્તિઓને તેમના જીવન અને સ્વતંત્રતાના અધિકારથી વંચિત કરવાની અસર કરી શકે છે;
બી) જ્યાં રાજ્ય કોઈ કાયદા અથવા નીતિ અથવા યોજના હેઠળ તેની જવાબદારીઓનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળ ગયું હોય અને આવી નિષ્ફળતા વ્યક્તિઓને તેમના જીવન અને સ્વતંત્રતાના અધિકારથી વંચિત કરવાની અસર કરી શકે છે.

સી) તેથી તે સ્પષ્ટ છે કે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રાજ્યની ફરજની આ અદાલતની સ્વીકૃતિ, માત્ર એક નકારાત્મક ફરજ સાથે સંબંધિત છે જે વ્યક્તિને તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન કરે, સિવાય કે કાયદા અનુસાર.આ અદાલતે અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા સામે જોખમ સામે નાગરિકના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રાજ્યની હકારાત્મક ફરજને માન્યતા આપી નથી.અલબત્ત, એવા ઘણા કાયદાઓ અસ્તિત્વમાં છે જે રાજ્ય અને તેની મશીનરી પર ખાનગી અભિનેતાઓ વચ્ચે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને નિયંત્રિત કરવાની જવાબદારી મૂકે છે; ખાનગી અભિનેતાઓ દ્વારા કોઈ પણ કાર્યવાહીને દૂર કરવા માટે જે અન્ય વ્યક્તિઓના જીવન અને સ્વતંત્રતા વગેરેને નબળી પાડશે. આ અદાલતે, અનેક પ્રસંગોએ, આ પ્રકારની વૈધાનિક જવાબદારીઓનું પાલન કરવા માટે રાજ્ય સત્તામંડળોને નિર્દેશ આપતા આદેશની રિટ જારી કરી છે.આમ નિર્દેશ કરતી વખતે, આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો ઉલ્લેખ કર્યો હશે.જો કે, અનુચ્છેદ ૨૧ના આવા સંદર્ભને અન્ય નાગરિક અથવા ખાનગી એજન્સીના કૃત્યો અથવા ભૂલો દ્વારા નાગરિકની સ્વતંત્રતા પર જોખમ સામે, નાગરિકના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રાજ્યની હકારાત્મક ફરજની અદાલત દ્વારા સ્વીકૃતિ તરીકે અર્થઘટન ન કરવું જોઈએ.અનુચ્છેદ ૨૧ માત્ર નકારાત્મક ફરજ લાદે છે તે જોતાં, તેનું ઉલ્લંઘન ત્યારે જ થશે જ્યારે રાજ્ય કોઈ કાયદો અથવા યોજના બનાવીને જવાબદારી હાથ

ધરશે, પરંતુ તેને પૂર્ણ કરશે નહીં.આમ, ઉલ્લંઘન ત્યારે જ થશે જ્યારે કોઈ યોજના શરૂ કરવામાં આવી હોય પરંતુ તેનો યોગ્ય રીતે અમલ કરવામાં ન આવે, જેમ કે ઉપરોક્ત કિસ્સાઓમાં નોંધવામાં આવ્યું હતું.

ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, પ્રશ્ન નંબર ૩ નો જવાબ નીચે મુજબ છેઃ

"અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રાજ્ય પર મૂકવામાં આવેલી ફરજ એ એક નકારાત્મક ફરજ છે કે જે કોઈ વ્યક્તિને તેના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન કરે સિવાય કે કાયદા અનુસાર.બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકાર પર આધારિત વૈધાનિક અને બંધારણીય કાયદા હેઠળ તેના પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારીઓનું પાલન કરવાની રાજ્યની હકારાત્મક ફરજ છે.આવી જવાબદારીઓ માટે રાજ્ય દ્વારા હસ્તક્ષેપની જરૂર પડી શકે છે જ્યાં ખાનગી અભિનેતાના કૃત્યો અન્ય વ્યક્તિના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાને જોખમમાં મૂકી શકે છે.નાગરિકના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે વૈધાનિક કાયદા હેઠળ રાજ્યને સોંપવામાં આવેલી ફરજો નિભાવવામાં નિષ્ફળતા, નાગરિકને તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવાની અસર કરી શકે છે.જ્યારે કોઈ નાગરિક તેના જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓથી વંચિત હોય, ત્યારે રાજ્યએ કલમ હેઠળ તેના પર મૂકવામાં આવેલી નકારાત્મક ફરજનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોત.

૨૧." રીઃપ્રશ્ન નંબર ૪:શું કોઈ મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલ નિવેદન, જે રાજ્યની કોઈપણ બાબતો માટે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય છે, તે ખાસ

કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને, પરોક્ષ રીતે સરકારને જ જવાબદાર ઠેરવી શકાય?

૪૫. મંત્રી બે ક્ષમતાઓમાં નિવેદનો આપી શકે છે:પ્રથમ, તેમની વ્યક્તિગત ક્ષમતામાં; બીજું, તેમની સત્તાવાર ક્ષમતામાં અને સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે.અગાઉની શ્રેણીના નિવેદનોના સંદર્ભમાં, કોઈ પરોક્ષ જવાબદારી સરકારને જ જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં.નિવેદનોની પછીની શ્રેણી રાજ્યની કોઈપણ બાબતમાં શોધી શકાય છે અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે કરી શકાય છે.જો આવા નિવેદનો અપમાનજનક અથવા અપમાનજનક હોય અને તે માત્ર વ્યક્તિગત મંત્રીના વ્યક્તિગત મંતવ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા નથી, પરંતુ સરકારના મંતવ્યોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, તો આવા નિવેદનોને પરોક્ષ રીતે સરકારને જ આભારી ગણી શકાય, ખાસ કરીને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જો આવા મંતવ્યોને માત્ર વ્યક્તિગત મંત્રી દ્વારા આપવામાં આવેલા નિવેદનોમાં જ સમર્થન આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ તે સરકારના વલણને પણ પ્રતિબિંબિત કરે છે, તો આવા નિવેદનોને પરોક્ષ રીતે સરકારને આભારી ગણી શકાય.જો કે, જો આવા નિવેદનો વ્યક્તિગત મંત્રીના છૂટાછવાયા મંતવ્યો હોય અને સરકારના મંતવ્યો સાથે સુસંગત ન હોય, તો તે વ્યક્તિગત રીતે મંત્રીને આભારી રહેશે, સરકારને નહીં.

તેથી, પ્રશ્ન નંબર ૪ નો જવાબ નીચે મુજબ છે:

“મંત્રી દ્વારા કરવામાં આવેલું નિવેદન જો રાજ્યની કોઈ પણ બાબતમાં અથવા સરકારની સુરક્ષા માટે શોધી શકાય, તો તેને સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સરકારને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે, જ્યાં સુધી તે નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણને પણ રજૂ કરે છે.જો આ પ્રકારનું નિવેદન સરકારના દૃષ્ટિકોણ સાથે સુસંગત નથી, તો તે વ્યક્તિગત રીતે મંત્રીને આભારી છે.” રી:પ્રશ્ન નંબર ૫:શું મંત્રીનું નિવેદન, બંધારણના ભાગ ત્રણ હેઠળ નાગરિકના અધિકારો સાથે અસંગત છે, તે આવા બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે અને 'બંધારણીય અત્યાચાર' તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર છે?

૪૬. જ્યારે જાહેર કાયદો અને ખાનગી કાયદો સિદ્ધાંતમાં, વિશ્લેષણાત્મક રીતે અલગ તરીકે ગણવામાં આવે છે, વ્યવહારમાં, બે ક્ષેત્રો વચ્ચેનું વિભાજન ઘણીવાર ઝાંખું થાય છે.પરિણામે, એક ક્ષેત્રના વિચારો, વિભાવનાઓ અને સાધનો બીજાને પ્રભાવિત કરે છે.આવા મિશ્રણથી ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમ આડી અસરોના સિદ્ધાંતને જન્મ આપ્યો છે, જેમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચે લાગુ કરવા માટે અદાલતો દ્વારા બંધારણીય નિર્દેશ અથવા ધોરણ (મૂળભૂત અધિકાર) નું અર્થઘટન કરવામાં આવે છે.

૪૭. અન્ય ખ્યાલ કે જે જાહેર કાયદો અને ખાનગી કાયદો વચ્ચેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયામાં શોધી શકાય છે તે બંધારણીય અપકૃત્ય છે, જે સારમાં તેના એજન્ટોના કૃત્યો અને ભૂલો માટે રાજ્ય પર પરોક્ષ જવાબદારીને આભારી છે જે

વ્યક્તિ અથવા જૂથના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.બંધારણીય અત્યાચાર એ કોઈના બંધારણીય અધિકારો, ખાસ કરીને મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે, જે તેના/તેણીની સત્તાવાર ક્ષમતામાં કામ કરતા સરકારના એજન્ટ દ્વારા કરવામાં આવે છે.કથિત બંધારણીય ઉલ્લંઘન કાર્યવાહીનું કારણ બનાવે છે જે અન્ય કોઈપણ ઉપલબ્ધ રાજ્ય અપકૃત્ય ઉપાયથી અલગ છે.જો કે, તે તેની સાથે અપકૃત્ય કાયદાનું આવશ્યક તત્વ ધરાવે છે, જે કાયદાની સક્ષમ અદાલત દ્વારા નાણાકીય વળતર આપીને નુકસાન અથવા ઈજાનું નિવારણ કરવા માંગે છે.

લેખિત અરજીઃકાર્યવાહીના સિદ્ધાંતો

૪૮. સામાન્ય રીતે સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા હાઈકોર્ટ સમક્ષ અનુચ્છેદ ૨૨૬ નો ઉપયોગ કરતી રિટ પિટિશન દાખલ કરવાથી અસાધારણ ઉપાયની માંગ કરવામાં આવે છે.ઉચ્ચ અદાલતની વિશેષાધિકાર શક્તિનો ઉપયોગ પક્ષકારોના ખાનગી અધિકારોના અમલીકરણ માટે થતો નથી, પરંતુ જાહેર સત્તામંડળો કાયદાની મર્યાદામાં કામ કરે તે સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુથી કરવામાં આવે છે.આમ, રીટ રીમેડી એ હેબિયસ કોર્પસની રીટ સિવાય ખાનગી કાયદાનો ઉપાય નથી.આમ, રિટ પિટિશન બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત સ્થાનિક સત્તામંડળો અને અન્ય સત્તામંડળો સહિત રાજ્ય સામે રહેશે, જે એક સર્વસમાવેશક વ્યાખ્યા છે જે તેના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે અને તમામ વૈધાનિક સંસ્થાઓના સાધનો અને સત્તામંડળો અથવા જાહેર કાર્યો કરવા અથવા

જાહેર ફરજો નિભાવવા માટે જવાબદાર અથવા અપેક્ષિત વ્યક્તિઓને આવરી લે છે.સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ બંધારણના ભાગ ૩ દ્વારા બાંયધરીકૃત કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ માટે રિટ પિટિશન દાખલ કરી શકાય છે, પરંતુ બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ, ઉચ્ચ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્ર સર્વોચ્ચ અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર કરતાં વધુ વ્યાપક છે, કારણ કે ઉપરોક્ત કલમ મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ માટે અને "અન્ય કોઈપણ હેતુ માટે" પણ લાગુ કરી શકાય છે.

જોખમી જવાબદારી:

૪૯. ભારતમાં, સરકારને તેના નોકરોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે અને કાયદાકીય ભૂલના પરિણામે પીડાતા વ્યક્તિઓને વળતર ચૂકવવાનો આદેશ આપી શકાય છે.બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૯૫ (બી) જાહેર કરે છે કે કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય સરકારની જવાબદારી "કોઈપણ કરારમાંથી અથવા અન્યથા" ઊભી થઈ શકે છે.આ શબ્દ અન્યથા સૂચવે છે કે ઉપરોક્ત જવાબદારી ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે પણ ઊભી થઈ શકે છે.અનુચ્છેદ ૩૦૦ આવી જવાબદારી લાગુ કરવા માટે સરકાર સામે યોગ્ય કાર્યવાહીની સંસ્થાને સક્ષમ બનાવે છે.

૫૦. બંધારણની શરૂઆત પહેલાં પણ, તેના સેવકો અથવા એજન્ટોના

ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે સરકારની જવાબદારીને પેનિનસ્યુલર એન્ડ ઓરિએન્ટલ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની વિરુદ્ધ પેનિનસ્યુલર એન્ડ ઓરિએન્ટલ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી હતી.સિક.રાજ્યનો, (૧૮૬૮–૬૯) ૫ બોમ એચ. સી. આર. એપ ૧.બંધારણની શરૂઆત પછી એવા ઘણા કિસ્સાઓ સામે આવ્યા છે જેમાં ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારોને તેમના કર્મચારીઓ, સેવકો અને એજન્ટોના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે જવાબદાર ઠેરવવામાં આવ્યા હતા.તે તમામ કેસો સુપ્રીમ કોર્ટ અને ઉચ્ચ અદાલતોના રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને જરૂરી ન હતા.જો કે, સરકાર તેના અધિકારીઓ, સેવકો અથવા કર્મચારીઓના ત્રાસદાયક કૃત્યો માટે જવાબદાર છે, સામાન્ય રીતે, આવી જવાબદારી રિટ કોર્ટ દ્વારા લાગુ કરી શકાતી નથી.પીડિત પક્ષને દેશના કાયદા અનુસાર નુકસાન અથવા વળતર મેળવવા માટે સક્ષમ અદાલત અથવા સત્તામંડળનો સંપર્ક કરવાનો અધિકાર છે.

૫૧. પરંતુ જો મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું હોય અને જો અદાલતને સંતોષ થાય કે અરજદારની ફરિયાદ સારી રીતે સ્થાપિત છે, તો તે વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારને લાગુ કરીને રાહત આપી શકે છે.આવી રાહત નાણાકીય વળતર/નુકસાનના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે.આવા કેસોના ઉદાહરણોમાં રુદુલ સાહ વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય, (૧૯૮૩) ૪ એસ. સી. સી. ૧૪૧; સેબાસ્ટિયન એમ. હોંગરે વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (૧૯૮૪) ૩ એસ. સી. સી. ૮૨; ભીમ સિંહ વિરુદ્ધ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય, (૧૯૮૫) ૪ એસ. સી.

સી. ૬૭૭; પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ વિરુદ્ધ પોલીસ કમિશનર, (૧૯૮૯) ૪ એસ. સી. સી. ૭૩૦; સહેલી વિરુદ્ધ પોલીસ કમિશનર, (૧૯૯૦) ૧ એસ. સી. સી. ૪૨૨; મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિરુદ્ધ રવિકાંત એસ. પાટીલ, (૧૯૯૧) ૨ એસ. સી. સી. ૩૭૩; કુમારીનો સમાવેશ થાય છે. વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય, (૧૯૯૨) ૨ એસસીસી ૨૨૩; શકુંતલા દેવી વિ. દિલ્હી વીજ પુરવઠો ઉપક્રમ, (૧૯૯૫) ૨ એસસીસી ૩૬૯; તમિલનાડુ વીજળી બોર્ડ વિ. સુમંત, (૨૦૦૦) ૪ એસસીસી ૫૪૩; રેલવે બોર્ડ વિ. ચંદ્રિમા દાસ, (૨૦૦૦) ૨ એસસીસી ૪૬૫.

૫૨. અનુચ્છેદ ૨૧ એ સરકારની ત્રાસદાયક જવાબદારી પર કાયદાને આકાર આપવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી છે.આ અદાલતે ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે સાર્વભૌમ કાર્યનો ખ્યાલ, જે ત્રાસદાયક જવાબદારીને આકર્ષવા માટે અપવાદ તરીકે કામ કરે છે, તે ત્યાં સમાપ્ત થાય છે જ્યાં અનુચ્છેદ ૨૧ શરૂ થાય છે.તેથી, આ અદાલત રાજ્યની અરાજકતા સામે વ્યક્તિઓના જીવન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર છે, એવું કહીને કે જ્યાં કલમ ૨૧નું ઉલ્લંઘન થાય છે, ત્યાં રાજ્યએ વળતર ચૂકવવું પડશે અને આ ક્ષેત્રમાં સાર્વભૌમ કાર્યની વિભાવના પ્રચલિત નથી.

૫૩. આ દરખાસ્ત ખાસ કરીને પ્રારંભિક પી. આઈ. એલ. માં શોધી શકાય છે, જે ભારતમાં ૧૯૮૦ ના દાયકામાં શરૂ થઈ હતી, મુખ્યત્વે એવા કિસ્સાઓમાં કે જ્યાં

રાજ્યના અધિકારીઓ, જેમ કે જેલ અધિકારીઓએ કેદીઓ સાથે દુર્વ્યવહાર કર્યો હતો.ભારતમાં પી. આઈ. એલ. ના પ્રથમ તબક્કાનું ધ્યાન રાજ્યની એજન્સીઓ, ખાસ કરીને પોલીસ, જેલ અને અન્ય કસ્ટોડિયલ સત્તાવાળાઓ દ્વારા દમનના ખુલાસા પર હતું.આ પ્રારંભિક જાહેરહિતની અરજીઓ અનિવાર્યપણે બંધારણીય અપકૃત્ય ક્રિયાઓ હતી, જે રાજ્યના અધિકારીઓના કૃત્યો અથવા ભૂલોના પરિણામે સંરક્ષિત મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના આરોપો સાથે સંબંધિત હતી.તેથી, બંધારણીય કાયદો અને અપકૃત્ય કાયદાનું આ અદાલત દ્વારા પી. આઈ. એલ. ના રૂબ્રિક હેઠળ વિલિનીકરણ કરવામાં આવ્યું અને આ અદાલતે સફળ અરજદારોને તેમના મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટે રાજ્ય પાસેથી નાણાકીય નુકસાન વસૂલવાની મંજૂરી આપવાનું શરૂ કર્યું.આવા કિસ્સાઓમાં, વ્યક્તિઓના વૈધાનિક અધિકારો પણ હોઈ શકે છે જે પછી ખાસ કરીને બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોના એક પાસાનું પ્રતિપાદન હશે.

પ૪. રુદુલ સાહ વિરુદ્ધ. બિહાર રાજ્ય, (૧૯૮૩) ૪ એસ. સી. સી. ૧૪૧, સી. જે. વાય. વી. ચંદ્રચુડે ચૌદ વર્ષ સુધી ગેરકાયદેસર કેદની પીડિતાને રોકડ વળતર આપીને રાજ્યની અરાજકતા સામે લડવાના મૂળભૂત અધિકારોને વધુ વેગ આપ્યો હતો.એ નોંધવું જોઈએ કે તેમના સ્વામીએ, ઉપરોક્ત કેસમાં, રાજ્ય વિરુદ્ધ રિટ પિટિશન/પી. આઈ. એલ. કાર્યવાહીમાં વાદીને નુકસાની માંગવાની મંજૂરી આપવાની મૂંઝવણની નોંધ લીધી હતી.તેમના લોર્ડશીપે નોંધ્યું હતું કે

સામાન્ય નાગરિક કાર્યવાહીના વિકલ્પ તરીકે ઉચ્ચ અદાલતો અને સર્વોચ્ચ અદાલતના રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને સામાન્ય નાગરિક કાર્યવાહીને નિયમિત ધોરણે અવગણવાની અસર થઈ શકે છે.જો કે, તે માન્યતા આપવામાં આવી હતી કે આવા ઉપાયો આપવાથી પી. આઈ. એલ. ના વાહનની કાયદેસરતા વધશે. તેથી, રુદુલ સાહની આ અદાલતે આખરે ઉલ્લંઘન કરનારાઓને 'મલ્ટ' કરવા તેમજ પીડિતો માટે 'ઉપશામક' પ્રદાન કરવા માટે નાણાકીય નુકસાની આપવાનું પસંદ કર્યું.રુદુલ સાહના નિર્ણય પછી, મૂળભૂત અધિકારોને નાબૂદ કરવા સાથે સંકળાયેલા ઘણા કિસ્સાઓમાં 'જાહેર સત્તાને સુસંસ્કૃત' કરવાના સાધન તરીકે વળતરની રાહત આપવામાં આવી છે, [ઉદાહરણ તરીકે જુઓ, સબાસ્ટિયન એમ. હોંગરે વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, એ. આઈ. આર. ૧૯૮૪ એસસી ૧૦૨૬; ભીમ સિંહ, ધારાસભ્ય વિરુદ્ધ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય, એ. આઈ. આર. ૧૯૮૬ એસસી ૪૯૪.]

૫૫. નીલાબતી બેહરા વિરુદ્ધ ઓરિસ્સા રાજ્ય, (૧૯૯૩) ૨ એસ. સી. સી. ૭૪૬ કેસમાં, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે બંધારણની કલમ ૩૨ અથવા કલમ ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહીમાં વળતરનો ચુકાદો એ મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટે કડક જવાબદારીના આધારે જાહેર કાયદામાં ઉપલબ્ધ ઉપાય છે.આવી ક્રિયાઓના સંદર્ભમાં, સાર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાનો સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી, જો કે તે અપકૃત્ય પર આધારિત કાર્યવાહીમાં ખાનગી કાયદામાં બચાવ તરીકે ઉપલબ્ધ હોઈ શકે છે.ખાનગી અને જાહેર કાયદા હેઠળની કાર્યવાહી વચ્ચે

તફાવત દર્શાવતા, એવું જોવા મળ્યું હતું કે જાહેર કાયદાની કાર્યવાહી ખાનગી કાયદાની કાર્યવાહી કરતાં અલગ હેતુ પૂરો કરી શકે છે.જાહેર કાયદાની કાર્યવાહી રાજ્ય દ્વારા નાગરિકોના મૂળભૂત અને અવિભાજ્ય અધિકારોની બાંયધરીના ઉલ્લંઘન માટે કડક જવાબદારીના ખ્યાલ પર આધારિત છે.જાહેર કાયદાનો હેતુ માત્ર સરકારી સત્તાને સુસંસ્કૃત બનાવવાનો નથી પરંતુ નાગરિકોને ખાતરી આપવાનો પણ છે કે તેઓ એક કાનૂની વ્યવસ્થા હેઠળ જીવે છે જે તેમના હિતોનું રક્ષણ કરે છે અને તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે.તેથી, જ્યારે કોર્ટ મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ અથવા રક્ષણની માંગ કરતી બંધારણની અનુચ્છેદ ૩૨ અને અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહીમાં વળતર આપીને રાહત આપે છે, ત્યારે તે જાહેર કાયદા હેઠળ અપકૃત્યોના કાયદાના તત્વોનો ઉપયોગ કરીને અને જવાબદારી નક્કી કરીને આમ કરે છે.આવા કેસો હેઠળ વળતરની ચુકવણીને સમજવી જોઈએ નહીં કારણ કે તે સામાન્ય રીતે ખાનગી કાયદા હેઠળ નુકસાન માટે નાગરિક કાર્યવાહીમાં સમજવામાં આવે છે, પરંતુ જાહેર ફરજના ઉલ્લંઘનને કારણે કરવામાં આવેલી ભૂલ માટે નાણાકીય રકમ ચૂકવવાનો આદેશ આપીને રાહત આપવાના વ્યાપક અર્થમાં, જે નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનની અસર કરશે.બંધારણીય અદાલતો દ્વારા રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને નુકસાનીની આવી મંજૂરી પીડિત પક્ષને અપકૃત્ય પર આધારિત કાર્યવાહીમાં ખાનગી કાયદા હેઠળ વળતરનો દાવો કરવાના ઉપલબ્ધ અધિકારોથી સ્વતંત્ર છે.તેથી, કાયદાની સક્ષમ અદાલતમાં દાવો દાખલ કરી શકાય છે અથવા ગુનેગાર સામે દંડાત્મક કાયદા હેઠળ કાર્યવાહી શરૂ કરી શકાય

છે.

૫૬. જોકે, D.K.Basu વિરુદ્ધ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય, (૧૯૯૭) માં ૧ SCC ૪૧૬ નાણાકીય વળતર આપવામાં આવ્યું હતું, હિન્દુસ્તાન પેપર કોર્પોરેશન લિમિટેડ વિરુદ્ધ.અનંત ભટ્ટાચાર્જી, (૨૦૦૪) ૬ એસ. સી. સી. ૨૧૨ આ અદાલતે ચેતવણી આપી હતી કે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ વળતર ચૂકવવાનો નિર્દેશ જાહેર કાયદાના ઉપાય તરીકે સ્વીકાર્ય છે અને રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો દ્વારા બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકારની સત્તાવાર ક્ષમતામાં ઉલ્લંઘન થાય ત્યારે જ તેનો આશરો લેવામાં આવે છે, અન્યથા નહીં.વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે તે બંધારણ અથવા કાયદાની જોગવાઈઓનું દરેક ઉલ્લંઘન નથી જે અદાલતને વળતર આપવા માટે સક્ષમ બનાવશે.જાહેર કાયદામાં વળતર આપવાની અદાલતની સત્તા મર્યાદિત છે.તેથી, સામાન્ય રીતે ત્રાસદાયક જવાબદારીના કિસ્સામાં, પીડિત વ્યક્તિએ તેની ફરિયાદો જાહેર કરવા માટે દીવાની અદાલતનો સંપર્ક કરવો પડે છે અને તે સુપ્રીમ કોર્ટ અથવા હાઈકોર્ટના રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી.જો કે, જો ફરજનું ઉલ્લંઘન જાહેર પ્રકૃતિનું હોય અથવા સત્તામંડળ તરફથી કોઈ કાર્ય અથવા ચૂક દ્વારા મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન અથવા ઉલ્લંઘન અથવા ઉલ્લંઘન થાય, તો તે પક્ષ માટે ખુલ્લું છે કે જેણે "કાનૂની ભૂલ" સહન કરી હોય તે રિટ પિટિશન દાખલ કરીને સુપ્રીમ કોર્ટ અથવા હાઈકોર્ટના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરે.તે કિસ્સામાં, અદાલત, તેના અસાધારણ અધિકારક્ષેત્ર અને

વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને, અન્યાયી વ્યક્તિને ઉપાય મેળવવા માટે બરતરફ કર્યા વિના રાહત આપી શકે છે, અન્યથા ચોક્કસ કેસની હકીકતો અને સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને ખાનગી કાયદા હેઠળ તેને ઉપલબ્ધ છે.

૫૭. રેલવે બોર્ડના અધ્યક્ષ વિરુદ્ધ ચંદ્રિમા દાસ, (૨૦૦૦) ૨ એસ. સી. સી. ૪૬૫ માં, આ અદાલતને સરકારી માલિકીના રેલવે સ્ટેશન પર કથિત રીતે રેલવે કર્મચારીઓ દ્વારા આચરવામાં આવેલા બળાત્કારના વિદેશી રાષ્ટ્રીય પીડિત વતી નાગરિક અધિકારોના વકીલ દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ અરજીમાં કલકત્તા હાઈકોર્ટના આદેશ સામે અપીલ રજૂ કરવામાં આવી હતી.આ ઘટનાઓ ત્યારે બની હતી જ્યારે કર્મચારીઓ ફરજ પર નહોતા, પરંતુ સરકાર (રેલવે) ની માલિકીના અને સંચાલિત પરિસરમાં હાજર હતા.વ્યક્તિઓ સામે ફોજદારી કાર્યવાહી શરૂ કરવા ઉપરાંત, નોકરીદાતા સામે રિટ પિટિશન દાખલ કરવામાં આવી હતી.પીડિત માટે નાણાકીય વળતર માટે રિટ પિટિશનમાં એક ચોક્કસ વિનંતી કરવામાં આવી હતી, જે સરકાર દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર હતી, જેમાં આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો કે પીડિતાની સુરક્ષા કરવામાં અને ગુનાને રોકવામાં તેની નિષ્ફળતાએ પીડિતાના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે.હાઇકોર્ટે ચુકાદો આપ્યો હતો કે રૂ. બળાત્કારની પીડિતાને વળતર તરીકે ૧૦ લાખ રૂપિયા, કારણ કે તેનો અભિપ્રાય હતો કે આ ગુનો રેલવેની ઇમારત (રેલ યાત્રી નિવાસ) માં કરવામાં આવ્યો હતો અને તે રેલવે કર્મચારીઓ દ્વારા આચરવામાં આવ્યો હતો.આ ચુકાદા સામે આ અદાલતમાં અપીલ કરવામાં આવી હતી.

૫૮. આ અદાલતે અપીલને ફગાવી દીધી હતી કે જ્યાં જાહેર અધિકારીઓ સામેલ હોય અને આ બાબત મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન અથવા જાહેર ફરજોના અમલીકરણ સાથે સંબંધિત હોય, ત્યાં જાહેર કાયદા હેઠળ ઉપાય ઉપલબ્ધ રહેશે, તેમ છતાં ખાનગી કાયદા હેઠળ દાવો દાખલ કરી શકાય છે, નુકસાની માટે.બળાત્કારનો ગુનો બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ પીડિતાના જીવનના અધિકારનું ઉલ્લંઘન હોવાથી, આ અદાલતે તારણ કાઢ્યું હતું કે જાહેર કાયદાનો ઉપાય સંપૂર્ણપણે યોગ્ય છે.

૫૯. રુદુલ સાહ અને ચંદ્રિમા દાસના નિર્ણયો એ સ્થાપિત કરે છે કે મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટે નાણાકીય વળતરની માંગ કરતી જાહેર કાયદાની કાર્યવાહી હવે ખાનગી કાયદાના દાવાના બદલામાં કાર્યવાહી નહોતી, પરંતુ સ્વતંત્ર અને વધુ મહત્વપૂર્ણ હેતુ પૂરો કરવા માટે હતી.જો કે, તે અવગણી શકાય નહીં કે આવા કેસોમાં વળતર આપવાના અદાલતોના નિર્ણયો, નીચલા પુરાવા ધોરણોના આધારે આગળ વધે છે, જેમ કે આ અદાલતે કુમારી વિરુદ્ધ તમિલનાડુ રાજ્ય, (૧૯૯૨) ૨ એસસીસી ૨૨૩ માં નોંધ્યું છે.

૬૦. તમિલનાડુ વિદ્યુત બોર્ડ વિરુદ્ધ સુમતિ દાસ, (૨૦૦૦) ૪ એસ. સી. સી. ૫૪૩ કેસમાં, આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે જ્યાં હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો હોય કે જેમાં નોંધપાત્ર પુરાવા દ્વારા પુરાવાની જરૂર હોય ત્યાં રિટ

અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ અયોગ્ય રહેશે.જો કે, તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રતિબંધ માત્ર અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રના રિટ અધિકારક્ષેત્રને લાગુ પડે છે, અને તે અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ આ બાબતને સંબોધવાની આ અદાલતની સત્તાને પ્રતિબંધિત કરતી નથી, જે આ અદાલતને કોઈપણ કારણ અથવા બાબતમાં સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે જરૂરી કોઈપણ આદેશ પસાર કરવાની મંજૂરી આપે છે.' તેથી, આ અદાલતે માન્યતા આપી છે કે તથ્યાત્મક વિવાદો કોઈ બાબતને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે કાર્યવાહીપાત્ર ગણવાની અદાલતોની ક્ષમતા પર મર્યાદા તરીકે કામ કરી શકે છે, પરંતુ તેમ છતાં કેટલાક કિસ્સાઓમાં નાણાકીય વળતર આપ્યું છે, જે સંભવતઃ બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરીને તે કેસોની સ્પષ્ટ હકીકતોને ધ્યાનમાં રાખીને આપવામાં આવ્યું છે.

૬૧. વિદ્વાનોના મંતવ્યો સૂચવે છે કે બંધારણીય અત્યાચારની વિભાવના ગુનેગારને તેમની ક્રિયાઓના ખર્ચને આંતરિક બનાવવા માટે દબાણ કરીને વિવિધ પ્રકારના સામાજિક રીતે હાનિકારક વર્તનને અટકાવવાની કાયદાની ક્ષમતાને પડકારે છે.જો કે, બંધારણીય અપકૃત્ય કાર્યવાહીના કિસ્સામાં, ખર્ચ સાથે સંકળાયેલી સંસ્થા, તે સંસ્થા જેવી નથી જેને રોકવામાં આવે.આ વાહિયાતપણું સુધારાત્મક ન્યાયના વિચાર માટે જોખમી હોવાનું કહેવાય છે જે અપકૃત્ય કાયદાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અભિનેતાની ઈજા પહોંચાડતી વર્તણૂકમાં ફેરફાર કરવાની સીધી ક્ષમતા અપકૃત્ય કાયદાના પાયા

માટે મહત્વપૂર્ણ છે.જો કે, બંધારણીય અપકૃત્યની કાર્યવાહી અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરનાર સિવાયની સંસ્થા પર નુકસાનનો બોજ લાદતી હોવાથી, સુધારાત્મક ન્યાયના વાહન તરીકે સેવા આપવામાં તેની અસરકારકતા પર શંકા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

૬૨. ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, એવું જોવા મળ્યું છે કે જાહેર પદાધિકારી દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન અથવા નુકસાન પહોંચાડતા નિવેદનને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે ગણવામાં આવે તેવા તમામ કેસોને વિવેકપૂર્ણ ગણવામાં આવતા નથી.દરેક કિસ્સામાં પરિણામી નુકસાન અથવા નુકસાનની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.વધુમાં, એ નોંધવું જોઈએ કે અહીં ઉપર ટાંકવામાં આવેલા કેસોમાં પણ કોઈ કાર્ય અથવા ચૂકને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે ગણવાની મંજૂરી આપવામાં આવી છે, જ્યાં આવા કાર્ય અથવા ચૂકના સીધા પરિણામ તરીકે મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું હોય.તેથી અધિનિયમ અથવા ચૂક અને મૂળભૂત અધિકારોના પરિણામી ઉલ્લંઘન વચ્ચેનું કારણભૂત જોડાણ, બંધારણીય અત્યાચારની કાર્યવાહીના કોઈપણ નિર્ધારણ માટે કેન્દ્રિય છે.

૬૩. દિલ્હી જલ બોર્ડ વિ. નેશનલ કેમ્પેન ફોર ડિગ્નિટી એન્ડ રાઇટ્સ ઓફ સિવરેજ એન્ડ એલાઇડ વર્કર્સ, (૨૦૧૧) ૮ એસસીસી ૫૬૮ માં, આ અદાલતે દિલ્હી હાઈકોર્ટ દ્વારા એક રિટ પિટિશનમાં પસાર કરાયેલા વચગાળાના આદેશ

સામેના મામલાને ધ્યાનમાં લેવાનો ઇનકાર કર્યો હતો, જેમાં પિટિશનર બોર્ડને તેની ફરજ બજાવતી વખતે મૃત્યુ પામેલા ગટર કામદારના પરિવારની તરફેણમાં વળતર જમા કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.આ કેસને નકારી કાઢતાં, આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે મૃતક રાજ્ય તંત્રની અસંવેદનશીલતાને કારણે મૃત્યુ પામ્યો હોવાથી, તેના કર્મચારીઓની સલામતી અને સુખાકારી માટે, રાજ્ય મૃતકના પરિવારને વળતર ચૂકવવા માટે જવાબદાર રહેશે.આ અદાલતે ચૂકવવાપાત્ર વળતરની રકમ વધારવા માટે બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૪૨ લાગુ કરી હતી.

૬૪. આ તબક્કે, મૂળભૂત અધિકારોના સમર્થન માટેના સાધન તરીકે નાણાકીય વળતર આપવા માટે અદાલતોના અભિગમ અંગે સાવચેતીનો શબ્દ બોલવો યોગ્ય હોઈ શકે છે.એ નોંધવું જોઈએ કે ન્યાયિક પૂર્વધારણા પર આધારિત સ્પષ્ટ, નક્કર અને વ્યાપક કાનૂની માળખાની ગેરહાજરીમાં, જે સ્પષ્ટ કરશે કે બંધારણીય અત્યાચાર તરીકે કયા નુકસાન અથવા ઈજા પર કાર્યવાહી કરી શકાય છે, આવા સાધનનો ઉપયોગ ફક્ત એવા કિસ્સાઓમાં જ થવો જોઈએ જ્યાં રૂદુલ સાહ અને ચંદ્રિમા દાસમાં સામેલ ઉલ્લંઘન જેવા મૂળભૂત અધિકારોનું ક્રૂર ઉલ્લંઘન થાય છે. આ અદાલતે સેબેસ્ટિયન એમ. હોંગ્રેમાં આવા દ્રષ્ટિકોણને સ્વીકાર્યો છે, જેમાં નોંધ્યું છે કે ઉપરોક્ત કેસમાં "યાતના, વેદના અને માનસિક દમન" ને ધ્યાનમાં રાખીને વળતર આપવામાં આવી રહ્યું હતું, જે પીડિતાના પરિવારે એન્કાઉન્ટર દ્વારા તેના મૃત્યુને કારણે સહન કરવું પડ્યું હતું.તેવી જ રીતે, આ

અદાલતે ભીમ સિંહ કેસમાં જણાવ્યું હતું કે પોલીસ અરાજકતાના "વિચિત્ર કૃત્યો" ની નોંધ લઈને વળતર આપવામાં આવ્યું હતું.અગાઉ દર્શાવ્યા મુજબ, દિલ્હી જળ બોર્ડમાં અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરીને વળતર આપવામાં આવ્યું હતું.આમ, ન્યાયિક આદેશ દ્વારા બંધારણીય અત્યાચારની વિભાવનાના ઉત્ક્રાંતિ પર કેસ-ટુ-કેસ આધારે ઉપાય આપવામાં આવે છે.

૬૫. જોકે એ વાત સાચી છે કે અદાલતોએ ખાસ કરીને આત્યંતિક અને જોખમી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા માટે તેમના સાધનોને ઢાળવા જોઈએ, અને આવી કવાયત દ્વારા 'બંધારણીય અપકૃત્ય' નું સાધન વિકસિત થયું છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈ કાર્યવાહીને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે ગણવાનું સાધન માત્ર એવા કિસ્સાઓમાં જ વાપરવું જોઈએ નહીં કે જેમાં રાજ્યની અરાજકતા અને જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પ્રત્યેની ઉદાસીનતાએ અપાર વેદના પેદા કરી હોય.વિશેષાધિકારો જારી કરવા ઉપરાંત અન્ય મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનના સંદર્ભમાં આ સંબંધમાં કાયદો વિકસાવવો પડશે.

૬૬. તેથી, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે હાલમાં રાજ્યની એજન્સીઓના કૃત્યો અને ભૂલોને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે ગણાવીને નુકસાની આપવા માટે રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવો એ નિયમને બદલે અપવાદ હોવો જોઈએ.સક્ષમ અદાલત સમક્ષ અથવા ફોજદારી કાયદા હેઠળ ઉપાય, કોઈપણ

કિસ્સામાં હાલના કાનૂની માળખા અનુસાર ઉપલબ્ધ છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, પ્રશ્ન નંબર ૫ નો જવાબ નીચે મુજબ છેઃ

“કાયદાઓ અથવા ભૂલોને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે યોગ્ય કાનૂની માળખું જરૂરી છે જે બંધારણીય અત્યાચાર સમાન હશે અને ન્યાયિક પૂર્વવર્તીના આધારે તેનું નિવારણ અથવા નિવારણ કેવી રીતે કરવામાં આવશે.ખાસ કરીને, ઉપરોક્ત પ્રશ્ન નંબર ૪ ને આપવામાં આવેલા જવાબના સંદર્ભ સિવાય, જાહેર પદાધિકારી દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ/નાગરિકને નુકસાન કે નુકસાન પહોંચાડતા નિવેદનને બંધારણીય અપકૃત્ય તરીકે ગણવું તે સમજદારીભર્યું નથી.”

૬૭. ઉપરોક્ત ચર્ચા તેમજ ઉલ્લેખિત પ્રશ્નોના આપવામાં આવેલા જવાબોના પ્રકાશમાં, નીચેના અન્ય તારણો કાઢવામાં આવ્યા છેઃ

ક) અનુચ્છેદ ૧૯ (૨) ના કડક માપદંડોને ધ્યાનમાં રાખીને અને ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૯ (૧) (ક) હેઠળની સ્વતંત્રતાને ધ્યાનમાં રાખીને, સામાન્ય રીતે નાગરિકો અને ખાસ કરીને જાહેર કાર્યકર્તાઓને સાથી નાગરિકો વિરુદ્ધ અપમાનજનક અથવા ઉગ્ર ટિપ્પણી કરવાથી રોકવા માટે કાયદો અથવા સંહિતા ઘડવી એ સંસદની સમજદારી છે.તેથી, હું આ સંબંધમાં કોઈ માર્ગદર્શિકા બહાર પાડવા માંગતો નથી, પરંતુ અહીં ઉપર આપેલા અવલોકનો ધ્યાનમાં રાખી શકાય છે.

બી) તેના પદાધિકારીઓ અને સભ્યોની ક્રિયાઓ અને વાણીનું નિયમન અને નિયંત્રણ કરવાનું કામ પણ સંબંધિત રાજકીય પક્ષોનું છે.આ એક આચાર સંહિતાના કાયદા દ્વારા થઈ શકે છે જે સંબંધિત રાજકીય પક્ષોના પદાધિકારીઓ અને સભ્યો દ્વારા સ્વીકાર્ય ભાષણની મર્યાદા નક્કી કરશે.

સી) કોઈપણ નાગરિક, જે કોઈપણ માધ્યમ દ્વારા વાણી/અભિવ્યક્તિનાં પરિણામે કોઈપણ પ્રકારના હુમલાથી પૂર્વગ્રહયુક્ત હોય, તેની/તેણીની વિરુદ્ધ અથવા 'દ્વેષપૂર્ણ ભાષણ' અથવા તેની કોઈ પણ જાતની રચના કરતી વાણી દ્વારા નિશાન બનાવવામાં આવે છે, પછી ભલે તે હુમલો અથવા ભાષણ જાહેર પદાધિકારી દ્વારા હોય અથવા અન્યથા હોય, તે ફોજદારી અને નાગરિક કાયદાઓ હેઠળ કાયદાની અદાલતનો સંપર્ક કરી શકે છે અને યોગ્ય ઉપાયો મેળવી શકે છે.જ્યારે પણ મંજૂરી આપવામાં આવે ત્યારે, ઘોષણાત્મક ઉપાયો, આદેશો તેમજ આર્થિક નુકસાનની પ્રકૃતિના નાગરિક ઉપાયો સંબંધિત કાયદા હેઠળ સૂચવ્યા મુજબ આપવામાં આવી શકે છે.
જો કે, પ્રશ્ન નંબર ૪ અને ૫ ને આપવામાં આવેલા જવાબો સરકારની સામૂહિક જવાબદારી અને બંધારણીય અત્યાચારના સંદર્ભમાં અસર કરી શકે છે.

લેખિત અરજી (સીઆરએલ.) ૨૦૧૬ની No.૧૧૩ અને ૨૦૧૭ની ડાયરી No.૩૪૬૨૯ ધરાવતી સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (સિવિલ) ને ભારતના

માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશના આદેશો માંગ્યા પછી યોગ્ય બેન્ચ સમક્ષ સૂચિબદ્ધ કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે.

સંદર્ભ જવાબ આપ્યો.

This judgment has been translated using AI Tool – SUVAS.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.